MACHT IN DE METROPOOL

JANNA EVERAERT

POLITIEKE ELITEVORMING TIJDENS DE DEMOGRAFISCHE EN ECONOMISCHE BLOEIFASE VAN ANTWERPEN (CA. 1400-1550)

AUP

Macht in de metropool

Voor Frederik
Voor Linde en Lotte

Macht in de Metropool

Politieke elitevorming tijdens de demografische en economische bloeifase van Antwerpen (*ca. 1400-1550*)

Janna Everaert

Amsterdam University Press

Afbeelding omslag: Detail van ‘Maaltijd van de Heren van Liere te Antwerpen’, anoniem Zuidelijke Nederlanden, 1523. (Collectie Centraal Museum, Utrecht/ Bruikleen van Familiestichting Van Wassenaer 1997)

Ontwerp omslag: Margreet van de Burgt
Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 687 0
e-ISBN 978 90 4855 584 0
DOI 10.5117/9789463726870
NUR 693

Woord vooraf

Dit boek is de handelseditie van het doctoraal proefschrift 'Macht in de Metropool. Politieke elitevorming tijdens de demografische en economische bloeifase van Antwerpen (ca. 1400-1550)' dat ik op 3 december 2020 verdedigde aan de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Antwerpen. Het onderzoek werd gefinancieerd door het IUAP-project *City and Society in the Low Countries* (*1200-1850*) en het SRP programma *The Cradle of Modernity? Social Dynamics in the Cities of Brabant and Flanders in a Comparative and Long-Term Perspective, 1350-1914*. De uitgave van dit boek werd gefinancierd door de European Research Council in het kader van ERC Starting Grant *STATE 677502: Lordship and the Rise of States in Western Europe, 1300-1600*. Uitgeefster Anja van Leusden begeleidde het publicatieproces. Ik wil alle financiers en Amsterdam University Press graag bedanken om de publicatie van dit werk mogelijk te maken.

Dit onderzoek en het boek waarin de resultaten vervat zitten, had nooit voltooid kunnen worden zonder de steun en de hulp van heel veel mensen die ik hierbij ook graag wil bedanken. In de eerste plaats gaat mijn dank uit naar mijn promotoren. Frederik Buylaert, Peter Stabel en Anne Winter hebben dit project aan mij toevertrouwd en mij doorheen de jaren het vertrouwen en de vrijheid gegeven om van dit project ook echt mijn project te maken. Ze hebben mij, elk op hun eigen manier en met hun eigen expertise, begeleid en er mee voor gezorgd dat mijn onderzoek naar een hoger niveau werd getild. Ik ben ze daar enorm dankbaar voor.

Daarnaast wil ik ook graag de leden van mijn jury bedanken. Heidi Deneweth, Mario Damen, Jelle Haemers, Guido Marnef en Bart Lambert hebben zowel tijdens mijn doctoraatstraject als tijdens mijn verdediging verschillende interessante vragen gesteld en suggesties gedaan die in dit boek zijn verwerkt. Naast mijn promotoren en de jury hebben ook heel wat andere collega's me doorheen mijn onderzoek geholpen en mee gevormd. Met het risico om een aantal mensen te vergeten wil ik toch Bert De Munck, Isabelle Devos, Regina Grafe, Tim Soens, Hilde Symoens, Hugo Soly, Arie van Steensel, Bram Vannieuwenhuyze, Bert Verwerft en Jaco Zuijderduijn bedanken omdat zij via formele of informele kanalen de tijd hebben genomen om met mij over mijn project van gedachten te wisselen. Marco Gentile en Andrea Gamberini waren op hun beurt zo vriendelijk om mij tijdens mijn onderzoeksverblijf in Italië (voorjaar 2017) te ontvangen en over mijn onderzoeksproject te discussiëren. Iason Jongepier heeft de vele mooie kaartjes in dit boek verzorgd.

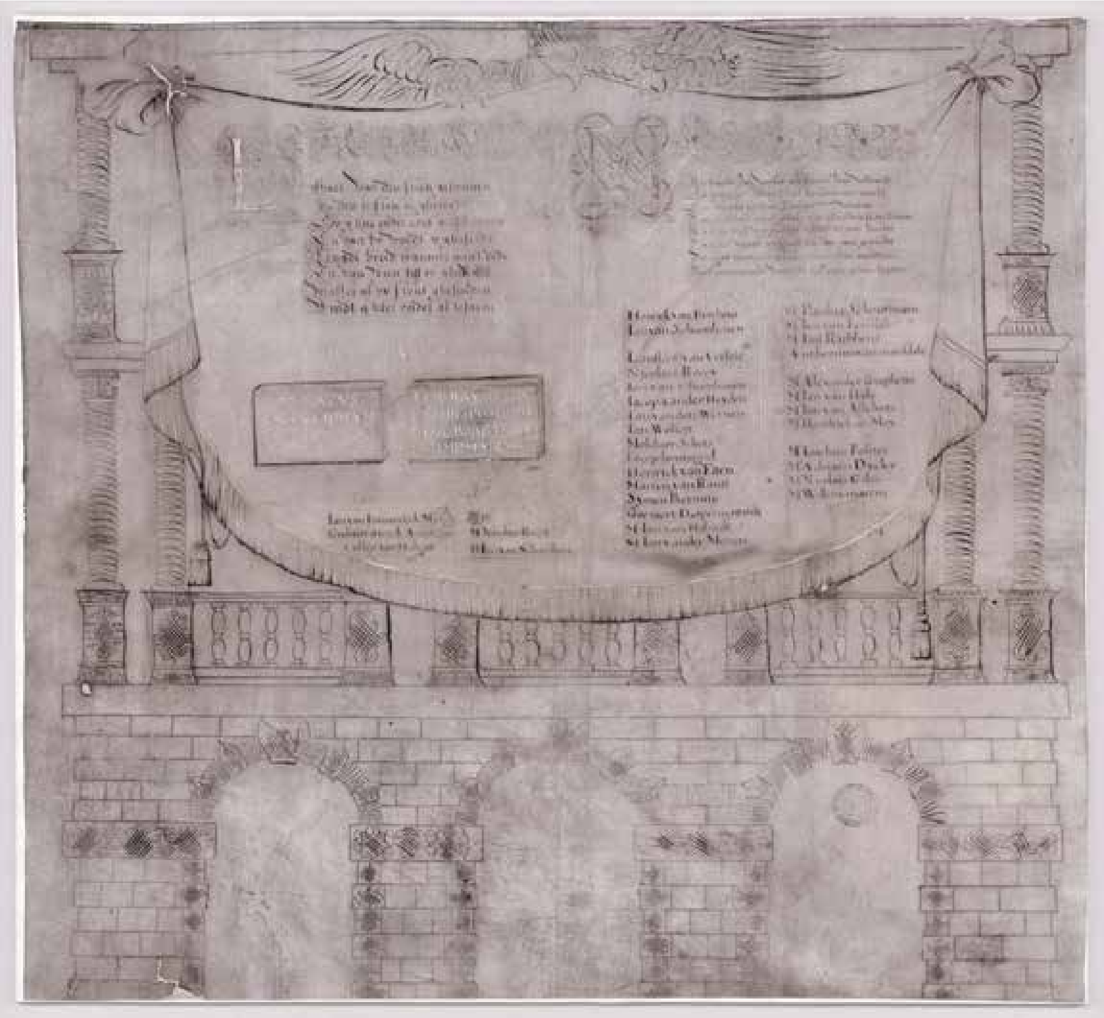
Niet minder belangrijk waren mijn collega-doctorandi en de postdocs aan de VUB en de UA. Vooral de collega's met wie ik een bureau heb gedeeld (het HOST-lokaal, ons klein kantoor in de D-blok, de Annexe en in het Brantijser) wil ik graag bedanken voor de vele fijne babbels en de lunch- en koffiepauzes. Karen Lauwers

en Jelten Baguet verdienen daarbij een extra vermelding als respectievelijk mijn eerste UA-bureaugenootje en mijn mede-elite-onderzoeker.

Gelukkig was er de afgelopen jaren ook nog een leven naast het onderzoek. Ik wil dan ook graag mijn vrienden en (schoon)familie bedanken om voor de nodige afleiding en ontspanning. Mijn mama wil ik graag bedanken om mijn alle kansen te geven en voor de onvoorwaardelijke liefde en steun. Zonder mijn partner Frederik was dit boek er nooit gekomen. Het was door zijn enthousiasme over zijn eigen onderzoek dat het bij mij ook begon te kriebelen om te doctoreren. Hij haalt het best in mij naar boven zowel professioneel als privé. Samen met onze twee dochters, Linde en Lotte, vormt hij mijn veilige haven. Woorden van dank aan mijn gezin schieten hoe dan ook tekort. Daarom wil ik dit boek graag aan hen opdragen.

Janna Everaert
Borsbeek, september 2022

Inhoud

Afbeelding 1. Diploma van de eerstesteenlegging van het stadhuis met de namen van de leden van het Antwerpse stadsbestuur, 1561 (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, 12#12242)

Inleiding

Op 27 februari 1561 werd in het bijzijn van het voltallige stadsbestuur officieel de eerste steen gelegd van het nieuwe stadhuis van Antwerpen (Afbeelding 1). Dit nieuwe stadhuis (Afbeelding 2) moest het oude gotische schepenhuis (Afbeelding 3 & Afbeelding 5) vervangen, dat te klein was geworden. Het nieuwe stadhuis was niet enkel groter, het werd ook opgetrokken in de toen vernieuwende renaissancestijl en moest zo de recent verworven status van Antwerpen als handelsmetropool weerspiegelen.[1]

De zestiende-eeuwse prominentie van Antwerpen binnen de Nederlanden, en bij uitbreiding West-Europa, had haar wortels in de ontwikkeling van de Brabantse jaarmarkten sinds de veertiende eeuw. Deze jaarmarkten, gehouden in Antwerpen (met Pinksteren en in oktober) en in Bergen op Zoom (met Pasen en met Allerheiligen), trokken al snel een groeiend aantal handelaars uit de Nederlanden, Engeland en het Rijnland aan. Vooral de handel in wijn en Engelse wol, maar ook het monopolie op de paardenmarkt in Brabant, zorgde voor een eerste bloeifase in Antwerpen. Toen de Vlaamse graaf Lodewijk van Male in 1356 Brabant binnenviel en Antwerpen veroverde, kwam aan deze bloeifase abrupt een einde. Om de hegemonie van de Vlaamse stad Brugge, de toenmalige handelsmetropool van de Lage Landen, op het vlak van internationale handel te beschermen, verbood hij de in Brugge gevestigde vreemde handelsnaties om naar Antwerpen te reizen. Hoewel de handel in Antwerpen nooit echt tot stilstand kwam, floreerden de Antwerpse jaarmarkten pas ten volle toen de stad aan het begin van de vijftiende eeuw terugkeerde naar Brabant. Vanaf dat moment groeide het belang van Antwerpen als commercieel centrum gestaag.

Uiteindelijk zou Antwerpen de rol van Brugge overnemen als draaischijf voor de internationale handel, een proces dat is versneld in de nasleep van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk. Toen Maria van Bourgondië in 1482 onverwachts overleed, werd haar echtgenoot Maximiliaan regent over Filips de Schone, hun minderjarige zoon en erfgenaam van de Bourgondische Nederlanden. Verschillende steden, waaronder ook Brugge, kwamen hiertegen in opstand, waarbij Brugge zelfs zover ging om Maximiliaan kortstondig op te sluiten. Als vergelding voor de weerstand tegen het Habsburgse gezag, gebood Maximiliaan de vreemde

1 Marnix Beyen e.a., *Het stadhuis van Antwerpen: 450 jaar geschiedenis* (Antwerpen: Pandora Publishers, 2015); Inge Schoups en Johan Veeckman, *Het Antwerpse stadhuis. Een verhaal van 450 jaar* (Antwerpen: Pandora Publishers, 2015).

Afbeelding 2. Stadhuis van Antwerpen door Cornelis de Hooghe, 1565 (Rijksmuseum Amsterdam)

handelsnaties zowel in 1485 als in 1488 om hun vestiging te verhuizen van Brugge naar Antwerpen, een stad die hem wel trouw was gebleven. Toen de rust in 1492 uiteindelijk terugkeerde, bleven veel handelsnaties in Antwerpen en de Antwerpse jaarmarkten begonnen die van Bergen op Zoom te overschaduwen. Tegen 1530 was Antwerpen getransformeerd van een jaarmarktstad in een permanente markt en het belangrijkste handelscentrum in Noordwest-Europa.[2]

Als gevolg van deze transitie vestigden steeds meer handelaars zich in de stad. In hun kielzog volgden ook allerlei andere groepen waaronder veel

2 De sleutelstudie voor de economische groei van Antwerpen tijdens de 'Gouden Eeuw' is Herman Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy* (Den Haag: Nijhoff, 1963); Oscar Gelderblom, *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650* (Princeton: Princeton University Press, 2013), 27–32; Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 'Antwerp in the Renaissance', in *Antwerp in the Renaissance*, onder redactie van Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 2020; Jan Van Gerven, 'Antwerpen in de XIIIe eeuw. De bescheiden opkomst van een stad.', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 2 (2016): 209–54; Jan Van Gerven, 'Antwerpen in de veertiende eeuw. Kleine stad zonder toekomst of opkomend handelscentrum?', *Revue belge de philologie et d'histoire* 76, nr. 4 (1998): 907–38; Michael Limberger, 'Regional and Interregional Trading Networks and Commercial Practices at the Port of Antwerp in the 14th and 15th Centuries. The Testimony of Merchants and Skippers in Court Records', http://nuevomundo.revues.org/69938, Nuevo Mundo Mundos Nuevos [En ligne], 2016.

Afbeelding 3. Schilderij van het oude Gotische schepenhuis besteld door het stadsbestuur van Antwerpen vlak voor de afbraak. 'Een passiespel op de Grote Markt van Antwerpen' door Gillis Mostaert, ca. 1564 (www.artinflanders.be)

ambachtslieden,[3] waardoor het inwonersaantal pijlsnel toenam van tussen de 10.000 en 20.000 in 1400, naar meer dan 33.000 in 1480 tot ongeveer 100.000 in 1570. Daarmee werd Antwerpen één van de grootste steden ten noorden van de Alpen.[4] De vervanging van het oude gotische schepenhuis door het nieuwe stadhuis is tot vandaag een tastbare getuige van deze transitie. Het nieuwe stadhuis, dat in een recordtijd van vier jaar werd gebouwd, moest niet alleen het politieke en economisch belang van de stad weerspiegelen, maar ook dat van de mannen die haar bestuurden.

Dit boek focust op deze bestuurlijke elite van de stad Antwerpen tussen 1400 en 1550, een thematiek die lang niet zoveel aandacht heeft gekregen van historici als

3 Bruno Blondé en Raymond van Uytven, 'De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd', *Lira Elegans* 6 (1996).

4 Hugo Soly, 'De groei van een metropool', in *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur* (Antwerpen: Mercatorfonds, 1986), 85.

de spectaculaire economische opbloei van de stad. Als gevolg daarvan heerst tot op heden veel onduidelijkheid over de politieke ontwikkeling van Antwerpen. Sommige historici zien een opmerkelijke continuïteit in het profiel en de samenstelling van de politieke elite van de stad, terwijl anderen wel belangrijke veranderingen vermoeden. Dit onderzoek mikt op een gerichte toetsing van de diverse hypothesen over continuïteit of discontinuïteit, waarbij de ontwikkelde interpretatie vervolgens gebruikt kan worden om te interveniëren in de lopende discussies over stedelijke elitevorming in premodern Europa. De extreme ontwikkeling van Antwerpen van een Brabantse provinciestad tot een internationale handelsmetropool laat toe om de impact van verregaande sociaaleconomische veranderingen op de organisatie van het politieke bedrijf te onderzoeken.

Economische groei en elitevorming

Sinds de jaren 1970 zijn de politieke elites van een groeiend aantal pre-industriële Europese steden geanalyseerd en vergeleken in een poging om de structurele trends en factoren die elitevorming sturen bloot te leggen. Uit dit onderzoek is gebleken dat plotse economische groei een belangrijke stimulus is voor veranderingen in het elitevormingsproces. Sterke economische groei zou er meer bepaald voor hebben gezorgd dat de politieke elite van een stad een meer 'open' karakter kreeg.[5] De tegenstelling tussen een 'open' en een 'gesloten' elite werd in de jaren 1980 voor het eerst naar voren geschoven door Lawrence Stone en domineert sindsdien het debat over elitevorming.[6] Hoewel elites altijd gevoed moesten worden met nieuwe leden omdat sommige families uitstierven in mannelijke lijn, verhuisden of verarmden, namen 'open' elites meer nieuwe en getalenteerde kandidaten op in hun rangen dan 'gesloten' elites. Gesloten elites waren eerder exclusieve groepen die sterk controleerden wie zich bij hen aansloot. Economische groei zou er dus voor zorgen dat meer nieuwelingen toegang kregen tot de schepenbanken, namelijk politici zonder voorouders die politiek actief waren in het stadsbestuur of zonder directe banden met de bestaande politieke elite.[7]

Vooral de zogenaamde 'gateway-steden' – steden die als centraal knooppunt voor langeafstandshandel fungeerden, zoals Brugge – vertoonden volgens eerder

5 Voor een overzicht zie Alexander Cowan, 'Urban elites in early modern Europe: an endangered species?', *Historical Research* 64 (1991) 121–37; Christopher R. Friedrichs, *Urban politics in early modern Europe* (Londen 2000). Deze traditie heeft zich bestendigd in de vroege eenentwintigste eeuw. Zie met name de comparatieve studie van T. Scott, *The City-State in Europe, 1000-1600. Hinterland – Territory – Region.* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

6 Lawrence Stone en Jeanne C. Stone Fawtier, *An Open Elite? England 1540-1880* (Oxford: Clarendon Press, 1984); de beste recente discussie van deze onderzoekstraditie is John Padgett, 'Open Elite? Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282-1494', *Renaissance Quarterly* 63, nr. 2 (2010): 357–411.

7 Cowan, 'Urban Elites', 129; Friedrichs, *Urban Politics*, 66.

onderzoek een specifiek patroon, aangezien hun stadsbesturen in toenemende mate bevolkt werden door handelaars.[8] De plotse en onverwachte economische boom in deze gateway-steden zorgde er namelijk voor dat handelaars assimileerden met gevestigde politieke geslachten of die gewoon vervingen. In hoogmiddeleeuws Italië zorgde de economische groei van Venetië, Pisa en Genua voor de assimilatie van de bestaande politieke elite met de nieuwe commerciële elite.[9] Voor Frankrijk en Spanje zijn de logische voorbeelden zestiende-eeuws Lyon, Burgos en Sevilla. Toen deze drie steden opkwamen als hotspots voor internationale handel, werd daar het stadsbestuur overgenomen door handelaars.[10] Gelijkaardige trends werden vastgesteld voor de Britse eilanden. De transformatie van Bristol van een regionaal handelscentrum in een draaischijf voor de zich snel ontwikkelende Atlantische economie leidde er bijvoorbeeld toe dat de internationale handelaars hun greep op de stedelijke politiek aanzienlijk konden vergroten.[11] Ook de leden van het stadsbestuur van Londen, dé gateway-stad van achttiende-eeuws Europa, waren in toenemende mate afkomstig uit het commerciële circuit.[12] Gelijkaardige trends werden vastgesteld in de Nederlanden. De politieke arena van middeleeuws Brugge werd tijdens zijn economische bloeifase gedomineerd door mannen die hun inkomsten haalden uit handel: rechtstreeks (als handelaar) of onrechtstreeks (als makelaar-hostellier).[13] Ook Amsterdam, in de zeventiende eeuw de gateway-stad van de Nederlanden, werd bestuurd door kooplui.[14]

De gateway-steden vormen daarmee een uitzondering binnen het vroegmoderne stedelijke landschap van West-Europa, omdat tussen de veertiende en de achttiende eeuw in de meeste Europese steden de dominante trend niet zozeer

8 Voor meer informatie over gateway-steden zie Paul M. Hohenberg en Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000-1950* (Cambridge: Harvard University Press, 1985); Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum: Verloren, 2001).

9 Ook al staan deze steden bekend om hun gesloten politieke elite, de eerste fase van economische bloei zorgde toch voor een tijdelijke openheid. Philip Jones, *The Italian City-State: From Commune to Signoria* (Oxford: Clarendon Press, 1997), 496.

10 Richard Gascon, *Grand commerce et vie urbaine au XVIe sciècle. Lyon et ses marchands (environs 1520 – environs 1580)*, vol. 1 (Paris, 1971), 409–13; Ruth Pike, *Aristocrats and Traders. Sevillian Society in the Sixteenth Century* (Ithaca: Cornell University Press, 1972), 99; 213–14; Cowan, 'Urban Elites', 127; David Carvajal de la Vega, 'Merchant Networks in the Cities of the Crown of Castile', in *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800* (London: Pickering & Chatto Publishers, 2014), 144–45.

11 David Harris Sacks, *The Widening Gate: Bristol and the Atlantic Economy, 1450-1700* (Berkeley: University of California Press, 1992), 118–19, 125–27, 344–45.

12 Perry Gauci, *The Politics of Trade. The Overseas Merchant in State and Society, 1660-1720* (Oxford: Oxford University press, 2001); Ian Archer, *The Pursuit of Stability. Social Relations in Elizabethan London* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), 18.

13 Jan Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Heule: U.G.A., 1997), 111–15.

14 Johan Engelbert Elias, *De vroedschappen van Amsterdam*, 2 vols. (Haarlem: Loosjes, 1903-1905).

vernieuwing of verbreding was, maar juist een zekere sluiting van de stedelijke politieke milieus.[15] Historici focussen op drie factoren om die algemene trend te duiden. In de eerste plaats is het zo dat sterke economische groei relatief zeldzaam was. De meeste laatmiddeleeuwse steden stagneerden of krompen veeleer, zowel demografisch als economisch, met het Hollandse stedennetwerk als belangrijke uitzondering. Demografisch gezien was het vaak zo dat de steden pas na de late zeventiende eeuw ten volle recupereerden van de demografische crisis van de late veertiende en vroege vijftiende eeuw.[16] Ook extreme economische groei zoals in de twaalfde en de dertiende eeuw of zoals tijdens de Hollandse Gouden Eeuw kwam tussen de veertiende en achttiende eeuw minder voor.[17] Een tweede factor die de samenstelling van stedelijke politieke elites vaak een meer exclusief en gesloten karakter gaf was staatsvorming. Vorsten probeerden in toenemende mate controle te krijgen over hun onderdanen via de oprichting van centrale instellingen zoals rekenkamers, maar ook door het bestuur van steden toe te vertrouwen aan kleinere, vorstgezinde elites. Zo hervormde Karel V bijvoorbeeld het Gentse politieke bestel met de *Concessio Carolina* in 1540, waardoor hij meer greep kreeg op de samenstelling van de schepenbank en de macht van de ambachten kon terugdringen.[18] Een derde en laatste belangrijke factor die kon bijdragen aan een zekere afsluiting van de stedelijke politieke arena waren de godsdiensttwisten van de zestiende en zeventiende eeuw. Vaak leidden deze twisten tot zuiveringen van de bestuurlijke gremia van religieuze minderheden en werkten zo deze de trend richting oligarchie in de hand. De meeste West-Europese steden kenden tijdens deze periode dus een trend richting oligarchie,[19] terwijl de stadsbesturen van gateway-steden in de regel juist een meer open karakter kregen.

Opvallend genoeg is vijftiende- en zestiende-eeuws Antwerpen een anomalie binnen de cluster gateway-steden. Zoals ik in de loop van dit boek zal aantonen, is in deze stad nauwelijks sprake van een ontwikkeling waarbij commerciële bloei haar stempel drukte op de samenstelling van het stadsbestuur. In tegenstelling tot de bovengenoemde andere gateway-steden was de influx van handelaars in het

15 Friedrichs, *Urban Politics*, 19.

16 Jan De Vries, *European Urbanization, 1500-1800* (Londen: Methuen, 1984).

17 Jack A. Goldstone, 'Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution', *Journal of World History* 13, nr. 2 (2002): 339–48.

18 Een uitgebreid onderzoek naar de impact van deze maatregel op de samenstelling van de Gentse politieke elite vindt u terug in Jelten Baguet, '"De heren van Gent". Politieke elites en sociale verandering in de zestiende eeuw.' (doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 2018).

19 Voor de belangrijkste literatuurreferenties over dit onderwerp zie Jelten Baguet en Janna Everaert, 'Onderzoek naar de stedelijke politieke elites van Antwerpen (1400-1550) en Gent (1500-1600)', *Stadsgeschiedenis* 2 (2017): 157–69. Voor een herevaluatie van deze trend richting oligarchie zie Frederik Buylaert, Jelten Baguet, en Janna Everaert, 'Returning Urban Political Elites to the Research Agenda: The Case of the Southern Low Countries (c. 1350 – c. 1550)', *Urban History* 47, nr. 4 (2020): 568–88.

Antwerpse stadsbestuur verbazend beperkt. Terwijl bijvoorbeeld in Amsterdam tijdens zijn bloeifase tussen 1578 en 1630 minstens 81 procent van de burgemeesters uit het koopliedenmilieu stamde, was in de periode 1490-1559 slechts 16 procent van de schepenen en burgemeesters die actief waren in het Antwerpse stadsbestuur, zelf handelaar of lid van een handelsfamilie.[20]

Dit uitzonderlijke traject verleent Antwerpen een aanzienlijk historiografisch belang: een kritische analyse van de oorzaken van het eigen traject van Antwerpen helpt om te begrijpen waarom de meeste andere steden met een vergelijkbaar commercieel profiel en een vergelijkbaar economisch succes een totaal ander politiek traject laten zien. Hoewel historici een specifiek model hebben gedestilleerd uit het groeiende aggregaat van studies naar elitevorming in Europese steden, is het tot op heden eerder onduidelijk hoe en waarom versnelde groei doorgaans tot politieke verandering leidt. Het verhaal van Antwerpen suggereert dat de intuïtieve veronderstelling van historici dat stedelijke politieke macht een weerspiegeling vormt van economische krachtsverhoudingen in de stad nadere toetsing verdient.

Elites, beleid en verwevenheid met de bredere samenleving

De vraag naar economische ontwikkeling als verklarende factor in politieke ontwikkelingen kan niet los gezien worden van de vraag naar de impact van politiek op economie, een thema dat een ongewoon sterke relevantie heeft gekregen door de opkomst van de *New Institutional Economics* in de afgelopen decennia. Volgens deze economische stroming wordt economische groei in grote mate bepaald door de institutionele omkadering – de (in)formele sociale en wettelijke procedures en regels – van de markt.[21] Historici hebben in hun onderzoek dit idee eerst en vooral vormgegeven door te focussen op het economisch beleid van de staat, maar recent is de aandacht verschoven naar pre-industriële steden en hun onderlinge strijd om de handelaar. In hun pogingen handelaars aan te trekken zouden steden die een gateway-functie ambieerden elkaar immers hebben beconcurreerd met een aantrekkelijke marktinfrastructuur, een goed uitgebouwd juridisch kader en een interessant economisch beleid.[22] In het licht van dit debat krijgt het eerder klassieke thema van stedelijke elitevorming een nieuwe relevantie die de politieke geschiedenis overstijgt.

20 Voor meer info zie Hoofdstuk 2. Lesger, *Handel in Amsterdam*, 144.

21 Douglas C. North, 'Institutions', *The Journal of Economic Perspectives* 5, nr. 1 (1991): 97–112.

22 Voor een kritische historiografische discussie met speciale aandacht voor de Nederlanden, zie J.W. Drukker, *De revolutie die in haar eigen staart beet: hoe de economische geschiedenis onze ideeën over economische groei veranderde* (Utrecht: Lemma, 2003).De sleutelpublicaties voor de focusverschuiving naar steden zijn Stephan R. Epstein, *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750* (London: Routledge, 2000); Gelderblom, *Cities of Commerce*.

Het patroon dat de stadsbesturen van gateway-steden in toenemende mate bevolkt werden door handelaars, past perfect bij het verhaal van de *New Institutional Economics*. Deze handelaars-stadsbestuurders beschikten immers zowel over de positie als over de expertise om een interessant handelsbeleid te voeren, al benadrukt Oscar Gelderblom dat zowel overlap als interactie tussen politieke en commerciële elites de handel ten goede kwamen.[23] Ook de opkomst van Antwerpen als commercieel centrum wordt toegeschreven aan de bereidheid van het stadsbestuur om zijn instellingen en infrastructuur aan te passen aan de noden van de groeiende handelsgemeenschap.[24] Maar aangezien het aandeel handelaars in het stadsbestuur beduidend lager lag dan in de andere gateway-steden, rijst wel de vraag waar de Antwerpse schepenen en burgemeesters de nodige expertise vandaan haalden om een aangepast beleid te voeren. De vaststelling dat Antwerpen erin slaagde handelaars aan te trekken terwijl zijn politieke elite er fundamenteel anders uitzag dan die in andere gateway-steden, toont in elk geval aan dat een interessant handelsbeleid ook kon gevoerd worden door een stadsbestuur waarin politieke en commerciële elites niet simpelweg overlapten. Deze studie zal dus de mogelijkheid uitspellen dat economisch beleid zoals dat wordt opgevat vanuit de *New Institutional Economics*-traditie, ook mogelijk is vanuit de interactie en het lobbywerk tussen relatief sterk gescheiden politieke en economische elites, eerder dan door een sterke overlap tussen beide typen elites.[25]

Dat het stadsbestuur de invloed voelde van diverse belangengroepen zoals handelaars hoeft niet te verbazen. Het stadsbestuur opereerde immers niet in een vacuüm. Stadsbestuurders konden niet zomaar het beleid nastreven dat hen persoonlijk het beste uitkwam. Zij werden verondersteld rechtvaardig te besturen en het algemeen belang – het *bien commun* – te dienen.[26] Daarbij was het wel zo dat in de stedelijke samenleving de koopliedengemeenschap niet de enige belangengroep was die invloed probeerde uit te oefenen op het beleid. Wanneer een stadsbestuur de verwachtingen van brede lagen van de stedelijke bevolking niet kon waarmaken, werd het geconfronteerd met opstanden en revoltes.[27] Daarom

23 Gelderblom, *Cities of Commerce*, 11.

24 Gelderblom, 41.

25 Zie in dit verband het klassieke artikel van Mark S. Granovetter, ‘The Strength of Weak Ties’, *The American Journal of Sociology* 78, nr. 6 (1973): 1360–80.

26 Voor meer informatie over het politieke denken en de verwachtingen van ten aanzien van bestuurders in de middeleeuwen zie Élodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene, red., *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)* (Turnhout: Brepols, 2010); Minne De Boodt, ‘“Hoe haer die ghemeente sette jeghen die heren”. Politieke literatuur en opstanden in het veertiende-eeuwse Brabant’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 71–95; Susan Reynolds, ‘Medieval Urban History and the History of Political Thought’, *Urban History Yearbook* 9 (1982): 14–23.

27 Dit blijkt onder meer uit het brede corpus aan studies hierover. Zie onder meer Jan Dumolyn en Jelle Haemers, ‘Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders’, *Journal of Medieval History* 31 (2005):

pleitten onder meer de socioloog John F. Padgett en de politieke wetenschapper Christopher K. Ansell in hun onderzoek naar de opkomst van de Medici-dynastie voor meer aandacht voor de sociale inbedding van politieke elites. Volgens hen is het belangrijk '*to penetrate beneath the veneer of formal institutions',* want daar wordt macht geboren.[28] Het Antwerpse voorbeeld biedt de kans om te achterhalen hoe de organisatie van het politieke bedrijf evolueerde in een periode van grote veranderingen. De sociale inbedding en de relaties van de politieke elite van Antwerpen met andere sleutelgroepen in de samenleving en hoe die evolueerde doorheen een tijd van grote transformaties zal dan ook de tweede vraag zijn die in dit werk centraal staat.

De Antwerpse politieke elite onder de microscoop

Nu de historiografische inzet van dit onderzoek naar de Antwerpse politieke elite is geschetst, moet eerst en vooral worden gepreciseerd hoe die elites in deze studie worden gedefinieerd en onderzocht. Over de definitie of omschrijving van de 'elite' en de 'politieke elite' is al veel inkt gevloeid.[29] In de Lage Landen wordt traditioneel gefocust op de schepenbanken wanneer het gaat om stedelijk eliteonderzoek. Deze traditie is vooral gegroeid uit het uitgebreide onderzoek naar de zogenaamde vroedschappen van de Hollandse steden, die zich van oudsher op de belangstelling van historici konden verheugen vanwege hun sleutelrol in de befaamde zeventiende-eeuwse Republiek der Zeven Provinciën.[30] Deze homogene en goed afgebakende groep stadsbestuurders, die per stad georganiseerd was in een schepenbank, leent zich bij uitstek voor een collectieve biografie. Voor de

369–93; Christian Liddy en Jelle Haemers, 'Popular Politics in the Late Medieval City: York and Bruges', *The English Historical Review* 128 (2013): 771–805; Patrick Lantschner, 'Revolts and the Political Order of Cities in the Late Middle Ages', *Past and Present* 225 (2014): 3–46.

28 John F. Padgett en Christopher K. Ansell, 'Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434', *American Journal of Sociology* 98, nr. 6 (1993): 1310. Voor een overzicht van de sleutelliteratuur en –debatten over macht in laatmiddeleeuwse steden zie Ben Eersels, 'The Craft Guilds Are the City. Political Participation in Late Medieval Towns. Brabant and Liège (c. 1360-1500)' (doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2018), 7–16.

29 Zie onder andere Élisabeth Crouzet-Pavan, 'Les élites urbaines: aperçus problématiques: France, Angleterre, Italie', in *Les élites urbaines au Moyen Âge. Actes du XXVIIe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, Collection de l'École française de Rome 238 (Rome: École française de Rome, 1996), 9–28; Jan Dumolyn, 'Later Medieval and Early Modern Urban Elites: Social Categories and Social Dynamics', in *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, onder redactie van Maria Asenjo González (Turnhout: Brepols Publishers, 2013), 3–18.

30 M.G. Duijvendak en Joop De Jong, *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden* (Zutphen, 1993); Joop De Jong, 'Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociale geschiedenis', *BMGN – Low Countries Historical Review* 111, nr. 2 (1996): 201–15.

Zuidelijke Nederlanden is deze keuze minder voor de hand liggend. Zo kreeg Marc Boone pas greep op de Gentse politiek toen hij naast de schepenbank ook de lagere uitvoerende kaders en de rol van de ambachten, die in de Vlaamse en Brabantse steden een sterke politieke vertegenwoordiging hadden kunnen afdwingen, mee in beeld nam.[31]

De vraag is dan ook waar tussen deze twee uitersten Antwerpen zich bevindt. Daarom zal ik in Hoofdstuk 1 nagaan in welke mate de uitvoerende en de beleidsmakende milieus overlapten. Uit dit onderzoek zal blijken dat voor Antwerpen de politieke elite opvallend conventioneel maar verdedigbaar kan worden opgevat als alle individuen en families die als schepen of burgermeester een zetel in het stadsbestuur van Antwerpen konden claimen en dus formeel de politieke macht in handen hadden. Verder zal het eerste hoofdstuk ook dieper ingaan op de manier waarop het stadsbestuur in Antwerpen verkozen werd en wat zijn relatie was met het Antwerpse ambachtswezen. Tot slot zal in dit hoofdstuk ook aandacht worden besteed aan de relatieve vermogenspositie die deze groep innam binnen de bredere stedelijke samenleving.

De resultaten van deze benadering suggereren dat Antwerpen een bestuurselite had die vergelijkbaar is met die van nogal wat steden in de noordelijke delen van de Nederlanden. Die laatsten worden vaak als ‘patriciaat’ omschreven. De term ‘patriciaat’ is al sinds het werk van Henri Pirenne in zwang voor het beschrijven van de bestuurselite in de Nederlanden.[32] Ik verkies daarentegen de term ‘politieke elite’ boven de vaak gebruikte termen ‘stadspatriciaat’ of ‘oligarchie’ omdat zowel de term ‘oligarchie’ als de aan het oude Rome ontleende term ‘patriciaat’ een afgesloten groep van machtige families met een sterke collectieve identiteit impliceert, terwijl ik voor de anderhalve eeuw tussen 1400 en 1550 juist het sociale verloop en de relatieve open- of geslotenheid van de bestuurlijke elite wil onderzoeken. Uit

31 M. Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384- ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen: Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 52 (Brussels, 1990).

32 Henri Pirenne, *Les anciennes démocraties des Pays-Bas* (Paris: Flammarion, 1917). Dat het gebruik van het concept ‘patriciaat’ een lange traditie kent in de Nederlanden, blijkt onder meer uit deze werken H. Van Dijk en D.J. Roorda, *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek* (Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1979); Sterling andre Lamet, ‘Men in Government. The Patriciate of Leiden 1550-1600’ (doctoraatsproefschrift, University of Massachusetts, 1979); J. Aalbers en Maarten Prak, red., *De bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Boom, 1987); Fredericus J. W. Van Kan, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*, Studies over Holland in de Middeleeuwen 2 (Hilversum: Verloren, 1988); Marc Boone en Maarten Prak, ‘Patricians and Burghers: The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries’, in *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, onder redactie van Karel Davids en Jan Lucassen (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 99–134; Maarten Prins, ‘Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)’, *Virtus* 22 (2015): 37–61.

mijn analyses zal blijken dat er een sterke vernieuwing zat in de bestuurselite van Antwerpen, wat moeilijk te rijmen valt met de associatie van stabiliteit die aan de notie 'patriciaat' kleeft. Het stadsbestuur van Antwerpen was de hoeksteen van een coherente politieke elite, maar ik zal in de loop van dit boek betogen dat het sociaal gezien een huis met meerdere kamers bleef. Zo is een onderscheid te maken tussen een kleinere groep ware politieke dynastieën en een grotere groep minder machtige families en individuen, behoorde een steeds groter deel van de stadsbestuurders tot de Brabantse adel en investeerde een aantal families ook in toenemende mate in een academische scholing. 'Patriciaat' suggereert trouwens juridische bevoorrechting omdat het oorspronkelijke Romeinse patriciaat geheel eigen juridische privileges had, waarvan in het geval van de Antwerpse elites geen sprake is.[33]

Om deze politieke elite te reconstrueren heb ik een beroep gedaan op de schepenregisters die vanaf 1394 bewaard zijn. In deze schepenregisters werd namelijk de jaarlijkse vernieuwing van het stadsbestuur opgetekend, de zogenaamde verzetting van de wet.[34] Het enige hiaat in deze bron voor de periode 1480-1489 kon worden opgevuld dankzij het wethoudersboek waarin vanaf 1477 de wetsverzetting werd genoteerd.[35] Ik heb dus voor elk jaar een overzicht gemaakt van de twaalf

33 Dumolyn, 'Later Medieval and Early Modern Urban Elites', 5–6. Dat het begrip 'patriciaat' de nodige controverse opwekt, blijkt onder meer uit het werk van Alain Derville die in plaats van dit begrip liever de begrippen 'poorterij' en '*noblesse urbaine'* gebruikte. Daarop volgde de reactie van Marc Boone die het gebruik van het begrip 'patriciaat' wel verdedigde. Alain Derville, 'Les élites urbaines en Flandre et Artois', in *Les élites urbaines au Moyen-Age. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 27e congrès, Rome, 1996*, 1997, 125–27, 135; Marc Boone, *À la recherche d'une modernité civique: la société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Âge* (Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 2010), 63, 100–101.

34 De schepenregisters werden als basis gebruikt voor de reconstructie. Gerda Tahon maakte reeds een reconstructie van het Antwerpse stadsbestuur voor de vijftiende eeuw op basis van de schepenregisters. Deze lijsten bleken betrouwbaar en werden gebruikt voor dit onderzoek. Gerda Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen, einde 14de-15de eeuw: samenstelling, sociaal-economische status van de schepenen. Deel II' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984). Koen Wouters maakte een reconstructie voor de periode 1520-1555 op basis van twee wethoudersboeken. Er werden echter verschillen vastgesteld tussen de lijsten in de schepenregisters en de reconstructie van Wouters. Daarom werden deze lijsten opnieuw opgesteld op basis van de schepenregisters. Koen Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen. De politieke elite in Antwerpen (1520-1555). Een eliteonderzoek door middel van de prosopografische methode' (licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2001). Ook Floris Prims baseerde zich op het wethoudersboek voor de wethouderslijsten die hij in zijn *Geschiedenis van Antwerpen* uitgaf. De lijsten van Floris Prims zijn echter onbetrouwbaar. Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen – IV: Onder de hertogen van Bourgondië, hertogen van Brabant (1406-1477)* (Brussel: Kultuur en Beschaving, 1980); Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen – V: Onder de eerste Habsburgers (1477-1555)* (Brussel: Kultuur en Beschaving, 1981).

35 De invulling van andere bestuurlijke functies binnen de stadsadministratie werden ook opgetekend in het wethoudersboek (vanaf 1477) en soms bij de wetsverzettingslijsten in de schepenregisters, maar

of zestien schepenen en de binnen- en buitenburgemeester, afhankelijk van de periode. Het gaat om een onderzoekspopulatie van 341 mannen uit 162 verschillende families die tussen 1400 en 1549 minstens één van de 2177 beschikbare zetels invulden.[36]

Aangezien er vóór 1394 geen volledige en betrouwbare lijsten van de samenstelling van het stadsbestuur beschikbaar of reconstitueerbaar zijn, start het onderzoek aan het begin van de vijftiende eeuw en niet vroeger.[37] Het onderzoek stopt in 1549 omdat de handel in Antwerpen rond deze periode veranderde, waardoor de relatie tussen economie en politiek in de late zestiende en zeventiende eeuw een eigen vraagstelling en benadering vergt. Terwijl de jaren veertig van de zestiende eeuw nog een periode van economische expansie waren, werden de jaren vijftig gekenmerkt door een economische malaise, onder meer ten gevolge van de hervatting van de Frans-Habsburgse oorlog in 1551.[38] Hoewel de handel in de Scheldestad nooit stilviel, verloor Antwerpen in de tweede helft van de zestiende eeuw wel zijn functie als wereldhaven.[39] Daarnaast namen de religieuze spanningen in de jaren vijftig en zestig van de zestiende eeuw enorm toe. De invloed van deze variabele op het stadsbestuur valt echter buiten het opzet van dit onderzoek. Aparte aanzetten tot de studie van het stadsbestuur tijdens deze periode zijn bovendien al opgezet door onder meer Guido Marnef en Bert Timmermans.[40]

helaas is deze informatie – in tegenstelling tot die over het stadsbestuur zelf – niet volledig. Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Schepenregisters (verder SR), nr. 1-272; Privilegiekamer (verder PK) nr. 1341.

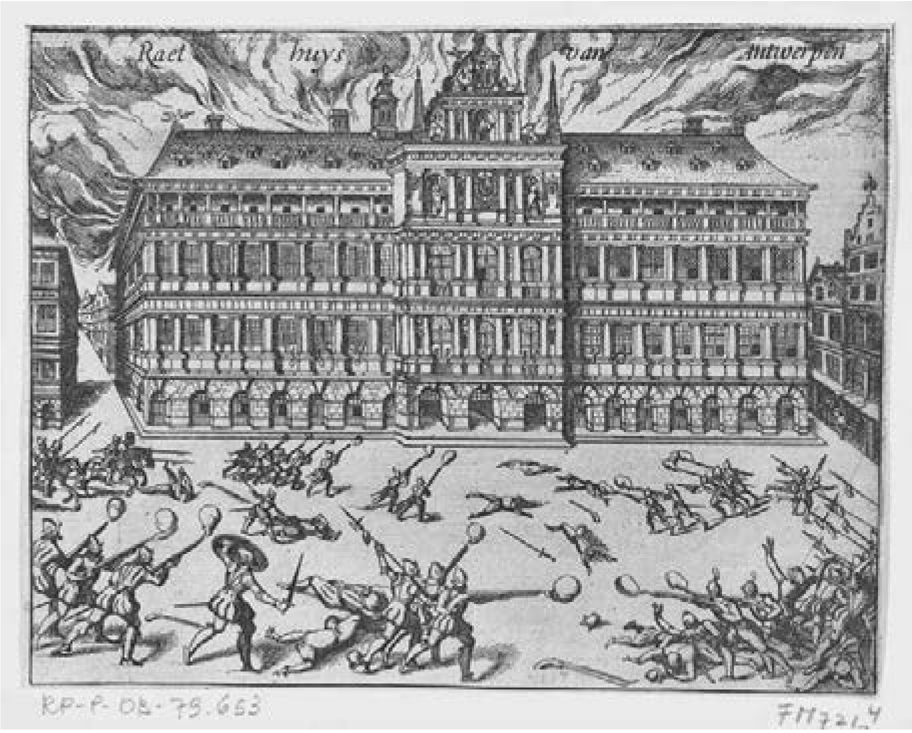
36 Aangezien politiek in deze periode een mannenzaak was zal de nadruk dan ook vooral liggen op de mannelijke leden van deze families. De vrouwen zullen vooral aandacht krijgen in hun brugfunctie tussen de verschillende families. Voor meer uitleg over de gebruikte bronnen voor de reconstructie van de familierelaties zie Hoofdstuk 2.

37 In het wethoudersboek zijn ook wethouderslijsten opgenomen van de jaren vóór 1394, maar vaak zijn deze lijsten onvolledig en tellen ze dus geen twaalf namen. Deze wethouderslijsten werden reeds uitgegeven door Floris Prims, maar deze uitgegeven lijsten bleken onbetrouwbaar. Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen – II: Onder Jan de Tweede* (Brussel: Kultuur en Beschaving, 1977).

38 Hugo Soly, 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 87 (1974): 535–36.

39 Wilfrid Brulez, 'De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16e eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960): 280; Soly, 'De schepenreigsters als bron'.

40 Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577* (Antwerpen: Kritak, 1996); Bert Timmermans, *Patronen van Patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen: een Elite ls Actor binnen een Kunstwereld* (Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2008). Voor de latere periodes is ook een aantal licentiaatsverhandelingen beschikbaar: Inge Ghijs, 'De Antwerpse magistraat in een laathumanistische en contra-reformatorische periode. 1585-1621. Deel I.' (licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1988); L. Van Turnhout, 'De magistraat te Antwerpen 1650-1674. Een bijdrage tot de institutionele en sociale geschiedenis' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1980); Gerda Van den Broeck, 'De Antwerpse magistraat 1675-1699. Een bijdrage tot de institutionele en sociale geschiedenis' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1980).

Afbeelding 4. ‘Spaanse Furie: stadhuis in brand, 1576’ door Frans Hogenberg, 1576-1578. (Rijksmuseum Amsterdam)

Door in dit werk de 150 jaar tussen 1400 en 1549 te bestuderen, kan de periode van ‘matige’ economische groei (1400-1489) vergeleken worden met de periode waarin de stad een echte handelsmetropool werd (1490-1549), een vergelijking die vooral in Hoofdstuk 2 aan bod komt. In dit hoofdstuk zal blijken dat de politieke elite van Antwerpen inderdaad een uitzondering vormt op de overige premoderne gateway-steden: het stadsbestuur werd doorheen de bestudeerde periode beheerst door een snel vernieuwde en sterk verweven groep families die vrij stabiel bleef qua omvang en qua profiel. Om tot deze conclusie te komen heb ik gebruik gemaakt van de prosopografische methode, ook wel bekend als de collectieve biografie. Deze methode houdt in dat voor alle personen van de onderzoekspopulatie gegevens worden verzameld omtrent hun geboorte- en sterfdatum, huwelijk, gezinssituatie, sociale en economische achtergrond, opleiding, enzovoorts.[41] Het idee is om zo de trends in het vaak lapidaire materiaal te ontwaren die helpen om een specifieke hoofdvraag en deelvragen te beantwoorden.

41 Deze informatie is terug te vinden in de bijlagen van dit boek via de website van de uitgeverij.

De familierelaties en de achtergrond van de onderzoekspopulatie – de schepenen en burgemeesters van Antwerpen tussen 1400 en 1550 – konden worden gereconstrueerd aan de hand van de genealogische nota's van L. Bisschops en F. Donnet. Deze twee negentiende-eeuwse historici hebben op basis van verschillende archieven, waaronder ook de schepenregisters, de stambomen en achtergrond van honderden Antwerpse families gereconstrueerd.[42] Deze genealogische nota's zijn dan ook de tweede hoofdbron van dit onderzoek naast de genoemde schepenregisters. Naast de schepenregisters en de genealogische nota's heeft ook een breed scala aan andere archieven, waaronder het reeds vernoemde wethoudersboek en enkele bewaarde familiearchieven,[43] en (on)uitgegeven onderzoek[44] mij in staat gesteld om voldoende informatie te verzamelen voor onder meer het prosopografisch onderzoek.

Dat ik voor dit onderzoek naast de schepenregisters vooral gebruik maak van negentiende-eeuwse verzamelingen heeft te maken met de uitzonderlijke bronnensituatie voor middeleeuws Antwerpen. Veel bronnenreeksen die doorgaans voor middeleeuwse steden in de Nederlanden bewaard zijn gebleven, zoals stadsrekeningen, rekwesten, wijkboeken, familiearchieven, belastinglijsten, staten van goed... zijn in Antwerpen niet of slechts heel fragmentarisch bewaard. Tijdens de Spaanse Furie in 1576 werd het Antwerpse stadhuis, dat ook fungeerde als stadsarchief, namelijk in brand gestoken door muitende soldaten, waardoor veel archieven in vlammen zijn opgegaan (Afbeelding 4). Het verklaart mede waarom er nog maar weinig onderzoek is gevoerd naar vijftiende-eeuws Antwerpen.

Eén van de weinige archiefreeksen die wel vrij ongeschonden uit de brand van het stadshuis is gekomen, zijn de schepenregisters. Naast de jaarlijkse wetsverzetting bevatten de schepenregisters ook alle transacties op stedelijk vastgoed binnen de *Vrijheid van Antwerpen*, een deel van de transacties op buitenstedelijk vastgoed

42 L. Bisschops, 'Genealogische nota's' (z.d.), SAA, PK 3254-3268; Bisschops; F. Donnet, 'Genealogische nota's.' (z.d.), SAA, PK 3281-3299. Op basis van enkele steekproeven waarbij de informatie uit de nota's werd vergeleken met die uit de schepenregisters bleken deze nota's betrouwbaar.

43 Onder andere ARA (Algemeen Rijksarchief), I 149 (familie Overschie de Neeryssche), T 463 (familie d'Ursel); RAB (Rijksarchief Beveren), Y1/040 (familie van de Werve en van Schilde).

44 Naast verschillende genealogische studies uit tijdschriften zoals *Antwerpiensia* en *Taxandria* werden er ook onuitgegeven onderzoek bewaard in het Felixarchief, onuitgegeven licentiaatsverhandelingen, studies over universitaire vorming, Brabantse adel enz. benut. Zie onder meer Walter Nuytemans, 'De familie Drake' (Onuitgeven onderzoek, 2008), 188 nr. 22, SAA; Hilde De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfuctionarissen: Leuven en Antwerpen, 1430-1580', *Varia Historica Brabantica* 6–7 (1978): 26–32; Paul De Win, 'De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (ingezonderd de periode 1430-1482)' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979); Yves Schmitz en Alfons Bousse-Waremme, *Les van de Werve: 800 ans d'histoire*, 2 vols. (Assoc. Familiale van de Werve, 1988); Johann Theodor De Raadt, 'Itegem et ses seigneurs. Notice historique sur la commune d'Itegem', *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 4 (1893): 113–217.

en andere soorten contracten zoals testamenten en huwelijksvoorwaarden.[45] Deze schepenregisters zijn dus een heel rijke bron, want ze bevatten zowel genealogische, politieke als economische informatie. Daartegenover staat wel dat het een enorm omvangrijke bronnenreeks betreft. Daar waar aan het begin van de vijftiende eeuw één register per jaar van zo'n vierhonderd folio's werd volgepend met contracten, ging het rond 1550 jaarlijks om vier zulke registers. Bovendien zijn regesten en indexen uitsluitend voor de vroegste jaren van deze bron beschikbaar.[46] Het was dus onmogelijk om binnen het bestek van dit onderzoek deze bronnenreeks volledig te doorploegen op zoek naar genealogische en achtergrondinformatie voor het prosopografische onderzoek.

Toch stelde deze bronnenreeks mij, ondanks de verdere moeilijke bronnensituatie, in staat om een stapje verder te gaan dan de klassieke prosopografie. Hoewel deze methode haar nut binnen het eliteonderzoek al ruimschoots heeft bewezen, heeft ze namelijk ook enkele nadelen. Ten eerste geeft de methode geen zicht op de interne diversiteit binnen de onderzoekspopulatie en is er het risico om een leidersfiguur of een figuur waar veel informatie over beschikbaar is als representatief voor te stellen.[47] Om dit probleem te verhelpen combineert dit onderzoek een kwalitatieve met een kwantitatieve methode. Ten tweede verschaft de prosopografische methode geen inzicht in de relaties van deze groep tot de bredere stedelijke samenleving.[48] Nochtans wisten maatschappelijke sleutelgroepen die niet tot de stedelijke politieke elites behoorden ook invloed uit te oefenen op het stadsbestuur, onder andere via petities, lobbywerk en huwelijks- of andere sociabiliteitsrelaties.[49] Bovendien

45 Soly, 'De schepenreigsters als bron', 527.

46 Tijdens het onderzoek waren er nadere toegangen beschikbaar op SAA, SR 1-40 (1394-1448), SR 60 (1460), SR 67 (1464), SR 71-72 (1467), SR 80 (1471) en SR 90 (1479). Er is een project lopende binnen het Stadsarchief van Antwerpen om ook voor de andere jaren nadere toegangen te voorzien. Recent verschenen er aanvullingen op de eerste regestenlijst voor SR 43-47 (1450-1453), SR 52-56 (1456-1458), SR 61-62 (1461), SR 66 (1463), SR 74 (1468), SR 77 (1470) en SR 103 (1493). Voor de laatste informatie over de beschikbare nadere toegangen op de schepenregisters zie SAA, 1224#31. Naast deze moderne regesten is er ook een zeventiende-eeuwse index beschikbaar, de zogenaamde *Coopers en Comparanten* index, voor de schepenregisters tussen 1530 en 1599. Het enige probleem met deze index is dat ze op voornaam werd opgesteld en door het veelvuldig voorkomen van dezelfde voornamen en van verschillende schrijfwijzen van dezelfde naam daardoor bijna onbruikbaar is, zeker gezien de omvang van de onderzoekspopulatie in dit onderzoek.

47 D.J. Roorda, 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979): 213.

48 Roorda, 220.

49 Griet Vermeesch, 'Wetgeving op verzoek in achttiende-eeuws Antwerpen. Initiatieven van Ambachten en corporaties tot regulering door middel van petities', in *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petities en officiële delegaties in de politieke besluitvorming*, onder redactie van Griet Vermeesch en Liesbeth Geevers (Maastricht, 2014), 109–38; Boone en Prak, 'Patricians and Burghers'; Lantschner, 'Revolts'.

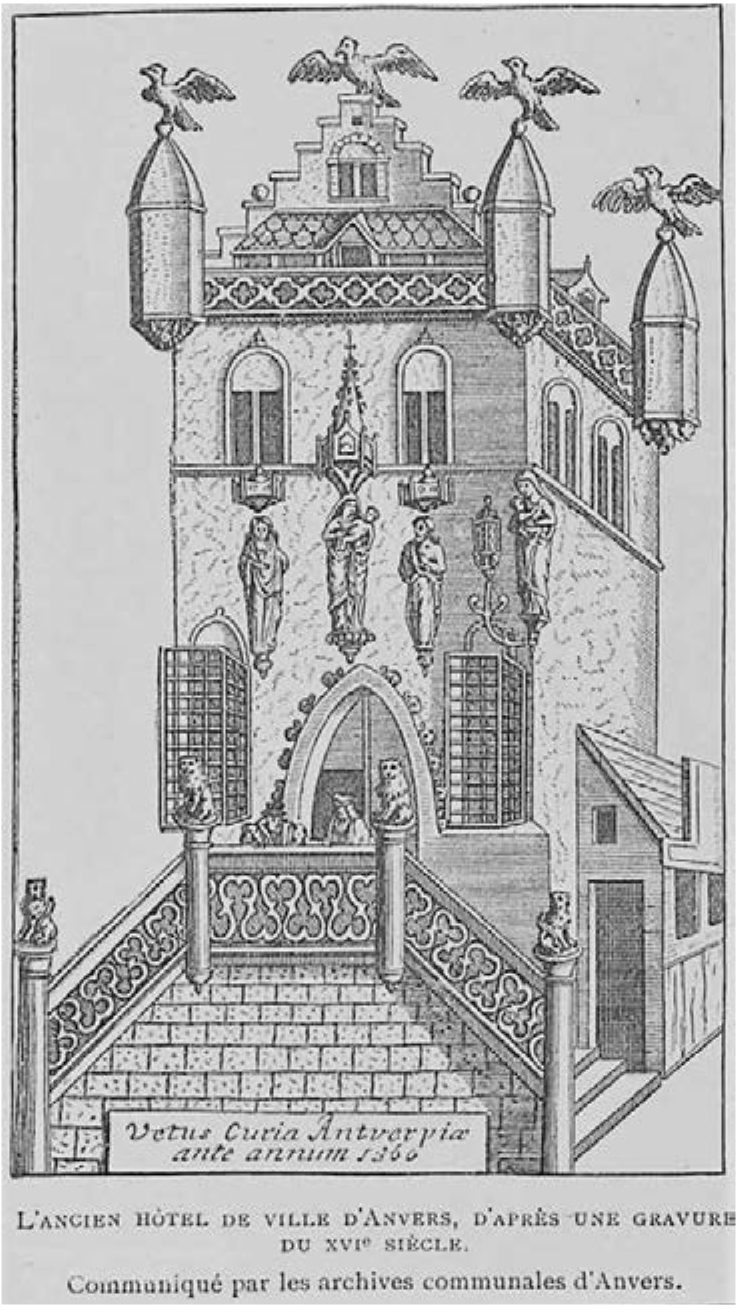
bleek de collectieve biografie te beperkt om ook de vraag te beantwoorden waarom Antwerpen een afwijkend traject kende. Gelukkig stelde de schepenregisters, in combinatie met andere bronnen, mij in staat om via steekproeven onder meer de investeringen van mijn onderzoekspopulatie in stedelijk en buitensteeds vastgoed in kaart te brengen, net zoals de (huwelijks)banden met andere groepen in de samenleving.

Waar Hoofdstuk 2 het afwijkende profiel van de politieke elite schetst, zoek ik in de laatste twee hoofdstukken dan ook naar antwoorden op de vraag waarom de Antwerpse politieke elite een ander traject kende dan de overige gateway-steden. In Hoofdstuk 3 onderzoek ik of de Antwerpse politieke elite haar macht eerder baseerde op stedelijk grondbezit en de daaruit voortvloeiende clientèle relaties dan op kapitaal, zoals ook in de Italiaanse stadsstaten het geval was. Uit de residentiële en investeringspatronen van deze groep zal blijken dat die op een overwegend economische manier omging met stedelijk vastgoed en buurten niet aantoonbaar door bepaalde families gedomineerd werden.

In het laatste hoofdstuk, Hoofdstuk 4, wordt de blik verlegd naar de ruimte buiten de stadsmuren. Concreet focus ik op de relatie met het omringende platteland, de adel en de staatsmilieus. Hieruit zal blijken dat de sociale, economische en politieke prioriteiten van een deel van de Antwerpse politieke elite niet binnen de stadsmuren gezocht moeten worden, maar daarbuiten. De toplaag van de Antwerpse politieke elite investeerde namelijk vooral in buitenstedelijk vastgoed en heerlijkheden en zo ook in haar integratie met de Brabantse adel.

Kortom, dit boek zal in vier hoofdstukken aantonen dat, in tegenstelling tot andere gateway-steden, het profiel van de Antwerpse politieke elite tussen 1400 en 1549 relatief ongewijzigd bleef. Ondanks een fors verloop in de samenstelling van de politieke elite bleven de wezenskenmerken van deze groep veel stabieler dan vaak gedacht. Zo kende de politieke elite een late en beperkte integratie van handelaars, een sterke onderlinge verwevenheid door huwelijken, schermde de groep zichzelf sterk af van andere milieus binnen de stedelijke samenleving, waaronder de ambachten, en was er waarschijnlijk een grote continuïteit in de economische basis van deze groep. Dit wil echter niet zeggen dat er geen significante veranderingen waren binnen de politieke elite, maar die zijn elders te situeren, namelijk bij een sterker academisch profiel en een veredelingsproces. Daarnaast was de Antwerpse politieke elite ook niet ongevoelig voor de enorme veranderingen in de stad. Ze was zich daarvan bewust en maakte er ook gebruik van door actief te participeren op de vastgoedmarkt en zo te profiteren van de vastgoedboom die ontstond. De Antwerpse politieke elite stond bovendien helemaal niet onwillig tegenover handelaars. Het aantal handelaars in het stadsbestuur nam weliswaar maar langzaam toe, maar die toename was er wel. Toch lag het hart van de Antwerpse politieke elite niet bij de handel, maar op het

Brabantse platteland en bij de Brabantse plattelandselites. Binnen de stedelijke samenleving was de politieke elite van Antwerpen dus een onderling sterk verweven en duidelijk afgebakende groep die in toenemende mate integreerde met de Brabantse adel.

Afbeelding 5. Gotisch schepenhuis van Antwerpen. 'L'ancien Hôtel de ville d'Anvers. D'après un tableau de Gillis Mostaert le Vieux. Communiqué par les archives communales d'Anvers.' door Pieter Génard, 1888 (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, 186#69)

1. Bestuur, administratie en ambachtswezen in een groeistad

Zoals aangestipt in de inleiding focussen historici van de Lage Landen traditioneel op de schepenbanken wanneer het gaat om stedelijk eliteonderzoek. Deze traditie is vooral gegroeid uit het uitgebreide onderzoek naar de zogenaamde vroedschappen van de Hollandse steden, die mettertijd een belangrijke rol gingen spelen in de befaamde Republiek der Verenigde Provinciën.[1] Deze homogene en scherp afgebakende groep stadsbestuurders leent zich bij uitstek voor een prosopografische studie. Voor de Zuidelijke Nederlanden, waar in vele grote steden ook de ambachten mee bestuurden, is deze keuze minder voor de hand liggend.[2] De vraag is nu waar Antwerpen zich bevond tussen deze twee uitersten. Is het voldoende om de schepenbank te onderzoeken en zaten ambachten daar al dan niet in, of moeten ook de overige functies binnen de stadsadministratie mee in rekening worden gebracht? In Gent waren de ambachten er bijvoorbeeld in geslaagd om de verdeelsleutel van de zetels in de schepenbank ook toe te passen op de lagere functies binnen de stadsadministratie. Bij dit zogenaamde drie leden-systeem werd de macht gedeeld door de poorterij, de weverij en de zogenaamde 'kleine neringen' (de ambachten die niet textielgerelateerd waren).[3] De 'poorterij' slaat hierbij op de sociale toplaag van de stedelingen met uitzondering van de ambachtselite. Het gaat dus hoofdzakelijk om vastgoedbezitters, renteniers en dergelijke.[4]

Om te achterhalen hoe het stadsbestuur en de stadsadministratie in Antwerpen georganiseerd waren, zal ik in dit hoofdstuk nagaan hoe het stadsbestuur werd samengesteld, wat de rol van de poorterij en die van de ambachten in het stadsbestuur was en in welke mate de uitvoerende en de beleidsmakende kaders dezelfde of afgescheiden sociale circuits vormden. Hieruit zal blijken dat de rol van de

1 Duijvendak en De Jong, *Eliteonderzoek*; De Jong, 'Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociale geschiedenis'.

2 Ook in het recente onderzoek van Jelten Baguet over zestiende-eeuws Gent worden de ambachtslieden mee in beeld gebracht. Hij beperkte zich echter tot de ambachtslieden in de schepenbank en keek niet naar de rest van de stadsadministratie. Baguet, 'De heren van Gent'.

3 Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384- ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, 28–29, 129.

4 De term 'poorterij' kan zowel op een juridisch als op een sociaal omschreven groep betrekking hebben. In de juridische betekenis gaat het om alle individuen die het poorterschap van een stad hebben verkregen door geboorte of door het kopen ervan. In de sociale betekenis gaat het dus om deze sociale laag binnen de stadsbevolking met uitsluiting van de ambachtslieden. In dit werk zal de term 'poorterij' steeds op de sociale betekenis slaan. Als het over de juridische betekenis gaat zal er over 'het poorterschap' worden gesproken.

ambachten in het Antwerpse stadsbestuur heel beperkt was en dat de individuen en de families die een functie in het stadsbestuur innamen zich enkel profileerden in de stedelijke functies die jaarlijks vernieuwd werden en dus niet in de meer permanente functies zoals pensionaris of secretaris. Omgekeerd werden deze vernieuwbare lagere functies ook, zij het beperkter, gebruikt als kweekvijver voor nieuw politiek talent. Tot slot schets ik in dit hoofdstuk de relatieve vermogenspositie van de Antwerpse politieke elite binnen de bredere stedelijke samenleving. Op die manier zal dit hoofdstuk de institutionele context aanreiken die noodzakelijk is om de vraagstellingen van de navolgende hoofstukken in de steigers te plaatsen.

De organisatie van de Antwerpse magistraat

Net zoals andere Brabantse steden werd Antwerpen in de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd bestuurd door een schepenbank. Oorspronkelijk bestond deze bank uit twaalf schepenen die werden aangesteld voor het leven. Vacante plaatsen werden ingevuld door coöptatie. Toen Antwerpen in 1356 viel onder de heerschappij van de graaf van Vlaanderen, Lodewijk van Male, werd dit vervangen door een systeem van jaarlijkse hernieuwing zoals dat toen al gebruikelijk was in de Vlaamse steden. In Antwerpen werd voortaan elk jaar de helft van de schepenbank vernieuwd. De landsheer – eerst de graaf van Vlaanderen en vanaf 1406 de hertog van Brabant – bepaalde, in samenspraak met zijn adviseurs, wie vervangen werd en welke schepenen op post konden blijven. De landsheer was niet verplicht om die helft te vervangen die hij het jaar voordien op post had gelaten. Officieel werd er tegelijkertijd wel een wachttijd van twee jaar ingevoerd voordat oud-schepenen opnieuw schepen konden worden. Uit de magistraatslijsten blijkt dat dit in de praktijk niet werd toegepast door de Bourgondische Valois, de dynastie die sinds 1384 het graafschap Vlaanderen bestuurde en vanaf 1406 ook het hertogdom Brabant.[5] Bijgevolg waren in Antwerpen onafgebroken schepencarrières mogelijk.[6]

Tot 1477 kon de hertog volledig vrij bepalen wie de lege plaatsen in de schepenbank kon vullen. Deze keuzevrijheid was evenwel niet absoluut. Kandidaat-schepenen moesten aan enkele voorwaarden voldoen. Ten eerste moest een kandidaat minstens 25 jaar zijn, geboren in het hertogdom Brabant, minstens een jaar en een dag burger van Antwerpen en uit een legitiem huwelijk geboren zijn. Schepenen mochten officieel niet in overspel leven, maar ook deze regel lijkt

5 Jan van den Werve al. Paddegracht (nr. 194) was bijvoorbeeld actief als schepen in het jaar 1418-19 en terug in het wethoudersjaar 1420-21. Hij had dus maar één jaar gewacht om terug schepen te worden.

6 René Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge: De Tempel, 1965), 10–12.

in de praktijk niet nageleefd te zijn, getuige het aantal buitenechtelijke kinderen.[7] Daarnaast mochten schepenen ook niet samen met hun vader, grootvader, broer(s) of neven in de schepenbank dienen. Deze zogenaamd '*ten derdalven lede*'-regel moest monopolisering van de schepenbank door een beperkte groep families voorkomen.[8] Ten slotte was ook een aantal groepen uitgesloten van het stadsbestuur. Zo konden de vertegenwoordigers van de vorst (schout, onderschout en amman)[9] en de pachters van de stadsaccijnzen die functies niet combineren met een schepenambt.[10] Ook de ambachtslieden waren uitgesloten van de macht, met uitzondering van een kort experiment na de '*Quaeye Werelt*'-opstand in 1477 dat ik later in dit hoofdstuk zal bespreken.[11]

Vanaf 1477 veranderden de spelregels enigszins in het kader van een grote dynastieke en politieke crisis die toen de Nederlanden teisterde. In januari 1477 sneuvelde Karel de Stoute onverwachts in de Slag bij Nancy. Zo kwamen de Nederlanden en Bourgondië onder het bewind van zijn twintigjarige ongehuwde dochter, Maria van Bourgondië. De Franse koning zag zijn kans schoon om de Bourgondische gewesten opnieuw bij Frankrijk in te lijven en viel Bourgondië, Franche-Comté, Picardië en Artesië binnen. Tegelijkertijd verklaarde het hertogdom Gelre zich onafhankelijk en zou ook het prinsbisdom Luik zich minder volgzaam opstellen. Om haar gebieden te verdedigen zocht Maria van Bourgondië financiële en militaire steun bij de Staten-Generaal waarin de verschillende gewesten van de Nederlanden vertegenwoordigd waren. Die wilden haar wel

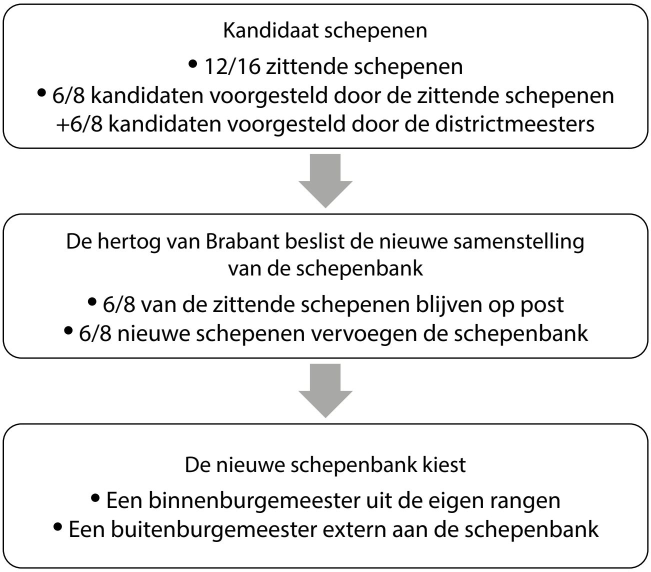
7 Minstens 28 (9%) van de 315 wethouders (de wethouder-ambachtslieden niet meegerekend) hadden één of meer natuurlijke kinderen. Het is echter niet duidelijk of deze vóór of na hun huwelijk werden verwekt. Nochtans was het stigma op buitenechtelijke kinderen veel groter wanneer deze kinderen verwekt waren na dan voor het huwelijk van een man. Zie Hoofdstuk 2 en de Stambomen in Bijlage. Voor meer informatie over bastaarden zie Myriam Carlier, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen* (Brussel: Paleis der Academiën, 2001).

8 Soortgelijke regelingen bestonden ook in andere regio's en steden. Zo mochten Amsterdams schepenen oorspronkelijk zelfs niet nauwer dan de vijfde graad (achter-acther-achterneven) verwant zijn. Op het einde van de veertiende eeuw werd deze regeling teruggebracht naar de derde graad (achterneven) zoals dat ook al gebruikelijk was in andere dorpen en steden in het Amstelland. Bas de Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*, onder redactie van Mariëlle Callenbach e.a. (Hilversum: Verloren, 2021), 89–90.

9 De schout en onderschout waren in Antwerpen verantwoordelijk voor de criminele rechtspraak terwijl de amman instond voor de civiele rechtspraak. Voor meer informatie over deze functies zie Wim Meewis, *De vierschaar. De criminele rechtspraak in het oude Antwerpen* (Kapellen: Pelckmans, 1992), 43–49.

10 De uitsluiting van de vertegenwoordigers van de hertog en de pachters van de stadsaccijnzen sloeg enkel op de mannen die datzelfde jaar deze functie uitoefenden. Zoals uit Hoofdstuk 4 zal blijken was het schoutambt voor sommige individuen en families juist de start van een politieke carrière in het stadsbestuur van Antwerpen.

11 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 16.

Figuur 1. Kiesprocedure van de Antwerpse magistraat vanaf 1477

steunen, maar enkel als de centralisatiepolitiek werd teruggedraaid die haar vader had gevoerd en die de macht van de afzonderlijke gewesten en steden had ingeperkt. De concessies van Maria aan de Staten-Generaal staan bekend als het Groot Privilege.

Ook voor de verkiezing van de Antwerpse magistraat had dit gevolgen.[12] De keuzevrijheid van Maria van Bourgondië en haar opvolgers bij het aanstellen van nieuwe schepenen werd beperkt. De vorst mocht nog steeds de helft van de schepenbank vernieuwen, maar diende te kiezen uit een lijst met kandidaat-schepenen. Deze lijst bestond uit twaalf kandidaten waarvan zes door de zittende schepenen werden aangeleverd en de overige zes door de hoofdmannen en de wijkmeesters die de poorterij van de stad vertegenwoordigden.[13] Eens de hertog in overleg met de Geheime Raad, de kanselier van Brabant en de schout van Antwerpen de zes schepenen had aangesteld,[14] koos de hernieuwde schepenbank zelf uit de zittende

12 De officiële wachttijd van twee jaar tussen schepenmandaten – die in de praktijk weinig effect had gehad – werd afgeschaft. Koen Wouters, 'Een Open Oligarchie? De machtsstructuur in de Antwerpse magistraat tijdens de periode 1520-1555', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 82, nr. 4 (2004): 908.

13 Vanaf 1469 was Antwerpen verdeeld in twaalf wijken en vanaf 1542 kwam daar een dertiende wijk, de Nieuwstad, bij. Elke wijk had twee wijkmeesters die instonden voor administratieve zaken zoals belastinginning. Boven hen stonden nog vier hoofdmannen.

14 Wouters, 'Een open oligarchie?', 909–10.

Kaart 1. Beschrijvinge van de palen van de Vrijheid van Antwerpen (Museum Plantin Moretus)

schepenen een zogenaamde binnenburgemeester.[15] Deze binnenburgemeester leidde de schepenbanken en was verantwoordelijk voor de interne stedelijke politiek. Daarnaast kozen de zittende schepenen ook een zogenaamde buitenburgemeester. Deze laatste moest een kandidaat zijn extern aan de schepenbank en vertegenwoordigde de stad bij de buitenwereld, zoals bij het centrale bestuur.

De schepenen en de burgemeesters vormden samen het Antwerpse stadsbestuur, ook wel de magistraat of de wethouders genoemd.[16] Samen waren zij verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur van de stad en haar rechtsgebied, de zogenaamde *Vrijheid van Antwerpen,* hetgeen de stad zelf en een beperkt gebied buiten de stadsmuren bevatte (Kaart 1).[17] In samenwerking met de schout en amman

15 De eerste twee burgemeesters werden in 1409 aangesteld. Deze functies zijn ontstaan vanuit een conflict met de hertog over de sleutels van de burchtpoorten in dat jaar. In 1411 werd dit conflict bijgelegd en werd de functie van burgemeester ook officieel erkend. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 18–19; Floris Prims, 'De burgemeesters van Antwerpen', in *Antwerpiensia 1931. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1932), 334–42.

16 René Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge: De Tempel, 1965) 10–21.

17 De Vrijheid van Antwerpen was 1800 hectare groot waarvan ca. 225 hectare intra muros. De Vrijheid liep van Dambrugge tot Hoboken. Francine de Nave, 'I. Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed. Deel I' (doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981), 59–64; Hugo Soly, *Capital at Work in Antwerp's Golden Age* (Turnhout: Brepols, 2021), 173.

waren zij ook verantwoordelijk voor de rechtspraak binnen dit gebied. Toen het grondgebied van de *Vrijheid van Antwerpen* in 1490 door Maximiliaan van Oostenrijk werd uitgebreid tot aan Deurnebrug en Berchem, steeg ook het aantal schepenen van twaalf naar zestien.[18]

De vernieuwing van de magistraat, de zogenaamde wetsverzetting, gebeurde tot 1535 op 30 november, de feestdag van Sint-Andries.[19] Vanaf 1540 werd dit op Pasen gedaan.[20] Wanneer een schepen tijdens het werkingsjaar overleed of een andere functie toegewezen kreeg, werden twee nieuwe kandidaat-schepenen naar voren geschoven waaruit de hertog en zijn raadgevers konden kiezen. Zo stierf Michiel van Esbeemde (nr. 379) in 1517 tijdens zijn schepenmandaat. Hij werd vervangen door Jan van der Elst (nr. 37).[21] In totaal werden tussen 1400 en 1549 minstens 51 schepenen op die manier vervangen. Meestal werden oud-schepenen of leden uit families met een lange politieke traditie (cfr. Hoofdstuk 2) als vervanger aangesteld. Voor drie vervangers was deze vervangingsopdracht echter hun enige bekende politiek wapenfeit. Concreet traden Cornelis van Liere (nr. 86), Willem van den Werve (nr. 127) en Jan van Ursele de Oude (nr. 217) enkel op als vervangend schepen. Deze vervangers zijn niet meegenomen in de onderzoekspopulatie, aangezien zij niet via de geijkte kiesprocedure in de schepenbank terechtkwamen en het onduidelijk is of alle vervangingen werden opgeschreven in de schepenregisters.[22] Met de aangestipte uitsluiting van die drie vervangers zijn tussen 1400 en 1549 in totaal 341 mannen uit 162 verschillende families actief geweest als schepen, binnen- of buitenburgemeester. Aangezien de bronnen een volledige reconstructie van de Antwerpse magistraat toelaten – de invulling van alle schepen- en burgemeesterfuncties tussen 1400 en 1549 is gekend, met uitzondering van vervangingen doorheen het jaar[23] – en zij de formele macht in handen hadden in Antwerpen, vormen zij de kern van dit onderzoek.

18 Jan Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen* (Leuven: Davidsfonds, 1999), 103.

19 Het jaar waarin een schepen diende liep dus van 30 november tot en met 29 november het jaar daarop tot 1535. Vanaf 1540 liep het van Pasen tot de dag vóór Pasen het jaar nadien. Door deze vernieuwing was er in 1539 geen wetsvernieuwing. Daarnaast werd de wet nog één keer extra vernieuwd in 1477 door de *Quaeye Werelt*-opstand (cfr. Infra). Het jaar waarin schepenen dienst deden noem ik een wethoudersjaar. In wat volgt zal ik steeds een wethoudersjaar aangeven met het beginjaar. Dus als een schepen bvb. actief was van 30 november 1499 tot en met 29 november 1500 dan deed hij dienst in het wethoudersjaar 1499. Aangezien er in 1477 twee keer een wetsverzetting heeft plaatsgevonden, geef ik dit waar specifiek nodig aan met 1477^1 en 1477^2.

20 In 1536 en 1538 werd de wet respectievelijk vernieuwd op 17 december en 11 januari. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 168.

21 SAA, SR nr. 149, 267 r-v.; nr. 150, 41 r.; nr. 151, 1 r.

22 Aangezien vervangende schepenen niet via het traditionele kiessysteem werden aangesteld en soms maar voor enkele maanden als vervanger dienden, heb ik ervoor gekozen om ze niet op te nemen in de algemene statistieken en analyses over de magistraat die in dit werk zullen volgen.

23 Het is onmogelijk om te achterhalen of alle vervangingen zijn opgetekend in het wethoudersboek en/of de schepenregisters.

De Antwerpse ambachten en de Quaeye Werelt

In tegenstelling tot de meeste andere regio's in Europa zijn de ambachten in sommige Nederlandse steden er vanaf de late dertiende eeuw in geslaagd om politieke macht te verwerven. Vooral in de nasleep van de Guldensporenslag (1302) konden de ambachten permanente vertegenwoordiging afdwingen in de stadsbesturen van onder meer Gent en Brugge.[24] In het hertogdom Brabant doken de ambachten vanaf de veertiende of de vroege vijftiende eeuw op in onder meer de stadsbesturen van Mechelen, Brussel, Leuven, 's Hertogenbosch, Tienen en Zoutleeuw. Ook in het meer noordelijk gesitueerde Utrecht slaagden de ambachten erin formele politieke macht te verwerven tijdens de veertiende eeuw.[25] Hoewel Antwerpen zeker behoorde tot de grote en middelgrote steden waarin ambachten soms doorstootten tot het stadsbestuur, is dit in deze stad niet gebeurd vóór de late vijftiende eeuw.

Mogelijk komt dit omdat de stad en het lokale ambachtswezen pas ten volle zijn opgebloeid na de golf van ambachtsrevoluties in de vroege veertiende eeuw.[26] Wanneer de Antwerpse ambachten zijn ontstaan en erkend werden, is onderwerp van debat. Terwijl Floris Prims deze ontwikkeling aan het einde van de veertiende eeuw situeert,[27] stelt Frans Blockmans dat de Antwerpse ambachten waarschijnlijk al sinds het oproer van 1302 in de stad officieel erkend waren.[28] In mei 1302, dus nog vóór de Guldensporenslag, waren er rellen uitgebroken tegen het beleid van de hertog van Brabant en tegen de schepenbank die hem steunde. De druppel die de emmer deed overlopen, was een dispuut met het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk over de kerkelijke tienden die betaald moesten worden op de landbouwopbrengsten van enkele gronden die recent binnen de stadsvesten waren opgenomen. Het in omvang beperkte oproer

24 Jan Dumolyn e.a., 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500', in *Medieval Bruges c. 850-1550*, onder redactie van Andrew Brown en Jan Dumolyn (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 268.

25 Frederik Buylaert, 'From Periphery to Centre and Back Again: Elite Transformations in Mechelen (14th-16th Centuries)', *Urban History*, 2019; Eersels, 'The Craft Guilds Are the City. Political Participation in Late Medieval Towns. Brabant and Liège (c. 1360-1500)', 116–27; K. Van Honacker, *Bestuursinstellingen van de stad Brussel*, z.d., 224–25; Maarten Prak, 'Corporate Politics in the Low Countries: Guilds as Institutions, 14th to 18th Centuries', in *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation*, onder redactie van Maarten Prak e.a. (Aldershot: Ashgate, 2006), 76–79.

26 Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 56; Bert De Munck, *Guilds, Labour and the Urban Body Politics. Fabricating Community in the Southern Netherlands, 1300-1800.* (New York: Routledge, 2018), 127.

27 Prims, *Geschiedenis II*, 140–45.

28 Frans Blockmans, 'Het vroegste officiële ambachtswezen te Antwerpen', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 8, nr. 3–4 (1953): 161–201.

werd snel neergeslagen door een coalitie van het stadsbestuur en de hertog van Brabant.[29] Terwijl 1302 voor de ontvoogding van de Vlaamse ambachten zorgde, leidde het in Antwerpen juist tot een beknotting van hun autonomie. Als dank voor de steun van het stadsbestuur bij het neerslaan van zowel het oproer in Antwerpen als dat in Mechelen niet veel later, werd er een nieuwe vrijheidsbrief onderhandeld tussen de hertog en de stad Antwerpen. Hierin werd onder meer bepaald dat staken vanaf dan verboden was en dat ambachten geen geld meer mochten ophalen onder hun leden zonder de expliciete toestemming van het stadsbestuur.[30] Volgens Blockmans werd hen ook rond deze tijd het recht op vergaderen ontzegd.[31]

Toen de Vlaamse graaf Lodewijk van Male in 1356 Antwerpen veroverde, versterkte hij de controle van het stadsbestuur over de ambachten nog verder. Hij vroeg het stadsbestuur een ontwerp van de statuten voor alle ambachten van de stad op te maken. Daarnaast bepaalde hij dat de dekens van de ambachten enkel mochten worden aangesteld na goedkeuring door datzelfde stadsbestuur.[32] Op die manier werden de ambachten politiek monddood gemaakt. Waarschijnlijk wilde Lodewijk van Male voorkomen dat Antwerpen net als de Vlaamse grootsteden Gent en Brugge gedomineerd zou worden door ambachten en zo een effectief tegenwicht zou vormen voor zijn bewind.

Dat de ambachten niet blij waren met deze maatregelen blijkt in 1435. De beschikbare bronnen zijn beperkt, maar een conflict tussen de stad en de hertog over de haringtol van Kallo werd aangegrepen om de ambachten toch enige inspraak te geven. In de hertogelijke ordonnantie van 24 november 1435 werd bepaald dat elk van de twaalf ambachten vanaf dan elk jaar vier kandidaten moesten voordragen waarvan de commissarissen van de hertog er per ambacht één kozen. Vanaf 1486 werd deze keuze toevertrouwd aan het stadsbestuur. Samen moesten deze twaalf ambachtslieden het stadsbestuur voorzien van advies. Het is echter onduidelijk vanaf welk moment deze adviesraad effectief opereerde. Pas in 1445 kreeg dit orgaan namelijk haar definitieve vorm. Vanaf dan vergaderden de twaalf ambachtsvertegenwoordigers elke maandag om negen uur 's ochtends met het stadsbestuur, waardoor deze adviesraad de naam 'Maandagse Raad' krijgt. Over of deze raad ook vóór 1445 daadwerkelijk samenkwam is onenigheid.[33] Uit

29 Prims, *Geschiedenis II*, 15–18.

30 Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 58–59.

31 Blockmans, 'Het vroegste officiële ambachtswezen', 193.

32 Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 74; Blockmans, 'Het vroegste officiële ambachtswezen', 176.

33 Floris Prims, 'De Antwerpsche Breede Raad en zijn Archief', *Antwerpsch Archievenblad* 38 (1933): 168–70; P. Neelen, 'Het Antwerpse meerseniersambacht in de zestiende eeuw' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1997), 25; Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 89–90.

de *Chronijck der stadt Antwerpen* blijkt in elk geval dat er in 1436 voor het eerst twaalf ambachtslieden werden gekozen.[34] Naast de twee rentmeesters aangesteld door de magistraat (cfr. Infra) werden er vanaf 1435 ook twee rentmeesters uit de Maandagse Raad gekozen. Zo konden de ambachten ook controle uitoefenen op de stadsfinanciën.[35]

Uit de samenstelling van de Maandagse Raad kunnen we opmaken dat er 21 verschillende ambachten erkend en actief waren in de stad rond het midden van de vijftiende eeuw, waarvan drie een duidelijk overwicht hadden: de schippers, de meerseniers (kleinhandelaars) en de hoveniers (fruit- en groentetelers en -handelaars). Zij hadden elk jaar een vertegenwoordiger in de Maandagse Raad in tegenstelling tot de achttien andere ambachten die slechts om het jaar een afgevaardigde hadden:[36]

Eerste jaar		Tweede jaar	
1.	*Schippers*	1.	*Schippers*
2.	Smeden	2.	*Hoveniers*
3.	Bakkers	3.	Houtbrekers
4.	*Hoveniers*	4.	Peltiers (bontwerkers)
5.	*Meerseniers*	5.	Barbiers
6.	Vleeshouwers	6.	*Meerseniers*
7.	Schoenmakers	7.	Visverkopers
8.	Schrijnwerkers	8.	Huidenvetters
9.	Metsers	9.	Kuipers
10.	Linnenwevers	10.	Kleermakers
11.	Timmerlieden	11.	Oudekleerkopers
12.	Wolwevers	12.	Lijndraaiers

Legenda: ambachten die in beide jaren voorkwamen, zijn gecursiveerd

34 'Anno 1436. – […] Item, in dit selve jaer, doen werden aldereerst tot Antwerpen die 12 raetslieden gestelt uyt de ambachten […]' Geeraard Bertrijn, *Chronijck der stadt Antwerpen: toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*, onder redactie van Gustave van Havre (Antwerpen: Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 1879), 11.

35 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 21–22; Philippe Godding, *Verordeningen van Filips de Goede voor de Hertogdommen Brabant en Limburg en de landen van Overmaas, 1430-1467* (Brussel: Federale overheidsdienst Justitie, 2005), 138–39; Gerda Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen, einde 14de-15de eeuw: samenstelling, sociaal-economische status van de schepenen. Deel I' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984), 26–27.

36 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 22–23.

Tabel 1. Aantal beoefenaars per bedrijfstak in Antwerpen, 1390-1433 & 1533-1600.

Bedrijfstak	Nieuwe poorters 1390-1443		Nieuwe poorters 1533-1600		Onderzoek 1584-85 (o.b.v. belastingscohieren)	
	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Oerproductie (land-, tuinbouw, visserij)	27	0,9%	313	2,1%	118	1,2%
Kleding	400	13,4%	1717	11,6%	1109	11,0%
Bouwbedrijf	418	14,0%	998	6,8%	435	4,3%
Bewerking hout, been, riet	259	8,7%	756	5,1%	570	5,6%
Bewerking leer, touwslagerij	158	5,3%	339	2,3%	182	1,8%
Metaalbewerking	164	5,5%	626	4,2%	548	5,4%
Textiel	329	11,0%	2063	14,0%	1116	11,0%
Voedings- & genotsmiddelen	265	8,9%	1002	6,8%	616	6,1%
Glas- en aardewerk	13	0,4%	56	0,4%	78	0,8%
Was-, olie-, zeepfabricage	0	0,0%	46	0,3%	28	0,3%
Boek- en grafisch bedrijf	4	0,1%	130	0,9%	106	1,0%
Handel	311	10,4%	2356	15,9%	2525	24,9%
Behandeling van goederen en vervoer	154	5,2%	1989	13,5%	738	7,3%
Horecabedrijf	1	0,0%	537	3,6%	390	3,9%
Scheepvaart	268	9,0%	877	5,9%	276	2,7%
Overheid en administratie	19	0,6%	70	0,5%	319	3,2%
Kerkelijke ambten	6	0,2%	2	0,0%	35	0,3%
Militairen	8	0,3%	6	0,0%	78	0,8%
Juridische beroepen	0	0,0%	63	0,4%	120	1,2%
Medische beroepen	32	1,1%	178	1,2%	104	1,0%
Onderwijs	0	0,0%	93	0,6%	85	0,8%
Goud-, zilver- en diamantbewerking	17	0,6%	160	1,1%	188	1,9%
Kunstambachten	24	0,8%	219	1,5%	171	1,7%
Overige beroepen	104	3,5%	179	1,2%	191	1,9%
Totaal	**2981**	**100%**	**14775**	**100%**	**10126**	**100%**

Bron: SAA, V 1980-1981 (1390-1443); Van Roey, 1967, p. 242 (1533-1600; 1584-85)

In tegenstelling tot bijvoorbeeld in Gent, was er in Antwerpen dus geen politiek overwicht van de textielambachten. Nochtans blijkt uit de poorterslijsten van de periode 1390-1443[37] en 1533-1600[38] dat minstens 25 procent van de Antwerpse beroepsbevolking actief was in de kleding- en textielsector (Tabel 1). Een hoog cijfer, maar minder hoog dan bijvoorbeeld in Brugge waar de textiel- en kledingnijverheid in 1436 ongeveer 45 procent van de beroepsbevolking tewerkstelde. Ook al geven de poortersboeken geen volledig beeld van de beroepsbevolking van een stad, aangezien niet iedereen het poorterschap kocht. Ze geven ons echter wel een ruwe indicatie van de belangrijkste beroepsgroepen in een stad. Dat andere groepen het voortouw namen in de dialoog met het stadsbestuur lijkt op basis van deze gegevens een eenvoudige weerspiegeling te zijn van een verschil in arbeidsspecialisatie tussen Antwerpen en Gent. In Antwerpen specialiseerde de textielnijverheid zich tijdens de vijftiende en zestiende eeuw vooral in het veredelen van geïmporteerd Engels textiel en minder in de productie zelf. In Vlaanderen, daarentegen, was de import van Engels textiel minstens sinds de jaren 1350 verboden om de lokale textielproductie te beschermen.[39]

Dat in Antwerpen vooral de meerseniers, schippers en hoveniers[40] politiek meer gewicht in de schaal konden leggen, verbaast niet echt. In de eerste helft van de vijftiende eeuw was minstens 25 procent van de Antwerpse beroepsbevolking

37 Analyse op basis van de eerste poorterslijsten van Antwerpen bewaard in het *Geberdert Daechseelboeck* voor de periode 1390-1443. SAA, V nr. 1980-1981. Voor 5976 van de 8957 nieuwe poorters was er geen beroep of functie vermeld. De verschillende beroepen werden op dezelfde manier ingedeeld per bedrijfstak als bij de tabellen van Van Roey om vergelijking mogelijk te maken. Jan Van Roey, 'De sociale structuur en de godsdienstige gezindheid van de Antwerpse bevolking op de vooravond van de Reconcoliatie met Farnèse (17 augustus 1585)' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, 1963).

38 De analyses voor de periodes 1533-1600 en 1584-85 zijn overgenomen uit Jan Van Roey, 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde van der XVI eeuw', in *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen Âge et Temps Modernes. Actes du Colloque de Bruxelles 30 nov.-2 dec. 1967* (*Ie et IIe sections*) (Leuven: Nauwelaerts, 1968), 242. Jan Van Roey berekende het aantal beoefenaars van de verschillende beroepen op basis van de poortersboeken (1533-1600) en op basis van belastingscohieren (1584-1585). De eindtotalen van zijn gepubliceerde tabellen bleken wel niet te kloppen. Daarom heb ik deze net als de percentages per bedrijfstak herberekend.

39 Antwerpen had een eigen lakenindustrie tijdens de dertiende en de veertiende eeuw, maar die verdween in de vijftiende eeuw. Aangezien de stad geen eigen textielindustrie te beschermen had, verwelkomde ze wel geïmporteerde Engelse stoffen. Marnef, *Antwerpen*, 27; John H. Munro, 'Bruges and the Abortive Staple in English Cloth : An Incident in the Shift of Commerce from Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century', *Belgisch Tijdschrift Voor Filologie En Geschiedenis* 44, nr. 4 (1966): 1146; Peter Stabel e.a., 'Production, Markets and Socio-Economic Structures II: C.1320-c.1500', in *Medieval Bruges c. 850-1550*, onder redactie van Andrew Brown en Jan Dumolyn (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 203.

40 Het ambacht van de hoveniers in Antwerpen zorgde vooral voor de verkoop van groenten, fruit en in mindere mate ook graan op de stedelijke markt. Reinoud Vermoesen, 'Boerende stedelingen of verstedelijkte boeren. Een verkennend onderzoek naar urban farming in vroegmodern Antwerpen',

namelijk actief in de handel en aanverwante sectoren (horeca, scheepvaart, behandeling goederen…) (Tabel 1).[41] Ter vergelijking: in Brugge schommelde op dat moment het aandeel rond de tien procent, met een eenmalige uitschieter tot twintig procent in 1394.[42] Ook in Gent was bijvoorbeeld het meerseniersambacht veel kleiner dan in Antwerpen.[43] In Antwerpen steeg in de zestiende eeuw het aandeel van de beroepsbevolking dat in handel en transport actief was naar minstens veertig procent. Deze commercieel-georiënteerde ambachtstakken waren doorgaans politiek conservatiever dan de meer uitvoerende ambachtstakken zoals de wolververs en lakenbereiders. In de Vlaamse en Brabantse steden waar de ambachten wel deel gingen uitmaken van de schepenbank, waren het vooral de nijverheidsambachten – de sterke lakenindustrie – die hierin het voortouw namen, en het waren niet toevallig die textielambachten die in de vele opstanden van Gent en Brugge tegen de landsheer vaak de kar trokken.[44] Mogelijk ligt de afwijkende arbeidsorganisatie in Antwerpen dus ook mee aan de basis van haar gebrek aan ambachtsvertegenwoordiging in het stadsbestuur.

Naast de Maandagse Raad telde vijftiende-eeuws Antwerpen nog één raad waarin de ambachten zetelden: de Brede Raad. In deze Brede Raad zaten 1) de burgemeesters, schepenen, rentmeesters (en pensionarissen), 2) de oud-schepenen, 3) de hoofdlieden van de poorterij en de wijkmeesters als vertegenwoordigers van de poorterij en 4) de dekens en de gezworenen van de ambachten. Vóór het midden van de zestiende eeuw had de Brede Raad in Antwerpen echter een officieus karakter en kwam ze maar sporadisch bijeen. Er zijn alleen bijeenkomsten geattesteerd voor 1427, 1429, 1434 en 1486.[45] Tijdens de zestiende eeuw kwam de Brede Raad pas in 1548 voor het eerst samen om te discussiëren over de belastingen die geheven zouden worden om de geplande nieuwe stadsomwalling te financieren.[46] Uiteindelijk zou de Brede Raad zich pas tijdens de Calvinistische Republiek (1577-1583) tot een echt beleidsorgaan ontpoppen, een kortstondige fase in de Nederlandse Opstand (1568-1648) waarin Antwerpen als een soort stadstaat werd bestuurd door radicale protestanten. In deze periode ontwikkelde de Brede Raad zich tot een bijna permanente vergadering die

Tijdschrift voor Geschiedenis 128, nr. 4 (2015): 533–53. In de poorterslijsten van Antwerpen worden tussen 1390 en 1443 niet minder dan 64 fruithandelaars opgelijst. SAA, V 1980-1981.

41 Dit percentage is waarschijnlijk een onderschatting aangezien veel handelaars, vooral de buitenlandse, geen poorterschap kochten. Voor meer informatie hierover zie Hoofdstuk 2.

42 Stabel e.a., 'Production', 242.

43 Johan Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent, 2002), 45–46.

44 Dumolyn e.a., 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500', 269; Stabel e.a., 'Production', 227.

45 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 26–27.

46 Hugo Soly, 'Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 53 (1970): 192.

zich bezighield met zaken van algemeen belang zoals de stadsfinanciën. Toch was ook toen de invloed van de ambachten nog steeds beperkt, want alle vier de leden van de Brede Raad moesten het eens zijn alvorens ze een beslissing konden nemen.[47] Dus ook via deze raad konden de ambachten weinig politieke druk uitoefenen in het Antwerpen van vóór de Nederlandse Opstand.

Hoeveel invloed de ambachten via hun officiële vertegenwoordiging of via officieuze kanalen konden uitoefenen op het stedelijk beleid, is helaas niet duidelijk door een gebrek aan bronnen, maar het was in elk geval niet genoeg voor de corporatieve milieus van vijftiende-eeuws Antwerpen. In maart 1477 braken er opnieuw onlusten uit, de zogenaamde *Quaeye Werelt*. Tijdens het machtsvacuüm dat ontstond na de dood van Karel de Stoute, gingen de ambachten de straat op en namen ze verschillende leden van het stadsbestuur gevangen op verdenking van machtsmisbruik en het verduisteren van stadsmiddelen.[48] Opnieuw waren het de meerseniers en schippers die hierin het voortouw namen.[49] Samen met de andere ambachten sloten ze de stadsbestuurders vijf tot zes weken op in de ambachtshuizen waar ze geregeld ondervraagd en gefolterd werden. Andere leden van het stadsbestuur en schout Philippe de Poitiers waren ondertussen de stad al ontvlucht. Alleen de onderschout Jacob Wielant zou zich bij de opstandelingen hebben aangesloten.[50] Maria van Bourgondië probeerde te bemiddelen in het Antwerpse conflict, maar had haar handen al meer dan vol met de Franse invasie en de andere opstanden die in haar gebieden de kop hadden opgestoken. Bijgevolg stonden de ambachten sterk zodat, in tegenstelling tot de situatie in de vroege veertiende eeuw, de opstand uiteindelijk niet is neergeslagen, maar gepacificeerd met een compromis. In april 1477 werd overeengekomen dat de poorterij en de ambachten Antwerpen vanaf dat moment de stad samen zouden besturen. Onder leiding van Jacob Wielant en ridder Jan van Halmale (nr. 282) werd op 25 april 1477 een nieuw stadsbestuur aangesteld dat voor de helft uit ambachtslieden bestond. Op bevel van dat nieuwe stadsbestuur werden op 5 mei de (oud-)schepenen Claus (nr. 291) en Peter van der Voort (nr. 295) terechtgesteld wegens corruptie.[51]

47 Marnef, *Antwerpen*, 42.

48 16 maart 1477: binnenburgemeester Heinric van den Werve (nr. 268) en schepenen Jan van Ranst (nr. 284), Jan van Mechelen (nr. 256), Walraven Drake (nr. 270), Jan Schoyte (nr. 260) en Claus van der Voort (nr. 291), oud-rentmeester Peter van der Voort (nr. 295) en rentmeester Willem van Rythoven (nr. 287). 9-10 april 1477: oud-schepenen Willem van Liere (nr. 280), Willem van Tichelt (nr. 271) Gheerd van Eyck de Jonge (nr. 251), Jan Coelgheenensone de oude (nr. 273)

49 Prims, *Geschiedenis V*, 21.

50 Prims, 3–7; Bertrijn, *Chronijck der stadt Antwerpen: toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*, 24–26.

51 Ook in andere Brabantse steden braken onlusten uit die een gelijkaardig verloop kenden. Voor meer info zie Raymond Van Uytven, '1477 in Brabant', in *Le Privilège général et les privilèges régionaux de Marie*

Hoewel de ambachtslieden er bij de volgende wetsverzetting in november 1477 in slaagden om niet minder dan acht van de twaalf zetels in het stadsbestuur in handen te krijgen, was dit experiment waarbij poorterij en ambachten samen bestuurden maar een kort leven beschoren. Maximiliaan van Oostenrijk, de kersverse gemaal van Maria van Bourgondië, probeerde de orde in de Nederlanden zo snel mogelijk te herstellen en de concessies die Maria in 1477 aan de grote Nederlandse steden had gedaan zoveel mogelijk terug te draaien.[52] Zo waren reeds tegen het einde van 1477 de meeste opstandige ambachtslieden in Antwerpen gevangen genomen en berecht, terwijl de oude politieke families terug mee in het stadsbestuur zetelden. Er zijn aanwijzingen dat de interventie van Maximiliaan grote onvrede opwekte, en dat ten minste sommige groepen binnen het ambachtswezen ook na deze executies nog uitdrukking durfden te geven aan dat ongenoegen. Dit blijkt onder meer uit het *tableau vivant* dat de vleeshouwers en visverkopers ter ere van zijn Blijde Intrede opvoerden op 13 januari 1478: de moord op Julius Caesar werd uitvoerig in beeld gebracht en Kim Overlaet heeft recent betoogd dat de ambachten Maximiliaan waarschijnlijk wilden waarschuwen dat hun loyaliteit aan hun vorsten niet absoluut was en dat hij zijn eigen ambities maar beter in toom hield.[53] Sommige ambachtslieden probeerden in elk geval de Blijde Intrede te verstoren. Zij werden door de schout gearresteerd en veroordeeld tot bedevaarten naar onder meer St Andrews in Schotland, naar Milaan en Cyprus. In augustus 1498 probeerden enkele scheepslui ook nog een nieuwe opstand te ontketenen in de stad, maar ook dit werd snel de kop ingedrukt door de schout.[54]

Door de oorlog met Frankrijk en de aanhoudende conflicten met andere steden kon Maximiliaan na zijn huwelijk niet veel verder gaan dan het laten oppakken en straffen van de opstandelingen. Daar kwam in de jaren tachtig van de vijftiende eeuw echter verandering in. Nu de oorlog met Frankrijk achter de rug was, kon hij de situatie in Antwerpen nog eens onder de loep nemen met als doel een volledige terugkeer naar de situatie zoals die bestond vóór 1477. In 1480 werd een eerste stap in dit herstel genomen, toen het aantal schepenfuncties voorbehouden voor de ambachten werd teruggebracht van acht naar zes; nog eens zes jaar later werden de ambachten opnieuw volledig uitgesloten van de macht. De kooplieden voorzagen Maximiliaan van het perfecte excuus voor deze maatregel. Maximiliaan

de Bourgogne pour les Pays-Bas : 1477, onder redactie van Willem Pieter Blockmans (Heule: UGA, 1985), 254–55.

52 Zie ook Marc Boone en Hanno Brand, 'De ondermijning van het Groot Privilege van Holland, Zeeland, en West-Friesland volgens de instructie van 21 december 1477', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 24 (1992): 2–21; Janna Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560', Access, 2020.

53 Kim Overlaet, 'The Joyous Entry of Archduke Maximilian into Antwerp (13 January 1478). An Analysis of a Most 'Elegant and Dignified' Dialogue', *Journal of Medieval History* 44, nr. 2 (2018): 231–49.

54 Prims, *Geschiedenis V*, 19–21.

verwees in de oorkonde waarin de ambachten werden gefnuikt nadrukkelijk naar de handelaarsbelangen:

> '[...] *doen te weten dat, – daar wij te meer stonden geadverteerd zijn geweest dat de kooplieden van Antwerpen gebrek hebben gehad van expeditie van justitie, en zulks doordien de helft van onze schepenen aldaar zijn lieden van neringen, dagelijks daarmede geoccupeerd, waarop wij wenschen te voorzien;* [...] *geordoneerd dat van nu voortaan al de 12 schepenen gesteld zullen worden door ons of onze commissarissen uit de goede mannen van de poorterij waarvan de keus ons of onze commissarissen overgeven zal worden, zonder iemand uit de ambachten of iemand geen poorter zijnde* [...]'[55]

Volgens Maximiliaan klaagden de handelaars over de gerechtelijke achterstand die ontstond door het gedeeld bestuur tussen ambachten en poorterij. Aangezien de wethouder-ambachtslieden zowel schepen als ambachtsman waren, konden zij niet zoveel tijd vrijmaken voor rechtspraak als de wethouders uit de poorterij. Maximiliaan kon zich op deze klacht beroepen om de maatregel van het gedeeld bestuur in Antwerpen terug te draaien.[56] Dit paste in de bredere strategie van de Habsburgers om de macht van de ambachten terug te dringen. Zo had Maximiliaan het jaar voordien, in 1485, de ambachten ook al uitgesloten van het Brugse stadsbestuur.[57] Zijn kleinzoon, Karel V, zal deze strategie tijdens zijn bewind voortzetten en de ambachtsvertegenwoordiging in onder meer Middelburg (1518), Utrecht (1528), Zwolle (1530) en Gent (1540) afschaffen.[58] Voor Antwerpen betekende 1486 het definitieve einde van de officiële politieke rol van de ambachten.[59] Vanaf dat jaar werd het stadsbestuur opnieuw gemonopoliseerd door leden van de poorterij.[60]

Het lijkt er dus op dat de Antwerpse corporatieve middengroepen in de vijftiende eeuw voldoende omvangrijk, goed georganiseerd en ambitieus waren om hun beperkte rol in het politieke systeem te bevragen. Toch lagen de krachtverhoudingen tussen de ambachten, de andere stedelijke groepen en de vorst zo dat ze op hun honger bleven zitten met uitzondering van de periode 1477-1485. Daarnaast is het

55 Prims, 31–32.

56 Dumolyn e.a., 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500', 309.

57 Dumolyn e.a., 309.

58 Prak, 'Corporate Politics', 84–85.

59 De ambachten zullen nooit meer terugkeren in het bestuur, ook niet tijdens de Antwerpse Calvinistische Republiek (1577-1585). Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 13.

60 Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk en ook in het Glossarium staat aangegeven gaat het hier om de poorterij in de sociale betekenis van het woord: de sociale stedelijke toplaag zonder de ambachten. De ambachtslieden konden wel tot de poorterij behoren in de juridische zin van het woord door het poorterschap te kopen.

ook opvallend dat de drijvende kracht binnen het corporatieve milieu in Antwerpen anders lag dan in bijvoorbeeld Gent. Daar waren het vooral de textielambachten die de formele macht naar zich toetrokken, terwijl dit in Antwerpen eerder de meer exclusieve en kapitaalkrachtige ambachten waren (Tabel 2): de meerseniers, schippers, hoveniers en ook de vleeshouwers en huidenvetters.[61]

In de negen jaar dat de ambachten mee in het Antwerpse stadsbestuur zaten hebben 26 verschillende ambachtslieden uit 26 verschillende families in het stadsbestuur gezeteld. Van deze 26 ambachtsfamilies was enkel de familie Schoyte niet nieuw in de Antwerpse politiek. Wethouder-ambachtsman Aert Schoyte (nr. 331) behoorde tot een familie waarvan één tak ambachtslieden bevatte, terwijl de andere tak zich sinds de veertiende eeuw bezig hield met de Antwerpse politiek (zie stamboom familie Schoyte).[62] Ook na 1485 slaagde deze ambachtstak erin om politiek actief te blijven. Aert Schoyte (nr. 331) kwam zelf na 1485 niet meer in het stadsbestuur, maar zijn zoon en kleinzoon, die niet als ambachtslieden actief waren, konden wel een politieke carrière uitbouwen. Hetzelfde geldt voor zowel wethouder-ambachtsman Jacob Mannaert (nr. 316) als Joes Hoon (nr. 327) (cfr. Hoofdstuk 2). Hoewel deze ambachtsfamilies vóór 1477 niet actief waren in de Antwerpse politiek, slaagden ze er wel in om het ambachtsmilieu achter zich te laten en door te dringen tot de politiek (zie stamboom familie Hoon).[63] Er is in deze groep van wethouder-ambachtslieden dus een beperkt aantal families dat na 1485 de overstap naar de poorterij heeft kunnen maken.

Tabel 2. Overzicht van alle ambachtsmeesters die deel uitmaakten van het gedeeld bestuur in Antwerpen, 1477-1485[64]

Wethouder-ambachtsman	Ambacht	Jaren actief als schepen
Jan van der Biest (nr. 319)	Huidenvetter	1477 (2), 1478, 1479, 1482, 1484, 1485
Claus Boel (nr. 315)	Huidenvetter	1477 (1), 1477 (2)
Jan de Buekeleere (nr. 318)	Keteleer	1477 (2), 1478, 1479
Jacob Cole (nr. 317)	Schipper	1477 (2), 1478
Jan Cornelis (nr. 312)	Droogscheerder	1477 (1)
Jacob Mannaert (nr. 316)	Meersenier	1477 (1), 1477 (2)
Jan Pels (nr. 311)	Schipper	1477 (1) (binnenburgemeester), 1477 (2)
Claus Toppaert (nr. 313)	Chirurgijn	1477 (1)

61 Zowel de vleeshouwers als de huidenvetters waren rijke ambachtstakken. Luc Devriese en Pieter-Jan Lachaert, 'De mannen van het leer', in *De Krook. Een leerrijk boek*, onder redactie van Geert Vermeiren, Anne-Marie Bru, en Anton Ercynck (Gent: Snoeck, 2018), 85.

62 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 66.

63 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

64 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 55; Departement Geschiedenis Universiteit Antwerpen, 'Antwerpse Ambachtsbesturen', Access, z.d.; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

Wethouder-ambachtsman	Ambacht	Jaren actief als schepen
Wouter van der Vorst al. Ghys (nr. 314)	Vleeshouwer	1477 (1), 1477 (2)
Jan Wouters (nr. 320)	Meersenier	1477 (2), 1478, 1481, 1482, 1483, 1484
Claus de Doncker (nr. 321)	Schipper	1478, 1479
Peter de Gramme (nr. 324)	Metser	1478, 1481, 1482
Peter de Hertoghe (nr. 322)	?	1478, 1479, 1484
Jan Joes (nr. 323)	Houtbreker of vleeshouwer	1478, 1480, 1481
Frederic Baers (nr. 328)	Meersenier	1479
Jan de Bye (nr. 329)	Lakenbereider	1479, 1480, 1481, 1483, 1484, 1485
Joes Hoon (nr. 327)	?	1479, 1480, 1481, 1483, 1484
Simon van Pantgate (nr. 328)	?	1479, 1480, 1483, 1484, 1485
Adriaen Gheerts (nr. 330)	Bakker	1480, 1481
Aert Schoyte (nr. 331)	Visverkoper?	1480
Aert Maes al. Van Beneden (nr. 332)	Schipper	1481, 1482
Pauwels de Man (nr. 333)	Steenhouwer?	1482, 1483, 1485
Jan van den Kerckhove (nr. 335)	Zager	1483
Jan de Beere (nr. 336)	Tingieter	1484
Jacob de Cuypere al. Cornelissone	?	1485
Andries Ghys al. Van der Voort (nr. 337)	Vleeshouwer	1485

Zoals de families Schoyte, Mannaert en Hoon aantonen, was het voor ambachtsfamilies niet uitgesloten om hun ambachtsachtergrond achter zich te laten en op te klimmen in de politieke elite van de stad, ook niet voor ambachtsfamilies die niets te maken lijken te hebben gehad met de periode van gedeeld bestuur (1477-1485). Zoals in Hoofdstuk 2 nog uitgebreid zal worden aangetoond, had de politieke elite van Antwerpen constant nood aan vers bloed om haar rangen aan te vullen en dus was er ruimte voor sociale mobiliteit. Eén van de spectaculairste voorbeelden hiervan is de familie Scheyfve (zie stamboom Scheyfve).[65] Peter Scheyfve (nr. 371) was namelijk oorspronkelijk lakenbereider, alvorens hij via het ambt van deken en ouderman van de lakenhal kon opklimmen naar rentmeester en later, in 1500, schepen van de stad Antwerpen werd. In 1505 slaagde hij er zelfs in om de heerlijkheid Niel te kopen. Volgens zijn grafsteen voerde hij bij zijn overlijden de adellijke titel van jonkheer.[66] Zijn jongere broer, Jan Scheyfve de Oude, was smid, maar diens zoon,

65 Everaert, *City Government Antwerp 1394-1560*.
66 *Antwerpen: cathedrale kerk*, vol. 1, Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1856), 45; Floris Prims, 'Jan Scheyfve (1515-1581)', in *Antwerpiensia 1932. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1933), 247.

Jan Scheyfve de Jonge (nr. 105), zou via zijn studie in Leuven en zijn schepenambt in Antwerpen uiteindelijk opklimmen tot kanselier van Brabant (1557-1579). In 1546 diende hij ook als ambassadeur van Karel V aan het Engelse hof en hij verwierf de heerlijkheden Sint-Agatha-Rode, Nethene en Ottenborch rond Brussel.[67] De kloof tussen het stadsbestuur en de Antwerpse ambachtswereld was dus niet volledig onoverbrugbaar.

Al bij al vormen deze families echter eerder de uitzondering dan de regel en, zoals ik in Hoofdstuk 2 uitgebreider zal toelichten, lieerde de Antwerpse politieke elite zich dus niet duurzaam aan de grote ambachtsfamilies van de stad. Met uitzondering van de sociale opgang van de hierboven beschreven drie families, heeft de deelname van de ambachtslieden aan het stadsbestuur (1477-1485) geen blijvende invloed gehad op de samenstelling van de Antwerpse politieke elite.[68] Toch wil de afwezigheid van ambachtslieden in het stadsbestuur niet zeggen dat zij geen invloed konden uitoefenen op het beleid. Er zijn helaas heel weinig bronnen bewaard over de dagelijkse besluitvorming die ons hierover kunnen informeren, maar de ambachten hadden sowieso de macht van het getal. Zo konden de ambachten onrust stoken wanneer hun belangen werden genegeerd. Naast de oproeren aan het begin van de veertiende eeuw, in 1435 en in 1477 waren er ook rond het midden van de zestiende eeuw, verschillende stakingen en kleine conflicten. Zo staakten in 1552 bijvoorbeeld de metsers van de Spaanse omwalling omdat ze een hoger loon wilden.[69] Ook via informele kanalen of petities (cfr. Hoofdstuk 2) konden de ambachtslieden hun grieven kenbaar maken.[70] Toch getuigen de pogingen van de Antwerpse ambachten om deel te kunnen uitmaken van het bestuur in 1435 en met de *Quaeye Werelt* (1477) eerder van een politieke frustratie en van actieve repressie dan van een harmonieuze samenwerking. De Antwerpse ambachten waren dus zeker niet 'apolitiek', maar de gevestigde bestuurlijke elite schermde zich wel nadrukkelijk af van deze groep.

Mogelijk heeft dit te maken met het feit dat het stadsbestuur de handelsgemeenschap in de stad niet voor het hoofd wilde stoten. Hoewel de politieke elite van

67 Prims, 'Jan Scheyfve'.

68 Van Uytven kwam tot dezelfde conclusie op basis van 'een vluchtige rekensommetje uitgevoerd aan de hand van de bestaande lijsten van burgemeesters, schepenen en rentmeester (...)' Van Uytven, '1477', 267.

69 An M. Kint, 'The Community of Commerce: Social Relations in Sixteenth-Century Antwerp' (doctoraatsproefschrift, Columbia University, 1996), 240.

70 De oudste petities of rekesten die zijn bewaard voor Antwerpen dateren van 1559. Uit het onderzoek van Deceulaer blijkt dat er in deze periode nog relatief weinig rekesten werden ingediend: slechts 229 tussen 1559 en 1576. Pas na 1585 lijken de ambachten hun communicatie met het stadsbestuur via rekesten te versterken. Harald Deceulaer, 'Conflicten en conflictregeling in de Antwerpse ambachtswereld, 1585-1796. een verkenning van de jurdische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein', in *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, onder redactie van Catharina Lis en Hugo Soly (Brussel, 1994), 147.

Antwerpen niet gedomineerd werd door het commerciële milieu (cfr. Hoofdstuk 2), bevond zij zich wel in een delicaat krachtenveld. De handel was immers het levensbloed van de stad en het accommoderen van de handelaars was daardoor zowel voor het stadsbestuur als voor de vorst van primordiaal belang. Een verregaande overlap van de politieke elite met de rijkste ambachtsfamilies zou in deze context voor wrevel kunnen hebben gezorgd. Deze ambachtsfamilies wilden namelijk vooral de belangen van de productie behartigen. Bovendien hebben Catharina Lis en Hugo Soly overtuigend kunnen aantonen dat sommige grote ambachtsfamilies zich ontpopten tot heuse ondernemers, waardoor zij de handelaars konden beconcurreren.[71]

Aangezien de politieke elite en de ambachtswereld in Antwerpen, op een aantal uitzonderingen na, aparte sociale milieus waren, zullen de 26 individuele wethouder-ambachtslieden die tussen 1477 en 1485 actief waren in het vervolg van dit boek niet worden meegenomen, tenzij explicitiet vermeld. Zij vormen een aparte groep met een geheel eigen profiel in vergelijking met de wethouders uit de poorterij (cfr. Hoofdstuk 2). Daar komt nog bij dat over deze groep wethouder-ambachtslieden in de bronnen bijna geen informatie te vinden is, in tegenstelling tot de overige politieke families.[72] Families met een ambachtsverleden die via sociale mobiliteit wel konden doordringen tot de Antwerpse politiek, zullen wel worden meegenomen in de analyses.

De bredere stadsadministratie

Naast de schepenbank, de Maandagse en de Brede Raad waren er nog verschillende andere diensten en functies die de werking van het stadsbestuur ondersteunden. Voor een aantal van deze functies werden jaarlijks, tweejaarlijks of driejaarlijks nieuwe mensen aangesteld, terwijl andere functies een meer permanente invulling kregen. De vraag is nu in welke mate dezelfde families geïnteresseerd waren zowel in een zetel in de schepenbank als in één van deze tijdelijke of permanente andere functies binnen de bredere stadsadministratie. Het is de vraag in welke mate die administratie meegenomen moet worden in een onderzoek naar de politieke elite van de stad. Zoals eerder aangestipt zijn er steden in de Zuidelijke Nederlanden aan te wijzen (met name Gent) waarin die administratie duidelijk een verlengstuk was van het politieke bestel.

71 Catharina Lis en Hugo Soly, 'Subcontracting in Guild-Based Export Trades, Thirteenth-Eighteenth Centuries', in *Craft Guilds and the Economy of Pre-Modern Europe*, onder redactie van Stephan R. Epstein, en Maarten Prak (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 81–113.

72 Politieke families zijn families waarvan minstens één familielid al actief was in het Antwerpse stadsbestuur (cfr. Glossarium). Voor de in dit werk gebruikte definitie van 'familie' zie het Glossarium en de inleiding bij Hoofdstuk 2.

Zoals ik in Hoofdstuk 2 zal aantonen, werden de schepen- en burgemeesterposities beheerst door een relatief vastomlijnd en beperkt aantal families. De vraag is hoe groot het speelveld van die families was. Mogelijkerwijs definieerden zij zichzelf uitsluitend aan de hand van het college van schepenen en burgemeesters, maar het is evengoed mogelijk dat ook de uitvoerende functies een belangrijk onderdeel waren voor de opbouw van politieke carrières en de rekrutering van nieuwe families, wanneer een oude wethoudersfamilie van het toneel verdween. Onderzoek naar deze andere functies binnen de bredere stadsadministratie is tot nu toe eerder beperkt gebleven tot institutionele informatie over hoe ze tot stand zijn gekomen en over hun doel en werking.[73] Wie de personen waren die deze functies invulden is veel minder duidelijk. Het beperkte onderzoek en de paar uitgegeven namenlijsten van pensionarissen, griffiers, secretarissen en rentmeesters[74] heb ik aangevuld met informatie uit de schepenregisters, het wethoudersboek en verschillende andere bronnen en dossiers die bewaard worden in het stadsarchief van Antwerpen.[75]

Bij het samenstellen en verwerken van de lijsten met de lagere functies binnen de stadsadministratie stelden zich wel twee problemen. Ten eerste is er het probleem van de homoniemen. Het was in de hier onderzochte periode namelijk erg gebruikelijk om binnen dezelfde familie bepaalde voornamen van generatie op generatie door te geven. Terwijl er voldoende genealogische informatie beschikbaar is om de leden van het stadsbestuur met een gelijkluidende naam te onderscheiden (cfr. Hoofdstuk 2), is dit zelden het geval voor de functionarissen in deze lagere functies.[76] Het is bijgevolg niet altijd duidelijk welke persoon achter een naam schuilgaat. Zo is er in 1532 zowel een schepen (nr. 65), een keurmeester als een weesmeester met de naam Claes van der Heyden. Aangezien keurmeesters oud-schepenen moesten zijn (cfr. Infra) is de kans groot dat Claes van der Heyden (nr. 65) als schepen én als keurmeester diende dat jaar, terwijl een gelijknamig familielid

73 Het standaardwerk over het stadsbestuur en de bredere stadsadministratie is Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*.

74 Pieter Génard, 'Naamlijst der rentmeesters en tresoriers van Antwerpen', *Antwerpsch Archievenblad* 13 (1874): 386–401; Pieter Génard, 'Naamlijst der greffiers van Antwerpen', *Antwerpsch Archievenblad* 6 (z.d.): 385–93; Pieter Génard, 'Naamlijst der pensionarissen van Antwerpen', *Antwerpsch Archievenblad* 6 (z.d.): 394–99; Pieter Génard, 'Naemlyst der secretarissen van Antwerpen', *Antwerpsch Archievenblad* 1 (1864): 105–19.

75 SAA, PK 1341 (wethoudersboek), 1444 (peismakers), 1450 (weeskamer), 1465 (Hoofdmannen en wijkmeesters), 3272 (L. Bisschops, 'Genealogische nota's: schepenen'). In het werk van Gerda Tahon werden ook de lagere functies van de schepenen die actief waren tijdens de vijftiende eeuw opgelijst. Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 86–98.

76 Bij de wethouders staat er veel vaker bijkomende informatie vermeld zoals wiens zoon iemand was (bvb. *willemssone*), wanneer iemand overleed (*obiit*) en of iemand ridder of meester was. Samen met de beschikbare genealogische informatie was het op die manier mogelijk om met vrij grote zekerheid te bepalen wanneer welk familielid met een gelijkluidende naam in het stadsbestuur zat. Voor de lagere functies binnen de stadsadministratie is deze informatie vaak niet voorhanden.

de functie van weesmeester op zich nam. Op een gelijkaardige manier is er in 1545 zowel een keurmeester als een peismaker actief met de naam Jan van der Heyden. Vermoedelijk was opnieuw de keurmeester dezelfde persoon als schepen Jan van der Heyden (nr. 68). Helaas is niet voor alle functies deze inferentie mogelijk en is er ook geen informatie voorhanden over of en zo ja welke functies gecumuleerd mochten worden.[77]

Een tweede probleem is dat de lijsten met de mandaathouders van deze lagere functies vaak niet volledig bewaard zijn, zoals dat wel het geval is voor die van de schepenen en burgemeesters. Zo bevat het wethoudersboek pas namen van functionarissen vanaf 1477. Bovendien worden niet elk jaar alle functionarissen even consequent genoteerd. Hetzelfde geldt voor de schepenregisters. Soms werden bij de wetsverzetting naast de namen van de schepenen en burgermeesters ook een hele resem andere functionarissen vermeld die dat jaar in dienst kwamen. Andere jaren was de lijst beperkt tot de schepenen en burgemeesters. De gegevens over de bredere stadsadministratie zijn dus fragmentarisch, in tegenstelling tot die van het stadsbestuur.[78] Wel volstaat de beschikbare informatie om de vraag te beantwoorden of de personen en families achter het bestuurscollege en de administratieve lichamen grotendeels overlapten, of juist niet. De navolgende stapsgewijze discussie van de verschillende functies suggereert dat die overlap erg afhing van het soort functie, maar dat een zetel in het stadsbestuur duidelijk veruit het meest gegeerd was en dat de overige functies, als daar al interesse voor was, vooral werden gebruikt als opstapje naar of als opvangmandaat in de jaren waarin een man niet in het stadsbestuur was verkozen.

Een eerste groep functies binnen die bredere stadsadministratie zijn de permanente functies van pensionaris, secretaris en griffier. Deze functies vormden de kern van de stedelijke ambtenarij en deze drie functies werden jarenlang ingevuld door dezelfde personen. De eerste secretaris zou al in de dertiende eeuw zijn aangesteld en tijdens de vijftiende en zestiende eeuw waren er tegelijkertijd vier secretarissen actief. Oorspronkelijk nam één van deze vier ook de functie van pensionaris op zich, maar vanaf 1489 was dit een aparte functie. Vanaf 1508 waren er twee pensionarissen in dienst van de stad. De griffier, ten slotte, was vanaf 1480 een onafhankelijk functie. Het aantal griffiers nam al snel toe tot drie. Het waren administratieve functies die meestal werden ingevuld door juristen. Officieel hadden deze functionarissen geen politieke rol van betekenis, maar zij moesten

77 Dat iemand tegelijk als schepen en keurmeester dient of de functie van hoofdman van de poorterij met een andere functie combineert, lijkt meermaals voor te komen. Everaert, ‘City Government Antwerp 1394-1560’.

78 Per functie die hieronder besproken wordt zal worden aangegeven voor welke jaren er gegevens over de mandatarissen bewaard zijn.

wel het stadsbestuur bijstaan met raad en daad.[79] Wat opvalt is dat er geen enkele overlap bestaat tussen de families en individuen die de functie van griffier of pensionaris invulden en diegenen die zitting hadden in het stadsbestuur. Ook als we naar de bredere familierelaties kijken is de sociale verwevenheid eerder beperkt. Alleen wethouder Claes van der Heyden (nr. 65) trouwde in 1526 met de dochter van stadspensionaris Adriaen Herbouts.[80]

De banden tussen de secretarissen en het stadsbestuur waren iets hechter, maar nog steeds beperkt. Voor sommige families was de functie van secretaris een springplank naar een politieke carrière. Zo was Claus Colenzone (nr. 216) van 1406 tot 1420 secretaris van de stad alvorens hij in 1428 tot schepen verkozen werd. Een gelijkaardig carrièreverloop zien we bij Jan Pot (nr. 283).[81] Wethouders Aert (nr. 361) en Philips de Bueckeleere (nr. 15) waren op hun beurt de zonen van stadssecretaris Aert de Bueckeleere.[82] Ook de vader van Willem Colibrant (nr. 18), Frans Colibrant (Afbeelding 6), werkte tussen 1510 en 1519 als stadssecretaris.[83] Bij de familie Kiekens gebeurde dan weer het omgekeerde. De zoon van wethouder Michiel Kiekens (nr. 247), Jan Kiekens, werd secretaris.[84] Bij de familie Schoyte huwde Aert Schoyte (nr. 106) in 1503 met Margriet, de dochter van secretaris Willem Lodewijcx.[85] Mogelijk was de band tussen het stadsbestuur en de secretarissen iets hechter omdat deze functie één van de oudste was binnen de stadsadministratie en daardoor mogelijk ook het meeste prestige had tijdens de hier onderzochte periode.[86] Al bij al lijkt de verwevenheid tussen het milieu van de stedelijke topambtenaren en het stadsbestuur tussen 1400 en 1549 toch eerder beperkt te zijn gebleven, want de aangestipte voorbeelden zijn de enige bekende vormen van overlap voor een populatie van 162 families.[87]

De overlap tussen het stadsbestuur en de tweede groep ambten, de (twee-/drie-) jaarlijks vernieuwbare functies (rentmeester, keurmeester, gildedeken, weesmeester,

79 Voor meer informatie over de concrete taken van deze functionarissen zie Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 45–51.

80 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 189.

81 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

82 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 66; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 175.

83 Génard, 'Naemlyst der secretarissen', 110.

84 SAA, PK 3261, nr. 352; Génard, 'Naemlyst der secretarissen'.

85 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 201.

86 Vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw lijken de pensionarissen meer politieke macht en prestige naar zich toe te hebben getrokken. Marnef, *Antwerpen*, 42.

87 Naast deze drie bekendere permanente functies waren er ook nog verschillende andere, minder prestigieuze posities binnen de stadsadministratie. Het gaat dan onder meer om de vele klerken, loopjongens en de conciërge van het stadhuis. Ook in deze functies waren de families die in het stadsbestuur zaten niet geïnteresseerd, want hierbij was geen enkele overlap te bespeuren. SAA, PK 1341.

Afbeelding 6. 'Portret van François Colibrant en Lysbeth Biers' door Goswin van der Weyden, ca. 1511[88]

88 Foto genomen door Sailko (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Goswijn_van_der_weyden,_ante_di_altare_con_fran%C3%A7ois_colibrant_e_la_moglie_lysbeth_biers,_1520_ca.JPG

peismaker...) is veel groter. Dit is niet geheel onlogisch, aangezien verschillende van deze ambten, zoals de post van rentmeester, waren voorbehouden aan oud-schepenen.[89] Oorspronkelijk combineerden twee schepenen in Antwerpen telkens hun schepenambt met het rentmeesterschap, maar reeds aan het begin van de vijftiende eeuw is dit niet meer het geval.[90] Vanaf toen werden twee oud-schepenen aangesteld als rentmeesters. Zoals reeds vermeld werden deze vanaf 1435 bijgestaan door twee rentmeesters-ambachtslieden. In 1476 werd het aantal rentmeesters teruggebracht van vier naar drie: één oud-schepen en twee ambachtslieden.[91] De oud-schepen werd verkozen door de ambachten, terwijl de magistraat de rentmeesters van de ambachtslieden mocht kiezen. Tegelijkertijd werd de termijn waarin ze moesten dienen opgetrokken van één naar drie jaar. Elk jaar werd één van de drie rentmeesters vervangen om zo continuïteit te garanderen.[92]

Naast het rentmeesterschap waren ook de twee posten van keurmeester voorbehouden aan oud-schepenen.[93] Het stadsbestuur stelde deze keurmeesters vermoedelijk vanaf 1405 aan ter versterking van de politiekamer waarin ook een keurmeester aangesteld door de hertog, twee politiemeesters, een griffier en twee knapen zetelden.[94] Deze politiekamer was verantwoordelijk voor de openbare orde, zoals de correcte aanleg van riolen en het controleren van de broodprijzen. We weten helaas heel weinig over deze politiekamer en de concrete functie van de keurmeesters.[95] Uit de onvolledige lijst van personen die deze functie invulden is wel duidelijk dat de meeste keurmeesters deze functie gedurende twee opeenvolgende jaren uitoefenden, waardoor er meestal jaarlijks één keurmeester werd vervangen en één op post bleef.[96]

89 Gegevens over wie als rentmeester diende zijn meestal alleen bewaard voor de oud-schepenen en niet voor de vertegenwoordigers van de ambachten. Voor de rentmeesters oud-schepenen zijn de namen van de mandatarissen bewaard voor 1401-1410, 1412-1413, 1414 (één naam) en 1415-1549.

90 Volgens de literatuur blijft de combinatie schepen-rentmeester tot 1435 bestaan, maar uit de lijsten van wie rentmeester was en wie in de schepenbank zat vóór 1435 blijkt dat deze functies als aan het begin van de vijftiende eeuw opgesplitst waren. Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

91 Volgens de literatuur werd deze vernieuwing in 1475 doorgevoerd, maar uit de lijsten van wie werd aangesteld als rentmeester blijkt dat er pas vanaf 1476 slechts één oud-schepen werd aangeduid.

92 Thierry Masure, 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571: een poging tot rekonstructie' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1986), 55–58.

93 Gegevens over wie als keurmeester diende zijn bewaard voor 1405 (slechts één naam), 1406, 1412, 1416-17, 1419, 1422-1467 en 1469-1549. Gegevens over wie als peismaker diende zijn bewaard voor 1437 (één naam), 1438 (drie namen), 1439-1440, 1441 (drie namen), 1442-1489 en 1506-1549. Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

94 Voor 1405 is de eerste naam van een keurmeester bewaard. Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 88; Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 156. Wie de bijkomende functies in de politiekamer invulde is helaas niet geweten voor de hier onderzochte periode.

95 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 155–58.

96 SAA, PK nr. 1341.

Een gelijkaardig vernieuwingssysteem gold voor de hoofdmannen van de poorterij.[97] Vanaf 1469 werd vastgelegd dat er naar aloude gewoonte elk jaar vier hoofdmannen van de poorterij werden aangesteld door de magistraat, waarvan twee oud-schepenen en twee vertegenwoordigers van de poorterij. De hoofdmannen dienden normaal twee jaar, zodat telkens twee van de vier hoofdmannen vervangen moesten worden. De magistraat had de keuze uit vier kandidaten voorgesteld door de dienstdoende hoofdmannen. Deze hoofdmannen speelden op hun beurt een belangrijke rol in de aanstelling van de wijkmeesters, een functie die ook vanaf 1469 officieel gereglementeerd werd. Elk van de twaalf wijken of districten van Antwerpen had twee vertegenwoordigers. Er waren dus 24 wijkmeesters in totaal, waarvan jaarlijks ook de helft door de magistraat werd vernieuwd. Per wijk werden er telkens twee kandidaten voorgedragen door de hoofdmannen die dit deden in overleg met de dienstdoende wijkmeesters.[98]

Uit een analyse van wie deze functies uitoefende, blijkt dat de in het Antwerpse stadsbestuur actieve families vooral geïnteresseerd waren in de functie van hoofdman, ook in de mandaten die niet voor oud-schepenen gereserveerd waren, en in mindere mate in dat van wijkmeester. Van de 294 mandaten als hoofdman waarvan de mandataris gekend is voor de periode 1477-1549, worden slechts zeven mandaten (ca. twee procent) ingevuld door mannen uit families die niets met het stadsbestuur te maken lijken te hebben.[99] Bij de wijkmeesters ligt dit aandeel voor dezelfde periode rond de 75 procent (cfr. Hoofdstuk 2).

Ook bij de weeskamer werden bepaalde posten voor oud-schepenen gereserveerd.[100] Volgens Boumans werden al in 1428 de eerste weesmeesters aangesteld, maar de schepenen bleven officieel wel oppervoogd van de wezen. Deze weesmeesters moesten enkel het beheer door de voogden controleren en de schepenen zo bijstaan in hun taak.[101] Hoeveel weesmeesters er per jaar werden aangesteld en wie deze functie tijdens deze eerste fase invulde is onduidelijk. Vanaf 1495, toen er een onafhankelijke weeskamer werd opgericht die als oppervoogd fungeerde, zijn er meer bronnen en informatie beschikbaar. Vanaf dat moment stelde de schepenbank *'drije notabile wijse mannen'* aan als weesmeesters, die elke dinsdag en donderdag samen kwamen om het correcte beheer van de wezengoederen door de

97 Gegevens over wie als keurmeester diende zijn bewaard voor 1477[1], 1478-1499, 1501-1514, 1515 (drie namen), 1516-1529, 1530 (twee namen), 1531-1549. Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

98 Jos Van Den Nieuwenhuizen, 'Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond Van Uytven (Brussels: Algemeen Rijksarchief, 2000), 254.

99 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

100 Gegevens over wie als weesmeester diende zijn bewaard voor 1496-1498, 1500-1510, 1512-1549.

101 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 148.

voogden te controleren.[102] In 1500 werd dit aantal opgetrokken naar vier, waarvan twee oud-schepenen.[103]

Ook in de lijsten van weesmeesters, komen opvallend veel namen voor van families die actief waren in het stadsbestuur: naast de twee oud-schepenen waren de overige twee weesmeesters vaak ook oud-schepenen of hun dichte verwanten.[104] Zo werden in 1512 oud-schepenen Willem van Immerseele (nr. 75) en Jan van den Werve (nr. 350) aangesteld als weesmeesters, samen met Jan van Looveren en Merten van den Werve als vertegenwoordigers van de poorterij.[105] Tussen 1500 en 1506 diende dan weer een zekere Jan van Halmale als weesmeester, een telg van de familie Van Halmale die een lange traditie had binnen het stadsbestuur (cfr. Hoofdstuk 2). De Jan die in deze jaren als weesmeester optrad heeft in tegenstelling tot een aantal van zijn naamgenoten echter nooit in de schepenbank gezeten.[106]

Volgens Boumans werden de weesmeesters oorspronkelijk voor het leven aangesteld, maar werd dit later aangepast naar een jaarlijkse hernieuwing.[107] Deze aanpassing lijkt ergens aan het begin van de zestiende eeuw te zijn ingevoerd, want vanaf dan wisselt de samenstelling van het college van weesmeesters erg frequent. Zo was Adriaen van Delft (nr. 303) weesmeester van 1500 tot en met 1503, om in 1504 terug als schepen op te treden. Ook voor onder meer Jan van der Dilft (nr. 345) en Hendrik Butkens (nr. 16) blijkt hun weesmeesterschap in respectievelijk 1500-1502 en 1506 slechts een tijdelijk intermezzo te zijn tussen de schepenambten die ze voor en na deze data invulden.[108]

Naast rentmeester, weesmeester, hoofdman of keurmeester werden wethouders ergens in hun carrière vaak ook tijdelijk peismaker of lid van de *jurisdictie op de lakenhalle* als gildedeken, waardijn of ouderman.[109] Dit waren allemaal functies in subalterne rechtbanken die respectievelijk instonden voor de bemiddeling bij familievetes en voor disputen binnen de textielindustrie. Wie deze functies vervulde, werd elk jaar na de vernieuwing van het stadsbestuur door het nieuwe stadsbestuur bepaald. Deze ambten waren, met uitzondering van twee van de acht oudermannen die elk jaar in de jurisdictie van de lakenhallen zetelden, niet

102 *'Ordonnantie ofte justitie van de weescamere der stadt van Antwerpen',* SAA, PK 1450.

103 SAA, PK 1341.

104 SAA, PK 1341.

105 SAA, PK 1341; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

106 SAA, PK 3272.

107 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 149.

108 SAA, PK 1341; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

109 Gegevens over wie als gildedeken diende zijn bewaard voor 1413, 1416, 1417, 1419, 1421-1549. Voor het jaar 1446 is er wel slechts één naam bekend. Gegevens over wie als waardijn diende zijn bewaard voor 1469-1503, 1505-1515 en 1536. Gegevens over wie als ouderman diende zijn bewaard voor 1496-1510, 1512-1517, 1520-1522, 1524, 1529-1537, 1540-1546. SAA, PK 1341.

speciaal voorbehouden aan oud-schepenen.[110] Toch duiken deze oud-schepenen en hun directe familieleden vaak op in deze functies. Zo waren minstens de helft van de gekende posten als waardijn in handen van een oud-schepen of een dicht familielid.[111]

Ook enkele functies die zich eerder in de sfeer van de sociale politiek bevonden, namelijk de twee Heilige Geestmeesters van de Heilige Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouwe[112] en de twee kerkmeesters, werden ook bij de jaarlijkse verzetting van het stadsbestuur aangeduid. Hoewel een eerder mandaat als schepen geen formele voorwaarde was, zien we dat oud-schepenen heel vaak binnen deze functies optraden. Enkel de functie van aalmoezenier was niet erg in trek bij de politieke elite van de stad. Deze functie was vooral in trek bij handelaars en rijke ambachtslieden/ondernemers. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het aalmoezenierschap een arbeidsintensieve functie was en dat de functionaris over het nodige eigen kapitaal moest beschikken omdat de giften aan de armen vaak uit eigen zak dienden te worden voorgeschoten.[113] Zoals uit de analyse van de relatieve vermogenspositie van de politieke elite (cfr. Infra) zal blijken, behoorden de stadsbestuurders vaak niet tot de rijkste segmenten van de stedelijke samenleving. Bovendien werd deze functie ook elk jaar pas vernieuwd op de feestdag van Sint-Barbara (4 december), terwijl de andere lagere functies in het stadsbestuur meteen na de aanstelling van het nieuwe stadsbestuur werden ingevuld.[114] Op die manier liepen de andere functies gelijk met een wethoudersjaar en konden de politieke families dus makkelijker switchen tussen de functie van schepen en een andere functie tijdens de jaren dat ze niet in de schepenbank zaten.

Nu de relevante lagere functies zijn overlopen, moet de balans worden opgemaakt. Het is op dit punt duidelijk dat de Antwerpse wethouders een hele reeks lagere functies hebben gebruikt om hun mandaten als schepen en eventueel als burgemeester aaneen te rijgen tot een volwaardige loopbaan in dienst van de stad. Aangezien een dergelijke volwaardige carrière in dienst van de stad weinig inkomsten opleverde (cfr. Hoofdstuk 1), was prestige waarschijnlijk de belangrijkste motivatie. Zo staat op de grafsteen van wethouder Jan Happaert (nr. 60) expliciet te lezen dat hij 44 jaar een stedelijk ambt heeft uitgevoerd en nadien werd opgevolgd door zijn zoon Gielis,

110 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 153; Jos Van Den Nieuwenhuizen, 'Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond Van Uytven (Brussels: Algemeen Rijksarchief, 2000), 253.

111 Door de homoniemen is het niet altijd duidelijk of het om een oud-schepen gaat of een andere naamgenoot uit dezelfde familie.

112 Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 49.

113 Kint, 'The Community of Commerce', 333–37.

114 Van Den Nieuwenhuizen, 'Bestuursinstellingen', 255.

die 30 jaar voor de stad heeft werkt.[115] Ook op de zerk van Aert Schoyte (nr. 106) staat dat hij 52 jaar ten dienste van de stad heeft gewerkt.[116] Mogelijk mede dankzij het prestigieuze karakter kenden de wethouders deze functies ook graag toe aan hun directe familieleden. De Antwerpse politieke elite lijkt daarmee op het Amsterdamse regentenmilieu. Tijdens de late zestiende en eerste helft van de zeventiende eeuw stelden die regenten ook graag hun eigen familieleden aan in functies waarvan zij de invulling (deels) konden bepalen, zoals de hoofdofficieren van de schutterij en de bewindvoerders van de VOC.[117] Wat voor Antwerpen momenteel minder duidelijk is, is de mate waarin die lagere functies een kweekvijver waren voor de bestaffing van het college van burgemeesters en schepenen.[118] In Amsterdam werd de functie van kapitein in de schutterij bijvoorbeeld vaak gebruikt als eerste stap naar een bestuurlijke loopbaan.[119] Op basis van de gereconstrueerde lijsten lijken de lagere functies in Antwerpen soms ook deze functie te hebben vervuld, zij het minder vaak dan dat deze gebruikt werden als opvangmandaat voor oud-schepenen.

Door de vele homoniemen en het ontbreken van volledige lijsten, is het onmogelijk om dit correct te becijferen, maar vóór ze schepen werden vulden mannen uit een reeds gevestigde politieke familie die lagere functies vaker in dan politieke nieuwkomers. Zo was Willem van Immerseele Junior (nr. 76), de zoon van Willem van Immerseele Senior (nr. 75), eerst vijf jaar weesmeester en één jaar hoofdman van de poorterij alvorens hij in 1543 schepen werd.[120] Ook Hendrik (nr. 6) en Antoon (nr. 4) van Berchem dienden eerst een jaar als hoofdman van de poorterij alvorens zij in respectievelijk 1503 en 1507 verkozen werden tot schepen. Aangezien de zittende schepenbank deze lagere functies kon toekennen, is het niet geheel onlogisch dat zij deze functies ook toekenden aan hun directe familieleden met politieke ambities zodat zij al wat ervaring konden opdoen.

De groep van politieke nieuwkomers die via deze lagere functies de schepenbank binnen geraakte, lijkt in verhouding beperkter, maar ze was er wel. Zo was Geleyn Asseliers (nr. 2) eerst zes opeenvolgende jaren weesmeester alvorens hij in 1547

115 *Antwerpen: parochiekerken*, vol. 2, Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1863), 402.

116 *Antwerpen: parochiekerken*, 2:483.

117 Oscar Gelderblom, 'De deelname van Zuid-Nederlandse kooplieden aan het openbare leven van Amsterdam (1578-1650)', in *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, onder redactie van Clé Lesger en Leo Noordegraaf (Amsterdam: NEHA, 1999), 240–47.

118 De namenlijsten van de mandatarissen van die de functies van gildedeken, peismaker, hoofdman van de poorterij, rentmeester en keurmeester uitoefenden zijn mee opgenomen in mijn databank. Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

119 Gelderblom, 'De deelname', 245.

120 Bij Willem van Immerseele Junior (nr. 76) was dit heel duidelijk aangezien in het wethoudersboek de vermelding 'willemss.' na zijn naam werd vermeld. SAA, PK 1341.

schepen werd. Bij Jan van den Eysele al. Eynde (nr. 42) was één jaar als weesmeester in 1534 dan weer voldoende om hem het jaar nadien tot schepen te laten verkiezen. Jan van Linth (nr. 384) werd op zijn beurt in 1510 en 1512 aangesteld als waardijn alvorens hij in 1513 lid werd van het Antwerpse stadsbestuur. Op basis van de gekende mandatarissen lijkt hij wel de enige die deze functie als springplank heeft gebruikt voor een functie in de schepenbank.[121] De functie van ouderman was in verhouding populairder bij politieke nieuwkomers als aanloop naar een politieke carrière. Zo was Gabriël Triapeyn (nr. 109) in 1503 een jaar ouderman alvorens hij in 1504 als schepen aantrad. Ook Rutgheert van Doren (nr. 30) vulde deze functie in 1510 al eens in.[122] Hij werd voor het eerst tot schepen verkozen in 1517. Uit deze selectie van voorbeelden blijkt dat deze lagere functies dus gedeeltelijk gefunctioneerd hebben als kweekvijver voor nieuw politiek talent, al ligt hun aantal lager dan het aantal oud-schepenen of telgen van gevestigde families die deze functies invulden.

Bovendien was opname in het stadsbestuur niet gegarandeerd voor mannen die in deze lagere functies terecht kwamen. Zo diende Aert van Overhof tussen 1477 en 1483 vier jaar als hoofdman zonder dat hijzelf of een familielid doorstroomde naar de schepenbank. Op een gelijkaardige manier was Cornelis van der Zijpt tussen 1466 en 1470 onafgebroken actief als peismaker zonder dat hij hierna carrière maakte in het stadsbestuur.[123] Zoals uit Hoofdstuk 2 zal blijken komt dit deels omdat de instroom van nieuwkomers in het stadsbestuur niet oneindig was én deels omdat huwelijksbanden met de gevestigde families mogelijk een nog belangrijkere voorwaarde waren om tot de politieke elite te kunnen doordringen. Bovendien is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat deze lagere functies werden toegekend door het zittende stadsbestuur. Zij hadden dus controle over wie ze tot deze lagere functies toelieten en wie niet. Mogelijk werden deze lagere functies gebruikt door de gevestigde elite om potentiële nieuwe schepenen te laten proefdraaien en te testen.

Dat deze lagere stadsfuncties hoofdzakelijk werden gebruikt als opvulling voor de gaten in schepencarrière en, weliswaar in mindere mate, ook als springplank naar een politieke carrière blijkt ook uit de keuzelijsten voor de wetsvernieuwing.[124] Zoals eerder al werd opgemerkt diende de hertog vanaf 1477 de helft van de zittende schepenbank te vernieuwen op basis van een keuzelijst die voor de helft werd opgesteld door de zittende schepenbank en voor de helft door de vertegenwoordigers

121 SAA, PK 1341; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

122 SAA, PK 1341.

123 SAA, PK 1341; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

124 Dit blijkt uit de, weliswaar vaak onvolledige, oplijsting van wie deze functies invulde in de schepenregisters en in het wethoudersboek. Ook Gerda Tahon maakte reeds deze vaststelling voor de vijftiende eeuw. SAA, PK nr 1341; Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 81.

Tabel 3. Keuzelijst van 1531 met vermelding van de toegewezen functies en of iemand voordien al eens schepen is geweest

Keuze van de poorterij	Toegewezen functie	Oud-schepen	Keuze van de wet	Toegewezen functie	Oud-schepen
Willem van Liere (nr. 87)	Schepen	Ja	**Merten van den Werve (nr. 374)**	Gildedeken	Ja
Aert Schoyte (nr. 106)	Schepen	Ja	**Adriaen Happaert (nr. 57)**	Schepen	Nee
Jan van Delft (nr. 25)	Weesmeester	Ja	**Pieter Roelandts**		Nee
Rutgheert van Doren (nr. 30)	Schepen Kerkmeester (?)	Ja	**Gielis Bosschaerts (nr. 11)**	Kerkmeester	Ja
Hendrik van Etten de Oude (nr. 40)	Schepen	Ja	**Charles de Renialme (nr. 98)**	Schepen	Nee
Domenicus de Herde (nr. 62)	Heilige Geestmeester Peismaker	Ja	**Adriaen van Maers-selaer (nr. 88)**	Ouderman	Nee
Jan van Crombach (nr. 20)	Schepen	Ja	**Jacob van Brimeu (nr. 13)**	Schepen	Nee
Peter van Halmale (nr. 54)	Schepen	Nee	**Jan de Haro (nr. 61)**		Nee

Tabel 4. Keuzelijst van 1542 met vermelding van de toegewezen functies en of iemand voordien al eens schepen is geweest

Keuze van de poorterij	Toegewezen functie	Oud-schepen	Keuze van de wet	Toegewezen functie	Oud-schepen
Cornelis van Spangen (nr. 107)	Schepen	Ja	**François van der Dilft (nr. 20)**		Ja
Adriaen Vledincx (nr. 114)	Schepen	Ja	**Jan van den Werve (nr. 122)**	Gildedeken	Ja
Jacob Hertzen (nr. 64)	Schepen	Ja	**Willem van Halmale (nr. 55)**	Schepen	Ja
Wouter van Immerseele (nr. 77)	Schepen	Ja	**Jan Happaert (nr. 60)**	Peismaker	Ja
Jan Scheyfve (nr. 105)	Schepen	Nee	**Jan van den Eysele al. Eynde (nr. 42)**	Weesmeester	Ja
Pauwels van Dale (nr. 23)	Hoofdman van de poorterij	Nee	**Nicolaes Rockox (nr. 99)**	Ouderman	Nee
Michiel van der Heyden (nr. 70)	Schepen	Ja	**Merten van Ranst (nr. 97)**	Ouderman	Nee
Joos Hoon junior (nr. 72)		Ja	**Jacob Houtappel (nr. 73)**	Schepen	Nee

Tabel 5. Keuzelijst van 1549 met vermelding van de toegewezen functies en of iemand voordien al eens schepen is geweest

Keuze van de poorterij	Toegewezen functie	Oud-schepen	Keuze van de wet	Toegewezen functie	Oud-schepen
Lanceloot van Ursele (nr. 111)		Ja	**Alvaro d'Almaras (nr. 1)**	Schepen	Ja
Willem van Halmale (nr. 55)	Gildedeken	Ja	**Peter Vledincx (nr. 115)**	Schepen	Ja
Cornelis Happaert (nr. 58)	Schepen	Ja	**Jacob van Berchem (nr. 8)**	Weesmeester	Nee
Dierik van den Werve (nr. 119)	Schepen	Ja	**Adriaen van Maersselaer (nr. 88)**	Schepen	Nee
Antoon van Stralen (nr. 108)	Schepen	Nee	**Hendrik van Etten de Jonge (nr. 41)**	Schepen	Nee
Jan Wolffaert (nr. 128)	Hoofdman van de poorterij	Nee	**Joos Clays al. Van den Wouwere**		Nee
Willem de Vos (nr. 117)	Schepen	Ja	**Jan van Halen (nr. 47)**		Nee
Ambrosius Tucher (nr. 110)	Peismaker	Ja	**Jan van Cranenberghe**		Nee

van de poorterij. In totaal zijn drie van deze lijsten bewaard voor de hier onderzochte periode, namelijk die van 1531, 1542 en 1549.[125] Als we deze keuzelijsten vergelijken met de personen die in die jaren een mandaat kregen toegewezen, valt meteen op dat bijna alle mannen die reeds voordien als schepen hadden gediend of lid waren van een politiek geslacht, maar nu niet verkozen werden in het stadsbestuur, door datzelfde stadsbestuur een andere functie toegekend kregen (Tabel 3, Tabel 4 en Tabel 5).

Van de 25 schepenposten[126] die in deze drie wethoudersjaren nieuw in te vullen waren, gingen er zestien posten naar mannen die al eerder het schepenambt hadden ingevuld. Van de negen mannen die voor het eerst schepen waren, stamden er vijf uit gevestigde politieke geslachten. Vier mannen waren dus politieke nieuwkomers, zogenaamde *homines novi*. Zij hadden geen voorouders in mannelijke lijn die politiek actief waren. De meeste schepenposten gingen dus naar mannen en families die al eerder politiek actief waren geweest in het Antwerpse stadsbestuur. Van de 23 kandidaat-schepenen die geen schepenpost toegewezen kregen, waren er twaalf

125 Samen met de lijsten voor 1551, 1552 en 1555 staan deze lijsten in de licentiaatsverhandeling van Koen Wouters die ze ook hier en in zijn artikel uitvoerig bespreekt. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 30–37; Wouters, 'Een open oligarchie?', 918–21. De originelen bevinden zich in het Algemeen Rijksarchief (ARA), Papiers d'Etat et de l'Audience, nr. 908/12. Er zijn helaas geen lijsten bewaard vóór 1531.

126 Om een onduidelijke reden werden er in 1531 negen nieuwe schepenen aangesteld in plaats van de gebruikelijk acht. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 33.

oud-schepen en elf mannen die nog nooit eerder zelf in de schepenbank hadden gezeten. Van deze elf stamden vier mannen uit gevestigde politieke families en zeven waren *homines novi.*

Van de zeven *homines novi* die niet verkozen geraakten, kregen er drie een lagere functie. Het gaat meer bepaald om Jan Wolffaert (nr. 128), Adriaen van Maersselaer (nr. 88) en Pauwels van Dale (nr. 23). Jan de Haro (nr. 61), Joos Clays al. Van den Wouwere, Jan van Cranenberghe en Pieter Roelandts hadden geen opvangmandaat. Op deze laatste drie mannen na[127] zullen de overige vijf *homines novi* uiteindelijk wel in het Antwerpse stadsbestuur belanden, nadat ze meermaals op de kandidatenlijst hadden gestaan. Zo moest Adriaen van Maersselaer (nr. 88) minstens achttien jaar wachten alvorens hij opgenomen werd in de schepenbank.[128] Van deze vijf hebben er vier een lagere stadsfunctie uitgeoefend alvorens ze in het stadsbestuur werden verkozen. Op basis van deze keuzelijsten lijken deze lagere functies dus niet volledig onbelangrijk te zijn geweest voor *homines novi* (cfr. Hoofdstuk 2).

Toch waren het vooral de kandidaat-schepenen die oud-schepen of een telg uit een gevestigde politieke familie waren die een alternatieve functie toegewezen kregen. De enige drie mannen bij wie dit niet het geval was, waren Lanceloot van Ursele (nr. 111), Joos Hoon junior (nr. 72) en François van der Dilft (nr. 20). Mogelijk wilde Joos Hoon junior (nr. 72) geen andere, lagere functie, aangezien hij ook nog handelaar was en zich met zijn bedrijf wilde bezighouden (cfr. Hoofdstuk 2). De andere twee werden mogelijk slechts als opvulling op de lijst geplaatst of om de uiteindelijke samenstelling van de schepenbank mee te beïnvloeden. Zo was François van der Dilft *de facto* geen bruikbare kandidaat aangezien hij al sinds 1541 als keizerlijk ambassadeur in Engeland verbleef.[129] Op dezelfde manier stond het in 1542 vrijwel vast dat er minstens één Rockox in de schepenbank zou zitten, aangezien Nicolaes Rockox (nr. 99) op de kandidatenlijst stond en zijn broer Jan Rockox (nr. 100) in de zetelende schepenbank zat waarvan de helft behouden moest blijven. Twee broers mochten volgens de '*ten derdalven lede*'-regel niet samen in de schepenbank zetelen.[130] Jan mocht blijven zitten en daarom kreeg Nicolaes in plaats daarvan waarschijnlijk, net zoals de meeste niet-verkozenen oud-schepenen, een andere functie als opvangmandaat.

127 Zij kwamen na 1549 ook niet meer in het stadsbestuur. Jan Clays al. Van den Wouwere diende tussen 1532 en 1538 wel als weesmeester. Mogelijk raakte zijn zoon wel in het stadsbestuur aangezien er een zekere Jan van de Wouwere, zoon van Jan van de Wouwere, van 1614 tot 1617 en in 1619 actief was als schepen. SAA, PK 1341; Inge Ghijs, 'De Antwerpse magistraat in een laathumanistische en contra-reformatorische periode. 1585-1621. Deel II' (licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1988), 216–17.

128 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 34.

129 Wouters, 34.

130 Wouters, 34.

Kortom, uit deze analyse van de overige functies binnen de Antwerpse stadsadministratie blijkt dat de klassieke focus op burgemeesters en schepenen voor dit onderzoek gewettigd is. Ten eerste omdat de meer permanente functies binnen de administratie (pensionaris, secretaris en griffier) werden bevolkt door aparte gremia met aparte taken. De wethouders zullen hun beleid zeker hebben afgetoetst bij deze mannen, die instonden voor de uitvoering ervan, maar beide milieus waren niet echt met elkaar vergroeid. De tweede groep functies binnen de stadsadministratie, de jaarlijks vernieuwbare functies, werden wel vaak uitgeoefend door oud-schepenen of hun directe verwanten, ook als dit institutioneel niet per se hoefde. Toch gaat het hier duidelijk om een aggregaat van subalterne en subsidiaire functies voor mannen die tot families behoorden die reeds in het bestuurscollege actief waren, en die deze functies vooral gebruikten als opstap naar of aanvulling op hun eigen loopbaan als wethouder. Functies zoals die van weesmeester of peismaker waren vooral interessant voor de jaren waarin iemand niet tot schepen of burgemeester werd verkozen. Omgekeerd werden deze functies ook voor politieke nieuwkomers gebruikt, als opstapje naar het stadsbestuur, zij het in mindere mate dan als opvangmandaat. Aangezien het stadsbestuur sociaal het ankerpunt voor de politieke families in Antwerpen was en ten dele ook omdat de lagere functies niet voor de volledige tijdspanne 1400-1549 gereconstrueerd kunnen worden en het probleem van de homoniemen bij deze groep functies ook veel uitgesprokener is, blijft de focus in dit boek dus primair bij de schepenen en burgemeesters van Antwerpen die onmiskenbaar de institutionele basis van de politieke elite van deze stad vormden.

De relatieve vermogenspositie van de politieke elite

Uit de bovenstaande analyses blijkt dat het Antwerpse stadsbestuur hoofdzakelijk bevolkt werd door mannen die een carrière in dienst van de stad wilden uitbouwen en die voor de overgrote meerderheid, op een heel beperkt aantal ambachtsfamilies na, uit de poorterij werden gerekruteerd. Nu duidelijk is geworden dat Antwerpen werd bestuurd door een relatief vastomlijnd milieu, is de vraag hoe die groep zich verhield ten opzichte van de rest van de Antwerpse stedelijke samenleving. Om dit na te gaan zal ik in het volgende hoofdstuk onder meer de huwelijkspolitiek van deze groep onderzoeken. Hier geef ik alvast een inschatting van hun inkomsten uit hun ambt en hun relatieve vermogenspositie ten opzichte van de rest van de Antwerpse stedelijke bevolking.

In Antwerpen was in elk geval geen vermogensdrempel om toe te treden tot het stadsbestuur, zoals die er bijvoorbeeld wel was in de steden Dordrecht

en Rotterdam.[131] Toch zullen wethouders hebben moeten beschikt over een zeker kapitaal, aangezien de functies in het stadsbestuur en de lagere functies in de bredere stadsadministratie niet of erg pover vergoed werden. Waar de schepenen rond 1400 naast een zitpenning van twee stuivers per vergadering ook nog een jaarloon zouden hebben gekregen van een halve gulden, lijkt dit loon in de loop van de tijd te zijn weggevallen.[132] In 1539 kregen de schepenen geen loon meer voor hun diensten, terwijl de burgemeesters het moesten stellen met het kleine bedrag van 30 gulden. Rentmeesters kregen op dat moment 72 gulden, terwijl hun klerken 100 gulden per jaar ontvingen. Mogelijk lagen de lonen van de laatsten hoger omdat zij zich met het financieel beheer van de stad bezighielden en men wilde voorkomen dat zij zich op een onrechtmatige manier zouden verrijken.[133]

In datzelfde jaar, 1539, werd een keizerlijke ordonnantie uitgevaardigd om de lonen vanaf het jaar nadien op te trekken. Het loon van de burgemeester werd verhoogd naar 600 gulden en dat van de rentmeesters en hun klerken naar respectievelijk 1.000 en 250 gulden. De overige functies in de stadsadministratie lijken slecht betaald te zijn geweest, met uitzondering van de pensionaris die 400 gulden per jaar kreeg.[134] Tegelijkertijd werden de zitpenningen die de schepenen kregen, opgetrokken van twee naar vijf stuivers. Aangezien de schepenen meestal twee keer per dag vergaderden kwam dit op tien stuivers per dag. Daarnaast werd bepaald dat de inkomsten die de burgemeesters en schepenen van oudsher genoten uit rechtspraak, marktvrijheden en processies vanaf dat moment zouden wegvallen. Alleen de inkomsten uit de verkoop van het poorterschap van de stad mochten ze behouden. Wethouders en functionarissen in de lagere stadsfuncties kregen ook laken van de stad, waarvan de prijs en kwaliteit varieerde naargelang de status

131 Willem Pieter Blockmans, 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550', in *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, onder redactie van Dick de Boer en Jannis Willem Marsilje (Utrecht: Het Spectrum, 1987), 243, 249–50, 255.

132 Wanneer dit exact is gebeurd is moeilijk te bepalen aangezien er door de brand in het Antwerpse stadhuis tijdens de Spaanse Furie (1574) heel weinig stadsrekeningen bewaard zijn gebleven. Drie Antwerpse jaarrekeningen zijn bewaard gebleven in het Rijksarchief in Brussel (en in een negentiende-eeuwse kopie in het Antwerpse stadsarchief), namelijk de rekeningen van de jaren 1398-99, 1400-01 en 1403-04. Daarna volgt een hiaat tot en met 1530-31. Voor de in dit werk onderzochte periode zijn vanaf dan nog de rekeningen van 1531-32, 1536-37, 1537-1538, 1541-42 en 1542-43 bewaard. Deze laatste twee rekeningen zijn evenwel aangetast door het vuur. De bewaarde jaarrekeningen voor de zestiende eeuw werden uitvoerig bestudeerd door Masure, 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571: een poging tot rekonstructie'.

133 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 111–12; Masure, 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571: een poging tot rekonstructie', 257.

134 Zowel de secretarissen als de griffiers kregen elk 24 gulden per jaar, terwijl de peismakers, weesmeesters en gildedekens het elk met respectievelijk 4 , 7,5 en 12,5 gulden per jaar moesten stellen in 1550. SAA, R 13, f. 357 r.-360v. Voor een idee van de koopkracht in de vijftiende eeuw en de zestiende eeuw zie Maten, gewichten, munten en koopkracht achteraan in dit werk.

van hun functie, om hun ambtskledij te (laten) maken. Naarmate de tijd vorderde werden deze lakenschenkingen echter omgezet in een geldbedrag. Zo kregen de burgemeesters en schepenen in 1550 twintig gulden voor de aanschaf van hun ambtskleding. Tot slot werd het inkomen dat wethouders uit hun functie haalden nog aangevuld met reisvergoedingen en vergoedingen voor bijkomende diensten. Zo kregen onderschout Jan van den Werve en schepen Nicolaes Rockox (nr. 99) een dagvergoeding van twee gulden voor een reis naar Aken in dienst van de stad. Hendrik van Berchem, Melchior Schetz (nr. 103) en Costen van Halmale kregen in 1571 op hun beurt elk 1.000 gulden voor hun diensten als intendant bij de bouw van het nieuwe stadhuis. Het totale inkomen dat wethouders uit hun ambten wisten te genereren is niet te becijferen, maar gezien het beperkte vast loon en het feit dat de functie vrij tijdrovend was, moeten ze over een zeker eigen vermogen hebben beschikt.[135]

Eerder onderzoek naar de Nederlanden heeft aangetoond dat, hoewel de politieke elites van verschillende middeleeuwse steden nooit armlastig waren, ze ook niet tot de absolute top van de economische elite behoorden.[136] Antwerpen is in dit verband een intrigerende casus omdat de stad een brandpunt van internationale handel werd. Eerder onderzoek heeft bevestigd dat in Antwerpen, net zoals elders, enorme fortuinen te verdienen waren met langeafstandshandel. Bovendien was de Antwerpse politieke elite ook weinig verweven met de groeiende economische elite in de stad (cfr. Inleiding en Hoofdstuk 2). De vraag is dan ook hoe de rijkdom van de politieke elite van de stad zich verhield tot die groeiende groep handelaars. De bronnen zijn schaars, maar alles wijst erop dat de machthebbers van Antwerpen tot de gegoede klasse te rekenen vallen. Tegelijk behoorden ze niet tot de meest gefortuneerde segmenten van de stedelijke samenleving.

Hoe rijk de wethouders waren en waar ze zich qua rijkdom relatief gezien bevonden binnen de stedelijke samenleving, is niet eenvoudig te achterhalen. Er zijn nauwelijks boedelinventarissen overgeleverd voor deze periode[137] en ook het

135 Masure, 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571: een poging tot rekonstructie', 259–61; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 107–9.

136 Hanno Brand, *Over Macht En Overwicht. Stedelijke Elites in Leiden (1420-1510)* (Leuven/Apeldoorn: Garant, 1996), 111, 116; Raymond Van Uytven, 'Plutokratie in de 'oude demokratieën der Nederlanden'', *Handelingen der Koninklijke Zuid-nederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde* 26 (1962): 400–401; Buylaert, 'From Periphery to Centre and Back Again: Elite Transformations in Mechelen (14th-16th Centuries)', 10–11.

137 De enige twee bewaarde inventarissen voor onze onderzoeksgroep zijn die van Melchior Schetz en Antoon van Stralen, twee wethouders afkomstig uit het commerciële milieu en daardoor minder representatief. Zie Henry L.V. De Groote, 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen met hun testament van 1 juli 1569', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 55 (1972): 226–63; Pieter Génard, 'De goederen van Burgemeester Antoon van Stralen',

aantal fiscale lijsten is erg beperkt. De enige twee bronnen die ons een beperkt inzicht kunnen geven in de vermogenspositie van de wethouders zijn de vrijwillige lening van 1552[138] en de gedwongen lening van 1574[139]. Aangezien dit de enige fiscale lijsten voor Antwerpen zijn in deze periode, zijn ze al meermaals bestudeerd door meerdere onderzoekers.[140] Vooral het licentiaatsonderzoek van Koen Wouters gaat dieper in op de relatieve vermogenspositie van de Antwerpse politieke elite rond het midden van de zestiende eeuw. Aangezien dit onderzoek niet werd gepubliceerd, herneem ik hieronder de belangrijkste vaststellingen, aangevuld met informatie uit andere publicaties.[141]

Over de omstandigheden waarin de vrijwillige lening van 1552 werd geïnd, is weinig meer bekend dan dat het om een vrijwillige lening ging, uitgeschreven door de centrale overheid zonder interest en met weinig vooruitzichten op terugbetaling. Zoals ook Hugo Soly al stelde, informeert deze bron ons meer over de vrijgevigheid van de bijdragers dan over hun vermogenspositie, aangezien mensen op vrijwillige basis konden bijdragen.[142] Dit blijkt ook uit de vaststelling van Soly dat verschillende van de rijkste Antwerpse kooplieden niet terug te vinden zijn onder de contribuanten.[143] In totaal droegen 552 personen en/of groepen bij aan deze lening van in totaal 249.850 gulden. De gedoneerde bedragen varieerden van 50 gulden tot 18.000 gulden. Gemiddeld droegen de contribuanten dus 453 gulden bij, terwijl de mediaan op 150 gulden lag en de modus op 100 gulden.[144]

De burgemeester, schepenen en raadslieden van Antwerpen deden in 1552 een gezamenlijke contributie van 7.000 gulden.[145] Daarmee gaven ze het op vijf

Antwerpsch Archievenblad 2 (z.d.): 238–91; Carolien De Staelen, 'Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2007).

138 Daniel Papebrochius, *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC collecti ex ipsius civitatis monumentis*, onder redactie van Frans Hendrik Mertens, vol. 2 (Antwerpen, 1846), 384–94.

139 Frans Jozef Van den Branden, 'De Spaansche Muiterij ten jare 1574', *Antwerpsch Archievenblad* 22 (1885): 217–88.

140 An Kint besprak beide bronnen in haar proefschrift, terwijl Hugo Soly zich beperkte tot de vrijwillige lening van 1552 en Guido Marnef enkel de verplichte lening van 1574 behandelde. Kint, 'The Community of Commerce', 101–2; Hugo Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw: de stedebouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*, Historische Uitgaven Pro Civitate 47 (Brussel: Gemeentekrediet, 1977), 430; Marnef, *Antwerpen*, 29–31.

141 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 99–107.

142 Wouters, 100.

143 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 430; Papebrochius, *Annales Antverpienses*, 2:394.

144 Volgens de uitgave van de bron bracht deze 250.850 gulden op, maar toen ik de getallen narekende kwam ik uit op 249.850 gulden. Papebrochius, *Annales Antverpienses*, 2:383–94.

145 Ook verschillende buitenlandse naties droegen collectief bij. De natie van Genua gaf 15.000 gulden, de natie van Firenze gaf 8.000 gulden en de Lombarden gaven 2.000 gulden. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 102.

na hoogste bedrag. Verder komt een beperkt aantal leden van het stadsbestuur of hun directe verwanten ook nog individueel voor in de lijst van contribuanten. Zo gaven de weduwe van Michiel van der Heyden (nr. 70) en die van Jan Scheyfve (nr. 104) elk 2.000 gulden. De weduwe van Aert Schoyte (nr. 106) leverde met 100 gulden een veel bescheidener bijdrage. Daarnaast hebben mogelijk ook Claes van der Meere (nr. 89) (100 gulden), Willem van Immerseele (nr. 76) (400 gulden) en een ongehuwde zus van Jan (nr. 100) en Nicolaes Rockox (nr. 99) (100 gulden) een bijdrage aan de lening geleverd.[146] Enkele andere donateurs behoorden tot het beperkte groepje handelaars dat ook in het stadsbestuur van Antwerpen actief was (cfr. Hoofdstuk 2). Zo gaven Pauwels (nr. 23) en zijn vader Aert van Dale niet minder dan 13.000 gulden.[147] Zij gaven daarmee het op twee na hoogste bedrag. Ook de gebroeders Schetz gaven het niet geringe bedrag van 8.000 gulden, terwijl de vader van Ambrosius Tucher (nr. 110), Lazarus Tucher, 3.000 gulden aandroeg en Melchior Groenenberghe (nr. 46) 1.000 gulden. Deze handelaars, die ook politiek actief waren, behoorden daarmee tot de topgroep die het meeste bijdroeg.[148] Ook één van de voornaamste inheemse handelsfamilies die politiek actief waren, de familie Mannaert, nam deel aan de lening, zij het op een bescheiden manier. Zij droegen 300 gulden bij, terwijl koopman Jacob Wolffaert, de vader van wethouder-handelaar Jan Wolffaert (nr. 128), 150 gulden contribueerde. Voorts komen er nog enkele personen met de familienaam Van der Heyden/Verheyen voor in de lijst, maar het is onduidelijk of zij familie zijn van de politieke familie Van der Heyden.[149] De overige politieke families waaronder ook de meeste grote politieke dynastieën zoals onder meer de families Van den Werve, Van Berchem en Van Liere (cfr. Hoofdstuk 2) leverden naast de bijdrage die het stadsbestuur al had geleverd geen individuele bijdrage aan de vrijwillige lening van 1552. Het aantal contribuanten uit de politieke elite is dus eerder beperkt en hun bijdragen lopen sterk uiteen. Het zijn vooral de wethouders die ook handelaar waren die grote bedragen doneerden. Dit ligt in de lijn met de vaststelling van An Kint dat het vooral kooplieden waren die contribueerden aan de vrijwillige lening. Van 165 contribuanten kon zij namelijk het beroep achterhalen en ongeveer driekwart daarvan bleek handelaar te zijn.[150]

Hoewel ze strikt genomen buiten het bestek van mijn onderzoek valt, verdient de lening van 1574 enige aandacht, want in tegenstelling tot die van 1552 geeft deze lening een concreet beeld van de relatieve vermogenspositie van de politieke

146 Wouters, 102–3.

147 Zij zijn niet de enige Van Dale's in de lijst: ook Sebastianus (200 gulden), Valerius (250 gulden) en Petrus (100 gulden) van Dale komen in de lijst voor. Papebrochius, *Annales Antverpienses*, 2:390.

148 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 101–3.

149 Papebrochius, *Annales Antverpienses*, 2:384.

150 Kint, 'The Community of Commerce', 102.

elite binnen de stedelijke samenleving. Deze verplichte lening van 400.000 gulden werd geheven om de muitende Spaanse soldaten te betalen die toen vanwege de Nederlandse Opstand in de stad gelegerd waren. Maar ook bij deze lening ontbreekt belangrijke informatie zoals de criteria die werden gehanteerd om iemands vermogen te bepalen en te taxeren. Het is niet duidelijk of er enkel rekening werd gehouden met bijvoorbeeld stedelijk vastgoed of ook met eigendommen die buiten de stad lagen. In het eerste geval zal de rijkdom van veel wethouders fors onderschat zijn (cfr. Hoofdstuk 4). Bovendien is de situatie in 1574 niet zomaar terug te voeren naar de situatie tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw. Toch lijkt het veilig om te stellen dat de rijkdom van de kooplieden in de stad die van de politieke elite duidelijk overtrof.

Guido Marnef berekende dat in Antwerpen in totaal 2.036 van de ca. 90.000 inwoners bijdroegen aan de verplichte lening. Zij zouden ongeveer 11 à 12 procent van de gezinshoofden vertegenwoordigen. De bijdragen varieerden tussen het minimumbedrag van amper twee gulden en het maximumbedrag van 8.000 gulden. De één procent rijkste contribuanten droeg 35 procent van het totale bedrag bij, terwijl ongeveer de helft van de bijdragers voor vierenhalf procent van het volledige bedrag verantwoordelijk was. De stad kende dus een kleine, steenrijke bovenlaag. En deze bovenlaag lijkt vooral uit kooplieden te hebben bestaan, aangezien 83 procent van het volledige bedrag door kooplieden en vreemde naties werd voorzien, terwijl slechts vijf procent door de politieke elite en de ambtenaren van de stad werd aangeleverd.[151] Een mogelijke verklaring hiervoor is het feit dat deze laatste groep numeriek veel kleiner was dan het koopliedenmilieu. Op basis van de poortersboeken (1533-1600) en het belastingkohier van 1584-1585 schommelde het aandeel handelaars in de stad respectievelijk rond de 15,9 en de 24,9 procent, terwijl het aantal wethouders en ambtenaren tussen de 0,5 en 3,2 procent schommelde (Tabel 1). Ondanks dit numerieke verschil is de discrepantie tussen de bijdragen toch groot.[152] Het lijkt er dus sterk op dat de politieke elite qua rijkdom een soort subtop vormde.

Ondanks de beperkingen van het bronnencorpus, lijkt het er sterk op dat het vooral de kooplieden waren die de rijkste strata van de stedelijke samenleving uitmaakten. In hoeverre dit ook vóór het midden van de zestiende eeuw het geval was en in hoeverre de politieke elite van de stad relatief gezien een terugval heeft gekend in haar vermogenspositie, is onduidelijk door het ontbreken van fiscale lijsten voor de vijftiende eeuw.[153] De enige indicatie over het vermogen en de

151 Marnef, *Antwerpen*, 29–31; Kint, 'The Community of Commerce,' 337–40; beide besproken in Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen,' 104.

152 Van Roey, 'De correlatie', 242.

153 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 106.

inkomstenportfolio van de Antwerpse politieke elite tijdens de late middeleeuwen zijn de resultaten uit een beperkt aantal onderzoeken over het begin van de vijftiende eeuw. Zo bleek uit het onderzoek van Gerda Tahon, die alle transacties van 32 wethouders uit de eerste twee schepenregisters (1394-1408) analyseerde, dat deze groep zowel in lijf- en erfrenten als in stedelijk en buitensteeds vastgoed investeerde.[154] Deze resultaten liggen in lijn met wat andere onderzoekers al voor de politieke elites in andere Nederlandse steden hebben vastgesteld en van wat ook uit Hoofdstuk 3 en Hoofdstuk 4 van dit boek zal blijken.[155] Deze veilige inkomsten konden op voldoende grote schaal serieuze fortuinen opleveren, al gaf het niet de enorme winstmogelijkheden van langeafstandshandel. Daarnaast zorgden deze inkomsten ook voor een sterke binding met een bepaalde plaats of streek. Die binding komt sterk tot uiting in de opvallend grote bereidheid van de Antwerpse politieke elite om te investeren in de door de stad zelf uitgeschreven rentes. Uit het onderzoek van Frederico Cannelloni bleek namelijk dat meer dan 80 procent van de uitgegeven stadsrenten rond 1400 werden opgekocht door leden van de politieke elite.[156]

Francine de Nave reconstrueerde hoofdzakelijk op basis van de schepenregisters het vastgoedbezit van Antwerpse stedelingen op het omringende platteland tussen 1394 en 1402. Op basis van deze gegevens concludeerde zij dat de vorstelijke en stedelijke ambtenaren rond 1400 'tot de meest vermogenden van de stad mogen worden gerekend.' Ook toen al behoorden enkele handelaars en verschillende ondernemers, met name pottenbakkers, echter ook tot deze toplaag.[157] Het lijkt dus aannemelijk dat, parallel met de opgang van Antwerpen als handelscentrum, de groep rijken in de stad, vooral de handelaars, erg is toegenomen, waardoor de politieke elite relatief gezien wegzakte naar de subtop. Zij beschikten evenwel nog steeds over een vermogen dat hen stevig boven het merendeel van de Antwerpse middengroepen plaatste, met uitzondering van enkele rijke ambachtsondernemers. Om zich toch te kunnen onderscheiden van de grotere groep rijke handelaars, zochten de politieke families mogelijk alternatieve manieren om zich te onderscheiden, zoals een academische scholing, iets wat in het volgende

154 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 117–32.

155 Brand, *Over Macht En Overwicht*, 236–38; Baguet, 'De heren van Gent', 82–100.

156 Deze schatting lijkt zelfs nog voorzichtig aangezien Cannelloni een aantal families niet tot de politieke elite rekent, terwijl die er eigenlijk wel toe behoorden. Het gaat dan onder meer om de familie Van den Mortere. Federico Cannelloni, 'The Public Annuity Market of an Upcoming City: Antwerp (14th-Early 15th Century)', in *Publieke Financiën in de Lage Landen (1300-1800)*, onder redactie van Jaco Zuijderduijn en Dries Raeymaekers (Maastricht: Shaker, 2015), 83.

157 Francine de Nave, 'III. Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed. Deel III' (doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981), 735.

hoofdstuk uitgebreid aan bod zal komen. In het derde en vierde hoofdstuk zal ik ook dieper ingaan op wat de belangrijkste inkomstenbronnen waren voor de politieke families, aangezien zij hun vermogen duidelijk niet ontleenden aan de inkomsten uit bestuursfuncties.

Conclusie

Uit deze eerste verkenning blijkt duidelijk dat er in Antwerpen een politieke elite te onderscheiden valt die is opgehangen aan het college van schepenen en burgemeesters, een politieke instelling waaraan, buiten het experiment na de *Quaeye Werelt*-opstand, institutioneel weinig veranderde doorheen de hier onderzochte periode. In 1409 werden de burgemeesterambten gecreëerd, de kiesprocedure werd in 1477 licht gewijzigd, het aantal schepenen werd in 1490 opgetrokken van twaalf naar zestien en de, beperkte, lonen en vergoedingen werden rond 1539 opgetrokken, maar basaal gezien bleef het stadsbestuur gedurende anderhalve eeuw op dezelfde manier functioneren.

Die relatieve institutionele continuïteit contrasteert enigszins met het aanzienlijke sociale verloop. Doorheen de periode tussen 1400 en 1549 zijn in totaal 341 verschillende mannen stammend uit 162 verschillende families verkozen in minstens één van de 2177 beschikbare posten binnen het stadsbestuur. Zij namen naast schepenfuncties ook jaarlijks vernieuwbare lagere functies binnen de bredere stadsadministratie in om zo leemtes in hun politieke carrière op te vullen. Omgekeerd kon de beperkte groep politieke nieuwkomers in deze lagere functies warmdraaien en ervaring opdoen alvorens ze werden opgenomen in het stadsbestuur, al leidde het invullen van een lagere functie niet automatisch tot de opname in datzelfde stadsbestuur.

Wie wel uitgesloten was van dat stadsbestuur waren de Antwerpse ambachten, al tonen de geregelde en ernstige contestaties wel aan dat dit geen apolitiek milieu was. De ambachten zullen hun eigen belangen zeker hebben verdedigd en informeel hebben gewogen op het beleid, maar de bronnen laten helaas niet toe om de frequentie en de effectiviteit van hun invloed te meten. De formele macht lag dus uitsluitend bij de poorterij als sociale groep die zichzelf ijkte aan de controle van het stadsbestuur. Het gaat om een gegoed milieu met een diverse waaier aan relatief veilige investeringen en inkomsten, gaande van grondbezit in en rond de stad tot stedelijke rentenportfolio's. Deze politieke elite behoorde zeker vanaf het einde van de vijftiende eeuw niet – of niet langer? – tot de allerrijkste segmenten binnen de stedelijke samenleving. Ze vormden een soort subtop die zich duidelijk wilde onderscheiden van de ambachten. In welke mate de politieke elite zich dan wel richtte op de handelsgemeenschap in de stad en hoe ze werd

gevormd en intern was opgebouwd zal in het volgende hoofdstuk onderzocht worden.

Afbeelding 7. ‘Maaltijd van de Heren van Liere te Antwerpen’, anoniem Zuidelijke Nederlanden, 1523. Aan het midden van de tafel zitten Aert, Claes en Willem van Liere. (Collectie Centraal Museum, Utrecht/ Bruikleen van Familiestichting Van Wassenaer 1997)

2. Sociale compositie en evolutie van de politieke elite

Zoals uit het vorige hoofdstuk bleek, veranderde er institutioneel relatief weinig aan het bestuur van Antwerpen, ondanks de enorme economische opbloei van de stad en haar inwonersaantal. En als er al iets veranderde, zoals de kieshervorming van 1477, was dat niet onder invloed van de veranderende economie. Het stadsbestuur bleef in handen van een beperkte groep mannen; dertien vóór 1490 en zeventien erna.[1] De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat, is wat het socio-economische profiel was van de mannen die schepen of buitenburgemeester werden, en hoe dat evolueerde tussen 1400 en 1549. Kwamen er meer nieuwelingen zonder politieke achtergrond in het stadsbestuur of werden er meer handelaars opgenomen in de politieke elite onder invloed van de economische bloei van de stad?

Dit hoofdstuk sluit aan op de bestaande debatten over de zogenaamde 'trend richting oligarchie' in premoderne steden. Zoals ook al in de inleiding van dit boek werd aangegeven, stellen verschillende historici dat de politieke elites in premoderne Europese steden zich in de loop van de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in de regel gingen afschermen van nieuwkomers. Toegang tot het stadsbestuur werd beperkt tot een steeds kleinere groep met een duidelijk aristocratisch karakter.[2] De vraag is of Antwerpen ook past binnen deze trend richting oligarchie of dat de stad en haar politieke elite het tegenovergestelde doormaakte en juist meer open werd onder invloed van de economische groei, zoals in de andere grote gateway-steden werd vastgesteld.

Tot op heden blijft deze vraag onbeantwoord, want terwijl de economische en demografische aspecten van Antwerpens Gouden Eeuw al heel wat aandacht kregen in de historiografie en deel uitmaken van een lange traditie,[3] kreeg de mogelijke impact van deze transitie op de sociale samenstelling van het stadsbestuur veel minder aandacht. Het onderzoek naar de politieke elite van Antwerpen beperkt

1 Twaalf schepenen en één buitenburgemeester vóór 1490 en zestien schepenen en één buitenburgemeester vanaf 1490.

2 De beste introductie tot dit thema is de klassieke discussie in Cowan, 'Urban Elites'; Friedrichs, *Urban Politics*, 19. Voor een recente kritische discussie van het debat over oligarchiseringsprocessen en een uitgebreidere bibliografie zie Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites'.

3 De literatuur over de economische bloei van Antwerpen is zeer uitgebreid. De sleutelstudie is Herman Van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*, 3 vols. (Den Haag: Nijhoff, 1963). Voor een goed overzicht van alle essentiële publicaties die nadien zijn verschenen, zie de bibliografie van Jeroen Puttevils, *Merchants and Trading in the Sixteenth Century. The Golden Age of Antwerp* (London: Pickering & Chatto Publishers, 2015).

zich tot op heden tot de studie van Koen Wouters voor de periode 1520-1555.[4] Daarnaast hebben ook An Kint in haar onuitgegeven proefschrift over de sociale relaties in zestiende-eeuws Antwerpen en Guido Marnef in zijn boek over de reformatie in Antwerpen aandacht voor het stadsbestuur, respectievelijk voor de periode 1490-1560 en 1550-1566.[5]

In de recente historiografie wordt ervan uitgegaan dat de politieke elite van Antwerpen een sociaal homogene en statische groep was van sterk verwante renteniersfamilies waartoe weinig handelaars toetraden. Deze assumpties komen voort uit de twee artikels die Wouters publiceerde. Volgens hem bleef het Antwerpse stadsbestuur tijdens de Gouden Eeuw gemonopoliseerd door een beperkt aantal families, waarvan de meerderheid de stad al sinds de vijftiende, soms zelfs de veertiende eeuw domineerde. Hij labelde deze families als 'het patriciaat'. Hoewel er enkele *homines novi* – mannen zonder politiek actieve voorouders in mannelijke lijn – tussen 1520 en 1555 in het stadsbestuur werden opgenomen, wordt deze periode volgens Wouters toch gekenmerkt door continuïteit. Hij bestempelde het stadsbestuur van Antwerpen dan ook als een 'open oligarchie'.[6]

Het oudere onderzoek van Kint voor de periode 1490-1555 schets een heel ander beeld. Zij ziet een toename in het aantal universitair gevormde en adellijke stadsbestuurders en stelt dan ook dat tijdens de economische bloeifase van de stad '*traditional markers of political participation, such as ancestry and endogamy, gradually gave way to new indicators, such as university training*'.[7] Volgens Kint zorgde de economische boom er juist voor dat het stadsbestuur meer open stond voor nieuwe, talentvolle kandidaten zonder politiek actieve voorouders. Meer nog, volgens haar compenseerde de opname van meer universitair geschoolde schepenen ook het gebrek aan handelaars in het stadsbestuur en zorgden deze beter opgeleide schepenen ervoor dat de stad opgewassen was tegen de toename in aantal en in complexiteit van de handelstransacties.[8] Marnef doet geen uitspraken over de evolutie van het stadsbestuur, maar hij stelt wel vast dat dit tussen 1550 en 1566 vooral bevolkt werd door edellieden en gegoede burgers met een universitaire

4 Koen Wouters, 'Familiebanden en machtsverhoudingen binnen de politieke elite in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Een prosopografische benadering,' in *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen*, ed. Peter Stokvis (Heerlen: UONL, 2007), 410–31; Koen Wouters, 'Een Open Oligarchie? De machtsstructuur in de Antwerpse magistraat tijdens de periode 1520-1555,' *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 82, no. 4 (2004): 905–934; Koen Wouters, 'De invloed van verwantschap op de machtsstrijd binnen de Antwerpse politieke elite,' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002): 30–51; Koen Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen. De politieke elite in Antwerpen (1520-1555). Een eliteonderzoek door middel van de prosopografische methode' (Vrije Universiteit Brussel, 2001).

5 Kint, 'The Community of Commerce', 291–313; Marnef, *Antwerpen*, 21–34.

6 Wouters, 'Een open oligarchie?', 933–34.

7 Kint, 'The Community of Commerce,' 292.

8 Kint, 292–93.

achtergrond.[9] Zijn bevindingen liggen dus meer in lijn met die van Kint dan met die van Wouters.

Kortom, deze drie onderzoekers zijn het eens over het kleine aandeel handelaars in het stadsbestuur, maar hebben wel uiteenlopende en zelfs tegenstrijdige visies over waarom dit het geval was en hoe de Antwerpse politieke elite zich dan wel ontwikkelde. De vraag blijft dus of de Gouden Eeuw voor de politieke elite van de stad nu een periode van verandering of continuïteit was. Aangezien het onderzoek van Kint niet werd gepubliceerd, zijn het vooral de ideeën van Wouters die zijn overgenomen in de historiografie. Nochtans beslaat het onderzoek van Wouters slechts het tweede kwart van de zestiende eeuw en heeft hij noch Kint een vergelijking gemaakt met de periode vóór de economische bloeifase.[10] Bijgevolg blijven de claims van beide onderzoekers deels speculatief. Het is immers niet duidelijk of er voor de economische groeispurt van Antwerpen ook al universitair geschoolde en adellijke wethouders waren, noch is het duidelijk hoe open de politieke elite toen stond voor politieke nieuwkomers. De vraag blijft dus of de economische en demografische groei impact hebben gehad op de politieke elite, en zo ja, welke.

Met de huidige stand van de historiografie dringt zich een langetermijnstudie op naar het sociale profiel van de Antwerpse politieke elite en naar de mate van sociale cohesie binnen het aggregaat van wethouders. Een belangrijke randvoorwaarde daartoe is recent vervuld met de publicatie van een diepgaande studie over de handelsgemeenschap in Antwerpen en haar ontwikkeling.[11] Dit recente onderzoek in combinatie met bronnen die voorheen nog niet zijn gebruikt maakt een herevaluatie van het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur mogelijk.[12] Zo kan worden

9 Marnef, *Antwerpen*, 39–40.

10 Dit is niet verwonderlijk aangezien het onderzoek naar de Antwerpse politieke elite bij Kint (en Marnef) gebeurde in de marge van een andere vraagstelling. Het enige rechtstreekse onderzoek naar elitevorming in Antwerpen voor deze periode werd gedaan door Wouters en is chronologisch beperkt. Wouters maakt enkele voorzichtige en beperkte vergelijkingen met de periode vóór 1477, maar hij vermeldt niet welke literatuur of bronnen hij daarvoor gebruikt. Vermoedelijk gebruikte hij de uitgegeven lijsten van Floris Prims (Prims, *Geschiedenis IV.*) die, zoals hij zelf ook aangeeft, helaas verre van foutloos zijn. Geen van deze auteurs maakte gebruik van de licentiaatsverhandeling van Gerda Tahon over het Antwerpse stadsbestuur in de vijftiende eeuw.

11 Zoals Wouters zelf ook aangeeft was het voordien moeilijk om de handelsgemeenschap en haar rol bij de Antwerpse elitevorming in kaart te brengen aangezien het onderzoek naar de Antwerpse handelsgemeenschap vooral fragmentarisch was en gefocust op de buitenlandse handelaars. ‘Een verklaring voor de uitblijvende machtsgreep van de economische elite in Antwerpen moeten we dus zoeken bij de inheemse kooplieden. Daarbij worden we echter geconfronteerd met een, weliswaar niet onoverkomelijk, gebrek aan diepgaande synthesestudies over deze groep in de eerste helft van de zestiende eeuw.’ Wouters, ‘Tussen verwantschap en vermogen’, 141.

12 Puttevils, *Merchant and Trading*; Jeroen Puttevils, ‘The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries. From Antwerp to Europe, 1480-1585’ (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012); Jeroen Puttevils, ‘“Eating the Bread out of Their Mouth”: Antwerp’s Export Trade and Generalized Institutions, 1544-5’, *Economic History Review* 68, nr. 4 (2015): 1339–64.

nagegaan of de politieke elite van Antwerpen uit één of meer socio-economische groepen bestond en of dit veranderde doorheen de tijd.

Naast de vraag of het aggregaat van Antwerpse wethouders een homogene en stabiele groep was, zal ik in dit hoofdstuk ook nagaan of de leden van deze groep ook harmonieus met elkaar samenleefden of niet. Uit het onderzoek naar Nederlandse en Italiaanse stadsbestuurders is namelijk gebleken dat de politieke elite van een stad verscheurd kon worden door clangeweld en vetes. Zo leidde de strijd tussen de Welfen en de Ghibellijnen in verschillende Italiaanse stadsstaten tot langdurige conflicten tussen verschillende politieke clans.[13] Ook in de Nederlanden entten conflicten zoals dat tussen de Hollandse Hoeken en de Kabeljauwen zich op bestaande spanningen tussen elitefamilies binnen en buiten de stad.[14] De verovering van Antwerpen door de graaf van Vlaanderen in de veertiende eeuw en de terugkeer van Antwerpen naar Brabant aan het begin van de vijftiende eeuw (cfr. Inleiding) creëerde een potentieel gelijkaardige situatie waarin bestaande spanningen tussen families op scherp konden worden gesteld. Daarom ga ik in dit hoofdstuk ook op zoek naar sporen van conflict en cohesie tussen de families die de stadsbestuurders van Antwerpen leverden.

In dit hoofdstuk wil ik dus de openheid, interne cohesie en het socio-economische profiel van de Antwerpse wethouders onderzoeken via een langetermijnanalyse van 1400 tot 1549, met een occasionele uitstap naar de jaren vijftig van de zestiende eeuw, om zo de evolutie in de hier onderzochte periode beter te kunnen kaderen en verklaren.[15] Op basis van deze analyse kan ik bepalen of en hoe de samenstelling van

13 Jones, *The Italian City-State*, 335–49; Jacques Heers, *Parties and Political Life in the Medieval West* (Amsterdam: North Holland, 1980); Marco Gentile, red., *Guelfi e Ghibellini nell'Italia del Rinascimento* (Rome: Viella, 2005). Vooral het gecontesteerde werk van Jacques Heers is nog steeds heel invloedrijk binnen dit onderzoeksveld. Zijn werk is vooral gebaseerd op materiaal uit Italië, al ziet hij ook een gelijkaardige 'clanstrijd' in onder meer Vlaanderen en Brabant. Het werk van Heers is onder meer gecontesteerd omdat hij zich hoofdzakelijk steunt op Italiaanse voorbeelden en bronnen en veel minder materiaal had voor de andere regio's waarover hij schreef. Bovendien had zijn werk een erg anti-marxistische ondertoon, aangezien hij met zijn clanstructuren wilde aantonen dat er niet zoiets was als een klassenstrijd. Het door hem gehanteerde begrip 'clan' wordt ook nergens in het werk éénduidig gedefinieerd. Voor een kritische bespreking van *le clan familial* zie F.W. Kent, 'A La Recherche Du Clan Perdu: Jacques Heers and 'Family Clans' in the Middle Ages', *Journal of Family History* 2 (1977): 77–86. Voor een uitgebreide analyse en een nuancering van dit historisch debat zie Jonas Braekevelt e.a., 'The politics of factional conflict in late medieval Flanders', *Historical Research* 85, nr. 227 (2012).

14 Nederlandse historici maken een onderscheid tussen 'facties' en 'partijen' waarbij de eerste binnen één stad opereren, terwijl de tweede een groter geografisch bereik kennen. J. W. Marsilje, red., *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland* (Hilversum: Verloren, 1990); D.J. Roorda, *Partij en factie: de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmetingen tussen partijen en facties* (Groningen: Wolters, 1961); Brand, *Over Macht En Overwicht*, 99–101.

15 Delen van dit hoofdstuk werden reeds gepubliceerd: Janna Everaert, 'Power in the Metropolis. The Impact of Economic and Demographic Growth on the Antwerp City Council (1400-1550)', *Urban History*

het stadsbestuur evolueerde doorheen de tijd en de periode vóór 1490 vergelijken met de periode erna. Was de Gouden Eeuw van Antwerpen een periode van verandering of bleef de elitevorming gekenmerkt door continuïteit? Werd de stad met andere woorden nog steeds gedomineerd door dezelfde 'patricische' geslachten of stond het stadsbestuur tijdens de Gouden Eeuw meer open voor nieuwkomers, al dan niet met een ander profiel?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden, onderzoek ik in dit hoofdstuk de evolutie van het belang van 1) familiebanden, 2) huwelijksrelaties en conflicten en 3) de economische achtergrond van de wethouders. Vervolgens zal ik ook de claims van Kint over het veranderende profiel van de politieke elite onderzoeken door 4) de universitaire scholing van de wethouders in kaart te brengen. Een tweede, meer specifieke kwestie, de positionering van de schepenen tegenover de adel, zal niet in dit, maar in het vierde hoofdstuk behandeld worden, aangezien dit aansluit bij de recente debatten over veredelingsprocessen en de relatie tussen stad en platteland.

Stedelijke politiek: een familiale aangelegenheid

Als vertrekpunt in dit onderzoek wil ik eerst bepalen of de politieke elite van Antwerpen een 'patriciaat' was of niet. Ik wil met andere woorden nagaan of de stad werd bestuurd door een groep verwante families met een duurzame greep op de macht of eerder door een fluïde groep met een constante in- en uitstroom van nieuwe families en individuen met diverse sociale achtergronden. Stond de politieke elite open voor nieuwkomers of niet? Om deze vraag te kunnen beantwoorden ligt de focus, zoals aangegeven in het vorige hoofdstuk, op de mannen die tussen 1400 en 1549 in Antwerpen schepen of burgemeester waren. De onderzoeksperiode van 150 jaar heb ik opgedeeld in vijf blokken van telkens 30 jaar. De eerste twee blokken (1400-1429 en 1430-1459) komen overeen met de eerste fase van relatief bescheiden demografische en economische groei. Het derde blok (1460-1489) bestrijkt het kortstondige experiment van gedeeld bestuur na de *Quaeye Werelt*-opstand tussen 1477 en 1485 (cfr. Hoofdstuk 1). De laatste twee blokken overspannen de economische bloeifase van Antwerpen. De periode 1490-1519 beslaat de jaren waarin Antwerpen de rol van Brugge overnam, terwijl de periode 1520-1549 de jaren omvat waarin Antwerpen het financiële en commerciële hart van Noordwest-Europa was. Voor elk van deze vijf blokken heb ik bepaald welke families tot de politieke elite van Antwerpen behoorden, hoe lang zij in het stadsbestuur actief waren en hoeveel mandaten zijn konden claimen.

47, nr. 4 (2020): 589–609.

In functie van mijn onderzoeksvraag heb ik ‘familie’ gedefinieerd als alle personen met dezelfde familienaam.[16] Bijgevolg lijken deze ‘families’ meer op patrilineaire geslachten dan op huishoudens. Deze keuze voor de familienaam is in de eerste plaats pragmatisch, maar stemt ook overeen met de sociale realiteit.[17] Ten eerste heeft de reconstructie van stambomen en verwantschapsrelaties aangetoond dat de overgrote meerderheid van deze personen met éénzelfde familienaam ook effectief aan elkaar gelinkt konden worden via familierelaties.[18] Ten tweede heeft recent

16 Het ontstaan en de evolutie van achternamen van de Vlaamse adel werd beschreven door Frederik Buylaert, *Eeuwen van ambitie: De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België, 2010), 138–40. Bij de politieke elite van Antwerpen zijn gelijkaardige trends te ontwaren, mogelijk door de sterke verstrengeling tussen deze elite en de adel. Voor meer informatie hierover zie Hoofdstuk 4.

17 Everaert, ‘City Government Antwerp 1394-1560’. Zie ook de stambomen in bijlage.

18 Het probleem van gelijkluidende familienamen kon worden opgelost dankzij het rijke genealogische materiaal van Bisschops en Donnet. SAA, PK 3254-3268; 3272; 3281-3299. Delen van hun materiaal werd ook al gestructureerd in Wouters, ‘Tussen verwantschap en vermogen’, 171–208; Tahon, ‘De schepenbank van Antwerpen. Deel II’, 62–84. Als de informatie van Wouters of Tahon afweek van die van Bisschops, wat zelden voorkomt, ben ik steeds op dat van Bisschops verder gegaan. Ook de steekkaarten van Francine de Nave bevatten veel informatie over familierelaties voor het begin van de vijftiende eeuw. SAA, PK 3544-3552. Daarnaast maakte ik nog gebruik van een breed gamma aan literatuur en andere bronnen om de familierelaties zo gedetailleerd mogelijk te reconstrueren. ARA, T 463, L 383; R 37; RAB, Y1/040, nr. 537; RAL, AG, 317117; SAA, SR 1-3; 36; 41; 49; 71-72; 80; 90; 97; 101; 105; 110; 115; 246; GA, 4661; GF 48 ; GF 198; Gustaaf Asaert, ‘Quinten Clarensone. Een Antwerps patriciërstype (ca. 1350-1420)’, *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 17, nr. 3–4 (1965): 171–266; Gustaaf Asaert, ‘Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie’, *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 50 (1967): 5–166; Gustaaf Asaert, *Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis* (Zwolle, 2005); Jelten Baguet, *Databank De Heren van Gent. Politieke elites en sociale veranderingen in de zestiende eeuw*, File maker, 2018; *Recueil des bulletins de la propriété* (Antwerp, 1869); Frederik Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350- ca. 1500)* (Gent: Academia Press, 2012); Hans Cools, *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)* (Zutphen: Walburg Pers, 2001); Émile Coornaert, *Les français et le commerce international a Anvers. fin du XVe-XVIe sciècle*, 2 vols. (Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961); Mario Damen, ‘Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw’, *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, 2016, 1–270; Mario Damen, ‘Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp’, *The Medieval Low Countries* 1 (2014): 173–203; M. De Crayencour, ‘Van der Dilft’, *De Schakel. Tijdschrift van de Antwerpse Kring voor familiekunde* 10, nr. 1 (1955): 3–9; Francine de Nave, ‘(manuscript) Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed.’ (onuitgegeven proefschrift, Brussel, 1981); De Raadt, ‘Itegem et ses seigneurs’; Hilde De Ridder-Symoens, ‘Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en de XVIe eeuw’, *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 59 (1976): 200–226; De Ridder-Symoens, ‘De universitaire vorming’, 197; *Nationaal biografisch woordenboek* (Brussel, 1970), http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbwv/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane; De Win, ‘De adel’, 1979; Paul De Win, ‘Van bankier tot edelman. De Mechelse familie Bau(w) (14de-16de eeuw)’, *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 119 (2015): 13–103; Cornelis Dekker en Roland Baetens, *Geld in het water: Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de*

onderzoek aangetoond dat in vijftiende- en zestiende-eeuws Brabant de brede familie van groot sociaal belang bleef. Ook al was het kerngezin ook bij de stedelijke elite de meest voorkomende samenlevingsvorm, toch stelden zij zichzelf, net als rurale elites, graag voor als 'geslachten'. Deze families hoefden niet per se samen te wonen om toch sterke samenwerkingsverbanden te onderhouden.[19] De patrilineaire familie is bijgevolg de onderzoekseenheid die in grote mate overeenstemt met de toenmalige ideeën over het sociale weefsel bij stedelijke elitegroepen.

Dit wil echter niet zeggen dat de uitgebreide familie een statisch gegeven was. Zo stamden enkele van de leidende politieke dynastieën in Antwerpen af van dezelfde voorvader, maar hernoemden ze hun tak nadat ze vervreemd waren geraakt van de rest van het geslacht of nadat ze een belangrijke heerlijkheid hadden verkregen. De familie Van Liere (Afbeelding 7) stamde bijvoorbeeld af van de Van Immerseele's.[20] Ook de families Van Berchem (Afbeelding 8) en Van Ranst stamden

16de eeuw (Hilversum: Verloren, 2010); H. d'Hulst, 'De familie van Berchem', *De Schakel. Tijdschrift van de Antwerpse Kring voor familiekunde* 10, nr. 1 (1955): 39–42; Nicole Dumon, 'Antoon van Stralen, burgemeester van Antwerpen in de 16de eeuw: een overzicht van de bezitsstruktuur' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1971); Pieter Génard, red., *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478. Verhalen en ambtelijke stukken*, Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 3a (Antwerpen: P. Kockx, 1879); *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen*, 11 vols. (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1856-1903); Ghijs, 'De Antwerpse magistraat', 1988; Nuytemans, 'De familie Drake'; Prims, 'Jan Scheyfve'; Floris Prims, 'De van Liere's in de XVde eeuw', in *Antwerpiensia 1928. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1929), 279–83; Floris Prims, 'De geschiedenis van Jonker Jan van der Noot toegelicht door de Antwerpsche Archieven', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1929, 599–636; Floris Prims, 'De politieke misdrijven onzer XVe eeuw', in *Antwerpiensia 1937. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1938), 168–74; Floris Prims, *Geschiedenis van Merksem* (Merksem: Gemeentebestuur Merksem, 1951); Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988; Egied I. Strubbe, 'De Vijftiendeeeuwse Brabantse Rechtsgeleerde Willem van Der Tanerijen', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 265 (1932): 265–83; Van den Bossche, 'Het Antwerps geslacht Vledincx alias Tarrax (15de-16de eeuw)', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 46 (1963): 191–210; 'Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861', ING Project, 15 mei 2012, http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/instellingen/index.html?instelling.naam=&instelling.apply.used=&order_by=naam&start=200&instelling.actions.zoeken=zoeken. Nicolaas Zas, *Beschrijving en kroniek van Schieland en Rotterdam*, 1658.
Het enige echte twijfelgeval onder de 162 families die ik heb kunnen onderscheiden is de verwantschap tussen Jan Quintyn (nr. 177) en Quinten Clarensone (nr. 161). Volgens het onderzoek van G. Asaert was Jan Quintyn de zoon van Quinten Clarensone. Bisschops merkte deze verwantschap niet op en behandelde de families Clarensone en Quintyn in twee aparte dossiers. Ook in het huwelijkscontract van Jan Quintyn en bij zijn inschrijving als poorter in het *Geberderde Daechseelboeck* wordt geen gewag gemaakt van wie zijn vader was en of dit Quinten Clarensone zou zijn geweest. Gezien deze onduidelijkheid heb ik de families Clarensone en Quintyn als twee aparte families gerekend. SAA, SR 2, 35 r.; V 1981.

19 Kim Overlaet, 'Familiaal kapitaal. De familiale netwerken van testateurs in het zestiende-eeuwse Mechelen' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2015), 227–32; Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 131. Dit werd ook reeds vastgesteld voor andere Europese regio's zoals het Heilig Roomse Rijk Jasper van der Steen, 'Dynastic scenario thinking in the Holy Roman Empire', *Past and Present* 256 (2022): 89–128.

20 De Win, 'De adel', 1979, 388.

Afbeelding 8. 'Familieportret' door Frans Floris, 1561. Vermoedelijk een portret van de familie van Berchem. (stadsmuseum Lier)

af van hetzelfde geslacht. Daarnaast claimden ze ook beiden af te stammen van de familie Berthout. Deze op zijn minst geclaimde verwantschap is ook zichtbaar in hun wapen, aangezien zowel de familie Van Ranst als de familie Van Berchem daarin drie rode palen dragen. Die rode palen verwijzen naar het wapen van de familie Berthout en naar het wapen van de heerlijkheid Mechelen, dat lang in handen was van de familie Berthout.[21] Soms lag er ook een andere reden dan vervreemding aan de basis van een naamsverandering. Zo koos de zoon van Claus van der Voort (nr. 291), Mathieu, ervoor om na de executie van zijn vader in 1477 (cfr. Hoofdstuk 1) in Luik een nieuw leven te beginnen onder de nieuwe familienaam 'Leermans'.[22]

Deze afsplitsing van familietakken die een nieuwe naam aannamen was geen veelvoorkomend verschijnsel, maar het toont wel aan dat de notie 'familie' plastischer was dan vaak wordt aangenomen.

21 Of de familie Van Berchem ook echt van de familie Berthout afstamde of dit enkel claimde voor de sociale prestige die daarmee gepaard ging is onduidelijk. De Raadt kon geen documenten terugvinden die onomstotelijk bewijzen dat beide families ook daadwerkelijk aan elkaar verwant waren. Johann Theodor De Raadt, 'De heerlijkheden van het Land van Mechelen. Niel en zijne Heeren', *Dietsche Warande* 2, nr. 2 (1889): 194–209; Johann Theodor De Raadt, 'Quelques documents pour servir à l'histoire de la maison de Berchem, issue des Berthout', *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* 7 (1893): 220; Godfried Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven: Leuven University Press, 2003).

22 Génard, *De gebroeders Van der Voort*, 143–44.

Hoewel de focus op patrilineaire verwantschap dus ten dele correspondeert met hoe families uit de elite zichzelf bij voorkeur definieerden, en deze insteek ook grote heuristische voordelen heeft, heeft deze aanpak uiteraard een belangrijke beperking: door 'familie' als een patrilineair gegeven te bestuderen mis ik ongetwijfeld een deel van deze plasticiteit en het belang van de matrilineaire familiebanden. Zo nam wethouder Godevaert van Encrevoort (nr. 39) bijvoorbeeld de familienaam van zijn adellijke moeder over en niet die van zijn vader, Geerard Michielssen.[23] Een vergelijkbare blinde vlek vormt bijvoorbeeld de politieke continuïteit bij de familie Van der Moelen. Henric van der Moelen (nr. 272) had namelijk slechts één kind, een dochter. Haar echtgenoot, Philips de Cottereau (nr. 19) zette de politieke familietraditie verder en werd vanaf 1500 actief in de Antwerpse magistraat.[24] De tekortkoming die de in dit werk gekozen definitie van 'familie' oplevert, zal ik in het tweede deel van dit hoofdstuk deels ondervangen door ook de huwelijksbanden en het belang van de matrilineaire familie voor een politieke carrière in kaart te brengen.

Op basis van de patrilineaire definitie van 'familie' blijken de 341 wethouders die tussen 1400 en 1549 actief waren, dus inclusief de 26 wethouder-ambachtslieden, uit 162 verschillende families te stammen. Deze families waren echter niet allemaal doorheen de gehele onderzoeksperiode actief.

Tabel 6. Aantal families nodig om de functies in het Antwerpse stadsbestuur in te vullen per 30 jaar, 1400-1549

	Aantal families	Aantal mandaten	Gemiddeld aantal mandaten per families (mutatie-ritme)
1400-1429	59	381	6,46
1430-1459	51	390	7,65
1460-1489	67	403	6,01
1490-1519	50	510	10,20
1520-1549	57	493	8,65

Het is opvallend dat het aantal families waaruit de wethouders gerekruteerd werden erg stabiel bleef doorheen de tijd (Tabel 6). Er waren steeds een vijftigtal families die wethouders leverden aan het stadsbestuur. Alleen het analyseblok dat de *Quaeye Werelt* omvat, kende een duidelijke piek met 67 families. Tijdens de periode van gedeeld bestuur met de ambachten (1477-1485) waren er dan ook veel meer families nodig om minder zetels in te vullen dan in de periode ervoor of erna, en bijna alle

23 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 182.
24 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

ambachtsfamilies hebben toen hun politieke debuut gemaakt (Tabel 7). Direct na deze periode kromp het aantal families terug naar het vaste patroon van een vijftigtal families.

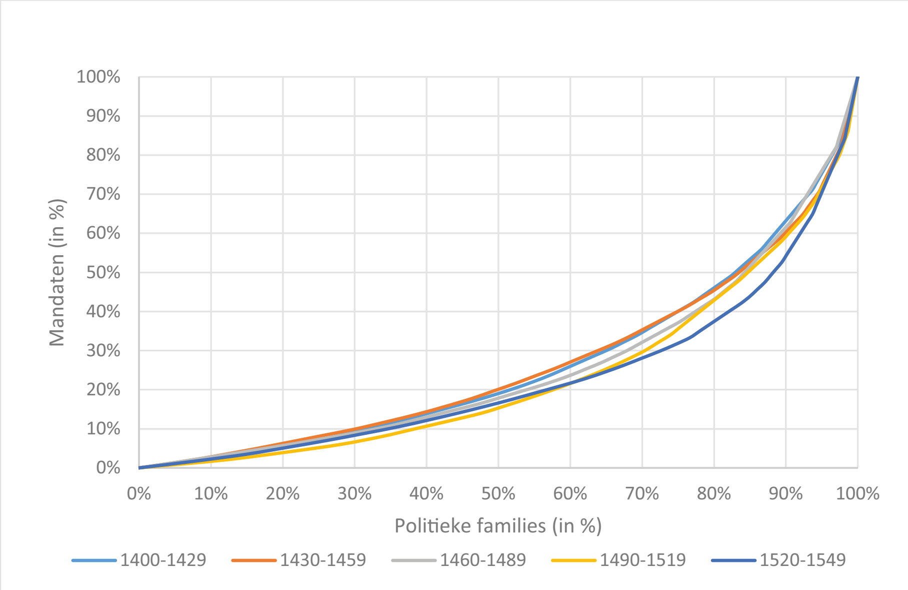
Tabel 7. Aantal families nodig om de functies in het Antwerpse stadsbestuur in te vullen, 1460-1489

	Aantal wets-vernieuwingen	Aantal mandaten	Aantal families die de beschikbare mandaten hebben ingevuld	Gemiddeld aantal mandaten per familie
1460-1476 & 1486-1489	21	273	41	6,7
1477-1485	10	130	46	2,8

Op het eerste gezicht lijken deze resultaten in Antwerpen niet te wijzen op een 'trend richting oligarchie', althans niet in de absolute zin. Het aantal families waaruit het stadsbestuur was opgebouwd, bleef opvallend stabiel doorheen de tijd. In relatieve zin is wel sprake van oligarchisering. De verhouding tussen het inwonersaantal van Antwerpen en het aantal zetels in het stadsbestuur ging aan het schuiven. Terwijl de bevolking van Antwerpen tussen het begin van de vijftiende en het midden van de zestiende eeuw vertienvoudigde en het aantal zetels in de schepenbank werd opgetrokken van twaalf naar zestien, dijde de sociale basis van de politieke elite niet mee uit. Het stadsbestuur van Antwerpen werd dus in absolute zin niet oligarchischer, maar in relatieve zin wel, aangezien de politieke elite een exclusievere groep binnen de stedelijke samenleving werd.

Naast het aantal families dat nodig was om het stadsbestuur te vullen, bleef ook de interne machtsbalans tussen de betrokken families opvallend stabiel doorheen de tijd. Figuur 2 toont een Lorenz-curve waarin voor elk van de vijf tijdsblokken alle politiek actieve families hiërarchisch geordend zijn op een cumulatieve manier afhankelijk van het aantal mandaten dat zij konden claimen binnen dat tijdsblok. Daaruit blijkt dat doorheen de tijd de Antwerpse politieke elite steeds heeft bestaan uit een aantal topfamilies die veel mandaten konden bemachtigen en een grotere groep kleinere families en *Einzelgänger* die zich tevreden moesten stellen met slechts enkele of zelfs maar één mandaat in het stadsbestuur. Zo slaagde de familie Van Tichelt er bijvoorbeeld in om tussen 1460 en 1489 niet minder dan twintig van de beschikbare mandaten te claimen, oftewel 4,96 procent. Gheert de Wilde (nr. 232) daarentegen slaagde er slechts één keer in om schepen te worden, namelijk in 1434.

De verhoudingen tussen echte politieke dynastieën en personen die als enigen van hun familie politiek actief waren, waren tussen 1400 en 1520 al bij al stabiel, om

Figuur 2. Lorenz-curve van de verdeling van de mandaten in het Antwerpse stadsbestuur, 1400-1549

daarna licht te kantelen in het voordeel van de grote families. Algemeen genomen hadden de top zeven en de top achttien procent van de 162 politieke families respectievelijk 25 en 50 procent van alle mandaten in handen. Daarentegen bezat de onderste achttien procent van alle families amper drie procent van de beschikbare mandaten. Alleen het analyseblok 1520-1549 wijkt iets af, met meer families die slechts één of twee mandaten hadden en een grotere groep die meer mandaten kon claimen. Zo slaagden de families Van den Werve en Van Berchem er toen in om respectievelijk 39 en 35 van de 493 beschikbare posten in het stadsbestuur in te palmen. Zij konden dus vijften procent van de beschikbare zetels claimen. Deze vaststelling toont meteen ook aan dat de vaststellingen die Wouters maakte voor de periode 1520-1555 niet zomaar geprojecteerd mogen worden op de voorgaande periodes: de distributie van de mandaten was in deze periode ongelijker dan in de voorgaande periode. De top tien procent van de politieke elite slaagde er in deze periode in om maar liefst de helft van alle zetels in het stadsbestuur te claimen, terwijl dat voordien eerder rond de 40 procent zat. De vraag blijft natuurlijk in welke mate tijdgenoten deze verschuiving in de interne machtsbalans hebben opgemerkt.

Wat deze Lorenz-curve duidelijk maakt is dat er binnen de politieke elite zeker zoiets was als een topmilieu. De neiging van historici om de Antwerpse politieke elite als een ‘patriciaat’ te beschouwen is begrijpelijk, in die zin dat er een duidelijke cluster van zwaarwegende en daardoor in het oog springende

families bestond binnen de politieke elite. Het gaat om 'politieke dynastieën'[25] die buitengewoon machtig waren en waarvan sommige opmerkelijk lang aan de macht konden blijven. Tabel 8 toont de negen meest prominente politieke families die samen meer dan een derde van alle mandaten tussen 1400 en 1549 konden claimen.

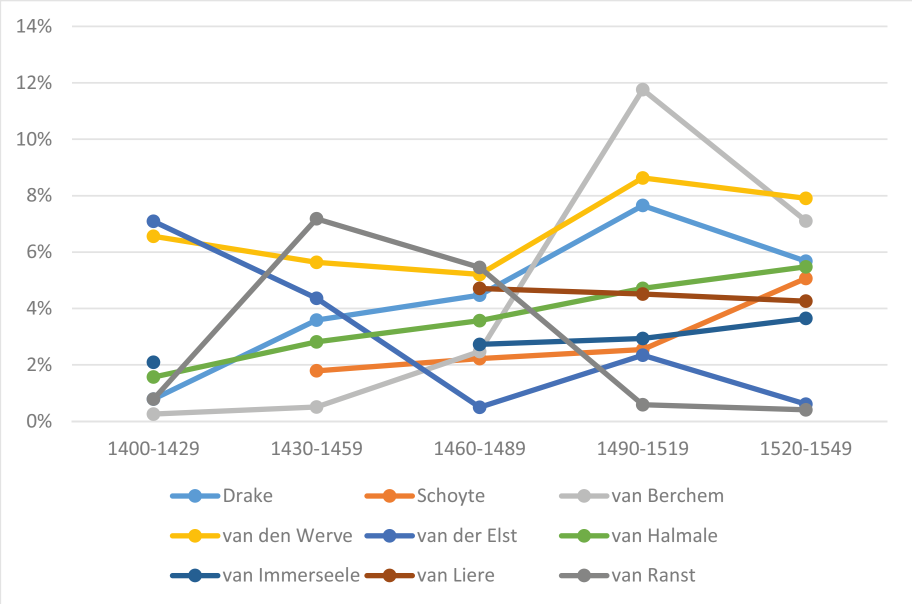
Deze negen families konden zonder enige twijfel bogen op een lange traditie in de Antwerpse stedelijke politiek. Leden van de familie Van Halmale, Van der Elst, Van Berchem, Van Ranst en Schoyte waren al sinds de veertiende eeuw actief als Antwerps schepen. De families Drake en Van den Werve konden hun politiek engagement in het Antwerpse stadsbestuur zelfs terugvoeren tot de dertiende eeuw.[26] Het opgebouwde politieke kapitaal, de sociale netwerken, de naamsbekendheid en de bestuurlijke ervaring, voorzover die was overgedragen van de ene generatie op de andere, moeten een groot voordeel zijn geweest voor de nieuwe generaties van deze families die een politieke carrière wilden starten. Het voorzag deze families op zijn minst van een groot aanzien binnen de stedelijke samenleving. Van deze negen politieke dynastieën was alleen de familie Van Liere een politieke laatbloeier. De familie bracht in 1465 haar eerste Antwerpse politicus voort, waarna ze tot 1538 een bijna ononderbroken stroom van wethouders voortbracht, daarmee toetredend tot het selecte clubje van de belangrijkste Antwerpse politieke geslachten.

Tabel 8. Leidende politieke dynastieën binnen de Antwerpse politieke elite, 1400-1549

Families	Aantal mandaten	Percentage	Aantal wethouders	Percentage
Van den Werve	151	6.94%	22	6.45%
Van Berchem	108	4.96%	15	4.40%
Drake	102	4.69%	10	2.93%
Van Halmale	82	3.77%	11	3.23%
Van Liere	63	2.89%	7	2.05%
Van der Elst	61	2.80%	9	2,64%
Van Ranst	58	2.66%	7	2.05%
Schoyte	54	2.48%	4	1.17%
Van Immerseele	52	2.39%	6	1.76%
Totaal van de negen families	731	33,58%	91	26,69%
Totaal voor de volledige periode	**2177**	**100%**	**341**	**100%**

25 De negen families die tussen 1400 en 1550 samen meer dan een derde van de beschikbare mandaten konden claimen.

26 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 66.

Figuur 3. Evolutie van het relatieve aantal mandaten die de politieke dynastieën konden claimen in het Antwerpse stadsbestuur, 1400-1549

Toch mag de continuïteit binnen de Antwerpse magistraat en de macht en invloed van deze families niet worden overschat. Hoe groot hun invloed op de lange termijn ook lijkt, toch fluctueerde die sterk doorheen de tijd (Figuur 3). De Van der Elst familie behoorde bijvoorbeeld aan het begin van de vijftiende eeuw tot de leidende dynastieën, maar zag haar politieke gewicht doorheen de onderzochte periode duidelijk afnemen. Waar deze familie tussen 1400 en 1429 nog het grootste aantal zetels van alle politieke families kon claimen, zakte de familie doorheen de vijftiende eeuw geleidelijk aan weg om in de jaren twintig van de zestiende eeuw van het politieke toneel te verdwijnen. Ook de familie Van Ranst kende haar hoogtepunt tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw. De familie Van Immerseele bleef ongeveer even belangrijk doorheen de hier onderzochte periode, alleen in de periode 1430-1459 verdween ze om een onverklaarbare reden tijdelijk van het politieke toneel.

De families Drake, Van Halmale, Van Berchem en Schoyte maakten dan weer de omgekeerde beweging. Zij hadden aan het begin van de vijftiende eeuw binnen de Antwerpse magistraat slechts een beperkte rol, maar zagen hun aantal mandaten en hun invloed geleidelijk stijgen doorheen diezelfde eeuw. De familie Van den Werve was de enige familie die erin slaagde om doorheen de volledige onderzoeksperiode dominant te blijven, aangezien ze wethouders afvaardigde in 119 van de 150 onderzochte jaren. In vergelijking met de andere politieke dynastieën vormt de constante aanwezigheid van de familie Van den Werve eerder de uitzondering dan

de regel. Bovendien slaagde geen enkele familie erin om meer dan elf procent van de beschikbare mandaten binnen een blok van 30 jaar in te palmen. De *ten derdalven lede* regel die wethouders verbood om met hun vader, grootvader, broers of neven samen in de schepenbank te zitten, was ook bewust ingevoerd om monopolisering door een beperkt aantal families binnen de perken te houden (cfr. Hoofdstuk 1).

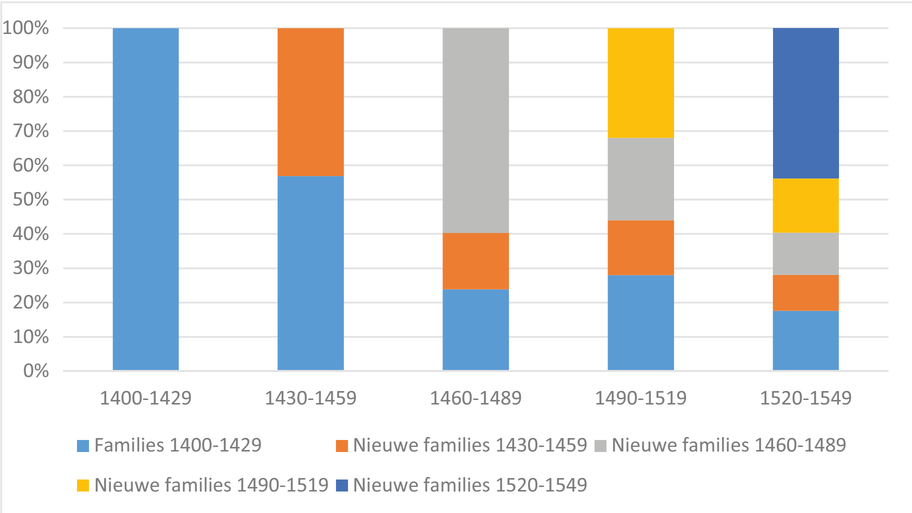
Het is ook belangrijk om in het achterhoofd te houden dat deze negen politieke dynastieën ook maar een klein deel vormden van de 162 families die tussen 1400 en 1549 actief waren in het Antwerpse stadsbestuur. In tegenstelling tot deze negen politieke dynastieën, slaagde de meerderheid van de politieke families er niet in om over een lange periode aan de macht te blijven en werden zij dus snel vervangen.[27] Slechts 32 families, twintig procent van alle 162 politieke families tussen 1400 en 1550, hadden tussen 1400 en 1549 drie of meer vertegenwoordigers in het stadsbestuur. Daartegenover staan niet minder dan 100 families, inclusief die van de wethouders-ambachtslieden, of zo'n 62 procent van het totaal die genoegen moesten nemen met één enkele vertegenwoordiger, die in de meeste gevallen slechts een beperkt aantal mandaten vervulde. Sociaal gezien bestond de Antwerpse bestuursklasse dus op een willekeurig moment steeds uit een soort kern van een handvol politieke families die waren ingebed in een bredere periferie van individuen die zich niet of slechts in beperkte mate als lid van een politieke dynastie konden of wilden definiëren. Net zoals de macht van de grote politieke dynastieën fluctueerde, verschijnen en verdwijnen deze kleinere families en individuen ook doorheen de tijd, waardoor de Antwerpse politieke elite voortdurend in hoog tempo sociaal vervelde.

De politieke elite van Antwerpen was door het grote aantal kleinere families en door de schommelingen in de macht van de 'politieke dynastieën' veel volatieler dan vaak wordt aangenomen. Terwijl het aantal families dat nodig was om de zetels in het stadsbestuur gevuld te krijgen vrij stabiel bleef, was er wel een groot verloop in welke families op een bepaald moment nu precies de politieke elite uitmaakten (Tabel 9 en Figuur 4). Van de oorspronkelijk 59 families die tussen 1400 en 1429 aan de macht waren, schoot maar de helft meer over in de daaropvolgende periode (1430-1459) en diezelfde groep halveerde opnieuw in de periode 1460-1489. De grote instroom aan nieuwe families in deze periode, 1460-1489, valt te verklaren door de instroom van ambachtsfamilies tijdens de periode van gedeeld bestuur (1477-1485). Na 1490 stopte het verval van de restgroep uit het blok 1400-1429 bijna volledig, maar uiteindelijk zijn nog slechts tien (zeventien procent) van de oorspronkelijk 59 families gedurende 150 jaar politiek actief. Omgekeerd was het zo dat van de 57

27 Frederik Buylaert stelde een gelijkaardig patroon vast voor de Brugse politieke elite. Zie Frederik Buylaert, 'Lordship, Urbanization and Social Change in Late Medieval Flanders', *Past and Present* 227 (2015): 9. Voor een vergelijking tussen de Antwerpse, Mechelse, Gentse en Brugse politieke elite zie Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites'.

Tabel 9. In- en uitstroom van families in het stadsbestuur van Antwerpen, 1400-1549

	1400-1429	1430-1459	1460-1489	1490-1519	1520-1549
Families 1400-1429	59	29	16	14	10
Nieuwe families 1430-1459	/	22	11	8	6
Nieuwe families 1460-1489	/	/	40	12	7
Nieuwe families 1490-1519	/	/	/	16	9
Nieuwe families 1520-1549	/	/	/	/	25
Totaal	**59**	**51**	**67**	**50**	**57**

Figuur 4. In- en uitstroom van families in het stadsbestuur van Antwerpen, 1400-1549

politiek actieve families tussen 1520 en 1549 slechts zestien families hun politieke wortels konden terugvoeren tot de periode vóór 1460.

Er was in Antwerpen dus zeker geen sprake van een middeleeuwse politieke elite die in de sociale zin bleef doorleven. Het concept van een 'patriciaat', als in een stabiele groep families die de stad gedurende eeuwen bleef domineren is zeker niet van toepassing op het (volledige) stadsbestuur van Antwerpen. Het beschrijft slechts een nucleus van prominente families binnen die politieke elite van Antwerpen, maar is niet van toepassing op de vele kleinere families die ook tot de politieke elite behoorden. Bovendien gaat het concept 'patriciaat', dat vooral de focus legt op de familie, ook voorbij aan getalenteerde individuen die hun stempel hebben gedrukt op de Antwerpse stedelijke politiek. Sommigen van deze *Einzelgänger* werden leidende figuren. Jan van der Ryt (nr. 241) vervulde bijvoorbeeld tussen 1436 en 1446 niet minder dan twaalf keer een functie in het stadsbestuur. Een ander opmerkelijk voorbeeld is Cornelis van Spangen (nr. 107), die in 1529 het

stadsbestuur binnenkwam en bijna onmiddellijk naar de top doorstootte. Het meest spectaculaire voorbeeld in dit verband is echter Gabriël Triapeyn (nr. 109), die tussen 1504 en 1546 niet minder dan 24 keer deel uitmaakte van de Antwerpse magistraat. Het gebruik van het concept 'patriciaat' lijkt in de Antwerpse casus dus niet het meest aangewezen, aangezien het in zijn enge definitie slechts een deel van de Antwerpse politieke elite beschrijft.[28]

De vraag is nu of de Antwerpse cijfers uitzonderlijk waren of niet. Antwerpen was zeker niet de enige stad met een groot verloop in haar stadsbestuur. Ook in Mechelen en Gent vernieuwde het stadsbestuur in hoog tempo. Slechts drie (acht procent) van de 37 families die in de jaren vijftig van de zestiende eeuw actief waren in Mechelen konden hun politieke wortels terugvoeren naar de jaren 1370. In Gent was het verloop kleiner dan in Antwerpen of Mechelen. Daar waren zes of zeven (27 of 32 procent) van de 22 families die actief waren tussen 1530 en 1540 ook tussen 1400 en 1410 al actief in het stadsbestuur.[29] Het vernieuwingsritme in het Antwerpse stadsbestuur is dus niet abnormaal, noch is het atypisch voor de hier onderzochte periode of regio. Zo maakten slechts 25 procent van de families die tussen 1585 en 1621 actief waren in de Antwerpse politiek ook al deel uit van het stadsbestuur tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw.[30] Bovendien stelde ook John Padgett voor Renaissance Firenze vast dat er een opmerkelijke instroom was van nieuwe families in de politieke elite, vooral tijdens perioden van crisis.[31] Op basis van zijn vaststellingen suggereert hij een '*reconceptualization of the concept elite, more as a fluidly reproduced ideal than as a stable demographic reality.*'[32] Vernieuwing is met andere woorden eerder een wezenskenmerk van elke elite, al kan de intensiteit verschillen naargelang de historische context.

Voor Antwerpen liggen vier factoren aan de basis van deze vernieuwing. Een eerste oorzaak van het vernieuwingsregime is migratie. Zoals ook al uit de Inleiding bleek, trok Antwerpen veel nieuwe inwoners aan doorheen de onderzochte periode. De bevolking groeide van ca. 10.000 à 20.000 in 1400 tot ongeveer 100.000 rond het midden van de zestiende eeuw. Sommige van deze nieuwkomers slaagden erin om door te dringen tot de politieke elite van de stad. Zo kwam de familie Colibrant oorspronkelijk uit Lier en de familie Coelgheenensone uit Bergen op Zoom.[33] Vaak hadden deze nieuwe migrantenfamilies al politieke ervaring in

28 Voor een uitgebreidere evaluatie van het gebruik van het concept 'patriciaat' binnen de Zuid-Nederlandse context zie Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites', 9–14.

29 Buylaert, Baguet, en Everaert, 11–12.

30 Ghijs, 'De Antwerpse magistraat', 1988.

31 Padgett, 'Open Elite?', 369.

32 Padgett, 360.

33 Jean-Baptiste Stockmans, *Het geslacht Colibrant en zijn steen te Lier* (Lier: Taymans-Nezy, 1904); G.C.A. Jutten, 'De familie Coelgheenens', *Taxandria* 35 (1928): 123–30.

hun stad van herkomst en namen ze ook in Antwerpen politieke ambten op (cfr. Hoofdstuk 4). Omgekeerd lijken er weinig politieke families Antwerpen verlaten te hebben, tenminste vóór 1540. De religieuze, politieke en economische problemen die de kop op begonnen te steken in zestiende-eeuws Antwerpen brachten daar verandering in. Zo besloot de zoon van Rutgheert van Doren (nr. 30), Adriaen (nr. 28) om, na een korte politieke carrière in Antwerpen, in de jaren vijftig van de zestiende eeuw naar Breda te verhuizen, waar hij uiteindelijk burgemeester zou worden.[34] Wat zijn concrete motieven voor deze verhuis waren is onduidelijk, maar de familie Van Doren verdween hierdoor wel uit de Antwerpse politiek. Iets vroeger, in 1544, verruilden verschillende telgen van de families Van Berchem, Van Liere en Van Etten Antwerpen voor Bazel (Zwitserland). Het gaat meer bepaald om Anna van Etten, weduwe van Jan van Berchem, haar kinderen en de aangetrouwde Cornelis van Liere – heer van Berchem – en zijn zus Anna van Liere die allen in de ban waren geraakt van wederdoper David Joris (zie stamboom familie Van Liere en Van Berchem IV).[35] Toen de kettervervolgingen in Antwerpen in de loop van de jaren 1540 toenamen, zochten ze veiliger oorden op, maar niet alvorens een deel van het familiepatrimonium over te dragen aan een andere tak van de familie, zodat Karel V het na hun vertrek niet kon confisqueren.[36] Ook al leidde deze verhuis – of vlucht – niet tot het verdwijnen van deze families uit de politieke elite, ze is wel tekenend voor het veranderende klimaat in de stad. In de onderzochte 150 jaar lijkt migratie dus vooral verantwoordelijk voor een deel van de instroom van nieuwe families en minder voor de uitstroom van gevestigde politieke geslachten, iets wat tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw dus wel veranderde.

Een tweede en belangrijkere oorzaak van vernieuwing was het ontbreken van mannelijke erfgenamen. Aangezien in de regel slechts drie op vijf huwelijken een volwassen zoon voortbrachten en politieke functies alleen door mannen van wettige geboorte mochten worden uitgeoefend, vormde dit een reëel probleem voor de gevestigde politieke families.[37] Er was daardoor een constante nood aan vers bloed. Het huwelijk van Hendrik van Delft (nr. 24) met Marie van Westen Charloys bracht bijvoorbeeld enkel volwassen dochters voort.[38] Uit het huwelijk van Willem Drake (nr. 34) en Anne Coelgheenensone kwamen vier zonen voort,

34 Wouters, 'De invloed', 44.

35 Joachim van Berchem huwde zelfs met de dochter van David Joris, Clara.

36 Voor meer informatie over deze casus zie Gary Waite, 'The Dutch Nobility and Anabaptism, 1535-1545', *The Sixteenth Century Journal* 23, nr. 3 (1992): 472–74; Floris Prims, *Geschiedenis van Berchem tot bij de aanvang van der XXste eeuw* (Berchem: Het Gemeentebestuur van Berchem, 1949).

37 Michel Nassiet, 'Parenté et successions dynastiques aux 14e et 15e sciècles', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50, nr. 3 (1995): 621.

38 SAA, Pk 3257, nr. 168 (van Delft); Pk 3285; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 178.

maar geen enkele bereikte de volwassenheid.[39] Als elk van de kerngezinnen van een patrilineair geslacht faalde om volwassen, legitieme zonen voort te brengen, dan verdween een familie volledig van het toneel: zo stierf de familie Van der Elst uit in mannelijke lijn en verdween daardoor uit de Antwerpse politiek.[40]

Dit zijn slechts enkele losse voorbeelden, maar op basis van het fragmentarische bronmateriaal blijken minstens 38 van de 315 wethouders (twaalf procent) kinderloos te zijn geweest.[41] Onder hen bevinden zich ook de 21 wethouders (zeven procent) die ongehuwd bleven. wanneer een wettelijke mannelijke erfgenaam ontbrak konden wethouders in uitzonderlijke gevallen hun politieke carrière doorgeven via hun bastaarden. Ze moesten dan wel een generatie overslaan aangezien wethouders van wettige geboorte moesten zijn (cfr. Hoofdstuk 1). Een voorbeeld hiervan is Merten van Ranst (nr. 97), de kleinzoon van schepen Jan van Ranst (nr. 284), die de politieke carrière van zijn grootvader overnam (zie stamboom familie Van Ranst I). Toch was het ontbreken van mannelijke opvolging een vaak voorkomend probleem waar de politieke families mee kampten en die de influx van nieuwe families noodzakelijk maakte.

Een derde oorzaak is de evolutie van het familiepatrimonium en -fortuin. Een slinkend familiefortuin, veroorzaakt door te veel in plaats van door te weinig erfgenamen,[42] kon families dwingen de Antwerpse politiek te verlaten voor andere, meer lucratieve bezigheden. Het uitoefenen van een functie in het stadsbestuur was immers over het algemeen pover vergoed, ook al waren er wel mogelijkheden om aan zelfverrijking te doen (cfr. Hoofdstuk 1 en Hoofdstuk 3). Daar komt nog bij dat een kostelijke levensstijl samenhing met een prestigieuze functie in het stadsbestuur. Wethouders moesten dus wel over een zeker financiële basis beschikken. Omgekeerd kon een aanzienlijke toename van het familiefortuin families er ook toe aanzetten om een politieke carrière te starten. Een tak van de familie Van Liere kon bijvoorbeeld profiteren van de aanzienlijke erfenis van de familie Coelgheenensone nadat Jan Coelgheenensone (nr. 325) op last van Maximiliaan van Oostenrijk onthoofd was wegens oppositie.[43] Hoe doorslaggevend de financiële toestand van een familie was bij de in- en uitstroom in de Antwerpse magistraat is echter niet te achterhalen door het ontbreken van bronnen die het volledige familiepatrimonium of de volledige investeringsportefeuille van wethouders(families) weergeven.

39 SAA, Pk 3257, nr. 188 (Draeck).

40 SAA, Pk 3258, nr. 203 (van der Elst); Wouters, 'De invloed', 42–43.

41 Wanneer een wethouder buitenechtelijke kinderen had en die erkende door hen zijn familienaam te verlenen, werd hij in mijn berekening niet als 'kinderloos' bestempeld.
Deze cijfers liggen in lijn met wat voor andere regio's is vastgesteld. Zo berekende Thomas H. Hollingsworth dat tussen 1330 en 1729 ongeveer zeventien procent van de vrouwelijke en zestien procent van de mannelijke leden van de Britse hertogelijke familie onvruchtbaar waren. Thomas Henry Hollingsworth, 'A Demographic Study of the British Ducal Families', *Population Studies* 11, nr. 1 (1957): 19.

42 In Brabant werden erfenissen gelijk verdeeld onder zonen en dochters. Voor meer info zie Hoofdstuk 3.

43 Prims, 'De van Liere's'.

Deze drie oorzaken, migratie, gebrek aan mannelijke erfgenamen en de evolutie van het familiefortuin, lijken echter niet de enige oorzaken te zijn voor het hoge vernieuwingsritme van de Antwerpse politieke elite, althans dat suggereert een vergelijking met het verloop binnen de adel, een elite waarvan de samenstelling in hoge mate werd bepaald door de landmarkt. Tijdens de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw halveerden adelspopulaties doorgaans elke eeuw.[44] In het graafschap Vlaanderen behoorden in de periode 1475-1500 ca. 40 procent van de 255 families die de adel uitmaakten reeds tot deze groep, meer dan een eeuw eerder, tussen 1350 en 1375.[45] In vergelijking: van de Antwerpse politieke elite die actief was tussen 1520 en 1549 kon slechts achttien procent van de families hun politieke traditie terugvoeren tot de periode 1400-1429. De Vlaamse adel kende dus een veel trager vernieuwingsritme dan de politieke elite van Antwerpen, terwijl het door dezelfde processen werd beïnvloed: migratie, het ontbreken van mannelijke erfgenamen en de evolutie van het familiepatrimonium. De Antwerpse politieke elite, zoals bijvoorbeeld ook die van Gent en Mechelen, was dus veel volatieler dan de adel tijdens dezelfde periode in een vergelijkbare regio.

Terwijl de stedelijke politieke elites doorgaans ergens tussen de 70 en 90 procent van hun populatie zagen vernieuwen, was dit bij de adel maar 60 procent. Het verklaren van dit verschil en het aanduiden van bijkomende oorzaken voor het grotere verloop bij de stedelijke politieke elites is geen sinecure. Aangezien veel telgen van de Vlaamse en de Brabantse adel in de steden leefden (cfr. Hoofdstuk 4), kan het *urban graveyard effect*, de verhoogde mortaliteit die het gevolg was van blootstelling aan de ongezonde leefomstandigheden in premoderne steden, het verschil tussen beide groepen niet verklaren. Een andere mogelijkheid is het erfrecht. Zowel in Vlaanderen als in Brabant was het allodiale erfrecht in de regel egalitair, waardoor het familiepatrimonium gemakkelijk kon afbrokkelen. De adel had het voordeel dat haar feodale bezittingen niet opgedeeld moesten worden, maar overwegend naar de oudste zoon gingen (gematigde primogenituur).[46] Hierdoor zou de financiële basis van de Vlaamse adel stabieler zijn geweest dan die van de stedelijke politieke elites. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat er een grote, en doorheen de zestiende eeuw groeiende, overlap was tussen de politieke elites en de regionale adel. Zeker in Antwerpen waar het stadsbestuur vanaf de jaren 1480

44 Philippe Contamine, 'The European Nobility', in *The New Cambridge Medieval History*, onder redactie van Christopher Allmand, vol. 2 (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 100–101.

45 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 83–85; Buylaert, 'Lordship', 42–44.

46 Rik Opsommer, *'Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt.' Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw* (Brussel, 1995). Over het Brabantse leenrecht bestaan helaas weinig specifieke publicaties. Zie de inleiding van Louis Galesloot, *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Brussel: M. Hayez, 1985); en voor de rechtsleer Willem Van der Tanerijen, *Boec van der loopender practijken der Raedtcameren van Brabant*, onder redactie van Egied I. Strubbe, vol. 1 (Brussel, 1952).

bijna uitsluitend uit telgen van adellijke families bestond (cfr. Hoofdstuk 4), lijkt dit argument niet op te gaan. Noch het *urban graveyard effect*, noch het verschil in erfrecht lijkt dus aan de basis te liggen van het verschil in vernieuwingsritme tussen de stedelijke politieke elites en de adel.[47]

De meest aannemelijke oorzaak is dat politieke conflicten een complicerende factor vormden bij elitevorming in de stad, terwijl dit bij de adel ontbrak. Terwijl de adel in Vlaanderen en Brabant haar macht baseerde op het bezit van heerlijkheden,[48] een vrij stabiel goed dat relatief weinig op de markt kwam, waren de stedelijke politieke elites afhankelijk van een kiesprocedure en de complexiteit van het politieke spel, waarin samenwerking maar ook uitsluiting cruciaal was. Het reeds genoemde voorbeeld van Jan Coelgheenensone (nr. 325) is daar een duidelijk voorbeeld van. Jan was in 1483 als buitenburgemeester van Antwerpen één van de aanwezigen op het geheim overleg te Mechelen waarbij afgevaardigden van de grote Brabantse steden, Brussel, Leuven, Antwerpen en Mechelen, het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk bespraken. Maximiliaan werd echter op de hoogte gesteld van dit geheime overleg, waarschijnlijk door het stadsbestuur van Mechelen, en liet de aanwezigen arresteren en zette ze gevangen in Vilvoorde. Jan Coelgheenensone werd uiteindelijk samen met de Antwerpse stadssecretaris Reinier Boydens en de Brusselse afgevaardigde Claes van Heetvelde onthoofd. In de nasleep van deze gebeurtenis belandde ook de Antwerpse binnenburgemeester Claes de Schermere (nr. 301) in de gevangenis van Gent, waar hij uiteindelijk om het leven kwam.[49] De familie Coelgheenensone verdween hierdoor definitief van het politieke toneel, terwijl de familie De Schermere in de dertig jaar na dit voorval niet meer voorkwam in het Antwerpse stadsbestuur. Ook de *Quaeye Werelt*-opstand in 1477 zorgde voor de onthoofding van twee wethouders: Claus (nr. 291) en Peter van der Voort (nr. 295) (cfr. Hoofdstuk 1). Een minder extreme, maar ook minder goed gedocumenteerde variant moet zijn geweest dat in geval van conflicten over posities, middelen en beleid geregeld personen en families van de macht werden uitgesloten door de dominante coalitie binnen het stadsbestuur.

Conflictrijke periodes lijken inderdaad aan de basis te hebben gelegen van de fluctuaties in het vernieuwingsritme van de Antwerpse politiek. Zoals blijkt uit Figuur 4, kenden de periodes 1430-1459 en 1520-1549 een gelijkaardige vernieuwing met respectievelijk 43 en 44 procent nieuwe families. In het analyseblok 1490-1519 ligt het vernieuwingsritme opvallend lager met maar 32 procent nieuwe families,

47 Deze analyse en vergelijking kwam tot stand door de debatten tussen mijzelf, Jelten Baguet en Frederik Buylaert. Het resulteerde onder meer in Frederik Buylaert, Jelten Baguet, en Janna Everaert, ‘Family, Lineage, and Dynasty in the Large Towns of the Southern Low Countries (1350-1550)’ (Lezing, Research Workshop: Family, Lineage, and Dynasty in the Late Medieval City, Durham, 18 april 2018); Buylaert, Baguet, en Everaert, ‘Returning Urban Political Elites’.

48 Voor Brabant zie Hoofdstuk 4 en voor Vlaanderen zie Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*.

49 Prims, *Geschiedenis V*, 27–28; Prims, ‘De van Liere’s’, 280–81.

en dat ondanks het optrekken van het aantal schepenposten van twaalf naar zestien in 1490. Mogelijk heeft de *Quaeye Werelt* nieuwe families afgeschrikt om zich politiek te engageren of zorgde de *Quaeye Werelt* ervoor dat de hertog en zijn adviseurs tijdelijk meer betrouwbare en bekende figuren in het stadsbestuur benoemden.[50] Ook de hervorming van het kiessysteem in 1477, waarbij het zittende stadsbestuur meer inspraak kreeg in haar eigen opvolging (cfr. Hoofdstuk 1), kan mee aan de basis hebben gelegen voor de lagere instroom van nieuwe families, al ligt het vernieuwingsritme in 1520-1549 met 44 procent terug hoger terwijl het kiessysteem hetzelfde bleef. Het kortstondig experiment in gedeeld bestuur tussen 1477 en 1485 heeft mogelijk zowel de gevestigde politieke geslachten uit de poorterij als de hertog aangezet tot enig conservatisme bij het naar voor schuiven en kiezen van nieuwe kandidaten voor de schepenbank.

Naast de algemene oorzaken voor vernieuwing – gebrek aan mannelijke opvolging, migratie en het familiepatrimonium – lijken dus ook specifieke gebeurtenissen zoals de *Quaeye Werelt*, de conflicten rond het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk en kleinere ongedocumenteerde conflicten een impact te hebben gehad op het vernieuwingsritme van de Antwerpse magistraat. Daarnaast was het ook belangrijk dat de nieuwe generatie van een politieke familie niet enkel mannen voortbracht, maar ook mannen met enig politiek talent. Terwijl heerlijkheden, of zelfs koninkrijken, bij de adel automatisch vererfden aan zonen, ook als zij beperkte intellectuele vermogens hadden – denk bijvoorbeeld aan extreme voorbeelden zoals Karel VI van Frankrijk of Hendrik VI van Engeland – was het doorgeven van machtsposities binnen het competitief stelsel van de stadspolitiek veel minder vanzelfsprekend.[51] Het politieke spel zelf en de daarbij horende conflicten konden in de politieke elite dus zorgen voor een plotse in- en uitstroom, waardoor het vernieuwingsritme in deze groep structureel hoger lag dan bij de adel.

Uit de analyse van het aantal families dat het stadsbestuur bevolkte, blijkt dus dat de politieke elite van Antwerpen een heterogenere groep vormde dan tot nu toe vaak werd gesteld in de historiografie. Ze was opgebouwd uit een beperkte groep politieke dynastieën en een veel grotere groep families en individuen die tevreden was of moest zijn met een heel beperkt aantal mandaten in het stadsbestuur. En hoewel doorheen de tijd het aantal families waaruit de politieke elite was opgebouwd en de interne machtsbalans tussen die families opvallend stabiel bleef, verbergt deze stabiliteit wel een continue vernieuwing waarbij families verdwijnen ten voordele van vers bloed. De vraag blijft natuurlijk in hoeverre dergelijke politieke

50 Een aantal wethouders werd gelyncht of terechtgesteld tijdens en in de nasleep van de *Quaeye Werelt.* Voor meer info zie Hoofdstuk 1.

51 Rees Davies, *Lords and Lordship in the British Isles in the Late Middle Ages* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 39–40.

nieuwelingen om politiek te kunnen doorstoten (huwelijks)banden hadden, of nodig hadden, met de gevestigde politieke elite en in hoeverre zij sociaal gezien hetzelfde profiel hadden als de gevestigde politieke elites. De afwezigheid van een continuïteit in de mannelijke lijn was duidelijk belangrijk voor tijdgenoten: aangezien zij hun families primair als patrilineaire verbanden concipieerden, getuige bijvoorbeeld dat wapenschild en familienaam via de mannelijke lijn werden gedeeld, spraken zij inderdaad over het "uitsterven" van families bij gebrek aan mannelijke nakomelingen. Dit betekent echter niet dat continuïteit van vermogens en invloed via de vrouwelijke lijn onbelangrijk was, of dat een huwelijk van een dochter niet een belangrijke band met een andere familie kon smeden. Voor een goed begrip van hoe de elite zich sociaal reproduceerde, focus ik nu op de huwelijken.

Het huwelijk: toegangspoort tot de macht of bron van conflict

Naast een analyse van de families waaruit de politieke elite van Antwerpen was opgebouwd, kan ook een onderzoek naar de huwelijken blootleggen in welke mate deze groep sterk onderling verweven was of juist een aggregaat was van gescheiden sociale circuits. De keuze voor het huwelijk als proxy is een pragmatische, aangezien er weinig tot geen bronnen bewaard zijn die getuigen van andere vormen van sociale netwerkvorming, zoals schuttersgilden of broederschappen (cfr. Infra). De genealogische informatie voor mijn onderzoeksgroep is daarentegen heel rijk voor deze periode.[52] Bovendien is het huwelijk één van de betrouwbaarste bronnen om sociale netwerkvorming in kaart te brengen, aangezien de keuze van een huwelijkspartner in de laatmiddeleeuwse Nederlanden een strategische en familieaangelegenheid was, aangezien die twee families met elkaar verbond en op die manier ook zorgde voor de transfer van land en kapitaal.[53]

In wat volgt maak ik een onderscheid tussen endogame huwelijken, ofwel huwelijken die binnen de gevestigde politieke elite zijn afgesloten, en exogame huwelijken, ofwel huwelijken met personen die niet tot de bestuurlijke elite van Antwerpen behoorden. De focus van mijn kwantitatieve analyse ligt bij de gekende huwelijken van de 341 wethouders, met uitsluitsel van huwelijken van hun verwanten. Daarbij zal ik een onderscheid maken tussen de gevestigde politieke elite en de *homines novi*. Ik beschouw een familie als een gevestigde politieke familie wanneer een tweede telg van dezelfde familie tot het stadsbestuur toetreedt. De *homines novi* zijn daarentegen de mannen die in mannelijke lijn geen voorouders hebben die deel uitmaakten van het stadsbestuur. Ik zal ook nagaan of deze *homines novi* via

52 Bisschops, 'Genealogische nota's'; L. Bisschops, 'Genealogische nota's. Schepenen' (z.d.), SAA, PK 3272.

53 Samenvatting van de voornaamste literatuur bij Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 89–93.

moederszijde toegang hadden tot de gevestigde politieke elite en dus tot een milieu waarin ervaring met schepenfuncties uitgebreid beschikbaar was en in welke mate zij huwelijksbanden nodig hadden om tot de politieke elite van Antwerpen te kunnen toetreden.

Een aparte groep wordt gevormd door de 26 wethouder-ambachtslieden die tussen 1477 en 1485 deelnamen aan het bestuur. Zoals reeds in Hoofdstuk 1 werd aangegeven, vormen zij door hun kortstondige deelname aan het stadsbestuur een aparte groep. Het is bovendien een groep waarover weinig informatie beschikbaar is. Van deze 26 wethouder-ambachtslieden waren er minstens dertien gehuwd.[54] Van de meeste van deze huwelijkspartners kennen we de socio-economische achtergrond niet, maar op basis van eerder onderzoek naar huwelijksstrategieën blijkt wel dat zij vooral een partner kozen binnen hetzelfde of een aanverwant ambacht. Zo huwden vishandelaars in vroegmodern Antwerpen vaak met vakgenoten of schippers om zo hun professionele netwerk verder uit te bouwen. Hetzelfde geldt voor achttiende- en negentiende-eeuwse Brusselse bakkers.[55] De enige twee wethouder-ambachtslieden die dit patroon niet gevolgd lijken te hebben en zeker met een telg van de gevestigde politieke elite trouwden, waren Aert Schoyte (nr. 331, zie stamboom familie Schoyte) en Jan de Buekeleere (nr. 318, zie stamboom familie Buekeleere). Die eerste was evenwel zelf ook een telg van een gevestigde politieke familie (cfr. Hoofdstuk 1). De vertegenwoordigers van de ambachten in het stadsbestuur zullen sowieso mannen van aanzien zijn geweest binnen hun gemeenschap[56] en dus vermoedelijk al lang gehuwd alvorens zij tussen 1477 en 1485 lid werden van dat stadsbestuur. Bovendien lijkt het weinig waarschijnlijk dat de gevestigde politieke families banden wilden aanknopen met de wethouder-ambachtslieden, gezien de korte duur en de omstandigheden waarin het gedeeld bestuur in Antwerpen is ingevoerd. Zelfs in andere steden waar de ambachten wel een vaste vertegenwoordiging in het stadsbestuur hadden, zoals in Gent, ligt het aantal onderlinge huwelijken tussen families van wethouder-poorters en die van wethouder-ambachtslieden erg laag.[57]

54 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

55 Annelies De Bie, 'Modelling the Future. Occupational and Marital Choices of an Early Modern Antwerp Family Facing Crisis', *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis* 11, nr. 4 (2014): 1–26; Ellen Burm en Bert de Munck, 'Het broodje gebakken? Huwelijksstrategieën en partnerkeuze van de bakkers(kinderen) te Brussel in de overgang van het Ancien Régime naar de negentiende eeuw', *Stadsgeschiedenis* 5, nr. 2 (2010): 148–68.

56 Getuige daarvan is bijvoorbeeld het Godshuis dat huidenvetter en schepen Jan van der Biest laat optrekken op de plaats waar voordien zijn woning was in het Klapdorp. Voor meer informatie zie Jo Braeken e.a., 'Godshuis Van der Biest', Inventaris onroerend erfgoed, 2019, https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6133.

57 Boone, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384- ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*, 122–23; Baguet, 'Databank De Heren van Gent. Politieke elites en sociale veranderingen in de zestiende eeuw', 47.

Om deze reden zullen de wethouder-ambachtslieden dan ook niet verder besproken worden in de rest van deze huwelijksanalyse.

De ambachtslieden waren trouwens niet de enige sociale groep die hun partner binnen hetzelfde socio-economisch en professioneel milieu gingen zoeken. Onderzoek heeft namelijk aangetoond dat ook bij de hogere sociale klassen een huwelijk niet op basis van wederzijdse affectie, maar wel om praktische, economische en sociale redenen werd afgesloten.[58] Bij de Antwerpse families die politiek actief waren was dit niet anders. Zo onterfde Jan Scheyfve (nr. 105) zijn oudste zoon Edward (zie stamboom familie Scheyfve) omstreeks het midden van de zestiende eeuw, nadat deze laatste tegen de wil van zijn familie met een vrouw van lagere komaf was getrouwd.[59] Op een vergelijkbare manier legde Cornelis de Vos (nr. 116) in zijn testament van 1561 vast dat zijn kinderen minder zouden erven als zij tegen zijn advies, of na zijn overlijden dat van de aangeduide vrienden, zouden trouwen.[60] De vraag is natuurlijk welk soort huwelijk Cornelis de Vos zijn kinderen zou hebben geadviseerd: één met iemand met politieke connecties of één met iemand zonder die connecties, maar wel met het nodige sociale of economische kapitaal.

Door de kwantitatieve vergelijking van de huwelijkspatronen bij de gevestigde wethouders en bij politieke nieuwkomers kon ik bepalen in welke mate de stadsbestuurders één gezamenlijk sociaal milieu vormden én hoe noodzakelijk het was om als aspirant-wethouder toegang te hebben tot de sociale netwerken van gevestigde schepenen om een politieke carrière te kunnen starten.

Tabel 10. Huwelijksstatus en afkomst huwelijkspartner van de wethouders (op basis van eerste huwelijk), 1400-1549

	Vrouw afkomstig uit de gevestigde politieke elite	**Vrouw niet afkomstig uit de gevestigde politieke elite**	**Ongehuwd**	**Onbekend**	**Totaal**
Telg van gevestigde politieke familie	93 (30%)	77 (24%)	19 (6%)	20 (6%)	**209 (66%)**
Homines novi	40 (13%)	50 (16%)	2 (1%)	14 (4%)	**106 (34%)**
Totaal	**133 (42%)**	**127 (40%)**	**21 (7%)**	**34 (11%)**	**315 (100%)**

58 G.M. De Meyer en E.W.F. Van Den Elzen, 'Het huwelijk van burgers in de late Middeleeuwen', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988).

59 De jongere broer van Edward, Maximiliaan, lijkt wel de familieregels te hebben gevolgd, want hij kreeg alle heerlijkheden en het merendeel van de huisraad na het overlijden van zijn vader. Prims, 'Jan Scheyfve', 248–49.

60 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 111.

Zoals blijkt uit Tabel 10, waren minstens 260 (83 procent) van de 315 wethouders gehuwd; 21 waren ongehuwd en van de overige 34 geven de bronnen geen informatie over een mogelijk huwelijk of de huwelijkspartner.[61] Wanneer we naar de (eerste) huwelijkspartner kijken van diegenen waar wel informatie over beschikbaar is,[62] dan is de verdeling tussen het aantal echtgenotes afkomstig uit de gevestigde politieke families en het aantal echtgenotes die geen lid waren van de politieke elite ongeveer 50-50. Als we de onderzoeksgroep opsplitsen in telgen van de gevestigde elite en *homines novi,* dan valt op dat de wethouders uit de gevestigde politieke families iets vaker een endogaam huwelijk afsluiten dan de *homines novi*. Telgen van gevestigde families huwden dus vaak binnen het kleine kringetje van families die in die periode ook betrokken waren in het Antwerpse stadsbestuur. Toch was deze endogamie niet allesoverheersend, aangezien ook ongeveer evenveel huwelijken werden afgesloten met een huwelijkspartner van buiten het politieke circuit.

Wat daarbij ook opvalt, is dat de grote politieke dynastieën in Antwerpen ook vaak met elkaar huwden. De familie Drake had bijvoorbeeld huwelijksbanden met verschillende andere (belangrijke) gevestigde politieke families zoals de families Van den Werve, Van Berchem, Van Liere, Colenzone, Colibrant, Van Immerseele, Pot en Noyts. Willem Drake (nr. 34) was bijvoorbeeld ook dooppeter van Dierik van den Werve (nr. 119, °1519).[63] De familie Van den Werve had op haar beurt huwelijksbanden met minstens tien andere families die al voor minstens drie generaties wethouders afleverden.[64] De Antwerpse politieke elite functioneerde dus anders dan bijvoorbeeld die van Gent, waar de grote politieke dynastieën hoofdzakelijk trouwden met kleinere politieke families en amper met elkaar.[65] Bovendien zijn er in Antwerpen geen families aanwijsbaar waarbij er uitsluitend endo- of uitsluitend exogaam werd gehuwd.[66] De combinatie van beide soorten huwelijken binnen één politieke familie lijkt de gewoonte te zijn geweest.

Uit deze huwelijksanalyse blijkt dus dat de politieke elite een sociaal sterk verknoopt milieu vormde. Zij was zeker niet vastomlijnd of exclusief opgehangen aan het stadsbestuur, maar voor henzelf en de gewone Antwerpenaren moet het binnen de stedelijke samenleving toch een duidelijk herkenbare groep zijn geweest, een groep waarvan de leden elkaar waarschijnlijk ook veelvuldig tegenkwamen op

61 De data over huwelijken zijn het schaarst voor de eerste helft van de vijftiende eeuw. Hoe dichter naar 1550 toe, hoe meer informatie beschikbaar is.

62 Het eerste huwelijk is voor dit onderzoek het belangrijkste. Bij het sluiten van dit eerste huwelijk wisten de betrokken wethouders (in spe) en hun families immers niet of er nog andere huwelijken zouden volgen.

63 Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988, 1:256.

64 Zie de verschillende stambomen in bijlage. Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 70.

65 Baguet, 'De heren van Gent', 56–57.

66 Zie ook de verschillende stambomen in bijlage.

doopplechtigheden, huwelijken en begrafenissen waar ook hun zonen en dochters elkaar beter konden leren kennen. Sommige wethouders vermeldden hun functie als stadsbestuurder zelfs expliciet op hun grafsteen. Zo staat onder meer bij Jan van Halmale (nr. 225; † 1454) dat hij '*Urbis Consulis*' was en ook de zerk van Cornelis de Vos (nr. 116; † 1567) vermeldt dat hij '*Schepene deser Stadt*' was.[67]

Het is in dit opzicht niet verbazingwekkend dat historici op basis van deze gegevens deze groep bestempelden als 'een patriciaat', al doet dit begrip weinig recht aan de complexe samenstelling en vernieuwing die deze groep kenmerkte en die in het voorgaande deel van dit hoofdstuk al werd blootgelegd. Bovendien blijkt uit de huwelijksanalyse dat het wethoudersmilieu ook vaak exogame huwelijken afsloot en dus sociaal vertakte naar andere gremia. De sociale identiteit van de Antwerpse politieke elite was dus niet alleen opgebouwd uit allianties binnen en interactie met het wethoudersmilieu. Ze ging ook banden aan met andere milieus (cfr. Hoofdstuk 4). De mesalliances waar de hierboven vermelde Jan Scheyfve (nr. 105) en Cornelis de Vos (nr. 116) dus bang voor waren, waren standsongelijke huwelijken in de brede zin van het woord.[68] Het wethoudersmilieu was dus een minder vastomlijnd circuit dan de oude notie van patriciaat suggereert.

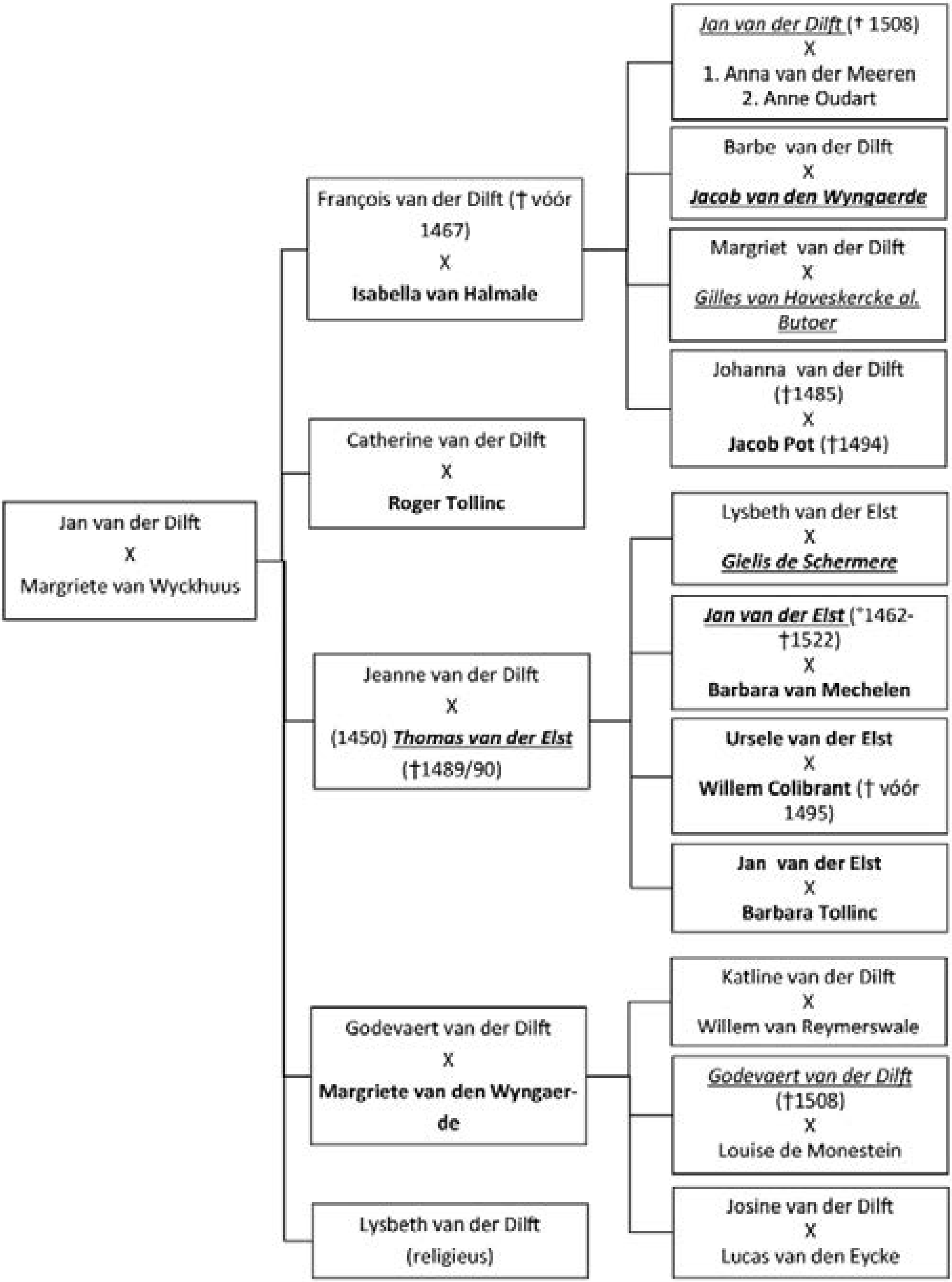
Een cruciale vraag is of deze onderlinge endogamie voldoende sterk was om een bepalende invloed te hebben op wie tot het stadsbestuur kon toetreden. Als we de huwelijken van de *homines novi* onder de loep nemen, dan had minstens een deel van hen zijn intrede in de magistraat duidelijk aan zijn schoonfamilie te danken. Zo trad Aert van Gheele al. Wynricx (nr. 294) in 1469 als eerste van zijn familie toe tot de Antwerpse schepenbank. Zijn connectie met wethouder Jan van Rythoven (nr. 239) ligt mogelijk mee aan de basis van zijn politieke carrière. Hij was namelijk in 1447, dus vóór het begin van zijn politieke loopbaan, met diens dochter Adriane gehuwd.[69] Jan van Crombach (nr. 20) trad in 1527 voor het eerst op als schepen, ter vervanging van Gheerom Happaert (nr. 59). Dat hij als één van de twee mogelijke vervangers werd voorgedragen (cfr. Hoofdstuk 1), had hij waarschijnlijk te danken aan zijn verwantschap aan de familie Van den Werve. Drie jaar eerder, in 1524, was hij namelijk getrouwd met Clara van den Werve, dochter van wethouder Gheert van den Werve (nr. 120). Ook Willem van den Broeke al. de Lodder (nr. 237) huwde in 1429 een telg uit de gevestigde politieke elite: Katline de Moelnere, dochter van Danckaert de Moelnere (nr. 191).[70] In 1434 dook hij voor het eerst op in de Antwerpse magistraat. Helaas is niet voor alle huwelijken de concrete trouwdatum bekend, waardoor het onmogelijk is om een volledig cijfer te kleven op het aantal *homines*

67 *Antwerpen: cathedrale kerk*, 1:155, 164.

68 Voor de manier waarop politieke dynastieën probeerden toekomstige problemen zoals standsongelijke huwelijken te ondervangen zie van der Steen, 'Dynastic scenario thinking', 116.

69 SAA, PK 3272 (Genealogische nota's: schepenen).

70 SAA, PK 3255, nr. 86 (van den Broeke).

Stamboom 1. Stamboom van de kinderen en kleinkinderen van Jan van der Dilft.
Legenda: ***vet*** *= telg van een gevestigde politieke familie, cursief en onderlijnd = leden van de Antwerpse magistraat*

novi dat eerst huwde binnen het wethoudersmilieu om daarna op te klimmen tot het stadsbestuur, maar het waren er minstens vijftien.

Toch lijken deze huwelijken belangrijk te zijn geweest. Zo werd in sommige families de politieke traditie verdergezet door de schoonzoon wanneer een eigen mannelijke erfgenaam ontbrak. Eerder werd het voorbeeld al vermeld van Henric van der Moelen (nr. 272), die de politieke familietraditie doorgaf aan zijn schoonzoon Philips de Cottereau (nr. 19) (cfr. Supra). Op een gelijkaardige manier zette ook de schoonzoon van Thomas van der Elst (nr. 38) deze traditie verder: Jan van Schoonhoven (nr. 389) was de man van Thomas' enige dochter, Barbara.[71] Voor iemand met politieke aspiraties was een huwelijk met een gevestigde familie waarschijnlijk één van de makkelijkste manieren om ook effectief tot de magistraat door te stoten.

In sommige gevallen lijkt de opname van een familie in de politieke elite het gevolg te zijn geweest van een uitgekiende huwelijkspolitiek zoals blijkt uit het voorbeeld van de familie Van der Dilft (Stamboom 1). Zij maakten al in de eerste helft van de veertiende eeuw deel uit van het Antwerpse stadsbestuur, maar verlieten de stad in 1360 nadat Godevaert van der Dilft uit de stad verbannen was in de nasleep van de moord op schout Wouter van Zeebroek, een uitzonderlijk incident waarop ik later nog terugkom (cfr. Infra).[72] In de loop van de vijftiende eeuw verscheen de familie echter terug op het Antwerpse politieke toneel. Deze re-integratie in de politiek lijkt het gevolg van de huwelijksstrategie van Jan van der Dilft (Stamboom 1). Hij liet vier van zijn vijf kinderen trouwen met een telg van een gevestigde politieke familie, terwijl één dochter het klooster in ging. Deze huwelijken wierpen duidelijk hun vruchten af, want drie van Jans kleinkinderen werden wethouder in de Scheldestad. Dit voorbeeld toont duidelijk het belang, maar ook de complexiteit van de rol van het huwelijk en aanverwantschap binnen de politieke elite van Antwerpen.

Tabel 11. Afkomst van de moeders van de wethouders, 1400-1549

	Moeder afkomstig uit de gevestigde politieke elite	Moeder niet afkomstig uit de gevestigde politieke elite	Onbekend	Totaal
Gevestigde politieke elite	80 (25%)	90 (25%)	39 (12%)	**209 (66%)**
Homines novi	17 (5%)	38 (12%)	51 (16%)	**106 (34%)**
Totaal	**97 (31%)**	**128 (41%)**	**90 (29%)**	**315 (100%)**

71 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 182.
72 Voor meer informatie zie Prims, *Geschiedenis II*, 43–49.

Dit wordt nog maar eens bevestigd als we ook de rol van moeders en matrilineaire familiebanden meenemen in de analyse.[73] Zoals blijkt uit Tabel 11, had zowat een derde van de wethouders een moeder die behoorde tot een gevestigde politieke familie. Ook zeventien van de 106 *homines novi* stamden via moederszijde af van een gevestigde politieke familie. Zo was *homo novus* Adriaen Vledincx (nr. 114) de zoon van Margriet van Delft en dus de kleinzoon van wethouder Adriaen van Delft (nr. 303). Die Adriaen van Delft had in 1473 zelf als *homo novus* zijn intrede in de magistraat gemaakt, maar ook hij had via moederszijde banden met de gevestigde politieke elite, meer bepaald met de familie Van Rythoven. Deze voorbeelden tonen meteen de beperkingen aan van de gangbare analyses die enkel rekening houden met patrilineaire afstamming. Toch lijkt de meerderheid van de *homines novi* op basis van Tabel 10 en Tabel 11 geen dichte verwantschapsband te hebben gehad met de gevestigde politieke elite.

Dat beeld verandert als we zowel de gegevens over de afkomst van de moeders met die van de echtgenotes combineren (Tabel 12). Daaruit blijken minstens achttien van de 106 *Homines Novi* (zeventien procent) geen directe relatie met de gevestigde politieke elite te hebben gehad.[74] Noch hun echtgenote, als ze die al hadden, noch hun moeder kwam uit de gevestigde politieke elite. Daartegenover staan minstens 47 (46 procent) *homines novi* die via hun moeder, echtgenote, of beiden een directe band hadden met de toenmalige politieke elite. Van de overige 39 (37 procent) ontbreekt (een deel van) de genealogische informatie om dit ten gronde te controleren.

Van de achttien *homines novi* waarvan noch de moeder, noch de echtgenote, als die er al was, uit de politieke elite stamt, hebben verschillenden andere sociale banden met de politieke elite. Zo hadden Pauwels van Dale (nr. 23) en Adriaen van Maersselaer (nr. 88) beiden een schoonmoeder die uit de familie Van Ranst voortkwam, een belangrijke politieke dynastie in Antwerpen.[75] Willem Mengiaert (nr. 243) was dan weer via zijn schoonzus verwant van de politieke familie Damaes, al ontbreken de huwelijksdata waardoor niet te bepalen is of dit huwelijk vóór of na zijn intrede in de magistraat werd afgesloten.[76]

73 Voor meer informatie over de rol van vrouwen binnen het huwelijk en voor het doorgeven van sociaal, politiek en economisch kapitaal naar het model van Bourdieu zie Jan Dumolyn, ‘Patriarchaal patrimonialisme. De vrouw als object in sociale transacties in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: familiale strategieën en genderposities’, *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies* 12 (2003): 1–28.

74 Het gaat dan specifiek om Hendri Butkens (nr. 16), Peter de Clerck (nr. 17), Pauwels van Dale (nr. 23), Rutgheert van Doren (nr. 30), Jan van den Eysele al. Eynde (nr. 42), Jacob Houtappel (nr. 73), Adriaen van Maersselaer (nr. 88), Jan Rockox (nr. 100), Gabriële Triapeyn (nr. 109), Henric van Wesele al. van Sompeken (nr. 129), Aerd van Immerseele (nr. 152), Peter de Blocscoemaker (nr. 202), Willem Mengiaert (nr. 243), Vranck van Halen (nr. 279), Claus van der Voort (nr. 291), Aert de Bueckeleere (nr. 361), Jan van Hove (nr. 364) en Michiel van Esbeemde (nr. 379).

75 SAA, PK 3257, nr. 160 (Dale); Wouters, ‘Tussen verwantschap en vermogen’, 177 & 195.

76 SAA, PK 3262, nr. 417 (Mengiaert)

Tabel 12. Banden van de wethouders met de politieke elite via hun moeder en echtgenote (o.b.v. eerste huwelijk), 1400-1549
Legenda: ? = onbekend, GPE = gevestigde politieke elite

	Homines novi	Telg gevestigde politieke familie	Totaal
Moeder ? & ongehuwd	0 (0%)	2 (1%)	2 (1%)
Moeder ? & echtgenote ?	13 (12%)	12 (6%)	25 (8%)
Moeder ? & echtgenote GPE	13 (12%)	10 (5%)	23 (7%)
Moeder ? & echtgenote geen GPE	25 (24%)	15 (7%)	40 (13%)
Moeder GPE & ongehuwd	0 (0%)	10 (5%)	10 (3%)
Moeder GPE & echtgenote ?	0 (0%)	2 (1%)	2 (1%)
Moeder GPE & echtgenote GPE	8 (8%)	42 (20%)	50 (16%)
Moeder GPE & echtgenote geen GPE	9 (8%)	26 (12%)	35 (11%)
Moeder geen GPE & ongehuwd	2 (2%)	7 (3%)	9 (3%)
Moeder geen GPE & echtgenote ?	1 (1%)	6 (3%)	7 (2%)
Moeder geen GPE & echtgenote GPE	19 (18%)	41 (20%)	60 (19%)
Moeder geen GPE & echtgenote geen GPE	16 (15%)	36 (17%)	52 (17%)
Totaal	**106 (100%)**	**209 (100%)**	**315**

Op basis van deze gegevens blijkt dat minstens de helft, maar waarschijnlijk een ruime meerderheid, van de politieke nieuwkomers zijn carrière in het Antwerpse stadsbestuur combineerden met het aanknopen van directe of indirecte huwelijksbanden met de gevestigde politieke elite. Door het ontbreken van de precieze timing van de huwelijken is het niet altijd duidelijk of zo een huwelijk een voorwaarde was om toe te treden tot de politieke elite dan wel een bevestiging daarvan, maar het maakt wel duidelijk dat het Antwerpse wethoudersmilieu in niet geringe mate kon controleren wie zijn rangen vervoegde.

Dit neemt niet weg dat tenminste sommige *homines novi* erin slaagden om verkozen te geraken in het Antwerpse stadsbestuur zonder direct aanwijsbare connectie met de gevestigde politieke families. De wijziging in het kiessysteem in 1477 voorzag misschien nieuwe mogelijkheden. Vanaf dat moment werd de keuze van de hertog bij de wetsverzetting immers beperkt tot een dubbele lijst van kandidaten waarvan de helft werd opgesteld door het zittende stadsbestuur en de andere helft door de wijkmeesters en de hoofdmannen van de poorterij (cfr. Hoofdstuk 1). Uit een analyse van wie deze functies tussen 1477 en 1549 invulden, blijkt dat bijna alle hoofdmannen telgen waren van de gevestigde politieke elite (cfr. Hoofdstuk 1), terwijl dit niet het geval was voor de wijkmeesters. Het wijkmeesterschap werd dus, in tegenstelling tot het hoofdmanschap en de meeste andere lagere functies, niet door de politieke elite gedomineerd (cfr. Hoofdstuk 1 en Hoofdstuk 3). Een aantal families van *homines novi* zonder aantoonbare connectie met de gevestigde

politieke elite is actief als wijkmeester in de aanloop naar hun opname in die politieke elite. Zo waren er verschillende telgen van de families Butkens vanaf 1493 actief als wijkmeester van de vijfde, negende en tiende wijk.[77] In 1505 werd Hendrik Butkens (nr. 16) voor het eerst in de Antwerpse schepenbank verkozen.[78] Hetzelfde geldt voor de families Houtappel[79] en Van Doren.[80] Ook Gielis Bosschaerts (nr. 11) lijkt zijn politieke carrière gelanceerd te hebben via het wijkmeesterschap.[81] Het wijkmeesterschap lijkt dus vanaf het einde van de vijftiende eeuw een nieuwe toegangspoort tot de Antwerpse magistraat te hebben gevormd, al lijkt de meerderheid van de stadsbestuurders hun politieke carrière toch aan hun afstamming en/of huwelijksbanden te danken te hebben.

Deze vaststelling is niet geheel onlogisch aangezien slechts ongeveer drie van de vijf kerngezinnen zich via een wettige zoon konden reproduceren. De instroom van nieuwkomers was dus ook niet oneindig (cfr. Supra). Het is bovendien opvallend dat een analyse van de bewaarde keuzelijsten van de magistraat heeft aangetoond dat het zittende stadsbestuur meer *homines novi* in zijn kandidatenlijst opnam dan de hoofdmannen en de wijkmeesters die de poorterij vertegenwoordigden. Nochtans zou het niet onlogisch zijn als de schepenbank zich via coöptatie zou proberen te reproduceren.[82] Tot slot is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat ook

77 Joes Butkens is in 1493, 1495, 1496, 1497, 1498, 1503 en 1504 wijkmeester van de tiende wijk. Dezelfde of een andere Joes Butkens is in 1502 wijkmeester van de negende wijk. Hendrik Butkens is in 1499 zelf wijkmeester van de vijfde wijk en in 1500 van de tiende wijk. Ook nadat Hendrik tot schepen werd verkozen, was Joes Butkens nog meerdere jaren actief als wijkmeester. SAA, PK 1341 (Wethoudersboek).

78 Zijn nakomeling Claes Butkens staat bij de lijst voorgesteld door de wijkmeesters in de keuzelijst van 1555. ARA, PEA nr. 809/12 (Keuzelijsten Antwerpse magistraat); getranscribeerd in Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 36.

79 Dierick Houtappel was in 1478, 1479, 1484 en 1485 wijkmeester van de eerste wijk. Goyvaert Houtappel vervulde deze functie in 1506. Jacob Houtappel werd in 1542 voor het eerst schepen. Hij werd in 1552 ook voorgedragen door de wijkmeesters als kandidaat wethouder. SAA, PK 1341; ARA, PEA nr. 809/12 (Keuzelijsten Antwerpse magistraat); getranscribeerd in Wouters, 35.

80 Een zekere Rutgheer van Doren was in 1479 en in 1480 wijkmeester voor de vierde wijk. Rutgheer van Doren (nr. 30) werd in 1517 voor het eerst verkozen als wethouder en komt ook voor als kandidaat wethouder op de lijst van de wijkmeesters van 1531. SAA, PK 1341; ARA, PEA, 809/12; getranscribeerd in Wouters, 32.

81 Gielis Bosschaerts was in 1499-1500, 1512-1515 en in 1518 onafgebroken wijkmeester in de achtste wijk. In 1520 en 1521 was een Gielis Bosschaerts ook wijkmeester in de negende wijk. In 1524 werd Gielis Bosschaerts voor het eerst verkozen als wethouder. SAA, PK 1341. Hij had wel een echtegenote uit de gevestigde politieke elite: Alyt Schoyte, dochter van Aert Schoyte (nr. 106). De huwelijksdatum is onbekend. SAA, PK 3266, nr. 582 (Schoyte).

82 Koen Wouters suggereert dan ook dat de omgekeerde logica mogelijk is en dat de schepenen juist minder bekende namen op hun lijst zetten om zo de kiesprocedure te beïnvloedden, aangezien het minder waarschijnlijk was dat de hertog of zijn afgevaardigden voor deze minder bekende namen zouden opteren. Wouters, 'Een open oligarchie?', 918–19; Guy E. Wells, 'Antwerp and the Government of Philip II, 1555-1567' (doctoraatsproefschrift, Cornell University, 1982), 89, 109.

de wijkmeesters net als de andere lagere functies in de stadsadministratie door het stadsbestuur aangesteld werden (cfr. Hoofdstuk 1). Hoewel het stadsbestuur zeker rekening zal hebben moeten houden met de wijk en met verschillende belangengroepen, had het toch behoorlijk wat macht over zowel het wijkmeesterschap als de andere lagere functies waarin nieuw politiek talent kon proefdraaien en dus ook op wie toetrad tot het stadsbestuur.

Dat huwelijks- en familiebanden hierbij belangrijk waren, blijkt ook uit het feit dat de *homines novi*, ook diegenen zonder duidelijke familieconnectie met de gevestigde politieke families, hun nieuwe positie via huwelijken met diezelfde politieke elite probeerden te bestendigen eens ze de politieke elite waren binnengeraakt. Zo was de voornoemde Gabriël Triapeyn (nr. 109) zelf niet met een telg uit een politieke familie gehuwd, maar regelde hij dergelijke huwelijken wel voor zijn twee dochters. Die trouwden respectievelijk met Hendrik van Etten junior (nr. 41) en Jacob van der Voort.[83] Een andere telg van de familie Triapeyn, Clara, trouwde met wethouder Wouter van Immerseele (nr. 77).[84] Ook nieuwkomer Hendrik Butkens (nr. 16) hanteerde deze strategie. Terwijl geen enkele van zijn drie echtgenotes uit de politieke elite stamde, huwde hij zijn dochters wel uit aan mannen uit die kringen. Marie Butkens werd aan Jan Drake (nr. 32) gekoppeld, terwijl haar zus Margriet met Claes van der Meere (nr. 89) trouwde.[85] Jan van Hove (nr. 364), die in 1496 zijn carrière als wethouder was gestart, koos dan weer een telg uit een belangrijke politieke dynastie als tweede echtgenote. Hij huwde in 1501, na het overlijden van zijn eerste vrouw, met Clara van Immerseele.[86] *Homines novi* lijken dus hun nieuwe positie zo snel mogelijk te hebben willen verankeren, waarbij onder meer hun dochters als pionnen konden worden ingezet.

Bovendien konden zelfs vrouwen die zelf geen telg van een gevestigde politieke familie waren, toch de nodige politieke connecties meebrengen in het huwelijk. Weduwen van wethouders zijn daar een duidelijk voorbeeld van. Zij hertrouwden vaak met een andere wethouder. Jan van Ursele de Jonge (nr. 224) huwde een wethouder-weduwe: Elisabeth Colenzone, weduwe van Jan van Mechelen (nr. 213). Zijn zoon zette deze traditie verder: Reynere van Ursele (nr. 292) huwde achtereenvolgens twee weduwen van wethouders. Eerst huwde hij Katline Swalen, weduwe van Willem de Moelnere (nr. 253). Na Katline's overlijden nam hij Marie de Maech tot echtgenote. Zij was de weduwe van Peter van der Voort (nr. 295).[87] Het is echter opvallend dat geen enkele van de *homines novi* waarvan de huwelijkspartner bekend is, een wethouder-weduwe trouwde.

83 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 202; Génard, *De gebroeders Van der Voort*, 143–44.

84 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 202; Génard, *De gebroeders Van der Voort*, 143–45.

85 SAA, PK 3255, nr. 100 (Butkens); Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 175.

86 SAA, PK 3260, nr. 323 (Hove).

87 SAA, PK 3267, nr. 649 (Ursel); Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 82.

Een mogelijke verklaring hiervoor is het veelvuldig hertrouwen van vrouwen binnen de kennissenkring van de overleden echtgenoot, hetgeen erg gangbaar was in deze periode. Ook bij andere sociale en economische groepen in de stedelijke samenleving kwam dit vaak voor, aangezien dergelijke huwelijken het bestaande sociale netwerk hielpen in stand te houden na een overlijden.[88] Een treffend voorbeeld hiervan is het vierde huwelijk van Willem van Ranst. Willem huwde in 1527, na het overlijden van zijn derde echtgenote, Anna van Waelwyck, namelijk met Annas stiefdochter Catherina van der Voort. Zij was een dochter van Peter van der Voort (nr. 295) uit diens eerste huwelijk (zie stamboom familie Van der Voort en familie Van Ranst II). Willem was echter niet de eerste binnen de familie Van Ranst die zijn bruid binnen een reeds gevestigd sociaal netwerk ging zoeken. Ook Daneel van Ranst had er tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw al voor gekozen om met Katline de Pape te huwen, dochter uit het eerste huwelijk van zijn schoonzus Beatrix van Duffel. Beatrix was namelijk de weduwe van Jan de Pape (nr. 153) (zie stamboom familie Van Ranst II).[89] Ook Jan Damaes (nr. 219) zocht zijn bruid niet te ver. Hij huwde met de dochter van zijn stiefmoeder uit haar eerste huwelijk.[90] Sommige families gingen zelfs over tot dubbelhuwelijken. Zo huwden de broers Costen (nr. 211) en Jan van Halmale (nr. 225) tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw met de twee dochters van wethouder Gielis Bacheleer (nr. 175), Elisabeth en Margrite (zie stamboom Van Halmale).[91] Ook Jan van Wesele (nr. 196) en zijn broer Wouter trouwden rond die tijd met twee zussen: Katline en Magriete van den Putte. Zij waren dochters van de Antwerpse schepen Diederic van den Putte.[92] Door dergelijke huwelijken binnen de bestaande familiekring werden bestaande sociale netwerken versterkt en behouden ook na het overlijden van bepaalde familieleden.

Het is evenwel belangrijk om in het achterhoofd te houden dat niet alle huwelijksallianties een succes waren. Zo waren Henric van Mechelen (nr. 261) en zijn tweede vrouw, Kerstine Jacopssone, die in 1464 getrouwd waren, tegen 1471 al gescheiden '*vanden bedde*'. Zij hadden dus via een kerkelijke rechtbank bekomen dat ze niet langer dienden samen te leven, ook al bleven ze wel getrouwd, want een volwaardige echtscheiding was verboden door de kerk.[93] Bovendien was het koppel in een conflict verwikkeld, aangezien Henric een stuk bos had gekocht met geld

88 De Bie, 'Modelling the Future', 8; Maartje Van Gelder, *Trading Places. The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice* (Leiden: Brill Publishers, 2009), 114.

89 SAA, PK 3264, nr. 525 (Van Ranst).

90 SAA, PK 3546, nr. 317 (Jan Damaes).

91 SAA, PK 3544, nr. 33 (Gielis Bacheleer); PK 3254, nr. 16 (Bacheleer).

92 SAA, PK 3551, nr. 1260 (Henric van Wesele).

93 Dave De ruysscher, *Westers recht in ontwikkeling: privaat- en publiekrecht van Rome tot vandaag* (Mechelen: Wolters Kluwer, 2015), 272.

dat eigenlijk van Kerstine was.[94] Ook Adriaen van Maersselaer (nr. 88) was in 1538 van tafel en bed gescheiden van zijn echtgenote Marie van Nispen.[95] Ook Claus de Herde (nr. 245) en zijn vrouw Polyscène van Ranst scheidden omstreeks 1441, nadat zij hem had bedrogen met Wouter Breem.[96] Deze Wouter Breem is mogelijk dezelfde Wouter Breem (nr. 275) die in 1460 ook schepen werd in Antwerpen of een directe verwant.

Naast scheidingen van tafel en bed tonen ook de vele conflicten rond erfenissen dat het niet allemaal peis en vree was tussen de politieke families. Zo ontstond er een bitse strijd over de erfenis van Willem van den Werve (nr. 127) tussen zijn weduwe Anna Groenenberghe en haar broer Melchior (nr. 46) enerzijds en de familie Van den Werve anderzijds.[97] Dit was niet de eerste keer dat de familie Van den Werve verwikkeld was in een dergelijk conflict. Na het overlijden van Aert van den Werve (nr. 118) was de familie ook al in conflict geraakt met diens weduwe, Adriana van Immerseele, en haar familie.[98] Ook na het verdwijnen van Laureys van Aerschot (nr. 190) rond 1431 maakten verschillende families, waaronder de familie De Blabbenere, aanspraak op diens erfenis terwijl het niet eens duidelijk was of hij nog in leven was of niet.[99] Deze erfenisconflicten getuigen naast mogelijke spanningen tussen de politieke families ook van hun dichte verwantschap.

Ondanks deze erfeniskwesties en scheidingen, lijkt het Antwerpse wethoudersmilieu toch vrij harmonieus te hebben samengeleefd. In de Antwerpse bronnen en kronieken zijn namelijk weinig sporen terug te vinden van factiegeweld en rivaliteit tussen grote politieke families in de hier bestudeerde periode. In de voorafgaande periode, tijdens de tweede helft van de veertiende eeuw, waren er wel verschillende moorden in Antwerpen, waarvan sommige mogelijk een politiek karakter hadden. Waarschijnlijk stelde de verovering van Antwerpen door de graaf van Vlaanderen in 1356 enkele bestaande conflicten op scherp (cfr. Inleiding en Hoofdstuk 1). Zo kozen bepaalde politieke families de kant van Vlaanderen, terwijl andere Brabant trouw bleven. Concreet kozen de families Van der Dilft, Van Zeebroek, Volkaert en Van Hoboken partij voor de graaf van Vlaanderen. Ook één telg van de familie Van den Werve, Ramond van den Werve, was eerder Vlaams- dan Brabantsgezind. Wouter van Zeebroek, die op dat moment schout was, en zijn zoon Jan zouden deze loyaliteit met hun leven bekopen, want zij werden in 1359 samen met enkele anderen

94 SAA, SR 67, 111 r.; SR 80, 154 r.

95 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 195.

96 Chanelle Delameillieure en Andrea Bardyn, 'Polixie's turbulente huwelijk: Conflict en verzoening in de vijftiende eeuw.', Maand van de Geschiedenis, geraadpleegd 4 juni 2020, http://www.maandvandegeschiedenis.nl/page/16865/polixie%E2%80%99s-turbulente-huwelijk-conflict-en-verzoening-in-de-vijftiende.

97 Voor meer info zie Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 113.

98 Wouters, 114.

99 SAA, PK 3272.

vermoord.[100] In 1387 werd ook ridder Jan Bode vermoord door Claus van Wyneghem (nr. 155), een telg uit een bekend schepengeslacht (zie stamboom familie Bode en familie Van Wyneghem). Volgens Floris Prims ging het hier evenwel niet om een politieke moord, maar eerder om een uit de hand gelopen discussie, aangezien de families Bode en Van Wyneghem voor de moord goed bevriend waren. Zo was de vermoorde Jan Bode dooppeter van het neefje van zijn moordenaar. Uiteindelijk verzoenden beide families zich dankzij de bemiddeling van hertog Filips de Stoute. De familie Van Wyneghem moest jaarlijks zielenmissen voor de overledene laten opdragen en de moordenaar, Claus van Wyneghem, en zijn handlangers moesten op bedevaart naar Cyprus. Hun bezittingen werden verbeurd verklaard.[101] Eens terug van zijn bedevaart kon Claus van Wyneghem nog een mooie carrière als schepen van de stad uitbouwen. Hij zat meermaals samen met Peter Bode (nr. 149) in de schepenbank.[102] Eens Antwerpen aan het begin van de vijftiende eeuw terug deel werd van het hertogdom Brabant lijkt de rust terug te keren in de stad.[103] De Vlaamsgezinde families verdwenen rond deze periode ook één voor één van het politieke toneel, op de familie Van den Werve na.[104]

Na 1400 zijn er sporen van slechts twee moorden die mogelijk een politiek karakter zouden hebben gehad. Misschien niet toevallig is telkens een telg van de familie Bode betrokken. In 1448 werd ridder Peter Bode (nr. 252) door Jan van Roemen, de zoon van stadssecretaris Peter van Roemen, doodgeknuppeld op het kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Over de motieven van de moordenaar is er helaas niets geweten. In 1483 werd buitenburgemeester Jan Pot (nr. 283) vermoord door een bediende van Jan Bode (nr. 293). Jan Bode zelf werd evenwel niet vervolgd en hij trouwde datzelfde jaar zelfs met Margriet Pot, een nicht van het slachtoffer.[105] Afgezien van deze moorden, die misschien aan de attitudes binnen de mogelijk

100 Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen – III: Onder Vlaanderen (1356-1405)* (Brussel: Kultuur en Beschaving, 1977), 43–49.

101 Floris Prims, 'De moord op Jan Bode (1387)', in *Antwerpiensia 1933. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1934), 70–77; Floris Prims, 'Nog de moord op Jan Bode', in *Antwerpiensia 1934. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1935), 86–91; Floris Prims, 'De inboedel der moordenaars verkocht', in *Antwerpiensia 1933. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1934), 78–85.

102 Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

103 Zo komen in de Antwerpse schoutrekeningen tussen 1419 en 1424 geen geweldsincidenten voor waarbij een telg van een politieke familie betrokken was. ARA, RK (rekenkamer), nr. 12902. In 1422 wordt er wel een zekere Wiflet van Berchem onthoofd omdat hij schepenbrieven heeft vervalst. ARA, RK, nr. 12902, f. 304 r.

104 De familie Volkaert verdwijnt in 1430 van het politieke toneel. Jacob van Hoboken (nr. 137) is de laatste van zijn familie die actief is als schepen. Hij neemt in 1408 voor het laatst een schepenmandaat op. Ook de familie Van der Dilft is op dat moment uit Antwerpen verdwenen. Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

105 Prims, 'De politieke misdrijven'; Charles Piot, *Chroniques de Brabant et de Flandre* (Brussel: Hayet, 1879), 77; Bertrijn, *Chronijck der stadt Antwerpen: toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*, 13.

atypische familie Bode te verbinden zijn, zijn er weinig tot geen sporen te vinden van interne conflicten tussen de politieke families tussen 1400 en 1549. Voorzichtigheid is geboden, omdat de bronnen nu eenmaal schaars zijn en families uit de elite vaak hun conflicten binnenskamers oplosten,[106] maar de sterke huwelijksbanden tussen de diverse politieke families wijzen toch eerder op sterke sociale cohesie dan op conflict.

Al bij al blijft het door Koen Wouters gelanceerde concept van een 'open oligarchie' dus een geschikte typering van het Antwerpse stadsbestuur. De politieke elite had namelijk in grote mate controle over wie zich bij haar aansloot, zowel via familiebanden als via de lagere stadsfuncties. Bovendien waren zowel de grote als de kleinere politieke families via huwelijken sterk met elkaar verbonden en zijn er weinig sporen van facties of vetegeweld tussen deze families. Toch was er geen allesoverheersende politieke endogamie. De sociale identiteit van de Antwerpse politieke elite was uit meer opgebouwd dan enkel het wethoudersmilieu. De vraag blijft met wie de politieke elite verder nog allianties aanging. Daarnaast is het ook nog onduidelijk in hoeverre de controle die de politieke elite had over wie zich bij haar aansloot, zich ook uitte in een continuïteit in het socio-economische profiel van de wethouders. In wat volgt zal ik dit testen door na te gaan wat de relatie was tussen de politieke elite en het Antwerpse handels- en universitaire milieu.

Handelaars: een apolitieke groep?

De bestaande historische debatten over de politieke elite van Antwerpen richten zich hoofdzakelijk op de vraag of deze groep al dan niet stabiel bleef qua samenstelling en profiel tijdens de zogenaamde Gouden Eeuw van de stad. Uit het voorgaande blijkt het antwoord op deze vraag vrij complex en genuanceerd. De politieke elite van Antwerpen vormde een heterogene groep die bestond uit een netwerk van kleine en grote politieke families die onderling sterk verwant waren. Deze sterke verwantschap sloot allianties met andere sociale circuits echter niet uit. Tegelijkertijd zat er een vrij hoog vernieuwingsritme op wie de families waren die deel uitmaakten van die politieke elite, een vernieuwing waarop de op dat moment gevestigde politieke elite vrij veel vat had. Zij kon met andere woorden in hoge mate bepalen wie in het stadsbestuur verkozen werd. De vraag is of zij in haar midden ook handelaars toeliet, naarmate deze groep samen met het economische belang van de stad

106 Frederik Buylaert, 'Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent', *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 1 (2007): 14.

groeide en of de Antwerpse handelaren überhaupt enige interesse hadden in het wethoudersmilieu.

Tot nu toe werd deze vraag in eerder onderzoek negatief beantwoord. Dankzij enkele recent verschenen studies en aangelegde databanken is het evenwel mogelijk om het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur en de relaties tussen beide groepen te herevalueren voor de eerste helft van de zestiende eeuw. Naast de handelaars die al door voorgaande onderzoekers[107] werden geïdentificeerd op basis van oudere publicaties,[108] heb ik namelijk een aantal bijkomende handelaars kunnen ontdekken via de lijsten van de personen die de één procent-taks op export vanuit de Zuidelijke Nederlanden (1544-5)[109] en de twee procent-taks op handel met het Iberisch Schiereiland (1552-4)[110] betaalden. Deze lijsten bevatten respectievelijk meer dan 4.000 en meer dan 1.000 namen van personen die deze belastingen betaalden en dus in de handel zaten.[111] Daarnaast heb ik een lijst aangelegd van handelaars op basis van de graf- en gedenkschriften van Antwerpen.[112] Bij verschillende overledenen staat immers op de zerk vermeld dat zij in de handel zaten.[113] Zo staat bijvoorbeeld op het graf van Aert van Dale, vader van Pauwels (nr. 23), in het Minderbroederklooster dat hij een *'civi mercatori'* was.[114] Ook de poortersboeken van Antwerpen geven beroepsinformatie, waardoor een lijst met handelaars kon

107 De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 80; Wouters, 'Een open oligarchie?', 915; Marnef, *Antwerpen*, 40.

108 Zie onder meer Goris, *Étude sur les colonies marchandes*; Jakob Strieder, *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit* (München & Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1914); Renée Doehaerd, *Études Anversioses. Documents sur le commerce international à Anvers, 1488-1514*, 3 vols. (Paris: SEVPEN, 1962); Wilfrid Brulez, *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16de eeuw* (Brussel: Paleis der Academiën, 1959).

109 Ik zou graag Jeroen Puttevils bedanken omdat hij deze data aan mij ter beschikking heeft gesteld. Jeroen Puttevils, *Database Antwerp Export 154445 100 Penny Third Parties*, Access Database, n.d.; voor meer info over deze bron zie Puttevils, 'Eating the Bread out of Their Mouth.'

110 Louis Bril, 'De handel tussen de Nederlanden en het Iberisch Schiereiland (midden XVIe eeuw). Een kwantitatieve peiling' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1962).

111 In het werk van Bril staan 947 namen van personen die goederen exporteerden en 486 van personen die goederen importeerden. Een cross-check tussen deze takslijsten en de bestaande studies over (delen van) de Antwerpse handelsgemeenschap toonde aan dat de personen die in deze lijsten staan in de regel zelf ook handelaars waren. Zo was bijvoorbeeld Guillermo Rubin/Guillaume Robin een Nederlandse handelaar die actief was in Spanje. Janna Everaert, 'A Trail of Trials. A 'Flemish' Merchant Community in Sixteenth-Century Valladolid and Medina Del Campo', *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis* 14, nr. 1 (2017): 5–35; Bril, 'De handel', 91 & 105.

112 Via de graf- en gedenkschriften werden de namen van 36 handelaars teruggevonden.

113 *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen*, 11 vols. (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1856-1906).

114 *Antwerpen: kloosters der Orde van St-Franciscus*, vol. 6, Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1871), 154.

worden aangelegd.[115] Tot slot geeft ook de licentiaatsverhandeling van Christel de Pooter een lijst met kooplui op basis van de schepenregisters van 1470 tot en met 1475.[116] Op basis van deze bronnen heb ik een groter aandeel van de Antwerpse handelsgemeenschap kunnen capteren dan voorgaande onderzoekers. Bovendien heeft Jeroen Puttevils recent een diepgravende studie naar de Antwerpse handelsgemeenschap gepubliceerd waarin hij de evolutie en werking ervan onder de loep neemt.[117] Samen met de lijsten geven deze nieuwe inzichten mij de mogelijkheid om het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur en de relatie tussen het stadsbestuur en de handelsgemeenschap ten gronde te (her)bekijken.

Voor mijn analyse heb ik iedereen als handelaar gerekend die in de bronnen uitdrukkelijk werd omschreven als 'koopman' of die in de bovenvermelde takslijsten voorkomt. Het gaat dus om groothandelaars die op langere afstand handelden en niet over kleinhandelaars zoals meerseniers (cfr. Hoofdstuk 1). Zonen en kleinzonen van handelaars heb ik als afkomstig uit het handelsmilieu geïdentificeerd.[118] De hostelliers en makelaars die als lokale tussenpersoon dienden bij de langeafstandshandel heb ik in dit onderzoek niet kunnen meenemen, aangezien er voor Antwerpen geen inschrijvingslijsten of andere bronnen over het makelaarsambacht beschikbaar zijn. Sowieso hadden deze tussenpersonen in Antwerpen een minder belangrijke rol dan in Brugge. Terwijl het gebruik van een lokale makelaar in Brugge verplicht was, was dit niet het geval in Antwerpen. Bovendien werkten handelaars tegen het einde van de vijftiende en tijdens de zestiende eeuw vaker met een eigen agent of factor.[119] Deze komen in de hier gebruikte bronnen en literatuur wel naar voren.

Op basis van deze bronnen en literatuur heb ik het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur berekend voor de periode 1490-1559. Voor dit deel van mijn onderzoek neem ik ook de jaren vijftig van de zestiende eeuw mee, omdat

115 Jan Caluwaert, *Antwerpse pootersboeken 1533-1559*, vol. 1 (Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978); Jan Caluwaert, *Antwerpse pootersboeken 1559-1609*, vol. 2 (Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978); Jan Caluwaert, *Antwerpse pootersboeken. Index*, vol. 3 (Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978).

116 Christel De Pooter, 'Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475: een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad. Deel 2: bijlagen' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979), 25–26.

117 Puttevils, *Merchant and Trading*; Puttevils, 'The Ascent of Merchants'.

118 Volgens het Middelnederlands woordenboek is een koopman een '*Handelaar, verkooper, koopman*, ook van den groothandel gezegd, *groothandelaar*. Meermalen ook bet. coopman in het Mnl. *reizend kopman*; *koopman of handelaar, die met zijne waren de groote marktplaatsen bezoekt*.' 'Historisch woordenboek Nederlands en Fries', http://gtb.inl.nl/, z.d., geraadpleegd 27 juni 2018.

119 Dit wordt ook wel de overgang van passieve naar actieve handel genoemd. Jeroen Puttevils e.a., 'Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?', in *Overheid en economie: geschiedenissen van een spanningsveld* (Antwerpen: University Press Antwerp, 2014), 39–54.

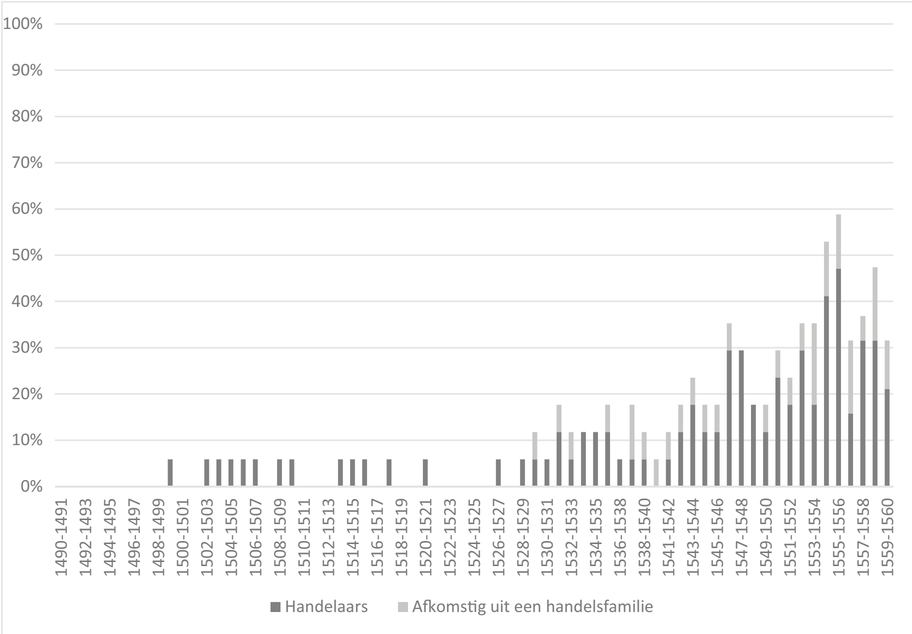
mijn resultaten toch licht afwijken van de interpretatie die Guido Marnef voor dat decennium ontwikkelde.[120] De periode vóór 1490 behandel ik dan weer niet, aangezien er voor de vijftiende eeuw nauwelijks bronnen beschikbaar zijn, met uitzondering van de poortersboeken (1390-1443),[121] of studies die ons informeren over de handelaars in de stad. Bovendien kende Antwerpen zijn grootste economische groei ook na die datum. Ondanks die ongekende economische groei vanaf de jaren 1490 en de grote groep rijke kooplieden in de stad, waren slechts 29 (16 procent) van de 181 wethouders die tussen 1490 en 1559 in Antwerpen actief waren afkomstig uit het commerciële circuit (Tabel 13; hierna wethouder-handelaars genoemd). Van deze wethouder-handelaars lijken er 23 zelf aan handel te hebben gedaan, terwijl er vijf voortkwamen uit een handelsfamilie.

Tabel 13. Aandeel wethouders afkomstig uit het handelsmilieu, 1490-1559

	Handelsmilieu	Anderen	Totaal
Wethouders	29 (16%)	152 (84%)	181 (100%)
Families	21 (23%)	70 (77%)	91 (100%)
Mandaten	136 (12%)	1045 (88%)	1181 (100%)

Deze 29 Antwerpse wethouder-handelaars stamden uit 21 verschillende families. De meeste van deze families waren nieuw in de Antwerpse politiek en maakten hun politieke debuut in de tijdspanne 1490-1559. Deze groep valt te splitsen in twee subgroepen. Enerzijds gaat het om zeventien families die van oudsher actief waren in de handel, maar die mettertijd negentien wethouder-handelaars voortbrachten. Anderzijds gaat het om vier families die eerst in de bronnen opduiken als een politieke dynastie, en mettertijd tien wethouders voortbrachten die betrokken waren in de handel. Tot deze laatste groep behoorden onder meer Joos Mannaert (nr. 382), Joos Hoon senior (nr. 71) en Joos Hoon junior (nr. 72). Zij waren de nakomelingen van twee wethouder-ambachtslieden die tussen 1477 en 1485 deel uitmaakten van de Antwerpse magistraat (cfr. Hoofdstuk 1). De politieke wortels van de families Van der Heyden en Van Immerseele gaan nog verder terug in de tijd, zelfs tot in de veertiende eeuw. De Van der Heydens duiken in de jaren vijftig van de vijftiende eeuw voor het eerst op als handelaars. De beschikbare bronnen suggereren dat de familie Van Immerseele pas tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw betrokken was in de handel. De wethouder-handelaars behoorden dus zowel tot de *homines novi* als tot de gevestigde politieke elite.

120 Marnef, *Antwerpen*.
121 SAA, 100#2061 (Poorters 1390-1443).

Figuur 5. Evolutie van het relatieve aantal mandaten dat door wethouder-handelaars werd ingevuld, 1490-1559

Deze 29 mannen met een nauwe band met het handelscircuit claimden tussen 1490 en 1559 samen twaalf procent van de beschikbare mandaten in het Antwerpse stadsbestuur. Het gros van de zetels in het stadsbestuur bleef dus in handen van mannen zonder handelsachtergrond. Deze resultaten liggen in lijn met de schattingen van Guido Marnef voor de periode 1550-1566. Hij stelde vast dat toen zestien procent van de wethouders handelaars waren en dat zij dertien procent van de zetels konden innemen.[122] De schattingen van Koen Wouters voor de periode 1520-1555 lagen dan weer wat lager. Hij vond slechts acht (zeven procent) handelaars in zijn onderzoekspopulatie van 117 wethouders die actief waren tussen 1520 en 1555.[123]

Het verschil tussen de resultaten van Wouters en die van Marnef is deels te verklaren door de evolutie doorheen de tijd van het aandeel handelaars in het stadsbestuur. Zoals blijkt uit Figuur 5 was er wel een stijgende trend in het aantal zetels dat de wethouder-handelaars konden claimen. Vooral vanaf 1530, toen Antwerpen getransformeerd was van een jaarmarktstad in een permanent handelscentrum, tekent zich een betekenisvolle en groeiende aanwezigheid af van ca. tien procent handelaars in het stadsbestuur. Niet minder dan twaalf van

122 Marnef, *Antwerpen*, 40.
123 Wouters, ‘Tussen verwantschap en vermogen’, 137.

de 29 wethouder-handelaars deden pas in de jaren vijftig van de zestiende eeuw hun intrede in de magistraat en ook het aantal zetels dat ze in het Antwerpse stadsbestuur inpalmden steeg in die jaren. Terwijl de wethouder-handelaars tussen 1490 en 1549 maar zeven procent van de mandaten voor hun rekening nemen[124] is dat tussen 1550 en 1559 al gestegen naar 38 procent. Rond 1555 bezetten ze zelfs meer dan 50 procent van alle mandaten in de magistraat.

De idee dat Antwerpen, gezien het lage aantal handelaars in zijn stadsbestuur, een uitzondering vormt binnen de gateway-steden, lijkt dus alleen op te gaan tot 1550. Daarna lijkt de stad aan een inhaalbeweging te zijn begonnen, die waarschijnlijk voortijdig beëindigd is door de religieuze, economische en politieke problemen die Antwerpen troffen tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw en de stad van haar gateway-functie beroofden.[125] Bovendien is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat het aandeel van zestien procent over de periode 1490-1559 een absolute minimumschatting is. Het blijft bijvoorbeeld onduidelijk of politieke nieuwkomers Gheeraert Adriaensssone (nr. 398) en Cornelis de Wijse (nr. 397) bij de handel betrokken waren of niet. De zoon van Cornelis de Wijse, ook Cornelis genoemd, was bijvoorbeeld aan het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw tapijthandelaar en wethouder in Antwerpen. Het blijft tot op heden helaas onduidelijk of ook zijn vader al in de handel zat of niet.

Hoewel wat uitgebreider dan vaak gedacht, mag de overlap tussen de Antwerpse politieke elite en de wereld van de handel niet worden overschat. De influx van handelaars in de bestuurlijke gremia kwam heel druppelsgewijs en traag op gang, en zelfs in het midden van de zestiende eeuw lag het aantal handelaars in het Antwerpse stadsbestuur nog altijd gevoelig lager dan in bijvoorbeeld zestiende-eeuws Lyon of zeventiende-eeuws Amsterdam, waar tijdens de economische bloeifase rond de 80 procent van de stadsbestuurders handelaar was of uit een handelsfamilie stamde.[126]

Deze vaststelling roept twee vragen op. Ten eerste blijft het onduidelijk waarom er vóór 1550 zo weinig handelaars in het stadsbestuur zaten, juist de jaren waarin de stad haar grootste economische transformaties doormaakte en meer handel en

124 De meeste bronnen die ons informeren over de handelsgemeenschap in Antwerpen stammen ook van na 1530. Het aantal handelaars vóór dat jaar ligt dus mogelijk ook nog hoger, maar gezien de formele eisen voor het toetreden tot het stadsbestuur en de aard van de inheemse handelsgemeenschap in Antwerpen (cfr. Infra) ligt het aantal handelaars vóór 1530 vermoedelijk niet heel veel hoger.

125 Voor meer informatie over de situatie in Antwerpen na 1560 zie Marnef, *Antwerpen*; Jan Lampo, *Gelukkige stad. De gouden jaren van Antwerpen (1485-1585)* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017).

126 In Amsterdam waren minstens 81% van alle burgemeesters tussen 1578 en 1630 zelf handelaar of stamden ze uit een handelsfamilies. In Lyon schommelt het aantal stadsbestuurders met een handelsachtergrond tussen de 75 en de 81% tussen 1520 en 1579. Lesger, *Handel in Amsterdam*, 144; Gascon, *Grand commerce et vie urbaine*, 1:412.

handelaars probeerde aan te trekken. Ten tweede is er de vraag naar de timing. Waarom duiken er vanaf 1530 en zeker vanaf 1550 opeens wel handelaars in het stadsbestuur op?

Verschillende onderzoekers hebben al geprobeerd om die eerste vraag te beantwoorden, maar allemaal vanuit de idee dat er ook na 1550 nog weinig handelaars in het stadsbestuur zaten. De meeste hypothesen vertrekken vanuit de idee dat de handelaars niet in het stadsbestuur wilden zetelen. Zo stelde Jeroen Puttevils dat de handelaars in Antwerpen geen nood hadden aan het prestige dat een politieke positie met zich meebracht. Bovendien zou een functie in het Antwerpse stadsbestuur hen afleiden van hun commerciële activiteiten en dat terwijl het stadsbestuur toch al alles deed om de handelsgemeenschap tevreden te houden.[127] Op basis van deze hypothese rijst wel de vraag waarom handel in Antwerpen tijdrovender was dan bijvoorbeeld in vijftiende-eeuws Brugge of de andere genoemde gateway-steden zoals Lyon of Amsterdam, waar nogal wat handelaren wel politiek actief waren.[128] Een mogelijk antwoord is te vinden in een oudere suggestie van Koen Wouters. Terwijl in vijftiende-eeuws Brugge vooral aan passieve handel werd gedaan – vreemde kooplieden kwamen naar Brugge om handel te drijven – waren de lokale Antwerpse handelaars vooral bezig met actieve handel, waarbij ze zelf naar het buitenland moesten reizen. Dit was echter vooral een fenomeen van de tweede helft van de zestiende eeuw.[129] Bovendien waren ook de Amsterdamse handelaars bezig met actieve handel en daar vonden zij wel de tijd om zich bezig te houden met het stadsbestuur.

Een andere mogelijkheid die door Oscar Gelderblom werd gesuggereerd is dat de institutionele omkadering in Antwerpen tijdens de zestiende eeuw zo efficiënt was geworden, dat handelaars geen nood hadden aan politieke vertegenwoordiging om hun belangen te verdedigen. Maar een vergelijking met zeventiende-eeuws Amsterdam door Gelderblom toont aan dat de commerciële instituties daar nog geavanceerder waren dan in Antwerpen.[130] Ook An Kint stelt dat de handelaars geen behoefte voelden om zich politiek te engageren, maar dan omdat ze de politiek en het beleid vanaf de zijlijn voldoende konden beïnvloeden.[131] Mogelijk slaagde de handelsgemeenschap er in Antwerpen in om hun verzuchtingen en verlangens via een breed arsenaal aan formele en informele kanalen te communiceren, zonder zelf een tijdrovend politiek mandaat te moeten opnemen (cfr. Infra).

127 Puttevils, *Merchant and Trading*, 138.

128 Dumolyn e.a., 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500', 311–12, 323, 327–28.

129 Puttevils, *Merchant and Trading*; Everaert, 'A Trail of Trials'.

130 Gelderblom, *Cities of Commerce*, 31–41.

131 Kint, 'The Community of Commerce', 340–42.

Op basis van mijn onderzoeksresultaten waarin het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur toch groter blijkt te zijn dan tot nu toe gedacht, lijkt de hypothese dat de handelaars niet in het stadsbestuur hoefden of wilden gaan zitten toch minder overtuigend. Mogelijk was het gebruik van de beschreven informele communicatienetwerken eerder een noodzaak dan een echte optie, aangezien handelaars met politieke aspiraties op de nodige reglementaire barrières stuitten. Deze barrières bieden mogelijk ook meteen antwoord op de bovenvermelde tweede vraag naar de timing en de evolutie van de instroom van handelaars in het stadsbestuur.

De toename van het aantal wethouder-handelaars na 1550 kan mogelijk worden verklaard door de ongelijke verdeling van het bronmateriaal (cfr. Supra), maar het lijkt meer aannemelijk dat de handelaars vóór deze datum praktisch niet in staat waren om deel te nemen aan het stadsbestuur door twee institutionele barrières. Een eerste barrière was het poorterschap. Een man moest minstens een jaar en een dag poorter van Antwerpen zijn voordat hij lid kon worden van het stadsbestuur. Het juridisch poorterschap verkrijgen was niet moeilijk. Iemand was poorter van de stad door geboorte, via een huwelijk met een man die reeds poorter was, door het poorterschap te kopen of bij grote uitzondering gratis toegekend te krijgen door de magistraat.[132] Het zijn alleen de namen van de gekochte poorters die in de poorterslijsten werden opgeschreven. Ondanks het gemak waarmee het poorterschap te verkrijgen was, was dit voor veel buitenlandse kooplieden toch geen interessante optie, aangezien het poorterschap vaak incompatibel was met het lidmaatschap van een vreemde natie. ‘Poorter worden’ impliceerde dus voor hen vaak het verlies van verschillende juridische, fiscale en financiële privileges. Dit verklaart meteen waarom 75 procent van de kooplieden die toch het poorterschap kochten, uit de Nederlanden afkomstig waren. Zij hadden geen eigen handelsnatie en hadden dus ook niets te verliezen bij het poorterschap, in tegenstelling tot hun buitenlandse collega’s.[133]

Mijn eigen resultaten lijken dit te bevestigen, want de meerderheid (ca. 70 procent) van de 28 gevonden wethouder-handelaars is afkomstig uit de Nederlanden en slechts een achttal hebben buitenlandse origine. Coenraet del Vaille (nr. 113), Alvaro d’Almaras (nr. 1), Jan de Haro (nr. 61) en Fernando de Bernuy senior (nr. 10) hadden Spaanse roots,[134] terwijl Melchior Groenenberghe (nr. 46) en Ambrosius Tucher

132 Jan De Meester, ‘De gebruik- en meerwaarde van pootersboeken voor historici. Casus: Antwerpen in de zestiende eeuw (vervolg)’, *Vlaamse Stam* 4 (2007): 322.

133 Jeroen Puttevils, ‘Sixteenth-Century Antwerp, a Hyper-Market for All? The Case of Low Countries Merchants’, in *Antwerp in the Renaissance*, onder redactie van Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 2020.

134 Alle vier deze wethouders met Spaanse roots hadden een moeder die uit de Nederlanden afkomstig was. Raymond Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555* (Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1996), 108.

(nr. 110) hun wortels in de Duitse gebieden hadden. Ook de roots van de families Schetz en Van Stralen lagen daar. De vader van Antoon van Stralen (nr. 108) was van Keulen naar Antwerpen gemigreerd, aangetrokken door de economische opgang van de stad. Symon Lhermite (nr. 81) kwam dan weer uit Frankrijk. Of Gheeraert Despommereaulx (nr. 390) ook buitenlandse roots had is onduidelijk, want zijn familienaam verwijst mogelijk naar een herkomst uit de Franstalige delen van het hertogdom Brabant. Blijkbaar vond deze groep het de moeite waard om het poorterschap te kopen of waren zij in de stad zelf geboren.

Een tweede mogelijke barrière voor handelaars bepaalde immers dat wethouders in Brabant geboren moesten zijn. Dit was een duidelijk obstakel voor de vele migranten die naar Antwerpen kwamen en niet uit het hertogdom Brabant afkomstig waren. Het verklaart waarom de eerste wethouder-handelaars in het stadsbestuur uit de gevestigde politieke elite voortkwamen en waarom de meeste andere wethouder-handelaars pas na 1530 en na 1550 hun intrede maakten in het Antwerpse stadsbestuur. Dit waren waarschijnlijk tweede-generatie-migranten, zoals het voornoemde voorbeeld van Antoon van Stralen (nr. 108) al aantoonde. Ook Alvaro d'Almaras (nr. 1), wiens vader vanuit Spanje naar Brabant kwam, behoort tot die groep. Hun vaders waren beiden niet in Brabant geboren en daarom niet in staat om toe te treden tot het stadsbestuur, ook al hadden ze dat mogelijk wel gewild. In Lyon konden zij dit wel, aangezien in deze stad voor vreemdelingen het burgerschap van de stad en een naturalisatie tot Frans burger de vereisten waren om tot het stadsbestuur te kunnen toetreden.[135] In Amsterdam was lidmaatschap van de vroedschap tot 1618 uitdrukkelijk voorbehouden aan Noord-Nederlanders, hetgeen buitenlandse kooplieden uitsloot.[136] Zowel Frankrijk als de Republiek waren beide echter veel grotere territoria dan het hertogdom Brabant, waardoor in deze steden sowieso meer handelaars aan de vereisten voor kandidaat-stadsbestuurder voldeden.[137] De regels rond geboorteplaats en poorterschap waren dus concrete barrières voor handelaars die zich in Antwerpen politiek wilden engageren, hetgeen de instroom van kooplieden in het Antwerpse stadsbestuur moet hebben vertraagd.[138]

135 Een aantal telgen uit grote handelsfamilies, zoals Jozef Arnolfini uit Firenze, liet zich naturaliseren in Frankrijk. Voor deze handelaars bood naturalisatie het grote voordeel dat hun eigendommen na hun overlijden niet geconfisceerd konden worden door de Franse koning. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine*, 1:336–67; 409.

136 Gelderblom, 'De deelname', 238.

137 Iedereen die geboren werd tijdens de Franse bezetting van het hertogdom Savoie (ca. 1535-1559) werd ook al Fransman beschouwd. Gascon, *Grand commerce et vie urbaine*, 1:366.

138 Op basis van mijn dataset lijken deze regels ook toegepast te zijn. Wouters kwam tot dezelfde conclusie voor een beperktere onderzoeksperiode. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 138.
De regels werden ook niet aangepast of versoepeld om zo meer handelaars in het stadsbestuur toe te laten. Mogelijk was de gevestigde politieke elite geen vragende partij hiervoor, omdat ze in het huidige systeem een vrij grote controle konden uitoefenen op wie zich bij hun rangen voegde en wie niet. Bovendien

Die vertraging werd ook mee veroorzaakt door de aard van de handelsgemeenschap in Antwerpen. Het Antwerpse commerciële circuit bestond tijdens de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw voornamelijk uit buitenlandse handelaars. Deze vreemde handelaren verplaatsten vanaf 1488 hun commerciële en financiële activiteiten maar gradueel van Brugge naar Antwerpen.[139] Zo verhuisde de Florentijnse natie pas in 1510 van Brugge naar Antwerpen.[140] De Portugese natie volgde in 1511 en tegen 1516 waren alle Italiaanse naties naar Antwerpen uitgeweken. In 1527 volgden ook de Aragonezen en de Catalanen. Sommige naties bleven echter in Brugge. Zo richtte Navarra in 1530 nog een nieuw consulaat op in Brugge en ook de naties van Biskaje en de Castilianen bleven gevestigd in de oude Vlaamse handelsstad.[141] In de praktijk zullen veel handelaars hun tijd dus hebben verdeeld tussen Brugge en Antwerpen,[142] zeker in de periode vóór 1530, wat verankering in de lokale gemeenschap, poorterschap en Brabantse geboorte verder bemoeilijkte. Daarnaast hadden ook weinig buitenlandse handelaars de intentie om zich permanent in de Scheldestad te vestigen.[143]

De lokale handelaars slaagden er pas tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw in deel te nemen aan de internationale handel en daardoor ook echt mee te tellen in die handel, zoals Jeroen Puttevils heeft aangetoond in zijn proefschrift.[144] Waarschijnlijk is dit één van de grootste verschillen met bijvoorbeeld Lyon en Amsterdam, waar wel van meet af aan een belangrijke en grotere lokale handelsgemeenschap aanwezig was die zich ook uitdrukkelijk engageerde in het stadsbestuur.[145] In Antwerpen groeide deze lokale handelsgemeenschap maar geleidelijk. Bovendien moesten handelsfamilies over een omvangrijk kapitaal beschikken om een politieke carrière uit te bouwen. Het opnemen van een politiek mandaat impliceerde immers op zijn minst een tijdelijke terugtrekking uit de handel en de functie was vrijwel

beperkte deze regels de poel van kandidaten, iets wat voor de gevestigde politieke families eerder een voordeel dan een nadeel zal zijn geweest.

139 Bart Lambert, 'Steep Fall or Gradual Decline? International Trade in Sixteenth-Century Bruges', in *Italien Als Vorbild? Ökonomische Und Kulturelle Verflechtungen Europäischer Metropolen Am Vorabend Der 'ersten Globalisierung' (1300-1600)*, onder redactie van Jörge Oberste en Susanne Ehrich (Regensburg: Schnell Steiner, 2019), 167–76.

140 Soly, *Capital at Work*, 100.

141 In 1488 waren de Castilianen wel naar Antwerpen verhuisd op bevel van Maximiliaan, maar in 1494 waren ze teruggekeerd naar Brugge. De naties van Navarra en Biskaje zouden bleven tot ca. 1585-1586 in Brugge. De Castilianen behielden hun zetel in Brugge tot in 1705. Joseph Maréchal, 'La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe sciècle', *Revue du Nord* 35, nr. 137 (1953): 18–22.

142 Fagel, *De Hispano-Vlaamse wereld*, 67–72.

143 Soly, *Capital at Work*, 176.

144 Puttevils, 'The Ascent of Merchants'; Voor een concrete casus zie Everaert, 'A Trail of Trials.'

145 Gelderblom, 'De deelname', 255; Gelderblom, *Cities of Commerce*, 37–38; Gascon, *Grand commerce et vie urbaine*, 1:369–74; 409.

onbetaald (cfr. Hoofdstuk 1).[146] Op het moment dat de lokale handelaars echt begonnen mee te spelen met de groten en over voldoende vermogen beschikten om zich politiek te engageren, druppelden de eerste handelaars dan ook het stadsbestuur binnen. Vooraleer dat proces zich kon doorzetten tot de situaties die historici reeds lang hebben herkend voor bijvoorbeeld Lyon en Amsterdam, strooiden de Beeldenstorm (1566) en de Nederlandse Opstand (1568-1648) roet in het eten. Indien de economische hegemonie van Antwerpen niet voortijdig beëindigd was, dan had de stijgende trend in het aandeel handelaars in het Antwerpse stadsbestuur zich wellicht verdergezet en dan zou het traject van Antwerpen waarschijnlijk minder anders zijn geweest dan dat van de andere gateway-steden.

Dat er vóór 1530 nauwelijks handelaars in het stadsbestuur van Antwerpen zaten, wil echter nog niet zeggen dat zij geen politieke invloed konden uitoefenen. Zoals An Kint al suggereerde (cfr. Supra) beschikten de handelaars waarschijnlijk over een breed scala aan officiële en officieuze kanalen via dewelke ze hun grieven of suggesties konden doorbriefen. Antwerpen zou op die manier mogelijk enige gelijkenis kunnen vertonen met het zestiende-eeuwse Livorno. Volgens Corey Tazzara was er in deze belangrijke Italiaanse havenstad geen overlap tussen de bestuurders, die uit het Florentijnse patriciaat werden gerekruteerd, en de handelsgemeenschap, maar was er via formele en informele kanalen wel sprake van een intense samenwerking tussen beide groepen.[147]

Eén van de meest directe manieren om via een meer informele weg het Antwerpse commerciële beleid te beïnvloeden was het huwen binnen de gevestigde politieke elite. Van de 29 wethouder-handelaars tussen 1490 en 1559, trouwden er negen met een telg van een gevestigde politieke familie. De Spaanse koopman-financier Jan de Haro (nr. 61), die in 1532 toetrad tot het stadsbestuur, trouwde bijvoorbeeld met Marie van den Werve. Ambrosius Tucher (nr. 110) die vanaf 1546 deel uitmaakte van de magistraat, sloot dan weer een huwelijksalliantie met een dochter van de familie Van Ursele. Ook handelaars die niet in de politiek terecht kwamen, trouwden echter met gevestigde politieke families. Zo trouwden twee dochters van Joos Drake (nr. 33) met handelaars die zelf nooit in het stadsbestuur zouden zetelen. Op een gelijkaardige manier sloot Marie Happaert, dochter van wethouder Lodewyck (nr. 349) en zus van wethouder Adriaen Happaert (nr. 57), een huwelijk met de koopman Antonio de Mesena. Barbara Rockox, zus van Nicolaes (nr. 99) en Jan (nr. 100), trouwde met de handelaar Ferando Dassa. Op die manier werd Dassa ook de schoonbroer van Lanceloot van Ursele (nr. 111) , aangezien hij in 1543 een andere Rockox zus, namelijk Adriana, als derde echtgenote nam (Afbeelding 9).

146 Wouters, 'Een open oligarchie?', 906.

147 Corey Tazzara, 'Managing Free Trade in Early Modern Europe: Institutions, Information, and the Free Port of Livorno', *The Journal of Modern History* 86, nr. 3 (2014): 493–529.

Afbeelding 9. 'Laatste oordeel' door Bernard van Orley, ca. 1540. Op de zijluiken staan Adriaen Rockox en Katlyne van Overhof afgebeeld met hun dertien kinderen, waaronder de latere wethouders Nicolaes en Jan Rockox. (© KIK-IRPA, Brussel)

Ook wethouder Gielis van Berchem (nr. 357) was op dezelfde manier verwant met handelaar Claes van Richtergem, aangezien hun respectievelijke vrouwen, Josine en Margariete Meeus zussen waren.[148]

Ook het lidmaatschap bij schuttersgilden, rederijkerskamers of religieuze broederschappen vormde een gelegenheid om banden te smeden tussen de handelsgemeenschap en de politieke elite van de stad. Deze organisaties hadden immers naast hun specifieke militaire, literaire of religieuze functie, ook een sterke sociale waarde. Via gemeenschappelijke maaltijden of het bijwonen van de begrafenissen van overleden leden werd het contact tussen de verschillende leden onderhouden. Door een gebrek aan bronnenmateriaal is over de Antwerpse schuttersgilden en rederijkerskamers en wie er lid van was helaas weinig geweten. Dankzij de fragmentarische informatie die wel beschikbaar is, bijvoorbeeld via vermeldingen op grafstenen, weten we dat verschillende telgen van politieke families actief waren in deze organisaties.

148 Soly, *Capital at Work*, 36 & 131.

Zo was wethouder Nicolas Rockox (nr. 99) hoofdman van de rederijkerskamer 'de Goudbloem'. Hendrik van Berchem junior (nr. 7) was in 1543 dan weer hoofdman van de gilde van de schermers in 1543, terwijl Gheert (nr. 120) en Aert van den Werve (nr. 118) hoofdman waren van de 'Gilde van de Voetboog' in respectievelijk 1522 en 1525. Of er ook veel kooplui lid waren van deze organisaties is meestal onduidelijk. Alleen van de rederijkerskamer 'de Violieren' is geweten dat er veel rijke handelaars lid waren en zelfs in het bestuur zaten,[149] waaronder ook wethouder-handelaar Melchior Schetz (nr. 103). Hij was in 1561 prins van deze rederijkerskamer.[150]

Over de religieuze broederschappen in Antwerpen zijn we iets beter geïnformeerd.[151] Zo zijn er voor de broederschap van het Heilig Kruis en Onze-Lieve-Vrouw-Lof ledenlijsten bewaard voor de door mij onderzochte periode. Wat duidelijk wordt op basis van deze ledenlijsten is dat deze twee broederschappen vooral de rijkere strata van de stedelijke samenleving aantrokken. Verschillende leden van het Antwerpse stadsbestuur waren ook lid van één van deze twee broederschappen. Lanceloot van Ursele (nr. 111) was bijvoorbeeld in 1544 meester van de broederschap van het Heilig Kruis. Ook Cornelis de Vos (nr. 116) was net als verschillende stadssecretarissen en rentmeesters lid van deze broederschap.[152] Helaas is er geen informatie beschikbaar over de achtergrond van de andere leden van de Heilig Kruisbroederschap, behalve dat minstens de helft religieuzen moesten zijn. Het is dus onduidelijk of er ook handelaars lid waren van deze broederschap.[153] De ledenlijsten van de broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-Lof geven dan weer wel vaak beroepsinformatie. Daaruit blijkt dat deze broederschap erg populair was bij kooplieden, die ca. 40 procent van de leden vormden, en de rijkere ambachtslieden. Ook verschillende telgen van de politieke elite waren lid, waaronder Walraven Drake (nr. 355), Cornelis van der Noot (nr. 305), Jan van Berchem (nr. 385) en Jan van Schoonhoven (nr. 389). In de lijsten zijn ook verschillende telgen van de families Van der Heyden en Van Halmale terug te vinden. Ook wethouder-handelaars Alvaro d'Almaras (nr. 1), Charles (nr. 98) en Cornelis (nr. 394) de Renialme, Melchior Schetz (nr. 103), Symon Lhermite (nr. 81) en Melchior Groenenberghe (nr. 46) waren lid van deze broederschap.[154] Ook werd het volledige stadsbestuur elk jaar uitgenodigd op

149 Kint, 'The Community of Commerce', 177.

150 De Groote, 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen met hun testament van 1 juli 1569', 288.

151 Voor een mooi overzicht van de bewaarde archieven zie Marie-Thérèse Claessens, 'De broederschappen te Antwerpen van de 14de eeuw tot circa 1600' (licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1969), 44–45.

152 Aert van Dale, Jan de Meyere, Peter van Wesenbeke, Willem de Moelnere en Willem van der Ryt. Claessens, 192–95.

153 Claessens, 79.

154 RAB, OLVKA, Onze-Lieve-Vrouw-Lof, GL 1 (rekeningen 1487-1527) en GL 2 (rekeningen 1528-1601); Puttevils, 'The Ascent of Merchants', 357. Ik zou graag Jeroen Puttevils bedanken voor het delen van zijn onderzoeksnota's over dit onderwerp.

de herdenkingsmis van de broederschap en op de jaarlijkse maaltijd waarbij het stadsbestuur ook deelnam aan de verkiezing van de nieuwe bestuurders van de broederschap.[155] De broederschap van Onze-Lieve-Vrouw-Lof vormde dus een mogelijk contactforum voor ontmoetingen tussen handelaars, rijkere ambachtslieden en het Antwerpse stadsbestuur.

Handelaars konden zich ook wenden tot meer formele kanalen om het economische beleid van de stad te beïnvloeden. Een eerste manier is het versturen van rekwesten, maar deze bronnen zijn in Antwerpen pas vanaf 1559 bewaard. Het is dus onduidelijk in welke mate de kooplieden gemeenschap dit medium gebruikten vóór die datum, toen ze zelf nog weinig vertegenwoordigers in het stadsbestuur hadden. Een andere meer geïnstitutionaliseerde weg was via het meerseniersambacht. Dit ambacht verenigde in Antwerpen alle kleinhandelaars zoals boterverkopers, kruideniers en handschoenverkopers. Aangezien dit ambacht in tegenstelling tot de overige Antwerpse ambachten niet zozeer producenten van goederen, maar vooral verkopers verenigde, stond het dichter bij de grote internationale handelaars dan de andere ambachten. Door lid te worden van dit ambacht en op te klimmen, slaagden sommige (groot)handelaars er dan ook in formele invloed uit te oefenen.[156] De ambachten in Antwerpen waren dan wel uitgesloten van de schepenbank of het burgemeesterschap, ze hadden wel een adviserende functie in de Maandagse Raad en leverden ook rentmeesters af (cfr. Hoofdstuk 1). Het meerseniersambacht was zelfs één van de drie geprivilegieerde ambachten die permanent een vertegenwoordiger had in die Maandagse Raad.[157] Verschillende telgen van de familie Van Dale waren bijvoorbeeld lid van het meerseniersambacht. Aert van Dale slaagde er zelfs in om rentmeester-ambachtsman te worden als vertegenwoordiger van de meerseniers en op die manier slaagde de familie er mogelijk in om door te dringen tot de politieke elite van de stad. Zijn zoon Pauwels van Dale (nr. 23) zou immers in 1544 in het stadsbestuur zetelen.[158] Zelfs buiten dit institutionele kader waren de meerseniers echter een belangrijke en invloedrijke groep in de stedelijke samenleving. In 1517 gebruikten ze die invloed bijvoorbeeld om de trage werking van de stadswaag aan te kaarten bij het stadsbestuur.[159]

Op een gelijkaardige manier konden handelaars de functie van wijkmeester gebruiken om invloed uit te oefenen. De 24 wijkmeesters, twee per wijk, vormden namelijk de brug tussen het stadsbestuur en de stadsbewoners. Bovendien konden de

155 Hadewijch Masure, 'Soe sullen de broederen samentlyck vergaderen: Actieve participatie aan het broederschapsleven in Antwerpen, ca. 1375-1650' (masterproef, Universiteit Antwerpen, 2010), 18.

156 Puttevils, 'The Ascent of Merchants', 355; Neelen, 'Het Antwerpse meerseniersambacht'.

157 De andere twee geprivilegieerde ambachten waren de hoveniers en de schippers. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 22–25.

158 Puttevils, 'The Ascent of Merchants', 355; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

159 Puttevils, 'The Ascent of Merchants', 355.

wijkmeesters de helft van de kandidatenlijst voor het nieuwe stadsbestuur bepalen (cfr. Hoofdstuk 1). Er is geen informatie beschikbaar over de formele eisen voor het wijkmeesterschap, zoals het hebben van het poorterschap of over de concrete manier waarop wijkmeesters in deze periode werden aangesteld. Wat wel duidelijk is, is dat de functie tussen 1490 en 1560 vaak door handelaars en ambachtslieden werd ingevuld. Waar tussen 1477 en 1490 nog verschillende telgen van politieke families deze functies innamen, maar niet domineerden, daalt hun aantal na 1490 ten voordele van andere groepen in de stedelijke samenleving. Vooral voor handelaars moeten deze functies een interessant alternatief hebben gevormd voor het zetelen in het stadsbestuur, aangezien het wijkmeesterschap minder tijdsintensief was, maar tegelijk de nodige politieke invloed verschafte. Ook het aalmoezenierschap werd regelmatig door handelaars ingevuld, al vereiste dit wel meer tijdsinvestering (cfr. Hoofdstuk 1).

Huwelijksbanden, lidmaatschap van militaire, culturele en religieuze organisaties, het sturen van rekwesten of het opnemen van functies binnen het meeserseniersambacht, optreden als wijkmeester of aalmoezenier zijn maar enkele van de alternatieve manieren waarop in Antwerpen de handels- en de ambachtswereld invloed konden uitoefenen op het beleid.[160] Ook de solidariteit op buurt- en parochieniveau, de vele tavernes, gokhuizen en bordelen, en de netwerken van vrienden en magen boden mogelijkheden tot lobbywerk. Het is onmogelijk om te bepalen welk van deze kanalen wel of niet werd gebruikt door de handelsgemeenschap of welk kanaal het zwaarst doorwoog, aangezien er geen bronnen over bewaard zijn gebleven en lobbywerk vaak, net als vandaag de dag, in de schaduw van de macht plaatsvond en dus niet werd gedocumenteerd.[161]

Uit deze analyse blijkt dus dat de politieke elite van Antwerpen anders was dan die in andere gateway-steden, in de zin dat ze langer gescheiden bleef van de commerciële sfeer omdat de influx van handelaars in het stadsbestuur trager en later op gang kwam dan in deze andere gateway-steden en ook sneller werd afgebroken. Deze tragere influx lijkt eerder een gevolg te zijn geweest van de formele eisen waaraan een stadsbestuurder moest voldoen en aan de specifieke aard van de inheemse handelsgemeenschap, dan aan de aanwezigheid van een uit de middeleeuwen stammend gesloten patriciaat of een politieke desinteresse bij de handelaren. Dit wil echter niet zeggen dat de handelsgemeenschap geen andere

160 Deceulaer stelt in zijn studie over het Antwerpse ambachtswezen dat er ook tijdens de vroege zeventiende eeuw informele communicatiekanalen werden gebruikt tussen het stadsbestuur en de ambachtswereld. Deceulaer, 'Conflicten', 149.

161 Ook Ben Eersels heeft in zijn doctoraat over de politieke invloed van de ambachten in Maastricht, Leuven en Sint-Truiden aandacht voor informele contacten en lobbywerk, maar ook hij geeft aan dat deze contacten in de bronnen bijna onvindbaar zijn. Eersels, 'The Craft Guilds Are the City. Political Participation in Late Medieval Towns. Brabant and Liège (c. 1360-1500)', 184, 197–98.

formele en informele contactfora of kanalen kon aanboren om haar grieven en behoeftes aan het stadsbestuur kenbaar te maken, al is het moeilijk om het belang en de werking van deze kanalen in te schatten.

Het toenemende belang van een universitaire scholing

Een laatste element dat in dit hoofdstuk aan bod moet komen is universitaire scholing. De beperkte instroom van handelaars in het stadsbestuur werd volgens Kint gecompenseerd door een toename in het aantal universitair geschoolde wethouders. Volgens deze onderzoeker werd opleiding in toenemende mate belangrijker dan de politieke tradities van een familie of de politieke relaties van een kandidaat-wethouder.[162] Dit past ook binnen het historiografisch narratief dat stelt dat het groeiende belang van het Romeinse recht en de toenemende complexiteit in de administratie en de handel vroeg om meer specialisatie en leidde tot een toename in het aantal universitair geschoolde functionarissen.[163] Wouters was het echter niet eens met Kint. Hoewel hij vaststelde dat Antwerpen tussen 1520 en 1555 een groot aantal universitair geschoolde wethouders had in vergelijking met verschillende andere Vlaamse en Brabantse steden, toonde hij ook aan dat tussen 1520 en 1555 een aantal van de meest succesvolle wethouders geen academische achtergrond had.[164] De vraag blijft dus in welke mate het profiel van de politieke elite veranderde doorheen de tijd en in welke mate een universitaire scholing aan belang won als onderdeel van dit profiel. Was er een toename in het aantal universitair geschoolde wethouders op de lange termijn en zo ja, op welke manier vormde dit dan een concrete meerwaarde voor het besturen van een handelsmetropool?

Een eerste bron die ons informeert over het aantal universitair geschoolde wethouders zijn de schepenregisters en het wethoudersboek. In de lijsten van de samenstelling van het stadsbestuur worden sommige wethouders immers als 'meester' omschreven, een titel die naar een academische opleiding verwijst.[165] Wanneer iemand zowel de riddertitel als een academische titel bezat, werd enkel

162 Kint, 'The Community of Commerce', 292–93.

163 Voor een goede introductie in het belang van universitaire schooling en de professionalisering van de staat tussen de dertiende en de achttiende eeuw zie Hilde De Ridder-Symoens, 'Training and Professionalization', in *Power Elites and State Building*, onder redactie van Wolfgang Reinhard (Oxford: Oxford university press, 1996), 149–72.

164 Wouters, 'De invloed', 54–55.

165 De titel 'meester' kan ook naar het meesterschap binnen een ambacht verwijzen, maar aangezien er geen ambachtslieden in het Antwerpse stadsbestuur zitten, kan veilig aangenomen worden dat 'meester' hier naar een universitaire opleiding verwijst. Bovendien wordt geen enkele van de wethouder-ambachtslieden in deze lijsten omschreven als 'meester'.

de eerste vermeld. Willem Drake (nr. 34) werd bijvoorbeeld in de wethouderslijsten als 'meester' omschreven;[166] hij was dan ook doctor in de rechten.[167] Maar vanaf het moment dat hij rond 1506 geridderd werd, lijkt zijn academische titel van ondergeschikt belang en wordt deze niet meer vermeld.[168] Aangezien verschillende wethouders al over de riddertitel beschikten toe ze hun intrede maakten in de magistraat (cfr. Hoofdstuk 4) en het dus onduidelijk is of ze ook de titel 'meester' hadden, heb ik de informatie van de wethouderslijsten aangevuld met informatie uit de studie van Hilde De Ridder-Symoens die de universitaire scholing bij het Antwerpse en Leuvense stadsbestuur heeft onderzocht. Voor haar onderzoek onderzocht De Ridder-Symoens de matrikels van verschillende Europese universiteiten tussen 1430 en 1580.[169] Terwijl de meestertitel in de wethouderslijsten duidelijk aangeeft dat iemand, minstens door zijn gelijken, als academisch gevormd werd beschouwd, moeten de universiteitsmatrikels met meer voorzichtigheid worden benaderd. Ten eerste zijn deze matrikels slechts zelden zonder hiaten bewaard. Ten tweede geven deze bronnen maar beperkte informatie over de ingeschreven student. Hierdoor is het in het geval van homoniemen soms onmogelijk om uit te maken wie ingeschreven was, zeker bij de onderzochte 162 families, die vaak de neiging hadden om van de ene generatie op de andere dezelfde voornaam door te geven. Ten slotte werden studenten maar één keer ingeschreven, meestal in de *artes* faculteit, waardoor het vaak onmogelijk te achterhalen valt wat de student heeft gestudeerd en of hij uiteindelijk het diploma heeft behaald.[170] De combinatie van deze bronnen geeft dus slechts een minimumschatting van het aantal universitairgeschoolde wethouders.

Over de volledige onderzoeksperiode hadden minstens 84 personen, ofwel 25 procent van de 341 wethouders, een universitaire opleiding genoten, waaronder acht wethouder-handelaars en één wethouder-ambachtsman.[171] Van 52 personen werd in de matrikels enkel een vermelding gevonden, terwijl vier enkel als 'meester' in de wethouderslijsten worden betiteld. Van de overige 28 is zowel de meestertitel als een inschrijving aan een universiteit teruggevonden. In totaal werd dus van 80 wethouders een inschrijving teruggevonden in de universiteitsmatrikels.

166 SAA, SR 103, 1 r.; SR 128, 180 v.
167 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 181.
168 SAA, SR 130, 192 r.
169 De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming'.
170 De Ridder-Symoens, 26–27.
171 Jan Cornelis (nr. 312) was één van de ambachtslieden die in de nasleep van de *Quaeye Werelt*-opstand in het stadsbestuur kwam en de enige wethouder-ambachtsman waarvan geweten is dat hij een universitaire scholing had genoten. De wethouder-handelaars met een universitaire scholing zijn Jan de Haro (nr. 61), Claes van der Heyden (nr. 65), Michiel van der Heyden (nr. 70), Joos Hoon (nr. 71), Jacob Houtappel (nr. 73), Charles de Renialme (nr. 98), Ambrosius Tucher (nr. 110) en Joos Mannaert (nr. 382). Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

Zoals blijkt uit Tabel 14 werd voor sommigen van deze 80 wethouders meer dan één inschrijving teruggevonden. Van negen onder hen werden twee inschrijvingen teruggevonden. Deze negen gingen allemaal eerst in Leuven studeren om daarna hun opleiding af te maken in Orléans, op één man na. Jaspar Van Halmale (nr. 53) trok in 1501 eerst naar Orléans om daarna, in 1507, naar Padua te trekken. Aan beide universiteiten schreef hij zich in voor de rechtenopleiding. Jan Coelgheenensone de Jonge (nr. 325) spant echter de kroon met drie inschrijvingen. Hij werd in 1463 ingeschreven aan de Universiteit van Orléans, in 1466 in Leuven en in 1469 terug in Orléans. Aangezien hij later advocaat en raadsheer bij de Grote Raad van Bourgondië en Brabant wordt, is het vrijwel zeker dat hij rechten heeft gestudeerd.[172] In totaal werden er in de matrikels dus 91 inschrijvingen gevonden voor 80 wethouders.

Tabel 14. Richting waarvoor de wethouders ingeschreven waren aan de universiteit, 1400-1549

Richtingen	Richtingen (o.b.v. alle inschrijvingen)	Richting (o.b.v. hoogste opleiding per wethouder)
Onbekend	39	36
Artes	29	22
Rechten	22	21
Geneeskunde	1	1
Totaal	**91**	**80**

Al deze mensen die ingeschreven waren aan de universiteit en later wethouder werden, zullen de *artes*-opleiding hebben aangevat, wat een brede basisopleiding was. Het behalen van dit diploma was een voorwaarde om aan één van de hogere faculteiten (theologie, rechten of geneeskunde) te kunnen starten. Een deel van de groep zal vermoedelijk na de *artes*-opleiding gestopt zijn met hun universitaire carrière, terwijl een ander deel, minstens 22 latere wethouders, nog verder gestudeerd heeft.[173] De overgrote meerderheid van hen studeerde rechten, hetgeen ook blijkt uit de universiteiten die ze bezochten. Zoals blijkt uit Tabel 15 was Leuven het populairst, wat gezien de nabijheid niet mag verwonderen. Leuven wordt gevolgd door Orléans, dat net als Bologna en Padua bekend stond om zijn rechtenonderwijs.

172 SAA, PK 3272; De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 70.

173 Als de student zijn opleiding in een hogere faculteit volgde aan dezelfde universiteit waar hij ook de *artes*-opleiding had gevolgd, werd hij niet opnieuw ingeschreven. Daarom zijn dit minimumschattingen.

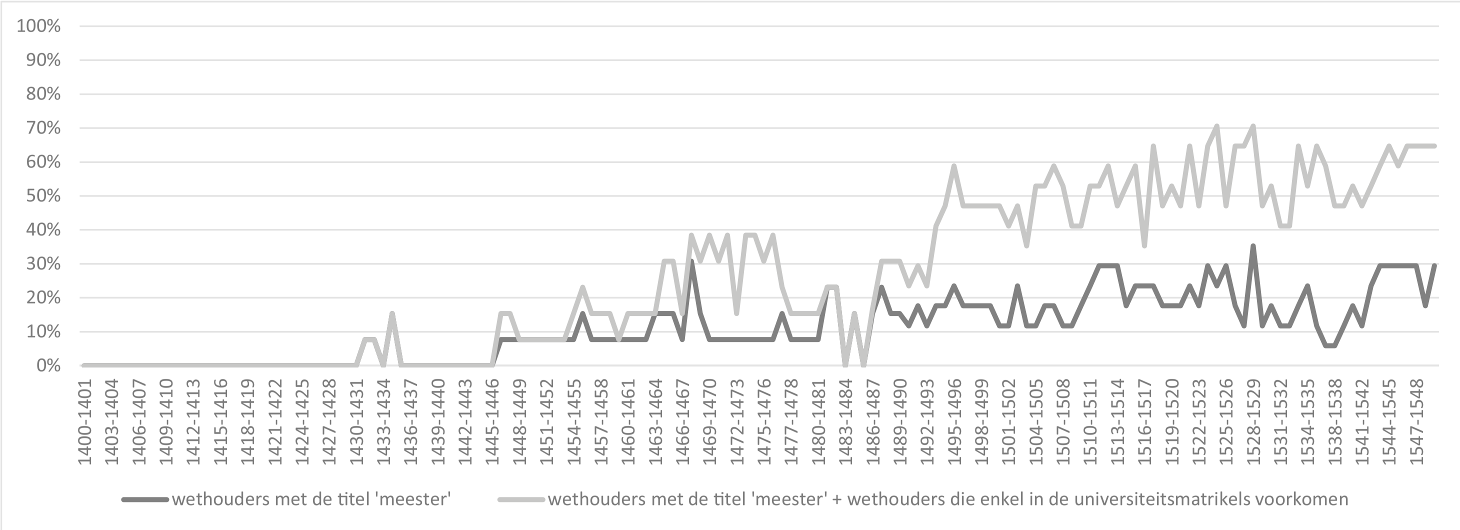
Tabel 15. Universiteit waaraan de wethouders ingeschreven waren, 1490-1549

Universiteit	Aantal ingeschreven wethouders
Leuven	69
Orléans	15
Bologna	1
Padua	1
Siena	1
Keulen	1
Onbekend	3
Totaal	**91**

De kernvraag is natuurlijk hoe die groep van academisch opgeleide wethouders gespreid was in de anderhalve eeuw tussen 1400 en 1550. Zoals te zien is op Figuur 6 verschenen de eerste universitair-geschoolde wethouders al in 1431 en 1434 in het stadsbestuur. Jan van Halmale (nr. 225) studeerde vanaf 1421 rechten aan de universiteit van Bologna. Het is onduidelijk waar Gheert de Wilde (nr. 232) studeerde, maar hij studeerde vermoedelijk geneeskunde aangezien hij stadschirurgijn werd. Deze twee mannen zijn zeer vroege voorbeelden van opgeleide wethouders, aangezien het aantal universitair-geschoolde wethouders pas vanaf de jaren 1440 begint toe te nemen, met een sterke stijging vanaf de jaren 1460. Deze opwaartse trend werd enkel kortstondig onderbroken door de periode van gedeeld bestuur met de ambachten, een milieu waarin universitaire studies niet geheel onbekend maar wel erg zeldzaam waren, maar nam na 1490 spectaculair toe.

De groei in het aantal universitair-geschoolde wethouders is terug te brengen tot twee groepen. Een eerste groep zijn de gevestigde politieke geslachten waarvan verschillende begonnen te investeren in de opleiding van hun kinderen. Met name de families Van Halmale, Van Berchem, Van den Werve en Van Liere stuurden hun kinderen vanaf het begin van de zestiende eeuw steeds vaker naar de universiteit. Andere families, zoals De Schermere, hadden al een lange traditie om hun kinderen naar de universiteit te sturen. De prominente familie Drake lijkt dan weer zelf weinig belang te hebben gehecht aan een academische vorming, maar ze huwde wel met families die dat wel deden. Katline Drake trouwde bijvoorbeeld met de bekende Antwerpse boekdrukker en humanist Pieter Gillis, die contacten onderhield met Erasmus en Thomas More, die *Utopia* aan hem zou opdragen (zie stamboom familie Drake). Een andere telg uit de familie Drake huwde Cornelis van der Noot (nr. 305). Hij kwam uit een ambtenarenfamilie die een groot belang hechtte aan een juridische opleiding en waarvan meerdere leden in de Raad van Brabant zetelden, het hoogste rechtscollege in Brabant.[174]

174 Hilde De Ridder-Symoens, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)', in *Recht en Instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx*, onder redactie van Gustaaf Asaert (Leuven, 1981), 257–58.

Figuur 6. Het relatieve aandeel mandaten ingevuld door mannen met de titel 'meester' en/of die ingeschreven waren aan een universiteit, 1400-1549[175]

175 Vanwege de bovenbeschreven heuristische problemen heb ik ervoor gekozen om in Figuur 6 twee curves weer te geven. De eerste geeft het relatieve aandeel wethouders weer die de titel 'meester' kregen in de wethouderslijsten. De tweede is de som van deze wethouders met diegene van wie enkel een vermelding in de matrikels werd teruggevonden. Op die manier geeft Figuur 6 een minimumschatting van het aantal universitair geschoolde wethouders in het Antwerpse stadsbestuur en de evolutie van dat aantal doorheen de tijd.

Dit voorbeeld brengt meteen de tweede groep in beeld, namelijk de *homines novi* met een universitaire achtergrond. De gevestigde politieke geslachten verwelkomden duidelijk graag universitair geschoolde nieuwkomers in hun rangen. De erfdochter van de familie Van der Moelen trouwde bijvoorbeeld met Philip de Cottereau (nr. 19) die in Leuven gestudeerd had.[176] Ook enkele van de bovenvermelde wethouders zonder duidelijke connectie met de gevestigde politieke elite hadden een universitaire opleiding genoten. Jacob Houtappel (nr. 73) had in Leuven eerst de *artes*-opleiding gevolgd, alvorens hij vanaf 1533 in Orléans rechten ging studeren.[177] Ook Peter de Clerck (nr. 17) had in Leuven gestudeerd en ook hij raakte het Antwerpse stadsbestuur binnen zonder aanwijsbare connectie met de gevestigde politieke families.[178] In totaal traden tussen 1400 en 1549 25 academisch geschoolde *homines novi* toe tot de politieke elite. Vier van hen waren handelaars. Een academische vorming lijkt dus op het eerste gezicht een voordeel te zijn geweest voor mannen zonder connecties, maar met politieke aspiraties.

Deze vaststellingen lijken dan ook de bewering van An Kint te bevestigen dat een academische achtergrond steeds belangrijker werd voor wie een politieke carrière wilde uitbouwen in Antwerpen. Toch is een meer genuanceerde interpretatie nodig. Zoals al aangegeven merkte Wouters op dat tussen 1520 en 1555 verschillende van de meest succesvolle wethouders geen academische achtergrond hadden. Als we kijken naar de topwethouders, diegenen die samen 33 procent van de mandaten konden claimen, dan heeft tijdens de periode 1490-1519 50 procent van hen een universitaire scholing genoten, tegenover maar 33 procent in de periode 1520-1549. Niet alle wethouders of politieke families waren dus universitair geschoold en ook zonder die scholing was een succesvolle politieke carrière mogelijk.

De vraag blijft dus in welke mate een (juridische) universitaire scholing een meerwaarde kan hebben gevormd bij het besturen van de stad. Een trend naar beter opgeleide wethouders lijkt op het eerste gezicht logisch, aangezien een politieke carrière meer voorstelde dan alleen het accumuleren van mandaten en het bijbehorende sociale prestige. Naast administratieve taken was het stadsbestuur ook verantwoordelijk voor een deel van de wetgeving en de rechtspraak. De schepenbank stond samen met respectievelijk de schout of de amman in voor de rechtspraak in strafrechtelijke en burgerlijke dossiers.[179] In deze hoedanigheid werd ze ook wel de Vierschaar genoemd. Deze Vierschaar was ook verantwoordelijk voor de afhandeling van commerciële disputen, aangezien Antwerpen niet over een gespecialiseerde handelsrechtbank beschikte, iets wat veel andere handelscentra

176 De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming', 73.
177 De Ridder-Symoens, 75.
178 De Ridder-Symoens, 74.
179 Meewis, *De vierschaar*.

wel hadden.[180] Het belang van deze functie wordt duidelijk geïllustreerd door de klachten van de Antwerpse kooplieden over de gerechtelijke achterstand van de lokale rechtbank tijdens de periode van gedeeld bestuur met de ambachten. Dat de wethouder-ambachtslieden niet over de nodig kennis en tijd beschikten om als rechters te dienen, gold voor Maximiliaan van Oostenrijk als perfect excuus om hen uit het stadsbestuur te verdrijven (cfr. Hoofdstuk 1). In de jaren na dit voorval nam het aantal en de complexiteit van de (vrijwillige) rechtspraak in Antwerpen alleen maar toe.

De meeste dossiers die voor de Vierschaar kwamen, hadden echter te maken met gewoonte- en mercantiel recht, terwijl op de universiteiten canoniek en Romeins recht werd gedoceerd, het *ius commune*. Toch was het onderscheid tussen gewoonterecht en het *ius commune* in de praktijk vaak niet zo duidelijk. Het *ius commune* diende namelijk als een aanvulling op het gewoonterecht en assimileerde minstens vanaf de zestiende eeuw met het Antwerpse gewoonterecht.[181] Bovendien leerden de studenten op de universiteit vaardigheden aan, zoals het interpreteren van recht, die ook nuttig waren wanneer ze te maken kregen met gewoonte- of feodaal recht.[182] Een universitaire juridische scholing kwam tot slot ook van pas wanneer de stad haar privileges wilde verdedigen of andere onderhandelingen moest voeren met het centrale bestuur, waar al veel langer universitaire juristen te werk werden gesteld.[183] Sommigen van de wethouders zullen ook de oversteek maken naar dat centrale bestuur, zoals de eerder genoemde Jan Coelgheenensone de Jonge (nr. 325). Een universitaire scholing kon wethouders dus ook helpen om hogerop te geraken, al is deze groep eerder beperkt zoals zal blijken uit Hoofdstuk 4. Er is dus wel een aantal redenen aan te halen waarom een universitaire juridische scholing een meerwaarde vormde.

Toch was deze universitaire scholing geen *conditio sine qua non* voor een succesvolle politieke carrière.[184] Wethouders konden ook op meer informele manieren juridisch geschoold worden en dan wel in het gewoonterecht. Juridische kennis werd vaak van vader op zoon doorgegeven of kon verkregen worden tijdens het uitoefenen van bepaalde functies zoals die van schout of baljuw.[185] Het is ook

180 Jones, *The Italian City-State*, 495; Dave De ruysscher, 'Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)' (doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2009), 397.

181 De vraag blijf natuurlijk of dit laatste niet vooral gebeurde onder invloed van de vele universitair geschoolde juristen in het stadsbestuur en de stadsadministratie. De ruysscher, 'Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)', 103–4, 108.

182 De Ridder-Symoens, 'Training', 162.

183 De Ridder-Symoens, 155.

184 Dit lijkt nergens het geval te zijn geweest in laatmiddeleeuws Europa. De Ridder-Symoens, 160.

185 Dirk Heirbaut, 'Who Were the Makers of Customary Law in Medieval Europe?', *Tijdschrift Voor Rechtsgeschiedenis* 75, nr. 3 (2007): 257–74.

veelzeggend dat een riddertitel voor een wethouder nog steeds als waardevoller werd beschouwd dan een meestertitel, aangezien die laatste werd weggelaten bij het verkrijgen van de eerste.[186] Het is bovendien illustratief dat ook in steden waar de opleidingsgraad van het stadsbestuur lager lag, zoals in Gent en Leiden, de stadsbestuurders hun juridische taken ook naar behoren konden uitvoeren.[187] De enige stad waar het opleidingsniveau van het stadsbestuur dat van Antwerpen kon evenaren was de universiteitsstad Leuven. Volgens De Ridder-Symoens kan het hoge aantal universitair-geschoolde wethouders in Antwerpen dan ook vooral verklaard worden vanuit de commerciële functie van de stad, de daarbij horende rijkdom en haar rol als centrum van het Humanisme.[188] Het lijkt er dus sterk op dat niet het specifieke professionele profiel dat iemand aan een universiteit had verworven het grootste voordeel was.

Mogelijk bracht deze opleiding aanzien, een brede culturele vorming en sociale netwerken met zich mee. Naarmate de Antwerpse bevolking tussen 1400 en 1550 toenam, groeide de groep rijke burgers ook, zoals bleek uit de vrijwillige lening van 1552 en de verplichte lening van 1574 (cfr. Hoofdstuk 1). Een universitaire scholing bood de politieke elite daarom nieuwe manieren om zich te onderscheiden van de rest van de stedelijke samenleving.[189] Dit patroon was zeker niet uniek voor Antwerpen. Op een vergelijkbare manier investeerden de Toscaanse elites volgens Giovanna Benadusi tijdens de zestiende eeuw bijvoorbeeld in een notariële carrière om tijdens de zeventiende eeuw om te schakelen naar militaire carrières, ten dele omdat de notariële functies inboetten aan prestige.[190]

Meer dan het bewijs van iemands intellectuele capaciteiten, was het behalen van een academische graad namelijk een lange en dure onderneming. Bovendien was het een goede omgeving om sociale netwerken te creëren, uit te breiden en om nieuwe families voor de politieke elite te rekruteren.[191] De universiteiten boden daarnaast ook een brede vorming: '*At the universities and academies the future elites received a social, moral, and political education in the prevailing standards and values of the society which they were presumed to lead.*'[192] Dave De ruysscher noemt de toename van het aantal juridisch geschoolde wethouders in Antwerpen

186 Terwijl in Italië een juridische opleiding vanaf ca. 1300 een voorwaarde werd om lid te kunnen worden van het stadsbestuur, was dit in de Nederlanden niet het geval. Jones, *The Italian City-State*, 4.

187 Brand, *Over Macht En Overwicht*, 267–71; Willem Pieter Blockmans, 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw', *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde*, 1987, 94–95.

188 De Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming'.

189 De ruysscher, 'Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)', 113.

190 Giovanna Benadusi, 'Career Strategies in Early Modern Tuscany: The Emergence of a Regional Elite', *The Sixteenth Century Journal* 25, nr. 1 (1994): 85–99.

191 De Ridder-Symoens, 'Training', 159–60.

192 De Ridder-Symoens, 159.

dan ook '[...] veeleer een uiting van een culturele heroriëntatie van een bestaande elite dan van een opname van experts uit andere kringen.'[193] Gezien het belang van familie- en huwelijksbanden om toe te treden tot de Antwerpse politieke elite, lijkt het inderdaad een keuze te zijn geweest van een aantal politieke families om zelf of via de huwelijksrelaties die ze aangingen te investeren in een universitaire scholing. Zo konden ze zich op een cultureel-intellectuele manier onderscheiden van de groeiende groep rijken binnen de stedelijke samenleving en zichzelf als aparte sociale groep binnen die samenleving blijven reproduceren.

Conclusie

De wethouders die in Antwerpen in 1550 actief waren, bestuurden een totaal andere stad dan diegenen die de macht in 1400 in handen hadden. Antwerpen was getransformeerd van een middelgrote stad in 1400 in dé commerciële hotspot van West-Europa rond het midden van de zestiende eeuw. Ondanks deze enorme transformatie veranderde de interne machtsbalans en de omvang van de politieke elite van Antwerpen tijdens deze periode heel weinig. Toch verhult deze schijnbare continuïteit belangrijke veranderingen. Ten eerste verbergt het de groeiende exclusiviteit van het bestuurlijke milieu in de stedelijke samenleving. Het aantal families dat betrokken was bij het leveren van de wethouders bleef immers even groot, terwijl het aantal inwoners van de stad explodeerde. De politieke elite werd dus niet in absolute, maar wel in relatieve zin een veel exclusievere groep binnen de stedelijke samenleving. Relatief gezien kreeg het bestuursmilieu naarmate de tijd verstreek dus een meer oligarchisch karakter.

Voor de wethouders zelf en de gewone Antwerpenaren moeten de stadsbestuurders en hun familie in elk geval een herkenbare groep zijn geweest. In een willekeurig decennium was er steevast een aggregaat van zo'n vijftigtal families actief in het stadsbestuur, en vrijwel alle politieke families waren door huwelijken met elkaar verbonden. Een recente studie naar politieke elitevorming in zestiende-eeuws Gent toont dat dit geen vanzelfsprekendheid was: daar bestond het stadsbestuur uit diverse clusters waarbij telkens een grote politieke dynastie steeds kleinere families en individuele schepenen aan zich bond door huwelijken, maar waarbij die grote dynastieën zelden of nooit onderling trouwden.

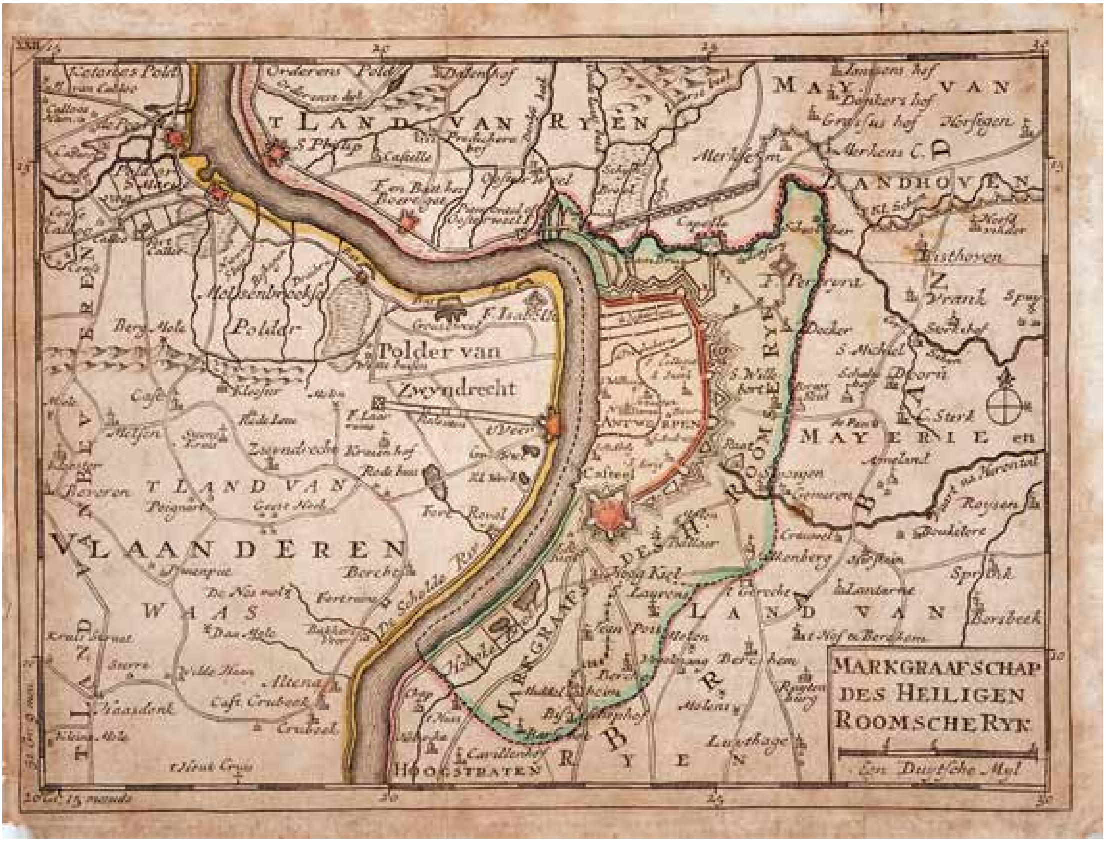
Dat het Antwerpse stadsbestuur de kapstok was voor de vorming van een elitemilieu wil niet zeggen dat we dit milieu als een 'patriciaat' moeten duiden, zoals traditioneel wordt gedaan in de historiografie. Dat concept camoufleert namelijk enkele belangrijke sociale kenmerken van de politieke elite. In de eerste

193 De ruysscher, 'Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)', 113.

plaats moet worden beklemtoond dat dit milieu uit een kern en een periferie bestond. Enerzijds was de politieke elite opgebouwd uit echte dynastieën die zich in hoge mate moeten hebben gedefinieerd aan de hand van hun bestuursfuncties. Anderzijds is er ook een veel groter aantal personen en families aan te wijzen die slechts occasioneel of zelfs maar eenmalig betrokken waren in het stadsbestuur. Voor een individu dat na lang wachten eens het schepenkleed mocht aantrekken was dat misschien veel meer een levensbepalend hoogtepunt dan voor een telg van een grote dynastie die van kindsbeen af was opgevoed met de verwachting om ooit in de voetsporen van zijn vader, ooms en grootvaders te treden. Het is tekenend dat verschillende wethouders hun functie als stadsbestuurder ook expliciet op hun grafsteen vermeldden. Tegelijk is het ook duidelijk dat zelfs de grote politieke families hun zelfbeeld niet uitsluitend hebben gevormd aan de hand van hun lidmaatschap van het bestuurlijke milieu van de stad. Hoewel de politieke elite sterk met elkaar verknoopt was door huwelijken, was ook de helft van hun huwelijken gericht op personen en families die zich buiten het wethoudersmilieu bevonden. De stadspolitiek was een cruciale, maar geen allesbepalende factor voor identiteits- en groepsvorming.

Tot slot moet worden opgemerkt dat, in weerwil van het stabiele beeld dat de notie 'patriciaat' oproept, de sociale samenstelling van de politieke elite van Antwerpen voortdurend in beweging was, zoals dat in vrijwel elke stad het geval was. De vastgestelde stabiliteit in het aantal families en in de interne machtsbalans tussen kern en periferie verbergt namelijk een proces van constante vernieuwing. De politieke elite van Antwerpen werd tijdens de onderzochte 150 jaar namelijk gekenmerkt door de constante instroom van nieuwe families, terwijl andere families de politieke arena verlieten. Eén van de makkelijkste manieren om die arena te betreden was via huwelijksbanden met de gevestigde politieke elite, al waren er ook enkele *Einzelgänger* die ook zonder deze banden de politieke elite wisten binnen te dringen, waarschijnlijk via de functie van wijkmeester. Eens binnen in die politieke elite probeerden de verschillende families hun nieuwe posities wel zo snel mogelijk te betonneren door huwelijksallianties af te sluiten met telgen van meer gevestigde politieke families. Bijgevolg hadden de gevestigde politieke families aanzienlijke zeggenschap over wie zij in hun rangen opnamen en wie niet. Een derde vorm van verandering was de fluctuerende politieke invloed die individuele families konden uitoefenen in het Antwerpse stadsbestuur. Zelfs de weinige families die de tand des tijds hebben doorstaan en tot de politieke elite bleven behoren gedurende de onderzochte 150 jaar, kenden periodes van succes en periodes van verval. De politieke elite van Antwerpen tussen 1400 en 1550 kan dus niet worden omschreven als een 'patriciaat' in de zin dat deze groep zou zijn opgebouwd uit een welomlijnde set van families die vanaf de vroegste tijd over de stad regeerden.

Toch was de vernieuwing van deze groep, hoewel sneller dan bijvoorbeeld de vernieuwing binnen de Vlaamse of Brabantse adel, mogelijk minder zichtbaar voor de vijftiende- en zestiende-eeuwse Antwerpenaar, aangezien nieuwkomers slechts druppelsgewijs tot het stadsbestuur toetraden. Ook de mate waarin de gevestigde politieke families de toegang tot het stadsbestuur konden controleren moet voor tijdgenoten een indruk van stabiliteit en continuïteit hebben gecreëerd. Bovendien had de spectaculaire economische groei van de stad, ondanks het hoge vernieuwingsritme van de politieke elite, slechts een heel beperkt effect op het economische profiel van deze groep. Ambachtsgilden hadden geen formele vertegenwoordiging in het stadsbestuur, behalve tijdens de periode van gedeeld bestuur (1477-1485), en de toename van het aantal handelaars in het stadsbestuur bleef erg beperkt, althans tot 1550. Een aantal institutionele vereisten, zoals het bezit van het poorterschap en de nood om in Brabant geboren te zijn, zorgde ervoor dat de handelsgemeenschap, die tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw vooral uit buitenlanders bestond, veel beperkter en later kon doordringen tot het stadsbestuur dan in de andere gateway-steden, waar deze barrières er niet waren of waar een grotere lokale handelsgemeenschap bestond. Het stadsbestuur bleef dus, tenminste tot 1549, in handen van leden van de poorterij, die als renteniers leefden. De politieke elite investeerde vanaf het einde van de vijftiende eeuw wel steeds vaker in een universitaire scholing. Dit lijkt evenwel eerder een manier om zichzelf als groep te kunnen blijven reproduceren en onderscheiden van de rest van de stedelijke samenleving, dan om de groeiende handelsstad beter te kunnen besturen. Tegenover het merendeel van de stedelijke bevolking, de ambachtslieden, konden ze zich onderscheiden door hun rijkdom en het feit dat ze renteniers waren, maar ten opzichte van de groeiende groep rijke handelaars en poorters lijkt het zinvol te zijn geweest om zich ook te profileren als intellectuele, juridische en bestuurlijke elite.

Afbeelding 10. Markgraafschap des Heiligen Roomsche Ryk, na 1572 (The Phoebus Foundation)

3. De rol van de stedelijke ruimte

Uit het vorige hoofdstuk bleek dat de omvang van de politieke elite stabiel bleef doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw, maar dat de samenstelling snel veranderde door het hoge verloop onder de individuele families[1] die er deel van uitmaakten. Het kleine aantal handelsfamilies dat opgenomen werd, toont bovendien aan dat de samenstelling van de politieke elite geen eenvoudige reflectie van de kapitaalmarkt was, in de zin dat de politiek prominente families duidelijk niet diegenen waren die het voortouw namen in de commerciële expansie van Antwerpen. Een andere piste om de sociale geschiedenis van de bestuurlijke elite te duiden is dat stedelijk vastgoed voor de Antwerpse politiek elite belangrijker was dan actieve handel. Het uitgangspunt van deze piste is dat het claimen en het domineren van bepaalde delen van de stedelijke ruimte mogelijk een belangrijke basis vormde die noodzakelijk was om een politieke carrière uit te kunnen bouwen.[2] Onderzoek heeft immers gesuggereerd dat in Antwerpen rond 1400 'naast professionele concentraties ook duidelijke elementen van familie- en clangebonden ruimtelijke structuren' aanwezig waren. Het zou gaan om enkele grote, al dan niet (semi-)adellijke, geslachten zoals de familie Bode en Van der Elst, die binnen de stad veel vastgoed bezaten 'in duidelijk herkenbare blokken'. In die door hen gedomineerde stadsdelen ontwikkelden ze cliëntèlerelaties met de bewoners.[3]

Deze vaststelling suggereert dus de mogelijkheid dat Antwerpen gedomineerd werd door een systeem dat gelijkenissen vertoont met de ruimtelijke clanstructuren in de Noord-Italiaanse stadsstaten. Daar ontstond in de elfde en twaalfde eeuw een factionele indeling van de stedelijke ruimte, waarbij verschillende machtige familieclans in bepaalde wijken veel vastgoed bezaten, zowel woningen als commerciële panden, maar ook kerken, badhuizen, waterputten en ovens. Daardoor ontstonden er sterke cliëntèlerelaties tussen de rijke families en de andere bewoners, vaak hun huurders, en konden ze die wijken domineren. Deze indeling, die tot in de vijftiende eeuw voorkwam, werd gekenmerkt door veelvuldig geweld tussen de

1 Voor de hier gebruikte definitie van het concept 'familie' zie het Glossarium en Hoofdstuk 2.

2 Een vroege versie van dit hoofdstuk werd gepresenteerd op de European Social Sience History Conferentie in 2018 en kreeg daar een Honorary Mention of the Jan Lucassen Award. Janna Everaert, 'Political Elites and the Mastery over Urban Space in Late Medieval Antwerp' (Conference paper, ESSHC, Belfast, 7 april 2018), https://esshc.socialhistory.org/node/115. Ik wil graag de organisatoren en discussanten Bram Vannieuwenhuyse en Justin Colson bedanken voor hun feedback op die vroege versie.

3 Deze conclusie is gebaseerd op onuitgegeven onderzoek van Tim Bisschops, dat kort wordt besproken in Bruno Blondé e.a., 'Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit', in *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, ca. 1100-1600*, onder redactie van Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé, en Marc Boone (Gent: Academia Press, 2016), 90–91.

verschillende facties en de bouw van stadspaleizen voorzien van (semi-)publieke binnenpleinen, familiewapens en van torens die de macht en sociale status van een welbepaalde clan of familie moest uitdragen.[4] De Genuese *alberghi* zijn één van de meest uitgesproken voorbeelden van een dergelijk systeem,[5] en het is treffend dat de onderzoekers die het bestaan van familiale clusters in Antwerpen vermoeden zelf de vergelijking met deze Genuese *alberghi* hebben opgezocht.[6]

Tegenover dit Noord-Italiaanse model staat het Noord-Europese. Bij dit model werd de stedelijke ruimte functioneel of economisch ingedeeld en clusterden mensen met éénzelfde beroep samen in dezelfde buurt. De elite woonde bij dit model meestal in het centrum en in de belangrijkste straten naar dat centrum.[7] Volgens het beschikbare voorlopige onderzoek zou Antwerpen echter wat de elites betreft meer bij het Noord-Italiaanse dan bij het Noord-Europese model aansluiten. In dit hoofdstuk wil ik nagaan of dit inderdaad klopt en of de vastgestelde patronen voor enkele elitefamilies rond 1400 te extrapoleren zijn naar de volledige politieke elite.

4 James E. Vance, *This Scene of Man: The Role and Structure of the City in the Geography of Western Civilization* (New York, 1977), 131–33; 141–42; Maxime Fulconis, 'Construire son patrimoine, bâtir sa renommée : à propos des stratégies immobilières des élites d'Italie centrale à l'époque consulaire' (Journée d'études internationale, Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020); Denise Bezzina, 'Construire et consolider l'albergo. Investissements immobiliers urbains et stratégies de transmission de l'aristocratie génoise (XIIIe – début XVe siècle)' (Journée d'études internationale, Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020).

5 Blondé e.a., 'Samenleven', 90–91. *Alberghi* (enkelvoud *albergo*) waren clans bestaande uit meerdere takken van dezelfde familie of zelfs meerdere families die allemaal dezelfde familienaam aannamen en dicht bij elkaar in de buurt woonden. Deze rijke families bezaten veel vastgoed in bepaalde wijken van Genua die ze bijgevolg domineerden en waar sterke clientèlerelaties ontstonden tussen de rijke families en de andere bewoners van deze wijken. Vaak bezaten *alberghi* zelfs hun eigen badhuis, kerk en verdedigingstoren. Ook in andere Italiaanse steden bezaten sommige families veel vastgoed in één wijk die ze dan domineerden, maar nergens was de interne cohesie zo sterk als bij de Genuese a*lberghi.* Deze *alberghi* waren erg hiërarchische instellingen en vormden het centrum van de economische, financiële en politieke macht van de leidende familie. Voor meer informatie over de *alberghi* zie Thomas Allison Kirk, *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005), 24–25; Jacques Heers, *Société et économie è Gênes* (*XIVe-XVe siècles*) (London: Variorum Reprints, 1979), 384–89; Jacques Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux* (SEVPEN, 1961), 564–74; Jacques Heers, *Le clan familial au moyen âge: étude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains* (Paris: PUF, 1974); Kent, 'A La Recherche Du Clan Perdu: Jacques Heers and 'Family Clans' in the Middle Ages'; E. Grendi, 'Profilo storico degli alberghi genovesi', *Mélanges de École Française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 87, nr. 1 (1975): 241–302; D. Owen Hughes, 'Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa', *Past and Present* 66 (1975): 3–28.

6 Blondé e.a., 'Samenleven', 96.

7 Vance, *This Scene of Men*, 131-133; 146-147; 151-152; het belang van hoofdwegen bleek uit recent onderzoek zie onder meer Clé Lesger en Marco H. D. Van Leeuwen, 'Residential Segregation from the Sixteenth to the Nineteenth Century: Evidence from the Netherlands', *Journal of Interdisciplinary History* 42, nr. 3 (2012): 33–369.

Was het beheersen van een deel van de Antwerpse stedelijke ruimte een typische bekommernis voor alle politieke families,[8] of alleen van geïsoleerde voorbeelden, en zo ja, is dit patroon ook ná 1400 aanwijsbaar?

Het beantwoorden van deze vraag verschaft niet enkel nieuwe inzichten over de rol van stedelijke ruimte als factor in politieke netwerkvorming en familiestrategie, het levert ook een betekenisvolle bijdrage aan de bestaande debatten rond de residentiële patronen van elitegroepen en de verandering daarvan bij de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Op die manier raakt dit onderzoek aan het hart van een langdurig debat dat zich heeft ontwikkeld rond de tegengestelde claims van Gideon Sjoberg en James E. Vance. In het in 1960 verschenen *The Preindustrial City* ontwikkelde Sjoberg een structuralistische visie volgens welke de elites tot aan de industrialisering van de negentiende eeuw steevast in het centrum van de stad resideerden, dicht bij alle politieke en religieuze instellingen.[9] Vance verdedigde in zijn werk *The Scene of Man* in 1977 een ander patroon. Volgens hem verruilden de oude elites al in de zestiende eeuw het stadscentrum voor nieuw opgetrokken residentiële zones aan de rand van de stad. Met de opkomst van het kapitalisme waren handelaars volgens Vance immers bereid om meer te betalen voor vastgoed in het centrum van de economische activiteit.[10] Hoewel beide modellen stevig bekritiseerd zijn, domineren ze tot op heden de debatten rond residentiële patronen van stedelijke elitegroepen.[11] De *Spatial Turn* en de introductie van Geografische InformatieSystemen (GIS) leidden recent bovendien tot een heropleving van dit onderzoeksthema, met nieuwe inzichten als resultaat. Zo werd aangetoond dat ook op het meso- en microniveau van de buurt en de straat er duidelijke residentiële patronen vast te stellen zijn, waarbij de rijke stedelingen langs de hoofdstraten wonen, terwijl de midden- en armere groepen in de stedelijke samenleving meestal in de zijstraten of smalle gangen tussen die hoofdstraten door gehuisvest zijn.[12]

8 Politieke families zijn families waarvan minstens één familielid al actief was in het Antwerpse stadsbestuur (cfr. Glossarium). Voor de in dit werk gebruikte definitie van 'familie' zie het Glossarium en de inleiding bij Hoofdstuk 2.

9 Gideon Sjoberg, *The Preindustrial City: Past and Present* (New York, 1960).

10 Vance, *This Scene of Men*.

11 Voor voorbeelden en de belangrijkste literatuur zie John Dunne en Paul Janssens, 'Introduction: Urban Elites and Their Residences in Europe from the Renaissance to Industrialization', in *Living in the City. Elites and Their Residences. 1500-1900*, onder redactie van John Dunne en Paul Janssens (Turnhout, 2008), 11–27.

12 Peter Arnade, Martha Howell, en Walter Simons, 'Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe', *The Journal of Interdisciplinary History* 32, nr. 4 (2002): 515–48; D. Lilley Keith, 'GIS, Spatial Technologies and Digital Mapping', in *Research Methods for History*, onder redactie van Simon Gunn en Lucy Faire (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012), 121–40; Bart De Wit en Bram

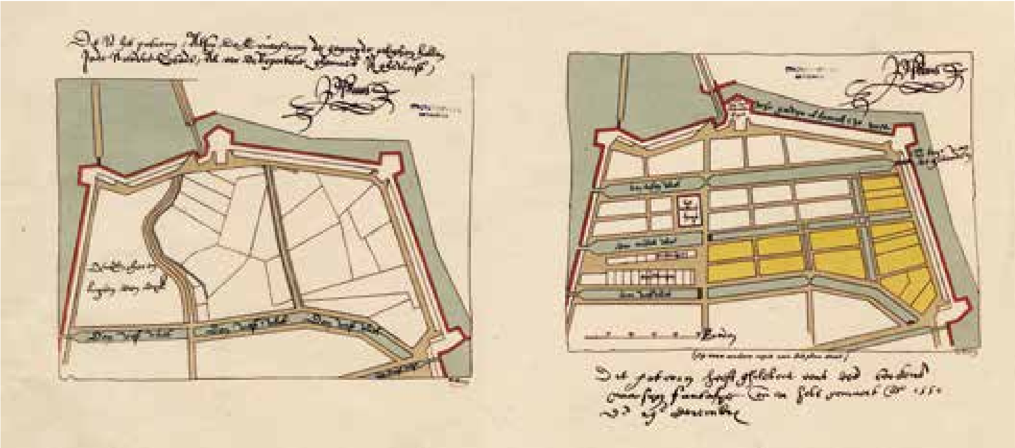
Antwerpen met zijn economische expansie vormt juist op de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd dus een relevante casus om de bestaande theorieën te testen. Aangezien de commerciële expansie in Antwerpen hand in hand ging met een spectaculaire demografische groei, steeg ook de druk op de vastgoedmarkt in deze periode enorm. Het aantal nieuwe huizen dat gebouwd werd steeg doorheen de tijd van 66 per jaar voor de periode 1480-1526 naar 91 per jaar tussen 1526 en 1542 om uiteindelijk te pieken tot 115 huizen per jaar voor de periode 1542-1568. Het aantal huizen steeg uiteindelijk van 6147 in 1496 naar 11.856 in 1568. Ook het aantal straten binnen de stadsmuren nam toe van 124 aan het einde van de vijftiende eeuw tot 216 in 1585. Daarnaast werd in 1549 een nieuw stuk grond, de zogenaamde Nieuwstad, in de stad geïncorporeerd (Afbeelding 11). Ondanks deze uitbouw van de stedelijke ruimte kampte de stad met woningnood en met steeds stijgende huur- en verkoopprijzen van vastgoed.[13]

Naast de genoemde vraag of politiek in Antwerpen rond 1400 inderdaad gekoppeld was aan de dominantie van een specifiek stadsdeel, is de tweede deelvraag van dit hoofdstuk: hoe hebben deze economische, demografische en ruimtelijke veranderingen in de periode 1400-1550 de residentiële patronen van de politieke elite en het bestaan van ruimtelijke clanstructuren beïnvloed? Zo kon het voor de leidende families bijvoorbeeld bijzonder aantrekkelijk zijn om stedelijk grondbezit te verkopen om maximaal te profiteren van de hausse in de grondprijzen. Kortom, een economische logica kon primeren op een politieke logica, en de vraag is welke patronen na 1400 aanwijsbaar zijn bij de Antwerpse elite. Kon de politieke elite haar eigendommen behouden of koos zij er juist voor om ze te verzilveren nu de omstandigheden gunstig waren?

In wat volgt zal ik eerst de gebruikte bronnen en methodologie toelichten, waarna ik steekproefsgewijs het vastgoedbezit van enkele families doorheen de vijftiende eeuw zal analyseren. Vervolgens zal ik deze resultaten linken aan de begraafplaatsen van de wethouders en het wijkmeesterschap, twee proxies voor de sociale dan wel politieke identificatie die een elitefamilie kon hebben met een bepaald deel van de stad. In dit deel zal dus getest worden in hoeverre de Antwerpse elite aansloot bij wat gemakshalve het Noord-Europese dan wel het Noord-Italiaanse ruimtelijke model wordt genoemd. Vervolgens worden de gevonden patronen gelinkt aan de achterliggende dynamieken zoals huwelijksstrategieën, erfenispraktijken en de

Vannieuwenhuyze, 'Historisch GIS in de praktijk', *Tijd-Schrift* 2, nr. 3 (2012): 76–89; Lesger en Van Leeuwen, 'Residential Segregation'; Tim Bisschops, 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen', *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 2 (2007): 121–38.

13 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*; Marnef, *Antwerpen*, 26.; Agentschap Onroerend Erfgoed, *Antwerpen – Stadsuitbreiding tot aan de 16de-eeuwse Spaanse Vesten* [online], https://id.erfgoed.net/erfgoedobjecten/122213 (geraadpleegd op 30 november 2017).

Afbeelding 11. Het gebied van de Nieuwstad voor en na de verkaveling door Gilbert van Schoonbeke. Facsimile gemaakt door Peter Frans naar de originele kaarten die zwaar beschadigd werden tijdens WO I (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, 12#4984)

Afbeelding 12. 'Marchionatus Sacri Romani Imperri' door Cornelis Visscher, 1624. Figuratieve kaart van het markgraafschap van Antwerpen. (Museum Plantin Moretus, PK.OP.21116)

handel in stedelijk vastgoed. In dit deel zal ik ook bespreken in hoeverre de politieke elite inspeelde op de economische mogelijkheden op de vastgoedmarkt tijdens de bloeifase van de stad. Ten slotte zal ik de impact van de achterliggende dynamieken en vastgoedstrategieën op de residentiële en investeringspatronen van de politieke elite analyseren. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat er tijdens de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw bij de politieke elite geen sporen van duurzame bezitsconcentraties zijn vast te stellen en dat deze groep op een heel economische manier omging met stedelijk vastgoed.

Bronnen en methode

Om de hierboven beschreven onderzoeksvragen te beantwoorden moeten we eerst weten waar in Antwerpen de families die behoorden tot de politieke elite vastgoed bezaten. De noodzakelijke informatie over vastgoedbezit is te vinden in de schepenregisters. Het was immers verplicht om binnen de Vrijheid van Antwerpen (Afbeelding 10 en Afbeelding 12) alle transacties (renten, schenkingen, verkoop) op vastgoed (gebouwen, kamers, gangen, grond) te laten registreren, met twee schepenen als getuige. Dit is vrij uitzonderlijk binnen de Nederlanden. Zo bestond een dergelijke verplichting bijvoorbeeld niet in Gent.[14] Bovendien vermelden de Antwerpse akten niet alleen het pand waarop de transactie betrekking had, maar ook de aangrenzende panden en hun eigenaars. Bijgevolg is het dankzij deze uitzonderlijke bron mogelijk om zowel het huizenbestand als de eigenaars van deze huizen vanaf 1394 bijna onafgebroken te reconstrueren en ook panden waar geen transactie op plaatsvond tijdens de onderzochte periode toch (gedeeltelijk) binnen beeld te krijgen.[15]

Gezien de uitzonderlijke omvang van het bronnenmateriaal en de beperkte beschikbaarheid van nadere toegangen was het onmogelijk om de volledige 150 jaar onder de loep te nemen, noch om lange steekproefperiodes te onderzoeken.[16] Op basis van de beschikbaarheid van eerder onderzoek en nadere

14 Marc Boone, Machteld Dumon, en Birgit Reusens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503* (Heule: UGA, 1981), 48.

15 Bij elke transactie op een pand werden in de akte ook de panden die vlak naast en achter dat pand lagen en hun respectievelijke eigenaars beschreven. Hierdoor geven deze schepenaktes ook een (gedeeltelijk) overzicht van de panden die niet of nauwelijks bij transacties betrokken waren. Voor meer informatie over het nut van de Antwerpse schepenregisters voor historisch onderzoek met GIS zie Tim Bisschops, 'It Is All about Location: GIS, Property Records and the Role of Space in Shaping Late Medieval Urban Life. The Case of Antwerp around 1400', *Post-Classical Archaeologies* 2 (2012): 87–92.

16 Er zijn voor de onderzochte periode nauwelijks staten van goed en geen belastinglijsten bewaard, waardoor de residentiële en investeringspatronen van de politieke elite niet via een andere methode te achterhalen zijn.

toegangen bepaalde ik daarom drie peiljaren waarvoor het vastgoedbezit van een steekproef van veertien families (cfr. Infra) werd gereconstrueerd: 1400, 1450 en 1493. De keuze voor deze peiljaren is noodgedwongen pragmatisch, maar desondanks zijn de peiljaren voldoende gespreid over de vijftiende eeuw om een analytisch evenwichtig antwoord te kunnen formuleren op de kernvragen van dit hoofdstuk.

Tabel 16. Overzicht van de drie peiljaren en de gebruikte nadere toegangen

Peiljaar	Nadere toegang	Onderzochte jaren
1400	G. Asaert, 'Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400' (1967 & 1968)	1394-1402
1450	I. Deryck & M. Hendricx, 'tabel SR XVde eeuw: Antwerpen rond 1450: een proeve van topografische reconstructie: lopend onderzoek' (2008)	1443-1454
1493	Departement Geschiedenis Universiteit Antwerpen, 'Databank Antwerpen – (met SR 103-106 = jaren 1493-1494)'	1490-1494

Voor elk peiljaar werd een andere nadere toegang gebruikt (Tabel 16). Voor het eerste peiljaar, 1400, werd de studie 'Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400' van Gustaaf Asaert gebruikt. Asaert heeft het huizenbestand binnen de stadsmuren en hun eigenaars van omstreeks 1400 voor ca. 85 procent gereconstrueerd op basis van de eerste twee schepenregisters (1394-1402), het *eerste geberderd daechseelboeck* en de rentenboeken van Heilige Geesttafel van de Onze-Lieve-Vrouweparochie (1374-1400) en van het Sint-Elisabethgasthuis (ca. 1403).[17] Het tweede peiljaar, 1450, is gefaciliteerd door de 'Tabel SR XVde eeuw: Antwerpen rond 1450: een proeve van topografische reconstructie: lopend onderzoek'. Deze tabel werd opgesteld door Ivan Deryck en Marc Hendricx, die in navolging van Asaert een gelijkaardige reconstructie van de huizen binnen de stadswallen van Antwerpen en hun eigenaars hebben gemaakt. Zij baseerden zich hiervoor op de schepenregisters voor de periode 1443 tot en met 1454.[18] Het onderzoek naar het derde en laatste peiljaar, 1493, was mogelijk dankzij de 'Databank Antwerpen – (met SR 103-106 = jaren 1493-1494)'. Deze databank werd opgesteld door historici verbonden aan het Departement Geschiedenis van de Universiteit Antwerpen en bevat vastgoedtransacties voor de

17 Asaert maakte gebruik van SR 1 en SR 2. Dit eerste schepenregister bevat minuten van akten van juni 1394 tot april 1409 met hiaten voor de periodes april 1400 tot november 1404 en maart 1407 tot april 1408. Voor zijn onderzoek maakte Asaert enkel gebruik van de minuten voor de periode juni 1394-maart 1400. Het tweede schepenregister bevat de minuten voor de periodes november 1396 tot mei 1402, augustus tot oktober 1402, december 1402, juni 1403 en juni 1404. Asaert gebruikte enkel de minuten voor de periode november 1396 tot december 1402 voor zijn reconstructie.
18 Ivan Derycke en Marc Hendricx, 'SRXVde eeuw', Access, 2008.

periode 1490-1494.[19] De titel van de databank is dus wat te bescheiden, aangezien er nadere toegangen voor vier in plaats van voor twee jaar in vervat zitten.[20]

Op dit punt moet worden verduidelijkt dat de door mij ontwikkelde peilmomenten analytische constructies zijn met specifieke sterktes, maar ook met specifieke beperkingen. Wie eigenaar was van een bepaald pand, kon worden vastgesteld dankzij de aan- en verkoopakten, schenkingsakten en de vermelde belendende panden in al deze akten. Als een pand in 1393 nog eigendom was van één van de families in de steekproef maar in 1394 niet meer, aangezien ze het bijvoorbeeld verkocht hadden, werd dit pand niet opgenomen in de telling voor peiljaar 1400. Daarnaast boden ook de renteverkopen en schuldbekentenissen informatie over vastgoedbezit, aangezien bij dit type transacties altijd een huis of grond als onderpand werd vermeld. De akten geven helaas weinig informatie over welk van de gevonden panden door de eigenaar zelf bewoond werd en welke als opbrengsteigendom verhuurd werden.[21] De peiljaren zijn dus drie snapshots van waar de families uit de steekproef in die drie specifieke jaren panden bezaten in de stad en het gevoerde onderzoek geeft ook sporen weer van het type transacties waar ze bij betrokken waren.

Aangezien niet alle panden binnen Antwerpen in de onderzochte registers en akten zullen opduiken, hetzij als voorwerp van de transactie, hetzij als belendend pand of onderpand, zal mijn methode geen exhaustief beeld opleveren van waar de leden van de politieke elite exact woonden of van het volledige vastgoedbezit van de onderzochte politieke families. Desalniettemin capteert dit onderzoek dankzij de veelheid aan akten (cfr. Infra) een voldoende significant deel van het patrimonium van de onderzochte families om uitspraken te kunnen doen over de aard en duurzaamheid van bezit. Als er binnen bepaalde wijken inderdaad sprake is van bestendigde bezitsconcentraties, dan zal dit in de drie peiljaren zichtbaar moeten worden.

Door het gebrek aan bruikbare nadere toegangen en de enorme toename in het aantal vastgoedtransacties tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw, was het onmogelijk om ook uit deze periode een peiljaar bij dit onderzoek te betrekken. Voor het jaar 1537 is er wel een huizentelling beschikbaar, maar helaas voor slechts

19 De database geeft een nadere toegang tot SR 97 (1490) tot en met 105 (1494). Het schepenregister nr. 106 bevat ook akten voor 1494, maar werd om een onduidelijke reden niet opgenomen in de database. Het jaar 1494 is daardoor helaas niet volledig.

20 Voor dit laatste peiljaar werden dus voor slechts vier jaar de schepenregisters benut in tegenstelling tot ca. tien jaar bij de andere twee peiljaren. Dit is te verantwoorden door de toename in het aantal vastgoedtransacties doorheen de tijd. Zoals in de inleiding van dit boek reeds werd geduid, voldeed aan het begin van de vijftiende eeuw één – of zelfs minder – schepenregister per jaar, terwijl in de jaren negentig van de vijftiende eeuw al twee registers per jaar nodig waren om alle transacties te kunnen noteren.

21 Huurovereenkomsten geven voor sommige panden duidelijkheid, maar helaas was het slechts voor een heel beperkt aantal panden mogelijk om te achterhalen of ze verhuurd werden, leeg stonden of bewoond werden door de eigenaar.

Kaart 2. 'Antverpia, constructionis eius primordia et incrementa', 1678 (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, 12#4131). De blauwe lijnen zijn de wijkgrenzen vóór 1580, de rode lijnen zijn de wijkgrenzen vanaf 1580. Deze grenzen werden aangebracht door P. van Goethem (© Felixarchief, Stadsarchief Antwerpen, 12#5689)

twee van de twaalf Antwerpse wijken (Kaart 2): de vierde en de zesde wijk.[22] In deze bron staan alle huizen en hun eigenaars in deze wijken opgelijst.[23] Voor het jaar 1552 is er gelijkaardige informatie beschikbaar voor de tiende wijk dankzij het tiende penning kohier.[24]

Samen geven deze twee bronnen wel een representatief beeld van de stad, aangezien de vierde wijk tot de duurdere wijken behoorde, de zesde wijk een uitgesproken arme wijk was en de tiende wijk tot de middengroep tussen beide uitersten behoorde.[25] Bovendien geven deze bronnen wel meer informatie over het gebruik van de woning als gezinswoning of opbrengsteigendom. Naast deze twee bronnen is er ook het bekende onderzoek van Hugo Soly over de bouwondernemer Gilbert van Schoonbeke, het onderzoek van Asaert naar de bewoningsgeschiedenis van honderd huizen op en in de omgeving van de Grote Markt, en enkele andere

22 Met de bouw van de Nieuwstad door Gilbert van Schoonbeke vanaf 1549 kreeg Antwerpen er een dertiende wijk bij. Voor meer info zie Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 205–16.

23 SAA, PK 2559, 2566 (originelen), HN 230 (afschrift).

24 SAA, RK 2387 (origineel), HN 579 (afschrift).

25 Marnef, *Antwerpen*, 33.

(onuitgegeven) studies die een licht werpen op de eerste helft van de zestiende eeuw, maar deze informatie is eerder fragmentarisch.[26]

Naast het bronnenmateriaal was ook de onderzoekspopulatie te omvangrijk om volledig te betrekken in dit onderzoek. Daarom zijn op basis van de analyse van de samenstelling van de Antwerpse politieke elite (cfr. Hoofdstuk 2) veertien casestudies of families geselecteerd op basis van hun diverse politieke carrières (Tabel 17).[27]

Tabel 17. Profiel van de steekproef van families

Familie	Profiel
Van den Werve **Van Berchem** **Van Halmale** **Van Immerseele** **Drake**	Sub-cluster 1: families die al lid waren van de politieke elite van Antwerpen vóór 1400 en aan de macht blijven doorheen de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw, zij het alle vijf met wisselende intensiteit
Bode **Van der Elst**	Sub-cluster 2: families met veel politieke macht rond 1400, maar die macht neemt af doorheen de vijftiende eeuw en uiteindelijk verdwijnen deze families van het politieke toneel respectievelijk in 1470 en in 1526
Van Delft (1473) **Van der Dilft (1475)** **Schoyte (1449)** **Hoon (1479)** **Van Liere (1465)** **Van der Noot (1474)**	Sub-cluster 3: families die toetreden tot de politieke elite tijdens de tijdens de tweede helft van de vijftiende eeuw
Triapeyn	Cross-check: machtige *Einzelgänger* (Gabriël) die aan de macht was tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw

De families uit de steekproef moesten aan drie voorwaarden voldoen. Ten eerste werden families geselecteerd waarvoor voldoende genealogische informatie beschikbaar was, om er zeker van te zijn dat de eigenaar van een pand ook daadwerkelijk tot de steekproeffamilie behoorde en omdat huwelijken en erfenissen de hoeksteen vormden bij de vorming van een familiepatrimonium. Een tweede voorwaarde bij de selectie was het hebben van een weinig courante familienaam om zo het probleem met homonymie te omzeilen. Zo was het oorspronkelijk de bedoeling om de familie

26 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*; Delfien Termote, 'Bouwen in steden in de Nieuwe Tijd: een bouwhistorisch onderzoek van de Schoyte-, Bogaarde- en Happaartstraat in Antwerpen in de zestiende eeuw (1543-1565)' (masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 2011); Asaert, *Honderd huizen*; Floris Prims, 'Nota's betreffende oude Antwerpse patriciërswoningen' (s.d.), SAA, HN#435.

27 Door de omvang van het bronnenmateriaal en het gebrek aan (genealogische) informatie over de ambachtslieden en de handelaars in Antwerpen bleek het onmogelijk om binnen de opzet van dit doctoraat ook enkele niet politiek actieve controlegroepen te betrekken bij het onderzoek.

Van der Heyden op te nemen als steekproeffamilie, maar omdat verschillende niet aan elkaar verwante families deze familienaam hadden, was het onmogelijk om te bepalen welk vastgoed in handen was van de politieke familie en welk in handen van andere families met dezelfde familienaam. Een derde en laatste criterium was dat de families minstens twee generaties deel moesten uitmaken van de politieke elite, aangezien een langetermijnanalyse wordt beoogd.[28] Het gaat dus vooral om politieke families die tot de kern van het stadsbestuur behoorden en niet om families uit de periferie met slechts één telg in het stadsbestuur (cfr. Hoofdstuk 2). Als cross-check voor het perspectief van gevestigde politieke families/dynastieën is ook Gabriël Triapeyn opgenomen, een *Einzelgänger* in het stadsbestuur eerder dan lid van een politieke dynastie.[29]

Binnen de cluster van de dertien casestudies die zich als echte politieke 'geslachten' laten beschrijven zijn drie sub-clusters te duiden. De eerste sub-cluster bestaat uit vijf families die reeds vóór 1400 politiek actief waren in de Scheldestad en dat ook blijven doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Met uitzondering van de familie Van den Werve die doorheen deze 150 jaar ongeveer continu telgen in het stadsbestuur had, kenden de overige vier families doorheen deze periode een toename in hun invloed (cfr. Hoofdstuk 2). De tweede sub-cluster bestaat uit twee families, Bode en Van der Elst, die een lange traditie hadden binnen de Antwerpse politiek. Bovendien werden beide families in eerder onderzoek ook expliciet vermeld als voorbeelden van families met rond 1400 een duidelijke dominantie over de stedelijke ruimte.[30] Hun invloed in het Antwerpse stadsbestuur kende echter een neerwaartse trend en beide families verlieten uiteindelijk het politieke toneel, respectievelijk in 1470 en in 1526. Deze beide sub-clusters lenen zich er dus toe om na te gaan hoe belangrijk een vastgoedpatrimonium en het behoud ervan was voor een duurzame politieke carrière. De derde sub-cluster bevat zes families die pas tijdens de vijftiende eeuw, verspreid tussen 1449 en 1479, hun intrede maakten in de Antwerpse magistraat. Via deze laatste sub-cluster kan dus worden bepaald of een vastgoedpatrimonium ook na 1400 nog een vereiste was voor een politieke carrière.

28 Voor alle gekozen families in de steekproef werden stambomen opgesteld (zie de bijlagen van dit boek), met uitzondering van Gabriël Triapeyn over wie bijna geen genealogische informatie voorhanden is. Gelukkig is de naam Triapeyn, of variaties daarop, in Antwerpen een weinig courante familienaam, waardoor de kans groot was als er mensen met de naam Triapeyn gevonden werden, deze met Gabriël verwant waren.

29 Deze figuur en zijn opgang binnen de politieke elite worden behandeld in Hoofdstuk 2.

30 De overige families die veel vastgoed in één bepaalde wijk zouden hebben geclaimd, zijn de families Van Wesele en Van Hoboken. Zij worden ook omschreven als semi-adellijk, maar op welke gronden dit gebeurt is onduidelijk. Blondé e.a., 'Samenleven', 96. Voor het aandeel adellijke families in het Antwerpse stadsbestuur zie Hoofdstuk 4.

Zoals blijkt uit Tabel 18, werd niet voor alle families in de steekproef vastgoed teruggevonden in alle drie de peiljaren. Van Gabriël Triapeyn (nr. 109) en zijn verwanten werd in alle drie de peiljaren zelfs helemaal geen spoor gevonden, een vaststelling waar ik later op terugkom. Maar voor het leeuwendeel van de casestudies blijkt het net van drie peiljaren voldoende fijnmazig om tenminste een deel van het patrimonium van de families te traceren.

Tabel 18. Aantal teruggevonden vastgoedbezittingen binnen de Antwerpse stadmuren per steekproeffamilie en per peiljaar[31]

Familie	1400	1450	1493
Van den Werve	13	19	9
Van Berchem	5	4	4
Van Halmale	4	3	3
Van Immerseele	4	2	2
Drake	10	8	3
Bode	5	3	1
Van der Elst	13	5	3
Van Delft	/	5	/
Van der Dilft	1	/	7
Schoyte	5	10	7
Hoon	/	/	1
Van Liere	5	3	9
Van der Noot	/	/	4
Triapeyn	/	/	/

Als er ook maar enige twijfel bestond over of iemand al dan niet tot een familie in de steekproef behoorde, dan werd hij/zij en het respectievelijke pand niet meegenomen in het onderzoek. Ook wanneer een vrouwelijke telg van één van de steekproeffamilies samen met haar echtgenoot optrad in een vastgoedtransactie en het onduidelijk was of het pand haar eigendom was, dan wel tot de huwelijksgemeenschap behoorde, werd dit pand niet opgenomen.[32] Het is immers belangrijk om te

31 Elke woning die voor minstens de helft in eigendom was van één van de families in de steekproef is in deze tabel als één vastgoedbezitting geteld en ook zo weergegeven op de GIS-kaarten. Wanneer een telg van één van de steekproeffamilies voor minder dan de helft eigenaar was van een pand, dan werd dit niet opgenomen in de tabel of gevisualiseerd. Het gaat slechts om drie gevallen: Olivier van Berchem bezat een derde van een huis in de Pelgrimstraat en Andries van den Werve 1/6 van het huis 'Doornik' in 1450. Voor 1493 gaat het om Joos Hoon die 1/6 van het huis 'Flessche' in de Zirkstraat bezit. SR 46, 292 v.; SR 49, 134 r.; SR 100, 12 r.

32 Voor meer informatie over de rechtspositie van de vrouw zie Kaat Cappelle, '"In de macht, plicht en momboorije van heuren man' De rechtspositie van de getrouwde vrouw in Antwerpen en Leuven (16de

weten welke specifieke familie een bepaalde grond of een bepaald huis bezat om de hypothese van familiale ruimtelijke dominantie in Antwerpen te kunnen testen. De tabel levert dus een minimumschatting op en geen allesomvattend overzicht van het familiepatrimonium. Elk van die bezittingen werd ook uitgezet op een kaart. Om praktische redenen bij de visualisatie in GIS, werden alle individuele eigendommen, of het nu ging om een *huis*, een *huizinge* (een groter en belangrijker huis) of een *kamer* (een éénkamer-woning), als één eigendom geteld.[33] Daarnaast werden de panden in het midden van de straat weergegeven, omdat de beschikbare informatie het onmogelijk maakte om voor alle huizen de exacte locatie van de panden in een straat te achterhalen.[34]

Patronen in het vijftiende-eeuwse vastgoedbezit

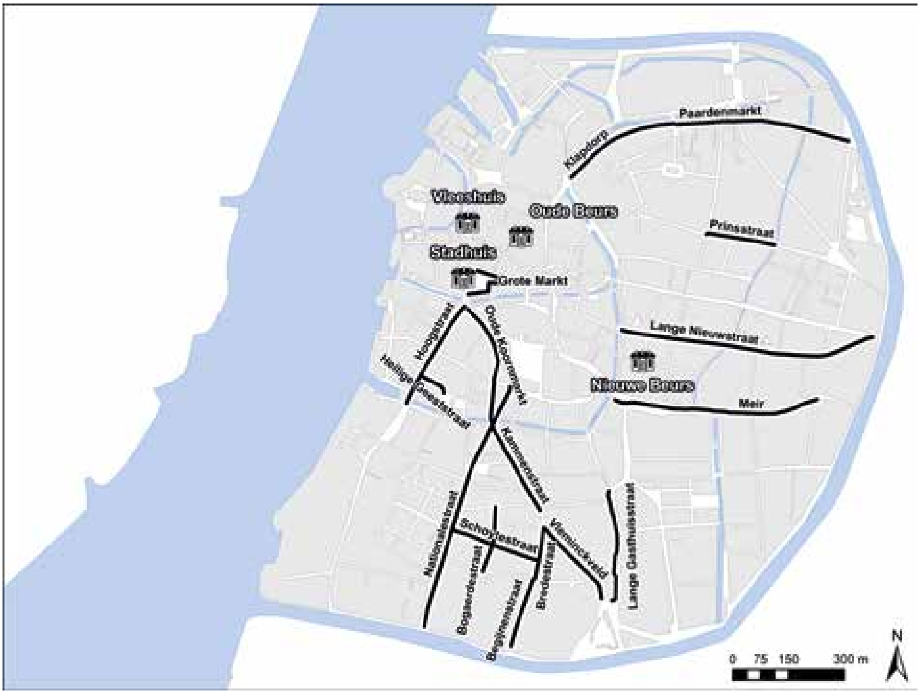
Een eerste vaststelling op basis van de bezittingen van de families uit de steekproef in de drie peiljaren doorheen de vijftiende eeuw is dat er minstens een losse correlatie

eeuw)', *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 18, nr. 1 (2016): 48–68.

33 Voor meer informatie over de verschillen tussen de huizentypen zie Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 86–91. Er werden in de peiljaren geen onbebouwde stukken grond in handen van deze families teruggevonden. In Antwerpen viel de eigendom van de grond en van het huis dat erop stond samen. Asaert, *Honderd huizen*, 10 en 398.

34 Slechts voor een beperkt aantal huizen was de huisnaam weergegeven in de akte. Door huizen in het midden van een straat te plaatsen kan dit mogelijk wel een licht vertekend beeld geven, aangezien twee panden natuurlijk vlak naast elkaar op twee straateinden konden liggen en dit niet kon worden gevisualiseerd. De omzetting naar moderne straatnamen is gebaseerd op K. Van der Wiel, *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen* (Antwerpen, 1997). Sommige straten bestaan nu uit een 'Korte' en een 'Lange' variant zoals bijvoorbeeld de 'Korte Koepoortstraat' en de 'Lange Koepoortstraat'. In de vijftiende eeuw vormden deze twee delen van dezelfde straat nog gewoon de 'Koepoortstraat'. Hetzelfde geldt voor de 'Nieuwstraat'. Aangezien het onduidelijk is of huizen in de 'Korte' of 'Lange' variant stonden, is er gekozen om ze in het midden van de 'Lange' versie te zetten. De kans is immers groter dat het huis hier ook effectief stond, aangezien deze delen van de straat ook effectief langer zijn. Als in de schepenregisters 'klapdorp' staat kan dit zowel op de huidige Klapdorp wijzen als op de Paardenmarkt. Als extra informatie beschikbaar was die duidelijk maakte dat het over een pand op de Paardenmarkt gaat, dan werd het pand daar gesitueerd. Ontbrak extra informatie dan is Klapdorp als locatie behouden. Soms werd geen straat opgegeven in de bronnen, maar eerder een plaatsomschrijving. Op basis van het werk van Van der Wiel heb ik deze locaties dan toch aan een straatnaam kunnen koppelen (zie tabel hieronder).

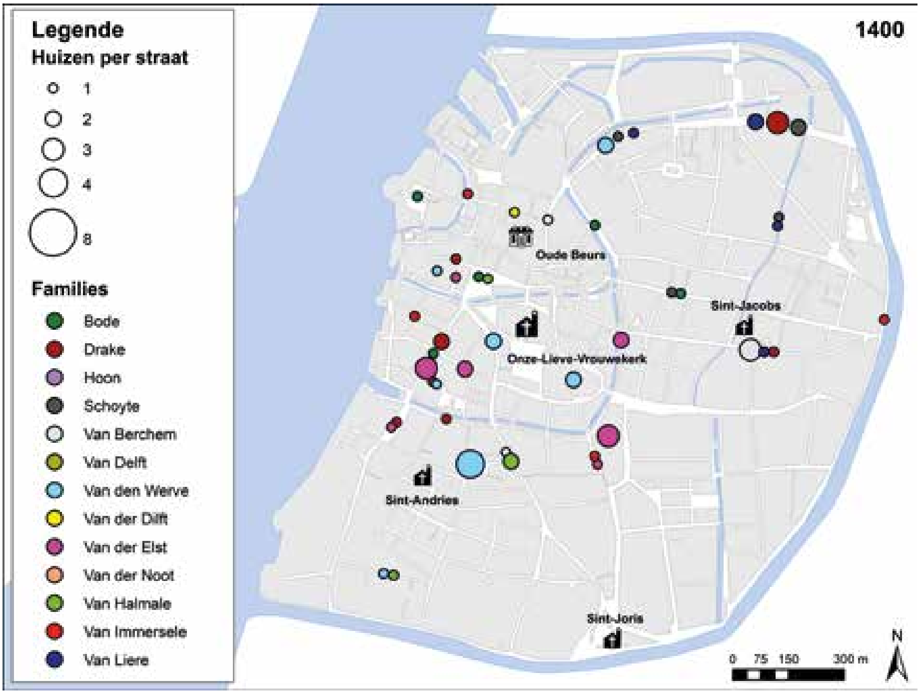
Bron	**Gekozen GIS straatnaam**
Beneden het Vleeshuis	Vleeshouwersstraat
Bij het Vleeshuis	Vleeshouwersstraat
Buiten de Koepoort	Klapdorp
Binnen de Koepoort	Koepoortstraat
Bij Godshuis van de Minderbroeders	Mutsaardstraat
Buiten de Sint-Janspoort	Schermersstraat
Dries op 't Nieuwwerk	Schippersstraat
Sint-Joris	Sint-Jorispoort

Kaart 3. Overzicht van de ligging van enkele straten en instellingen die in dit hoofdstuk besproken zullen worden.[35]

lijkt te hebben bestaan tussen een carrière in het stadsbestuur en het bezitten van vastgoed binnen de stadsmuren van Antwerpen.[36] Het is frappant dat voor alle families in de steekproef, op de familie Van Delft in 1493 na, vastgoedbezit binnen de stadsmuren werd gevonden, niet alleen in de periode dat zij deel uitmaakten van het stadsbestuur, maar ook al in de periode daaraan voorafgaand (Tabel 18). Zo hebben we voor de familie Hoon geen vastgoed teruggevonden vóór 1493. Deze familie, waarvan Joes Hoon (nr. 327) in het stadsbestuur zetelde als wethouder-ambachtsman, probeerde na de revolutionaire periode (1477-1485) op te klimmen op de maatschappelijke ladder. Om een voordelig huwelijk te sluiten zoals dat van zijn zoon Joos Hoon senior (nr. 71) met een telg van de familie Van Berchem, moest de familie wel al over enige middelen en standing beschikken. Het bezitten van vastgoed in Antwerpen zal hier zeker toe bijgedragen hebben. Uiteindelijk zou zijn huwelijk ervoor zorgen dat Joos in 1513 schepen werd in het Antwerpse stadsbestuur. Ook de familie Van der Dilft bezat stedelijk vastgoed op het moment dat zij politiek actief was. In 1400 bezaten ze ook al een huis in Antwerpen, maar in 1450 niet meer.

35 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation).
36 Voor de uitzonderlijke situatie na de Quaeye Werelt (1477-1485) geldt dit niet.

Kaart 4. Vastgoedbezittingen van de families in de steekproef binnen de stadsmuren van Antwerpen in 1400[37]

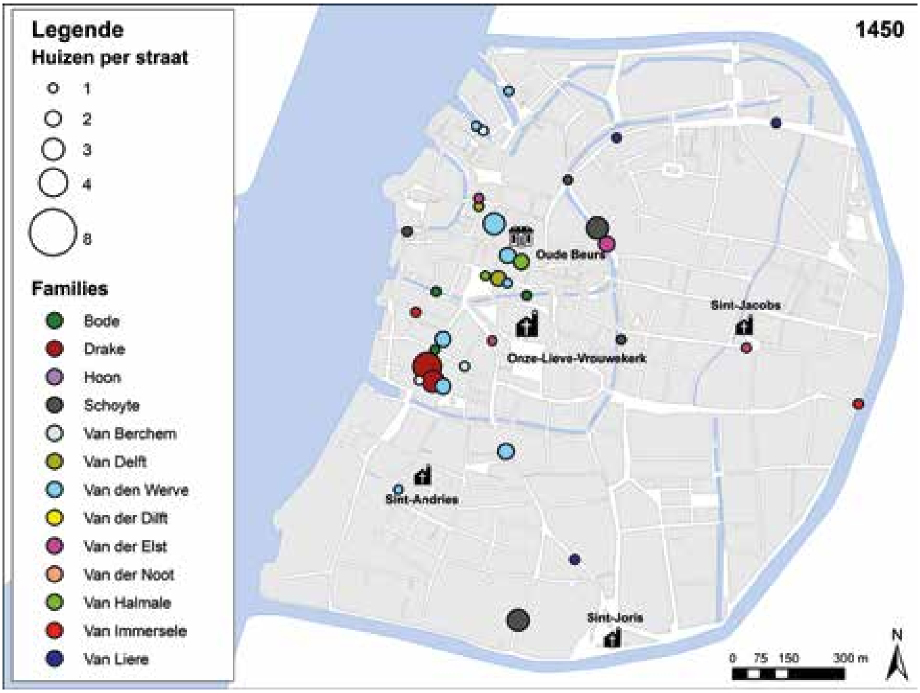
De familie had toen haar aandacht verschoven naar haar heerlijkheid Borgvliet, maar nadat zij deze in 1481 moesten verkopen, keerde ze terug naar Antwerpen (cfr. Hoofdstuk 4).[38] Op een gelijkaardige manier bezat Gabriël Triapeyn (nr. 109) dan wel geen vastgoed in Antwerpen tijdens de vijftiende eeuw, maar tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw, toen hij actief was als schepen, had hij wel een huis in de stad, namelijk in de Lange Gasthuisstraat.[39] Deze losse correlatie wil echter nog niet zeggen dat er ook sprake is van ruimtelijke clanstructuren in Antwerpen.

Om dat te onderzoeken moesten de gevonden vastgoedbezittingen uit Tabel 18 voor de verschillende families uit de steekproef per peiljaar op kaart worden uitgezet (Kaart 4, Kaart 5 en Kaart 6). Daaruit komen enkele duidelijke patronen naar voren. Een eerste belangrijke vaststelling is dat de Antwerpse politieke elite een duidelijke voorkeur had voor vastgoed in bepaalde straten, buurten en wijken. Ze kochten namelijk vooral vastgoed op en rond de Grote Markt, in de kleine straatjes ten

37 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

38 De Win, 'De adel', 1979, 322–23; Paul De Win, 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning', *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980): 407. Zie ook Hoofdstuk 4.

39 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 127.

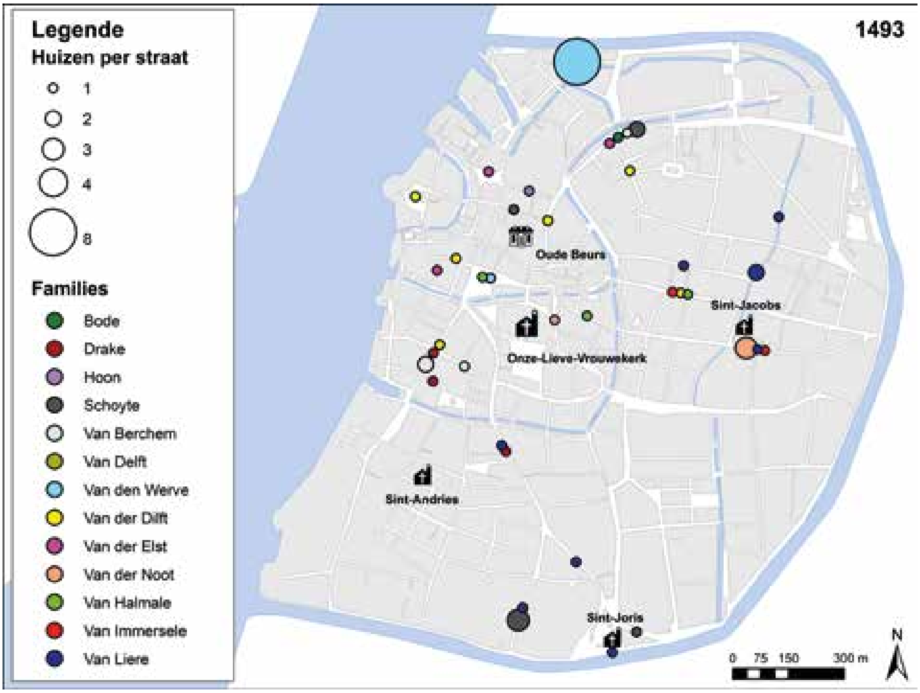
Kaart 5. Vastgoedbezittingen van de steekproeffamilies binnen de stadsmuren van Antwerpen in 1450[40]

Noorden van de Grote Markt en aan de hoofdwegen die naar het stadscentrum leidden.

Als centrum van het economische en politieke leven had de Grote Markt duidelijk een grote aantrekkingskracht op wethoudersfamilies. Op dit plein bevonden zich dan ook het gotische schepenhuis en later ook het nieuwe stadhuis, de lakenhal en de stadswissel. Onder meer de familie Van der Elst bezat in 1400 het huis *De Zwane* in de Gildekamerstraat dat ze verhuurde. De familie Drake had in 1400 dan weer het huis *Hemelrijk* in de Zilversmidstraat in eigendom (Kaart 4). Beide straten lagen vlakbij de Grote Markt en waren volgens Prims al in de dertiende eeuw populair bij de politieke elite.[41] De familie Van Halmale had in 1450 dan weer het huis *De Spiegel* aan de Grote Markt zelf in handen, terwijl de Van den Werve's de helft van de eigendomsrechten op het huis *Dornicke* bezaten (Kaart 5). Ook in 1493 zijn het deze twee families die aanwezig zijn aan de Grote Markt, zij het met andere panden; de familie Van den Werve bezit dan het huis *Wolf* en de familie Van Halmale *Boem* (Kaart 6).

40 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

41 Prims, 'Nota's'.

Kaart 6. Vastgoedbezittingen van de steekproeffamilies binnen de stadsmuren van Antwerpen in 1493[42]

Een tweede buurt waar de politieke elite veel investeerde in vastgoed waren de straten direct ten noorden van de Grote Markt. Hier waren verschillende economische instellingen gevestigd, zoals het Vleeshuis. Ook de Oude Beurs werd hier in 1485 gebouwd ter vervanging van de vele private beurzen die voordien in panden in dezelfde buurt waren ingericht.[43] De families Van Berchem en Van der Dilft bezaten bijvoorbeeld in 1400 huizen in deze buurt, respectievelijk in de Lange Koepoortstraat en in de Zirkstraat (Kaart 4). Rond 1450 hadden de families Van den Werve en Van Halmale hier meerdere panden (Kaart 5). In datzelfde jaar bezat de familie Van Delft ook het huis *Keulen* nabij het Vleeshuis. In 1493 blijkt de omgeving van de Oude Beurs nog steeds in trek, want dan hebben de families Van der Dilft, Hoon en Schoyte hier een pand in handen (Kaart 6).

Een derde en laatste investeringsgebied van de politieke elite zijn de belangrijkste hoofdstraten zoals de Hoogstraat, de Lange Nieuwstraat, de Meir, de Kammenstraat, het Vleminckveld, de Oude Koornmarkt en de assen Klapdorp-Paardenmarkt

42 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

43 Voor meer informatie over de voorlopers van de Oude Beurs zie Jan Denuncé, 'De Beurs van Antwerpen. Oorsprong en eerste ontwikkeling 15e en 16e eeuw', *Antwerpsch Archievenblad*, 1931.

en Kipdorp-Sint-Jacobsmarkt (Kaart 3). Zo hadden in 1400 zowel de familie Van Berchem als de familie Van Halmale vastgoed in de Kammenstraat.

Vaak hadden deze straten naast, en ook dankzij, hun transportfunctie ook een economische rol. Op de as Klapdorp-Paardenmarkt werd bijvoorbeeld de belangrijke Brabantse paardenmarkt gehouden,[44] terwijl op de Oude Koornmarkt, zoals de straatnaam al aangeeft, tot in de vijftiende eeuw de graanmarkt georganiseerd werd. Deze laatste locatie was strategisch gekozen aangezien de Oude Koornmarkt dicht bij de Kammenstraat lag, waar verschillende brouwerijen gevestigd waren.[45] Ook de Hoogstraat, één van de oudste straten van de stad, had door de ligging van de lakenhal op het einde van deze straat een economisch karakter en was, wellicht daarom, erg in trek bij de politieke elite (cfr. Infra).

Met hun voorkeur voor deze drie locaties – de hoofdstraten, buurten rond belangrijke economische instellingen en de Grote Markt – blijkt de politieke elite ook een duidelijke voorkeur te hebben gehad voor de duurste buurten in Antwerpen.[46] Op basis van de gemiddelde verkoop- en huurwaarden in 1470-1475[47] en huurwaarden in 1584 blijkt dat de Grote Markt (Kaart 7) en haar directe omgeving het duurste waren, gevolgd door de regio rond het Vleeshuis en de Oude Beurs.[48] Ook de invalswegen zijn duurder dan de zijstraten. De periferie van de stad behoort tot de goedkoopste buurten, net zoals de volksbuurten ten zuiden en zuidwesten van de Sint-Andrieskerk. Dit zijn buurten die de politieke elite ook weinig schijnen aan te trekken, aangezien ze weinig tot geen eigendommen in deze buurten bezitten. Ook in deze goedkope buurten zijn de hoofdwegen echter iets duurder dan de zijstraten.[49] Zo is de Kammenstraat duurder dan de andere straten in deze omgeving.[50]

44 Alphonse Thijs, *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen* (Antwerpen, 1893), 233–34.

45 In de zestiende eeuw werd deze markt verplaatst naar de huidige Graanmarkt. Thijs, 397.

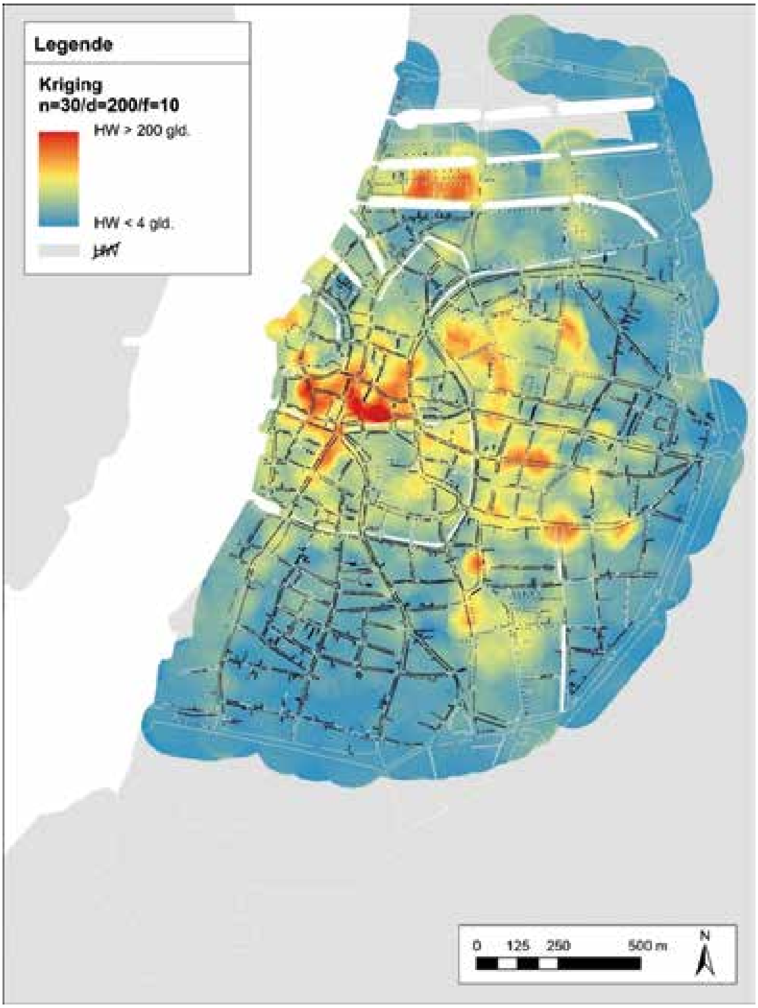
46 Ook in haar onderzoek naar de verstrengeling tussen stad en platteland in Antwerpen omstreeks 1400 kwam Francine de Nave tot de gelijkaardige conclusie dat de toplaag van de samenleving vooral rond het centrum en in de belangrijkste straten zoals de Hoogstraat vastgoed bezat. de Nave, 'Antwerpen, stad en land.', f. 265–266.

47 Voor de periode 1470-1475 zijn er geen cijfers op huisniveau, waardoor deze niet op kaart gevisualiseerd konden worden. Christel De Pooter, 'Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475: een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad. Deel 1: tekst' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979), 51–67.

48 Een vergelijking tussen de data van 1470-1475 en 1584 toont aan dat er weinig verschil zit tussen beide. Dezelfde straten en buurten blijven het duurst en dezelfde het goedkoopst. De uitzonderingen hierop zijn bijvoorbeeld de Lange Nieuwstraat die meer prestige heeft gekregen door de komst van de Nieuwe Beurs. De kaart van 1584 toont ook de Nieuwstad (13de wijk) die in 1470-1475 nog niet aangelegd was.

49 Voor een gedetailleerde analyse van de ruimtelijke vermogensspreiding zie Rogier Van Kooten, 'Antwerpen 1584. Oorlog en ongelijkheid in de stedelijke ruimte' (doctoraatsproefschrift, Antwerpen, Universiteit Antwerpen, 2021), 81–83; Rogier Van Kooten, 'Levelling through Space? The Redistributive Capacity of Demographic Decline in Antwerp's Darkest Hour (1584-1586)', in *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, onder redactie van Bruno Blondé e.a. (Turnhout: Brepols, 2020), 233–51.

50 De Pooter, 'Verkoop en berenting', 1979, 71–72.

Kaart 7. Heat map van de huurwaarden (HW) in Antwerpen in 1584 uitgedrukt in carolusguldens.[51]

Dat de politieke elite een voorkeur heeft voor duurdere buurten blijkt ook uit de wijken waarin ze vastgoed bezaten (Kaart 2, Kaart 4, Kaart 5 en Kaart 6). Zoals ook blijkt uit het onderzoek van Chrstiel de Pooter, waren met name de eerste wijk met de Suikerrui en de Grote Markt, de tweede wijk met de Oude Koornmarkt en

51 Kaart gemaakt door Iason Jongepier en Rogier van Kooten, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), databank van Heidi Deneweth (FWO) gebaseerd op het word-document van Gil Degueldre (SAA, 782#1-782#14). Ik wil de betrokkenen expliciet bedanken voor het gebruik van deze kaart in dit werk. Deze kaart is ook gebruikt in Ilja Van Damme e.a., *Historische Atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad* (Bussum: Thoth, 2022).

de derde wijk met de Hoogstraat de duurste wijken. Juist deze wijken waren erg in trek bij de politieke elite. De vierde wijk met de Burcht, de vijfde wijk met het Vleeshuis en de zesde wijk behoorden tot de duurdere wijken, terwijl de zevende en achtste wijk de goedkoopste waren. De negende, tiende, elfde en twaalfde wijk behoorden tot de middenmoot.[52] De duurste wijken waren ook niet toevallig die wijken van de stad die zich het eerst hadden ontwikkeld en waar alle belangrijke instellingen waren gevestigd, terwijl de goedkopere woningen zich in de later aangelegde stadsdelen bevonden.

Deze resultaten voor Antwerpen tonen opvallende gelijkenissen met de residentiële patronen van elitegroepen in andere Nederlandse steden. Zo woonden ook in vijftiende-eeuws Gent de stedelijke elitegroepen vooral in huizen langs de belangrijkste straten en pleinen van de stad en in de nabijheid van de belangrijkste instellingen.[53] Op een vergelijkbare manier lagen tussen 1455 en 1571 de rijkste buurten in Oudenaarde rond het centrale marktplein en de toegangswegen ernaartoe. Ook in Leiden was dit tussen 1498 en 1561 het geval.[54] Ook in steden buiten de Nederlanden komen gelijkaardige patronen naar voren. Zo waren ook in het middeleeuwse Gloucester en Newcastle de hoofdwegen, -pleinen en de locaties met toegang tot instellingen erg in trek bij de elitegroepen.[55] In de havensteden Hull en New Winchelsea was het de buurt tussen de haven en de Grote Markt die door haar economische functie het meest in trek was op de vastgoedmarkt.[56] De ruimtelijke patronen van de Antwerpse politieke elite lijken in de vijftiende eeuw dus toch dichter aan te sluiten bij het Noord-Europese model dan tot nu toe aangenomen.

Dit sluit meteen aan op de tweede belangrijke vaststelling die uit de vergelijking van de drie kaarten naar voren komt, namelijk de afwezigheid van 'duidelijk herkenbare blokken' vastgoed die in het bezit waren van één familie en die zouden kunnen wijzen op ruimtelijk duurzame clanstructuren, zoals die in Noord-Italië aan te wijzen zijn. Eerst en vooral is er geen sprake van sterke concentraties van familiebezit in de ruimte: in plaats van welomlijnde clusters bezaten de politieke

52 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 122.

53 Marc Boone en Birgit Reusens, 'Topografische verdeling van de welvaart te Gent aan het einde van de 15de eeuw', *Spiegel Historiael* 14 (1979): 544–45; Boone, Dumon, en Reusens, *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*.

54 Tim Bisschops, 'Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 – ca. 1530)' (masterproef, Universiteit Antwerpen, 2006), 189–90.

55 Catherine Casson en Mark Casson, 'Location, Location, Location? Analysing Property Rents in Medieval Gloucester', *Economic History Review* 69, nr. 2 (2016): 575–99; John Langton, 'Residential Patterns in Pre-Industrial Cities: Some Case Studies from Seventeenth-Century Britain', *Transactions of the Institute of British Geographers* 65 (1975): 1–27.

56 Catherine Casson en Mark Casson, 'Property Rents in Medieval English Towns: Hull in the Fourteenth Century', *Urban History* 46, nr. 3 (2019): 396.

families vastgoed in verschillende delen van de stad. Zo bezit de familie Van den Werve in 1400 bijvoorbeeld zowel panden in het noordwesten van de stad (op het Klapdorp) als panden rond de kathedraal en in het zuiden van de stad (de huidige Nationalestraat) (Kaart 4). Een gelijkaardig patroon zien we bij de familie Van der Elst, die eigendommen heeft in verschillende delen van de stad. In de andere twee peiljaren 1450 en 1493 komt een gelijkaardig beeld naar voren (Kaart 5 en Kaart 6): ook dan zijn de eigendommen van de families in de steekproef verspreid over de stad, al lijken sommige families hun aandacht en hun investeringen op een bepaald moment toch te concentreren op een beperkt aantal locaties. De grootste uitschieter is de familie Van den Werve, die rond 1493 acht huizen bezit in het Schipperskwartier (Kaart 6). In de vijftiende eeuw stond hier een militair bolwerk, het *Vingerling* genaamd. Rond de jaren 1475-1480 werd dat echter afgebroken en werd de buurt verkaveld.[57] Mogelijk hebben de Van den Werve's gebruik gemaakt van deze investeringsopportuniteit (cfr. Infra), want in de twee voorafgaande peiljaren lijkt de familie geen interesse getoond te hebben in deze buurt.

De Van den Werve's stonden niet alleen met hun oog voor vastgoedopportuniteiten. De meeste families uit de steekproef investeerden niet steevast in dezelfde buurt. Slechts twee ervan behielden vastgoed in dezelfde straten doorheen de vijftiende eeuw, namelijk de familie Schoyte en de familie Drake, maar zij vormen dus meer de uitzondering dan de regel. Bij de overige onderzochte families is er weinig diachrone continuïteit aan te wijzen op straatniveau.

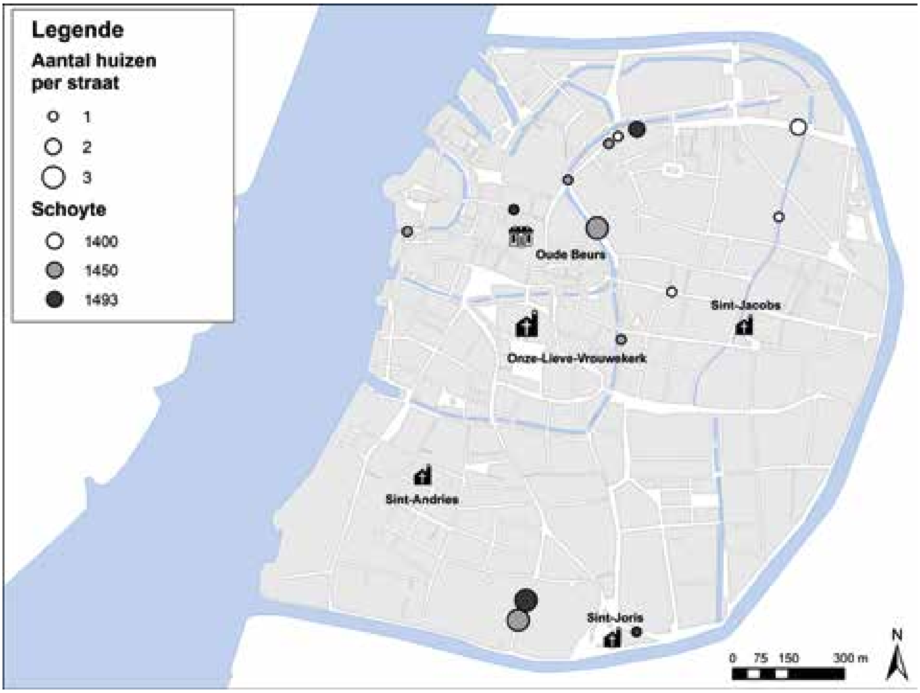
De familie Schoyte werd pas rond het midden van de vijftiende eeuw politiek actief, maar bezat wel doorheen de hele vijftiende eeuw vastgoed langs de verkeersas Klapdorp-Paardenmarkt (Kaart 8). In 1400 hadden ze minstens drie panden langs deze weg, in 1450 minstens één en in 1493 minstens twee. Eén van deze twee panden werd op dat moment gebruikt als gezinswoning van Jan Schoyte (nr. 260),[58] terwijl het andere pand vermoedelijk werd verhuurd.[59] Een andere tak van de Schoyte familie vestigde zich minstens vanaf 1450 in een ander deel van de stad, namelijk in de Brede- en de Begijnenstraat. Aert Schoyte (nr. 331) en later zijn zoon (nr. 106) hadden hier verschillende panden in eigendom, waarvan ze er zelf ook één bewoonden.[60] Ze bleven hier gevestigd tot ze hun grond in de jaren veertig van de zestiende eeuw verkavelden en verkochten (cfr. Infra). De takken van de familie Schoyte woonden dus in verschillende delen van de stad en niet dicht bij elkaar, laat staan in gedeelde

57 Bart Goovaerts en Pieter Schepens, *Antwerpse steegjes en godshuizen* (Antwerpen, 1981), 11; Van der Wiel, *Straatnamen*; Thijs, *Historiek*, 178.

58 SAA, SR 99, 331 r.; SR 101, 228 r.

59 In 1472 verhuurt burgemeester Jan Schoyte een huis gelegen aan het Klapdorp. SAA, SR 82, 1 v.; De Pooter, 'Verkoop en berenting', 1979, 255.

60 In 1473 en in 1474 koopt Aert Schoyte telkens de helft van een huis in de Begijnenstraat. SAA, SR 82, 339 r.; SR 84, 348 r.; De Pooter, 53.

Kaart 8. Vastgoedbezittingen van de familie Schoyte binnen de stadsmuren van Antwerpen in 1400, 1450 en 1493[61]

stadspaleizen, zoals bij de Italiaanse voorbeelden van familiale wijkdominantie het geval was.[62]

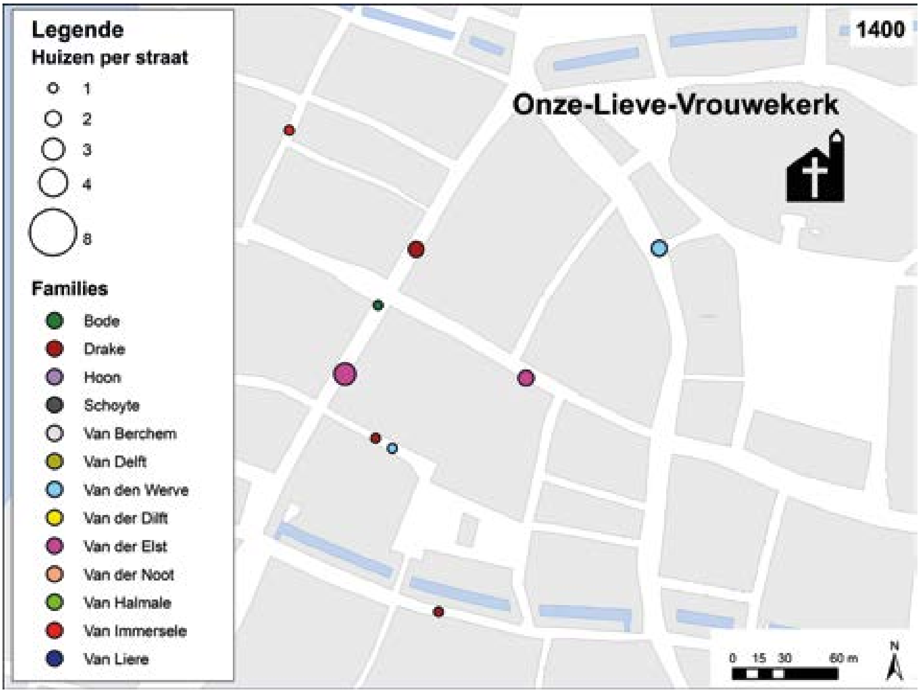
Bij de familie Drake, een familie die doorheen heel de onderzoeksperiode politiek actief was, lijken de meeste telgen van de familie wel in elkaars buurt te blijven wonen. Deze familie bezat verschillende eigendommen in en rond de Heilige Geeststraat, een kleine zijgang van de Hoogstraat.[63] Deze gang werd opeenvolgend de 'Peter Draecks stege', 'Jan Draex stege' en 'Walraven Draecx strate' genoemd, afhankelijk van wie het *huis Draecke* (Afbeelding 13), dat in deze steeg lag, bewoonde. Dit huis was al familiebezit sinds de veertiende eeuw en zou dat tot het begin van de zestiende eeuw ook blijven.[64] Daarnaast bezat de familie nog andere eigendommen in de omgeving al fluctueerde het aantal doorheen de tijd wel. Zo had de familie in

61 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

62 Hughes, 'Urban Growth', 19–20.

63 Alle straatnamen werden omgezet naar de hedendaagse straatnamen op basis van Van der Wiel, *Straatnamen*.

64 Ilse Nuytemans, 'Het Huis Draeck ook genaamd Den Gulden Cop' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1990).

Kaart 9. Detailkaart met de bezittingen van de steekproeffamilies in de omgeving van de Hoogstraat in Antwerpen in 1400[65]

1400 twee huizen in de Hoogstraat, waaronder het huis *De Munte.* In 1450 was dit aantal toegenomen tot vier, waaronder het huis *Borgwal.* Het huis *De Munte* behoorde echter niet meer tot deze vier panden, aangezien dit huis toen in handen was van het Sint-Baafsgodhuis van Gent.[66] In 1493 was het familiebezit in de Hoogstraat vermoedelijk verminderd tot slechts één pand. Het vastgoedbezit van de familie Drake in en rond de Hoogstraat was dus volatiel.

Maar zelfs als een familie zoals de Drake's continu in dezelfde buurt vastgoed bezat en aankocht, dan betekende dit nog niet dat die familie een zekere dominantie kon uitoefenen over dat deel van de stedelijke ruimte. Huizen in en rond de Hoogstraat waren zeer gegeerd bij leden van de politieke elite. Zo woonde Claus van den Werve in de Heilige Geeststraat. Hij had zijn huis, dat bekend stond als het *Hof van de Werve* in 1393 gekocht van Marie Drake. Als gevolg werd de 'Draecx stege' soms ook als het 'straetken van den Werve' omschreven. Ook de families Bode en Van der Elst hadden rond 1400 eigendommen in en rond de Hoogstraat (Kaart 9).

65 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.
66 SAA, SR 39, 242 v.

Afbeelding 13. Binnenkoer huis Draecke, 'Antwerpen Heilige Geeststraat 9' (Inventaris Onroerend erfgoed,)

Daarnaast hadden nog zeker drie families die tot de politieke elite behoorden, de families Zymaer, Noyts en Aertjans, aan het begin van de vijftiende eeuw vastgoed in de Hoogstraat.[67] Ook in de twee andere peiljaren hadden verschillende van de families uit de steekproef eigendommen in deze omgeving. Op vergelijkbare wijze was ook de familie Schoyte niet de enige speler op de as Klapdorp-Paardenmarkt. Ook de families Van Liere, Van Berchem en Van den Werve bezaten rond 1400 panden langs deze invalsweg. Dit zijn geen families waarmee de familie Schoyte op dat moment een sterke verwantschap vertoonde via onderlinge huwelijken (zie stamboom familie Schoyte).[68] Op basis van de gevonden vastgoedbezittingen en de

67 Asaert, 'Huizen en gronden', 1967, 71–78.

68 Het eerste huwelijk tussen een telg van de familie Schoyte en van de familie Van den Werve vindt pas plaats aan het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw, wanneer Johanna Schoyte (†1516) voor de derde maal in het huwelijk treedt en ditmaal met Hendrik van den Werve. SAA, PK 3266,

beschikbare genealogische informatie lijken geen van de families uit de steekproef, noch een consortium van enkele dicht verwante steekproeffamilies, het alleenrecht te hebben over een stuk van de stedelijke ruimte, niet in 1400 en ook niet daarna.

Op zich vormt dit voorkomen van meerdere families in bepaalde straten en stadsdelen geen sluitend bewijs tegen het bestaan van ruimtelijke clanstructuren in Antwerpen, aangezien in bijvoorbeeld vroegmodern Rome dergelijke familiale invloedsferen vaak overlapten. Dergelijke overlappingen gingen echter steeds gepaard met uitbraken van geweld tussen de clans die in dezelfde buurt hegemonie wilden bekomen,[69] iets waar in de Antwerpse bronnen geen sporen van te vinden zijn (cfr. Hoofdstuk 2).[70] Het is bovendien belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de politieke elite tussen 1400 en 1550 uit 162 families bestond en dat ongeveer 50 daarvan tegelijkertijd actief waren in de politiek. De steekproeffamilies vormen hier slechts een klein deel van en zij zitten al bij elkaar in de buurt. De afwezigheid van langdurige familiale vastgoedconcentraties, op twee uitzonderingen na, en de afwezigheid van conflicten tussen elite-families pleiten dus tegen de hypothese over het bestaan van Noord-Italiaanse ruimtelijke clanstructuren in Antwerpen.

Ook de invulling van het wijkmeesterschap lijkt de clan-these eerder te ontkrachten dan te staven. Het wijkmeesterschap is in Antwerpen de buurtgebonden functie *par excellence* (cfr. Hoofdstuk 1), maar de politieke elite van Antwerpen bezette tussen 1477 en 1549 nooit de helft of meer van de beschikbare posten binnen het wijkmeesterschap (Figuur 7).[71] Naast de vaststelling dat de functie in de regel niet ten volle werd gedomineerd door politieke families, moet ook worden opgemerkt dat geen enkele familie in een specifieke wijk een dominante positie genoot. Uit de data van de 110 wethoudersjaren waarvoor de wijkmeesters bekend zijn, blijken slechts drie families meer dan 10% van de mandaten binnen één wijk te kunnen claimen. De grootste uitschieter is de familie Butkens die 20 tot 22 procent van de gekende mandaten in de tiende wijk invulde,[72] gevolgd door de familie Van Berchem met dertien procent van de gekende mandaten in de derde wijk en de familie Van Immerseele met twaalf procent in de vierde wijk. De overige 33 politieke families

nr. 582 (Schoyte); Yves Schmitz en Alfons Bousse-Waremme, *Les van de Werve: 800 ans d'histoire*, vol. 2 (Assoc. Familiale van de Werve, 1988), s.p.

69 Eleonora Canepari, 'Porteurs, mendiants, gentilshommes. La construction sociale du pouvoir politique (Rome, XVIe-XVIIe siècle)', *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 68, nr. 3 (2013): 729–53.

70 Geeraard Bertrijn, *Chronijck der stadt Antwerpen: toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*, bewerkt door Gustave van Havre (Antwerpen: Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 1879); Floris Prims, *Geschiedenis van Antwerpen – VI: Onder de hertogen van Burgondie, hertogen van Brabant (1406-1477) – 1: De politische orde* (Antwerpen: Standaard-Boekhandel, 1936), 114.

71 Deze analyse is uitgevoerd op basis van familienaam en daarom zijn de vaak voorkomende achternamen zoals 'de Vos' en 'van den Broeke' opgenomen als twijfelgevallen. Grafiek op basis van SAA, PK nr. 1341.

72 Mogelijke opgang van deze familie via het wijkmeesterschap wordt besproken in Hoofdstuk 2.

Tabel 19. Aantal mandaten als wijkmeester ingevuld door de steekproeffamilies, 1477-1549

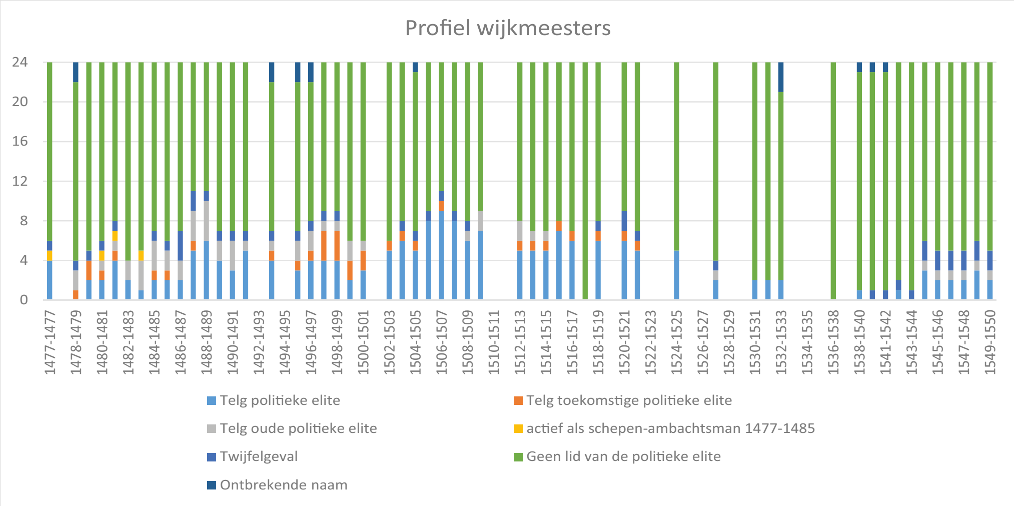
	eerste wijk	tweede wijk	derde wijk	vierde wijk	vijfde wijk	zesde wijk	zevende wijk	achtste wijk	negende wijk	tiende wijk	elfde wijk	twaalf-de wijk
Bode												
Drake	2	2										
Hoon									1	8	1	
Schoyte								1				4
van Berchem			14			2				7	5	
van Delft												
van den Werve									5			
van der Dilft								1				
van der Elst		2			4	2					3	
van der Noot												
van Halmale											10	
van Immerseele				13	3		2					
van Liere									2			

die een wijkmeester afleverden,[73] claimden tussen de één en negen procent van de gekende mandaten per wijk. Bovendien waren de meeste politieke families actief in meerdere wijken (Tabel 19). Een typisch voorbeeld is de familie Van der Elst, die zowel in de tweede, de vijfde als de zesde wijk actief was. Ook de telgen van de familie Van Berchem waren naast wijkmeester in de derde wijk ook actief in de zesde, zevende, tiende en elfde wijk. Aangezien wijkmeesters moesten wonen in de wijk waar ze dienden,[74] toont dit aan dat een familie als de Van Berchem's niet duurzaam verankerd was in één wijk, in elk geval niet na 1477.

Het wijkmeesterschap was blijkbaar ook geen functie die van vader op zoon werd doorgegeven, aangezien het steeds ging om dezelfde telg van een familie die het wijkmeesterschap in een bepaalde wijk voor een kortere of langere tijd op zich nam. Als die stopte met de functie werd hij niet opgevolgd door een familielid, iets wat in het stadsbestuur wel voorkwam. Het is ook opvallend dat de families Schoyte en Drake, de enige twee politieke dynastieën die gedurende heel de vijftiende eeuw vastgoed in dezelfde straat behouden, nauwelijks de functie van wijkmeester opnemen. Ook andere belangrijke politieke geslachten, zoals de Van den Werve's, investeerden niet in deze functie. Tenzij de politieke families het wijkmeesterschap via cliënten domineerden, iets wat door de bronnensituatie in Antwerpen helaas niet te onderzoeken valt, lijkt het erop dat ze relatief weinig interesse vertoonden in het wijkmeesterschap.

73 De twijfelgevallen zijn niet opgenomen in deze berekening.

74 Hugo Soly, 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse van de 16de eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 83 (1970): 528.

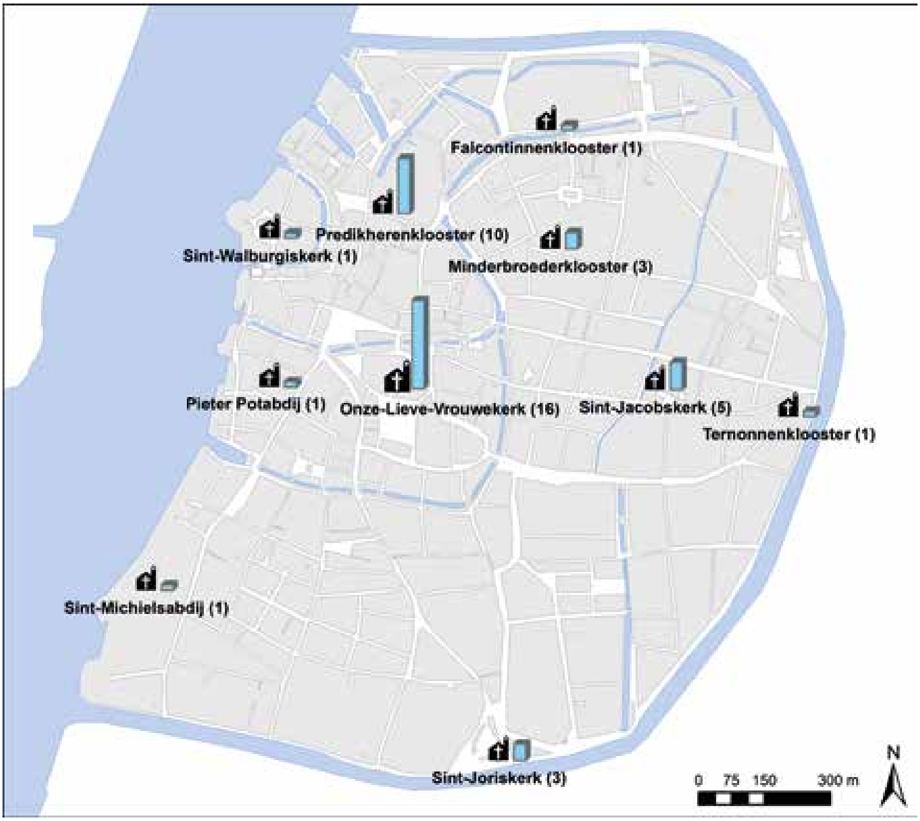

Figuur 7. Profiel van de wijkmeesters, 1477-1549

Naast het vastgoedbezit en het wijkmeesterschap kan ook de begraafplaats van de politieke elite een beeld geven van de sociale verwevenheid van een familie met een bepaalde buurt of parochie. Van 55 van de 341 wethouders die tussen 1400 en 1549 actief waren werd de begraafplaats teruggevonden. Van hen lieten 42 zich in Antwerpen begraven. Opnieuw gaat het vooral om data voor de zestiende eeuw en slechts in mindere mate voor de vijftiende eeuw.[75] Zoals blijkt uit Kaart 10 is de meerderheid van de gevonden graven (16) teruggevonden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk (Afbeelding 15). Dit is niet verwonderlijk, aangezien Antwerpen tot 1477 één parochie vormde, met de Onze-Lieve-Vrouwekerk als parochiekerk. In 1477 kregen ook de Sint-Walburgis-, Sint-Joris- en de Sint-Jacobskerk eigen parochierechten. De Sint-Andrieskerk kreeg die pas in 1529.[76] De Onze-Lieve-Vrouwekerk was daardoor veruit de belangrijkste kerk in de stad. Naast de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren ook het Predikherenklooster (10) en de Sint-Jacobskerk (5) populair als begraafplaats voor de politieke elite. Zo waren onder meer wethouder Joos Drake (nr. 33) en zijn vrouw Barbara Colibrant begraven in de Sint-Jacobskerk (Afbeelding 15 en Afbeelding 16). Ze schonken ook een glasraam aan deze kerk. Opvallend is dat deze religieuze instellingen alle drie in populaire investeringsgebieden van de politieke elite liggen: het centrum van de stad, de buurt ten noorden van de Grote Markt en langs een hoofdweg

75 De graven die buiten Antwerpen liggen worden in Hoofdstuk 4 besproken.

76 Jos Van Nieuwenhuizen, 'De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de Middeleeuwen', in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.-M. De Smet* (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1983), 15–27.

Kaart 10. Overzicht van het aantal wethouders die begraven liggen in de verschillende religieuze instellingen van Antwerpen[77]

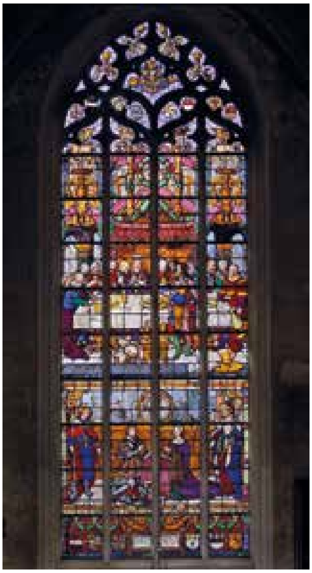
naar het centrum. De spreiding van de gevonden graven van de politieke elite correspondeert bijgevolg goed met de hierboven geschetste patronen in het vijftiende-eeuws vastgoedbezit.

Wat verder opvalt, is dat niet alle telgen van dezelfde familie in dezelfde kerk begraven liggen. Zo liggen wethouders Dierik (nr. 119) en Hendrik van den Werve (nr. 121) in de Sint-Jacobskerk begraven, terwijl er vijf wethouders uit de familie Van den Werve in het Predikherenklooster en en vier in de Onze-Lieve-Vrouwekerk liggen. Er is zelfs een telg van de familie in Herentals begraven. Ook de wethouders van de familie Van Halmale liggen verspreid. Costen van Halmale (nr. 211) ligt in het Minderbroederklooster begraven, terwijl zijn naamgenoot (nr. 302) in het Predikherenklooster ligt. Daarnaast liggen nog drie wethouders uit de familie in de

77 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

Afbeelding 14. De Onze-Lieve-Vrouwekerk, anoniem, 17de eeuw (The Phoebus Foundation)

Afbeelding 15. Glasraam 'Het Laatste avondmaal' in de Sint-Jacobskerk van Antwrpen, anoniem, 1538 (© KIK-IRPA, Brussel)

Afbeelding 16. Joos Drake en Barbara Colibrant knielend en geflankeerd door hun patroonheiligen: Sint-Jacobus en Sint-Barbara. Detail glasraam 'Het Laatste avondmaal' in de Sint-Jacobskerk van Antwrpen, anoniem, 1538 (© KIK-IRPA, Brussel)

Onze-Lieve-Vrouwekerk. Ook het patroon in de begraafplaatsen wijst dus eerder op de afwezigheid dan op de aanwezigheid van familiale clustering in een welomlijnd deel van de stedelijke ruimte. Dit wil niet zeggen dat die diverse personen en gezinnen van dezelfde familie elkaar niet na stonden. Zoals ik in Hoofdstuk 2 heb aangestipt, hoeven kerngezinnen niet samen te leven om een betekenisvol sociaal en politiek verband te vormen. Het betekent wel dat het onwaarschijnlijk is dat die families hun politieke macht baseerden op de duurzame informele controle over een deel van de stad.

Uit de analyse van het vastgoedbezit, het wijkmeesterschap en de begraafplaatsen komen geen consistente patronen van familiale ruimtelijke dominantie naar voren, zelfs niet in 1400. De vraag rijst dan ook hoe het eerder in de inleiding aangehaalde onderzoek van Tim Bisschops tot een compleet tegenovergestelde conclusie heeft geleid. Het antwoord ligt bij de gebruikte methodologie. Terwijl ik mij heb beperkt tot de eigendommen die telgen van de steekproeffamilies in één bepaald referentiejaar hadden, heeft Bisschops alle vastgoedtransacties waarbij zijn steekproeffamilies rond 1400 betrokken waren op kaart gezet.[78] Bisschops selecteerde ook op basis van familienaam, terwijl ik een selectie heb gemaakt op basis van de genealogische informatie die ik ter beschikking had. Daardoor is mijn selectie veel fijnmaziger. Aangezien verschillende personen met dezelfde familienaam betrokken waren bij transacties op vastgoed dat dicht bij elkaar lag, werd er door Bisschops geconcludeerd dat er sprake was van familiale ruimtelijke dominantie.[79]

Niet alle door Bisschops' onderzochte families vertoonden echter dit patroon. Bovendien betekent de betrokkenheid bij veel vastgoedtransacties in dezelfde buurt in een relatief korte tijdspanne niet automatisch dat een bepaalde familie een bepaald deel van de stedelijke ruimte domineerde. Uit mijn onderzoeksresultaten blijkt het tegenovergestelde. De politieke elite van Antwerpen had in de vijftiende eeuw een duidelijke voorkeur voor het stadscentrum en de hoofdstraten die daarheen leidden, patronen die aansluiten bij de resultaten vastgesteld in andere Noord-Europese steden.

Mogelijk waren er in Antwerpen in de dertiende of de veertiende eeuw ruimtelijke clanstructuren geweest, maar waren deze net als in bijvoorbeeld Arnhem en Gent rond 1400 uit elkaar aan het vallen en trof Bisschops alleen nog de restanten van dit systeem aan.[80] Een andere mogelijkheid is dat de wethoudersfamilies rond 1400

78 Uit een vergelijking van het kaart materiaal en de studie van Asaert vermoed ik dat Bisschops deze data – de transacties tussen 1393 en 1403 – op kaart heeft gezet. Asaert, 'Huizen en gronden', 1967; Gustaaf Asaert, 'Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 51 (1968): 171–236.

79 Blondé e.a., 'Samenleven', 90–91; 96.

80 Cornelis Lambertus Verkerk, *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke*

vooral geïnteresseerd waren in de investeringsopportuniteiten die het centrum bood en waren ze daarom allemaal in die buurt actief. De grote families waren in elk geval niet blind voor de winstmogelijkheden die ontstonden door de snelle expansie van de stedelijke ruimte.

Dynamieken op de vastgoedmarkt

De vergelijking tussen mijn eigen onderzoek en dat van Tim Bisschops brengt een belangrijke vraag voor het voetlicht, namelijk welke krachten vorm gaven aan het patrimonium van een familie met het verstrijken van de tijd. Er waren immers meerdere factoren die ingrepen op het vastgoedbezit van een familie en die de uitbouw en het behoud van een familiepatrimonium in Antwerpen onder de vorm van 'duidelijk herkenbare blokken' stedelijk vastgoed onwenselijk of vrijwel onmogelijk maakten. Het grootste obstakel bij het uitbouwen en vooral bij het behouden van een familiepatrimonium was het huwelijk en het vigerende Antwerpse erfrecht.

Waar in Italië dochters uit de erfenis werden gehouden door het gebruik van de bruidsschat en er in de praktijk een grote flexibiliteit was bij het toekennen van erfenissen,[81] erfden in Antwerpen zonen en dochters evenveel.[82] Zo moest Joos Drake (nr. 33) in 1508 zijn twee halfzussen uitkopen om het ouderlijk huis in de Heilige Geeststraat te kunnen behouden. In 1513 verkocht hij het echter aan zijn schoonbroer Adriaen Pot (nr. 95) die met Katline Drake gehuwd was. Adriaen Pot, die kinderloos overleed, liet het pand na aan Coenraet Pot (nr. 339). Op een gelijkaardige manier kwam een ander herenhuis (*huizing*) van de familie Drake in de Heilige Geeststraat in handen van de familie Van Immerseele. Marie Drake erfde het herenhuis van haar ouders. Zij was in 1508 met Willem van Immerseele

elitevorming (Hilversum: Verloren, 1992); Frans Blockmans, *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302* (Antwerpen: De Sikkel, 1938).

81 Hughes, 'Urban Growth', 16; Bezzina, 'Construire et consolider l'albergo'.

82 E.M. Meijers, *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden. Deel 1: het West-Brabantse erfrecht* (Haarlem: NV H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1929), 215–16; Philippe Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, 1987, 326–33. Soms werd de oudste zoon licht bevoordeeld. 'Wtghenomen dat d'oudtste sone heeft voren wt d'beste Ryd-peerdt(behoudelijck dattet gheen labeur-peerdt oft huer-peerdt en is) ende dewapenen eens tot sijnen lijve dienende,-metten wapen-rocke, in aldermanieren als sijn vader in sijn leven dat gebruyct heeft, indien datter is:ende indien datter niet en is, sal hebben sijns vaders beste wapene eens totsijnen lijve dienende, met oock sijns vaders signet ende signet-rinck.' *Rechten, ende costumen van Antwerpen* (Antwerpen: Chr. Plantijn, 1582), 350.. Volgens het onderzoek van Kaat Cappelle werd in de Antwerpse testamenten uit de zestiende eeuw echter weinig onderscheid gemaakt tussen de kinderen. Kaat Cappelle, 'De strijd om de broek. Getrouwde vrouwen en recht in het zestiende-eeuwse Antwerpen' (doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 2020).

(nr. 75) getrouwd. Hun enige dochter Marie van Immerseele erfde de helft van het herenhuis. Haar echtgenoot Cornelis van Spangen (nr. 107) kocht vervolgens de andere helft van zijn schoonfamilie.[83] Door deze erfpraktijken was het niet evident een opgebouwd familiepatrimonium intact te houden over de generaties heen.

Toch tonen voorbeelden voor de adel in Zeeland aan dat families soms uitwegen zochten en vonden om aan dit egalitaire erfrecht te ontsnappen. Ondanks het egalitaire erfrecht voor alle kinderen, ook bij feodale goederen, slaagden de Zeeuwse adellijke families er bijvoorbeeld in om hun patrimonium zo intact mogelijk door te geven aan de volgende generatie.[84] In Antwerpen werd dit niet gedaan door de politieke elite, waarschijnlijk omdat 1) hun politieke macht niet voortkwam uit dit stedelijke vastgoed en 2) omdat hun sociale en patrimoniale prioriteiten zich eerder buiten dan binnen de stad bevonden.

Slechts een beperkt aantal kinderen laten trouwen was een gemakkelijke manier om te ontkomen aan de versnippering van het familiepatrimonium. Bij rijke Italiaanse families was dit systeem ingeburgerd. Slechts één of twee kinderen trouwden, terwijl de rest ongehuwd in het ouderlijk huis bleef wonen of een carrière binnen de kerk aanvatte.[85] Bij de Antwerpse politieke elite was deze strategie echter niet gebruikelijk. De meeste kinderen die de volwassenheid bereikten, huwden. Zo kreeg Willem Drake (nr. 34) vijf dochters (zie stamboom familie Drake). Slechts twee bereikten de volwassenheid en beiden trouwden. Aert Schoyte (nr. 331) kreeg vijf kinderen: één zoon en vier dochters. Zijn zoon en twee dochters huwden, terwijl één dochter in een klooster intrad en één ongehuwd bleef (zie stamboom familie Schoyte). Aert Schoyte junior (nr. 106) kreeg zelfs negen kinderen waarvan acht huwden en slechts één een religieuze carrière begon. Door de vele gehuwde kinderen versplinterde hetgeen de ouders tijdens hun leven hadden opgebouwd. Dat de politieke families weinig pogingen ondernamen om hun patrimonium aan stedelijk vastgoed samen te houden kan er dus op wijzen dat hun prioriteit elders lag, bijvoorbeeld bij hun buitenstedelijk vastgoed (cfr. Hoofdstuk 4).

Het is daarnaast ook plausibel dat vastgoed een belangrijke rol speelde bij de huwelijksstrategieën van de politieke elite. Aangezien huwelijken in deze kringen eerder uit strategische overwegingen werden gesloten dan uit liefde, zullen deze goederen waarschijnlijk deel hebben uitgemaakt van de onderhandelingen die voorafgingen aan het huwelijk. Uit de zeventien beschikbare huwelijkscontracten

83 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 116.

84 Arie Van Steensel, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving* (Hilversum: Verloren, 2010), 261–64.

85 Marta Gravela, 'The Primacy of Patrimony: Kinship Strategies of the Political Elite of Turin in the Late Middle Ages (1340–1490)', *Continuity and Change* 32, nr. 3 (2017): 305–7; Hughes, 'Urban Growth', 15–21; Monica Chojnacka, 'Women, Men, and Residential Patterns in Early Modern Venice', *Journal of Family History* 25, nr. 1 (2000): 20.

die betrekking hebben op de onderzoekspopulatie blijkt immers dat de ouders van de huwelijkspartners hun kinderen op het moment van hun huwelijk bepaalde onroerende en roerende goederen schonken. Zo kregen in het begin van de vijftiende eeuw Gielis Bacheleer (nr. 175) en zijn vrouw Lysbeth Bode voor hun huwelijk verschillende renten cadeau van (schoon)vader Peter Bode (nr. 149) en (schoon)broer Jan Bode (nr. 147).[86] Er werd in al deze contracten ook steeds vermeld dat deze goederen bij het kinderloos overlijden van het huwelijkspaar moesten terugvloeien naar de familie van oorsprong. Helaas wordt in de meeste van deze huwelijksvoorwaarden geen informatie verstrekt over om welke goederen het specifiek gaat.[87] Over de omvang en de samenstelling van de huwelijksgiften is dus zelden iets bekend.[88] Desondanks is het aannemelijk dat ook bepaalde huizen of renten uit het familiepatrimonium op die manier in de handen kwamen van andere, aanverwante families.

Ondanks het hoge aantal gehuwde kinderen, stierven sommige families in mannelijke lijn toch uit. Hierdoor kwam de erfenis, inclusief het vastgoed, in handen van aanverwante families. Het uitsterven in mannelijke lijn van de families Bode en Van der Elst is dan ook de voor de hand liggende verklaring voor de dalende trend in het aantal vastgoedbezittingen dat voor deze families werd gevonden in de peiljaren (Tabel 18). Beide families verdwenen uit de politieke elite en ook uit de vastgoedmarkt door een gebrek aan mannelijke nakomelingen (zie stamboom familie Bode en Van der Elst).[89] Ook de familie Coelgheenensone was eenzelfde lot beschoren. Ondanks het feit dat Jan Coelgheenensone (nr. 273) drie kinderen had onder wie één zoon, Jan (nr. 325), stierf de familie in Antwerpen in mannelijke lijn uit (zie stamboom familie Coelgheenensone). Jan Coelgheenensone junior werd immers in 1483, nog voor hij een huwelijk had kunnen sluiten, onthoofd door Maximiliaan van Oostenrijk wegens zijn verzet tegen diens regentschap over Filips de Schone als erfheer van de Nederlanden. Van de twee dochters was enkel Barbara getrouwd, met een telg van de familie Van Liere. Het volledige fortuin van de Antwerpse tak van de familie Coelgheenensone, inclusief het stedelijke vastgoed, kwam op die manier in handen van de familie Van Liere.[90]

Stedelijk vastgoed ging niet enkel door huwelijk of vererving over in andere handen. Eigendommen werden in Antwerpen ook aan een hoog tempo gekocht en verkocht op de vastgoedmarkt. Het reeds genoemde huis *De Munte* in de Hoogstraat

86 Cannelloni, 'The Public Annuity Market', 82.

87 SAA, SR 2, 35 r.; SR 18, 149 v.; SR 67, 76 r.; 111 r.; 185 v.; SR 80, 110 r.; 123 v.; SR 174, 477 r.; 1336#6; RAB; FWS, 537; SR 390; SR 437; ARA, T 463, R 37. Één van de weinig uitzonderingen hierop is SAA, SR 159, 358 r.-361 v. Dit contract wordt kort sproken in Hoofstuk 2.

88 SAA, SR nr. 2, 35 r.; SR nr. 67, 76 r., 111 r., 185 v.; SR nr. 80, 110 r., 123 v.; SR nr. 174, 477 r.; 1336#6.

89 Wouters, 'De invloed', 43–44.

90 Prims, 'De van Liere's'.

veranderde tussen 1393 en 1403 bijvoorbeeld minstens drie keer van eigenaar[91] en het huis *de Zwaan* in de Gildekamerstraat nabij de Grote Markt veranderde tussen 1400 en 1499 niet minder dan tien keer van eigenaar.[92] Bovendien nam de snelheid waarmee panden werden gekocht en verkocht alleen maar toe naarmate Antwerpen transformeerde in een gateway-stad. De evolutie in de omvang van de schepenregisters is illustratief voor de toename van het aantal vastgoedtransacties. Zo bevatten de eerste twee schepenregisters, die acht jaar beslaan (1394-1402), ongeveer 6.000 akten, terwijl tijdens de jaren veertig van de zestiende eeuw het aantal akten al was gestegen tot 2.400 tot 4.000 per jaar.[93] Hugo Soly berekende dat in deze jaren veertig, toen de economische expansie van Antwerpen op haar hoogtepunt was, 52,7 procent van de huizen na minder dan vijf jaar weer verkocht werd en 19,2 procent zelfs binnen het jaar.[94] De vraag is dan ook hoe wenselijk het was om tijdens de vijftiende en zestiende eeuw in een dynamische en groeiende vastgoedmarkt als die van Antwerpen vast te houden aan bepaalde eigendommen en welke andere voordelen vastgoed kon hebben voor de politieke elite naast een belangrijke pijler bij de uitbouw van wijkdominantie.

Vastgoed had het grote voordeel een veiligere investering te zijn dan investeringen in actieve handel en bovendien leverde vastgoed op verschillende manieren winst op. Ten eerste kon een pand aangekocht worden als investering. Zo verhuurde Danckaert de Moelnere (nr. 191) tijdens de jaarmarkten delen van zijn huis *Valkenborch* gelegen aan de Grote Markt aan de steden Herentals en Mechelen. Op een gelijkaardige manier verhuurde Reynere van der Elst (nr. 143) aan het begin van de vijftiende eeuw zijn huis *De Molen* op diezelfde Grote Markt voor veertien opeenvolgende jaren voor zeven pond groot Vlaams.[95] Costen van Berchem (nr. 358) verhuurde het *Huis van Berchem* in de Hoogstraat in 1493 aan de stad Antwerpen.[96] De vaststelling dat verschillende telgen van politieke families investeerden in zogenaamde 'kamere', éénkamerwoningen, toont aan dat ze wel geïnteresseerd waren in opbrengsteigendommen. Het is immers niet erg aannemelijk dat ze zelf in dergelijke bescheiden woningen gewoond zouden hebben. Zo bezit Jan van der Elst in 1398 drie kamers in de Nationalestraat.[97] Ook Claus van den Werve investeert in dit type woning, want in 1448 kocht hij twee kamers in de Doornikstraat.[98]

91 Asaert, 'Huizen en gronden', 1967, 74.
92 Asaert, *Honderd huizen*, 219.
93 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 76; Asaert, 'Huizen en gronden', 1967, 8.
94 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 90.
95 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 121.
96 SAA, SR nr. 104, 39 v.
97 SAA 2, 89 v.
98 SAA 40, 467 v.

De opbrengst die dergelijke bescheiden arbeiderswoningen opbrachten, steeg doorheen de zestiende eeuw bovendien vrij spectaculair. De economische groei van Antwerpen trok immers niet enkel handelaars, maar ook heel wat ambachtslieden aan die allemaal op zoek waren naar een betaalbaar onderkomen. Daarnaast moesten na de belegering van Antwerpen door Maarten van Rossum (1542) verschillende gezinnen geherlokaliseerd worden. In de nasleep van deze mislukte belegering had het stadsbestuur immers beslist om de ca. 1.500 huizen af te breken die in een straal van 2.400 roeden of 717 meter rondom de stadsmuur gebouwd waren, om op die manier de stad beter te kunnen verdedigen.[99] De meeste bewoners van deze 'buitenijen' zochten een nieuw onderkomen binnen de stadsmuren.[100] Als gevolg was de vraag naar huisvesting veel groter dan het aanbod, hetgeen de huurprijzen de hoogte injoeg. Hugo Soly berekende dat het verhuren van een arbeiderswoning jaarlijks desondanks maar vijf procent van het geïnvesteerde kapitaal opbracht. Volgens hem was dit niet heel hoog, maar zorgde de vraag naar woonst ervoor dat het wel een heel veilige belegging was die voor een constant inkomen zorgde.[101]

Naast een bron van (huur)inkomsten vormde vastgoed, of het nu om een opbrengsteigendom ging of om een eigen woning, een onderpand bij leningen en renten. Zo werd het huis *Halle van Doornik* in de Hoogstraat als onderpand gebruikt voor een lening die Margriete van den Wyngaerde van de familie Van Ranst had gekregen.[102] Toen Wouter van Immerseele een rente kocht van Dirk Houtappel, diende het huis *Regenboghe* aan de Grote Markt als onderpand.[103] Vastgoed vormde dus ook een kredietinstrument en kon op die manier nieuwe investeringen genereren.[104] Een derde en laatste voordeel van vastgoed, zeker in het door ons onderzochte Antwerpen, was dat het een investering vormde waarvan de kapitaalwaarde toenam en waarop dus nieuwe renten bezet konden worden.

Bovendien bood de toenemende vraag naar woningen mooie kansen voor mensen met grote stukken grond binnen de stadsmuren. Het hebben van een grote tuin of boomgaard binnen de stadsmuren van Antwerpen was rond 1500

99 Maarten van Rossum was een Gelderse legeraanvoerder die Brabant binnenviel en een spoor van vernieling veroorzaakte. Hij belegerde Antwerpen drie dagen, maar vertrok daarna terug zonder de stad aan te vallen. De reden voor dit vertrek is onduidelijk, maar het was wel duidelijk dat de middeleeuwse stadswallen van Antwerpen niet opgewassen waren tegen moderne artellerie. Deze belegering zorgde voor een *wake up call* waardoor er werk werd gemaakt van nieuwe stadswallen. Soly, *Capital at Work*, 81.

100 Soly, 'Fortificaties', 194.

101 Hugo Soly, 'Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft van de 16de eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 53, nr. 1–2 (1970): 81–102.

102 SAA, SR nr. 100, 246 r.

103 SAA, SR nr. 102, 124 v.

104 Voor een uitgebreide bespreking van de werking van de rentenmarkt en de mogelijkheden van renten als kredietinstrument zie Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 54–59.

bovendien een erg dure en weinig renderende luxe geworden.[105] De politieke elite bezat nog dergelijke uitgestrekte eigendommen en was ook bereid deze tijdens de vastgoedboom te verzilveren. Een aantal van hen verkocht zijn gronden aan grondspeculanten, zoals Gilbert van Schoonbeke. Een voorbeeld is Cornelis van Spangen (nr. 107) die een jaar na het overlijden van zijn vrouw in 1546, zijn herenhuis in de Heilige Geeststraat verkocht aan van Schoonbeke. Die laatste liet er de Vrijdagmarkt aanleggen en verkavelde en verkocht de grond vervolgens met grote winst. Cornelis van Spangen voelde zich bedrogen en vond dat hij te weinig voor zijn grond had gekregen. Daarom spande hij een proces aan tegen Gilbert van Schoonbeke in de hoop de verkoopprijs die hij had gekregen te kunnen herzien, iets wat uiteindelijk niet lukte.[106] Ook de familie Van Immerseele verkocht haar gronden aan grondspeculanten.[107] Eerst het *Hof van der List* in 1528, waar later de Nieuwe Beurs werd gebouwd (cfr. Infra), en vervolgens het *Hof van Immerseele*.[108] Andere families hadden dan weer door dat er meer geld te verdienen viel door hun grond zelf te verkavelen en te verkopen. Zo ging de familie Happaert in de jaren zestig van de zestiende eeuw over tot de verkaveling en verkoop van hun gronden in de pas door henzelf geopende Happaertstraat.[109]

De wethouders waren door hun politieke macht goed geplaatst om maximaal te profiteren van de veranderende vastgoedmarkt. Een treffend voorbeeld daarvan is de Antwerpse schepen Aert Schoyte (nr. 106) en zijn gronden in de Bredestraat. Aert bezat in die straat namelijk een herenhuis met een tuin en boomgaard die reikten tot aan de huidige Nationalestraat. De toenemende druk op de huizenmarkt in Antwerpen zette hem ertoe aan dit goed te verkavelen en te verkopen, maar niet alvorens hij de grond had opgewaardeerd door deze toegankelijk te maken via de aanleg van nieuwe straten. Hij kon de stad ervan overtuigen om in 1542 twee huizen van zijn buurman op te kopen, waarna hij zelf ook een strook van 43 roeden en 165 voet (ca. 1.428 m^2) afstond aan de stad. Op deze grond werden vervolgens op kosten van de stad de Schoyte- en de Bogaerdestraat aangelegd. Door deze actie werd niet enkel de grond van Aert Schoyte ontsloten en opgewaardeerd, maar ook die van zijn buren Caspar Crops, Gabriël Studelincx en Daneel van Halmale. Net zoals Aert gingen ook zij over tot het verkavelen en verkopen van hun grond. Uiteindelijk verdeelden Aert en, na zijn dood in 1548, zijn erfgenamen de grond

105 Soly, 186–87.

106 Soly, 178–86; 442–43.

107 Kort voor de twee hoven verkocht werden, was Jan van Immerseele overleden. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 117–18. Mogelijk was het verkopen van deze gronden de gemakkelijkste optie voor zijn weduwe en zijn minderjarige kinderen.

108 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 122–23; 138.

109 De straat werd vernoemd naar schepen Jan Happaert (nr. 60) die in 1561 overleed. Termote, 'Bouwen in steden', 108–10.

in 40 kavels die apart werden verkocht. Dankzij zijn positie in het stadsbestuur slaagde Aert Schoyte er dus in om de waarde van zijn grond te verveelvoudigen alvorens die van de hand te doen.[110]

Het aanleggen van straten op kosten van de stad om zo de eigen gronden in waarde te laten toenemen was niet de enige manier waarop de politieke elite extra winst kon maken op de vastgoedmarkt. Die groep had namelijk toegang tot bepaalde informatie over de stad en over haar vastgoedmarkt die ze in haar voordeel kon gebruiken. Een sprekend voorbeeld is de bouw van de Nieuwe Beurs van Antwerpen (Afbeelding 18). Het stadsbestuur besliste namelijk in 1529 om een Nieuwe Beurs te bouwen en dit niet te doen op dezelfde locatie of in de buurt van de Oude Beurs, maar op de gronden van het *Hof van der List* tussen de Lange Nieuwstraat en de Meir (Kaart 3 en Afbeelding 17) die ze recent had aangekocht. Toen het nieuws van de nieuwe locatie bekend raakte, brak hevig protest uit. De eigenaars van panden in de buurt van de Oude Beurs waren bang dat hun eigendommen in waarde zouden dalen, terwijl de ambachten en de buitenlandse kooplui vonden dat de Nieuwe Beurs te ver van het economisch hart van de stad verwijderd lag. Voor de Raad van Brabant werden verschillende rechtszaken aangespannen, maar deze zetten geen zoden aan de dijk. In 1532 besliste Keizer Karel dat de Nieuwe Beurs zou komen op de gronden die het stadsbestuur had bepaald, al moesten diegenen die hierdoor verlies leden gecompenseerd worden. Het ontging de tijdgenoten niet dat verschillende leden van de politieke elite zoals de families Van Berchem, Van Immerseele en Van Ursele precies rond de Nieuwe Beurs uitgestrekte gronden bezaten, gronden die door de komst van deze economische instelling opeens erg in waarde stegen.[111] Dankzij voorkennis en de toegang tot de besluitvorming konden de leden van de politieke elite goede zaken doen op de vastgoedmarkt.

Ondanks het protest was handel met voorkennis niet illegaal in de middeleeuwen. Ook in andere steden en regio's kwam het voor. Zo slaagde de vijftiende-eeuwse juristenklasse in Engeland, die zich volop aan het vormen was, erin om via hun geprivilegieerde positie als raadslieden interessante vastgoedacquisities te doen nog voor deze goederen goed en wel op de vastgoedmarkt waren verschenen.[112] Een ander voorbeeld komt uit Amsterdam waar verschillende leden van het stadsbestuur gronden opkochten in het gebied dat bestemd was voor de nieuwe stadsuitbreiding van 1613. Bovendien werd door het stadsbestuur bepaald dat de eigenaars van deze grond, in de meeste gevallen zijzelf dus, zelf mochten kiezen of ze de grond aan de

110 Termote, 70–96.

111 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 121–23.

112 C.E. Moreton, *The Townshends and Their World. Gentry, Law, and Land in Norfolk c. 1450-1551* (Oxford: Clarendon Press, 1992), 117.

Afbeelding 17. ‘De Meir in Antwerpen’ door Frans de Momper, 17de eeuw (The Phoebus Foundation)

Afbeelding 18. De Nieuwe Beurs van Antwerpen. ‘Bursa Antverpia’, door Pieter van der Borcht, 1531 (The Phoebus Foundation)

stad verkochten of zelf behielden mits een kleine vergoeding aan de stad voor de gestegen waarde nu hun grond binnen de stadsmuren lag. Deze bepaling, die in 1613 werd goedgekeurd door het stadsbestuur, raakte pas in 1615 bekend, waardoor de stadsbestuurders ruim de tijd kregen om veel van deze grond onder de marktprijs op te kopen.[113]

Naast het verkavelen en verkopen van gronden, verrijkte de politieke elite zich tijdens de Gouden Eeuw van Antwerpen ook door steekpenningen en corruptie in de marge van grote bouwprojecten. Zo kreeg Gilbert van Schoonbeke in ruil voor flink wat steekpenningen aan het zittend stadsbestuur bijna het monopolie op alle openbare werken in Antwerpen. Onder meer Alvaro d'Almaras (nr. 1), Costen van Halmale (nr. 51) en Jacob Hertzen (nr. 64) zouden omkoopbaar zijn geweest.[114] Wethouder Michiel van der Heyden (nr. 70) en secretaris Willem van der Ryt werkten rond 1543 dan weer in het geheim samen met Gilbert van Schoonbeke bij de verkoop van verschillende huizen en gronden in de Koningstraat.[115]

In de laatmiddeleeuwse geschenkcultuur was de grens tussen een gift om een relatie te onderhouden en corruptie natuurlijk vaag.[116] Toch zijn er gevallen waarbij de stadbestuurders zich in de ogen van hun tijdgenoten duidelijk schuldig maakten aan corruptie.[117] Het meest ophefmakend voorbeeld is dat van Michiel van der Heyden (nr. 70) en Lanceloot van Ursele (nr. 111). Beiden waren als buitenburgemeester ook meester van de fortificatiekas die was opgericht om de bouw van de nieuwe Spaanse omwalling te financieren. Tijdens het uitoefenen van die functie hadden ze systematisch rekeningen vervalst door meer uitgaven op te geven dan er noodzakelijk waren. Bovendien had Michiel van der Heyden een deel van de bouwmaterialen die bedoeld waren voor de omwalling ingezet bij de bouw van zijn eigen *Hof van Plaisantie* buiten de stad (cfr. Hoofdstuk 4). Op die manier hebben ze de stad voor minstens 57.546 carolusgulden opgelicht.[118] De vastgoedboom in Antwerpen bood dus verschillende manieren om zich als stadsbestuurder te verrijken.

113 Lesger, *Handel in Amsterdam*, 171–72.

114 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 443; Soly, *Capital at Work*, 177–78.

115 Soly, *Capital at Work*, 175.

116 Zie onder andere Mario Damen, 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2, nr. 4 (2005): 68–94; Pieter Wagenaar, Otto van der Meij, en Manon van der Heijden, 'Corruptie in de Nederlanden, 1400-1880', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2, nr. 4 (2005): 3–21; Marc Boone, 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne', *Revue du Nord* 70, nr. 278 (1988): 471–87.

117 Soly, *Capital at Work*, 174–78.

118 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 203–5; Soly, 'Fortificaties'.

Ondanks deze voordelen domineerde de politieke elite de vastgoedmarkt niet.[119] In de periode 1470-1475 zijn het vooral ambachtslieden en handelaars die zowel huizen als renten kopen en verkopen. Christel De Pooter berekende dat personen met een openbare functie, dus zowel het stadsbestuur als de bredere stadsadministratie, verantwoordelijk was voor slechts 2,33 procent van de transacties op stedelijk vastgoed. Dit geringe aantal is niet verwonderlijk aangezien het binnen de stedelijke samenleving slechts om een kleine groep gaat. Op basis van de bewaarde poortersboeken voor de periode 1533-1600 blijkt dat slechts een half procent van de poorters bij de stedelijke overheid en administratie actief was. Op basis van belastingkohieren uit 1584-1585 ligt dat cijfer iets hoger, namelijk 3,2 procent (Tabel 1, Hoofdstuk 1).[120] De politieke elite kocht vooral in de periode 1470-1475 veel renten, waardoor ze zichzelf van een vast inkomen voorzag.[121] Tussen 1490 en 1494 lijkt dit niet meer het geval: de in de steekproef onderzochte families treden dan vaker op als renteverkoper dan als rentekoper. In 1545 en 1555 zijn het opnieuw de handelaars en de ambachtslieden, zij het nu de handelaars eerst, die het actiefst waren op de Antwerpse vastgoedmarkt. Ook in deze periode zijn de leden van de politieke elite vooral actief als renteverkoper en dit voor aanzienlijke bedragen.[122] Hugo Soly leidde hieruit af dat de stedelijke ambtenaren in deze periode beschikten over vrij waardevol vastgoed.[123]

Mogelijk was vastgoedbezit en -speculatie een belangrijke en noodzakelijke inkomstenbron voor deze families. Functies in het stadsbestuur brachten immers weinig op (cfr. Hoofdstuk 1), terwijl ze een dure levensstijl moesten bekostigen. Handel in vastgoed had voor deze groep dan ook meerdere voordelen. Ten eerste was het minder tijdsintensief dan handel in roerende goederen. Ten tweede bood vastgoed een min of meer vast inkomen en verschillende winstmogelijkheden, terwijl er weinig risico aan verbonden was. Tot slot beschikten de stadsbestuurders zoals eerder werd aangetoond over informatie of konden zij projecten zo sturen, dat juist hún eigendommen in waarde stegen of aan een interessante prijs verkocht werden. Mogelijk vormde deze invloed op de stedelijke ruimte tijdens de hier onderzochte periode dus eerder een motivatie om een politieke carrière te willen uitbouwen dan dat het een voorwaarde vormde.

119 Voor de periode rond 1400 hebben we helaas geen cijfermateriaal en gezien er enkele hiaten zitten in de schepenregisters tijdens deze vroege jaren, is het onmogelijk om hier een berekening van te maken. Bovendien is het ook onmogelijk om het relatieve aandeel politieke elite, ambachtslieden en handelaars in de totale bevolking van de stad te berekenen.

120 Van Roey, 'De correlatie', 242.

121 De Pooter, 'Verkoop en berenting', 1979, 85–95.

122 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 77–103.

123 Soly, 84–85.

Veranderende patronen in het vastgoedbezit in de eerste helft van de zestiende eeuw

De economische opgang van Antwerpen en de enorme druk op de woningmarkt in de zestiende eeuw zorgden er niet enkel voor dat vastgoed een nog interessantere investeringsbron werd, maar ze leidde ook tot veranderingen in het investerings- en residentieel patroon van de politieke elite. De interesse van de politieke elite van Antwerpen verschoof meer bepaald naar vastgoed in buurten verder weg van de Grote Markt, die het traditionele politieke en economische centrum van de stad was. Terwijl rond 1400 bijna alle huizen aan de Grote Markt eigendom waren van telgen van de politieke elite, is dit honderd jaar later niet meer het geval. Doorheen de vijftiende eeuw verkochten veel leden van de politieke elite hun panden aan de Grote Markt aan kooplieden en ambachten die parallel met de economische opgang van Antwerpen steeds meer geïnteresseerd waren in deze centrale locatie. Zij waren ook bereid om voor deze locatie te betalen en richtten hun pas verworven panden in als winkelruimte of als gildehuis.[124] Zo verkocht de familie Van Berchem in 1496 een groot huis met tuin, bijgebouwen en stallen vlakbij de Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de handelaar Claes van Richtergem voor 560 pond Brabants of 63 jaarlonen van een geschoolde arbeider.[125] De politieke elite koos er dus voor om haar eigendommen rond de Grote Markt om te zetten in cash.[126]

Het geld dat de politieke elite verdiende aan de verkoop en verkaveling van haar huizen en gronden in het centrum, herinvesteerde ze (gedeeltelijk) in vastgoed dat verder weg lag van het centrum. De hoofdwegen die in de vijftiende eeuw al in trek waren, werden dat nog meer, net zoals nieuw aangelegde straten en buurten in de stad. Naast economische verklaren ook sociaal-culturele motieven deze herlocatie naar verder afgelegen delen van de stad. Ten eerste hadden deze buurten het grote voordeel dat ze rustiger waren dan het centrum waar de '*straeten daeghelijcx vol van volcke, wagens ende peerden* [...]' stonden.[127] Ten tweede lagen er verder weg van het centrum meer herenhuizen (*huizingen*) of was er plaats om nieuwe te bouwen, terwijl het centrum stilaan compleet vol werd gebouwd.[128]

124 Asaert, *Honderd huizen*, 17–18.

125 Soly, *Capital at Work*, 35–36.

126 Het is mogelijk dat op de lange termijn het behouden van dit vastgoed om het te verhuren of er renten op te bezetten meer opbracht, maar verschillende families kozen voor de snelle winst die ze dan elders konden herinvesteren. Hoewel dit misschien niet de meest winstgevende optie was op de lange termijn, toont het wel aan dat de politieke elite duidelijk voeling had voor marktwerking.

127 Geciteerd in Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 187. Originele bron SAA, IB 2179, p. 64.

128 Asaert, 'Huizen en gronden', 1968, 235.

Afbeelding 19. Hof van Liere, Antwerpen

De mode om prestigieuze en grote huizen (hoven) te bouwen was in zwang geraakt tijdens de late vijftiende en de zestiende eeuw in navolging van de Italiaanse stadspaleizen.[129] Het Hof van Liere (Afbeelding 19) dat tussen 1516 en 1520 door Aert van Liere (nr. 84) werd gebouwd is één van de mooiste voorbeelden hiervan. Onder meer Keizer Karel en Albrecht Dürer bezochten het kort na de voltooiing en die laatste beschreef het in zijn dagboek als volgt:

> *'Op zaterdag na Sint-Petrus Branden* [*1 augustus*] *bracht mijn gastheer me naar het Burgemeestershuis in Antwerpen, pas gebouwd en buitengewoon mooi ingericht met heel veel fantastisch mooie grote kamers, een prachtig versierde toren, een heel grote tuin, kortom, zo'n schitterend huis als ik in geen van de Duitse landen ooit heb gezien. Ook is er een hele nieuwe, erg lange straat, die ter wille van hem en met zijn steun is aangelegd, waardoor men van beide kanten naar zijn huis kan lopen.'*[130]

Ook de nabijgelegen *Groote Robijn* is een mooi voorbeeld van een hof. Het complex werd tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw gebouwd door François van der Dilf.[131] Zowel het *Hof van Liere* als de *Groote Robijn* hadden een huistoren, een zogenaamde pagaddertoren. Deze zes- of achthoekige torens met vaak een uivormige torenhelm waren erg populair in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Ook de Oude Beurs en het *huis Draeck* hadden dergelijke torens (Afbeelding 13). Op de kaart van Bononiensis (1565) vallen er 41 te tellen (Afbeelding 20). Dit waren geen militair functionele torens zoals in Italië, maar mooi gedecoreerde huistorens die de sociale status van de soms snel wisselende eigenaar moesten weergeven.

Om zijn belangrijke sociale positie te benadrukken investeerde Jan van Immerseele (nr. 307) dan weer in de bouw van een kapel aan zijn *Hof van Immerseele*. De gotische kapel werd in de jaren 1490 gebouwd en staat bekend als de *Bourgondische kapel* door de muurschilderingen die de huwelijken van respectievelijk Filips de Goede en Isabella van Portugal, Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, en Filips de Schone en Johanna van Castilië uitbeeldden.[132] Met deze kapel wilde hij vermoedelijk zijn connecties met het Bourgondische hof als raadsheer en kamerling van Maximiliaan van Oostenrijk in de verf zetten. Statige huizen zoals het *Hof van Liere* of het *Hof van Immerseele* droegen bij aan het prestige van de familie.

129 Nuytemans, 'Het Huis Draeck', 19.

130 Leen Huet en Jan Grieten, *Nicolaas Rockox 1560-1640. Burgemeester van de Gouden Eeuw* (Antwerpen: Meulenhoff-Manteau, 2010), 58.

131 Jo Braeken e.a., 'De Groote Robijn', Inventaris onroerend erfgoed, 2018, https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6133.

132 Volgens sommige onderzoekers was het de bedoeling dat Filips de Schone in deze kapel zou huwen met Johanna van Castilië. Zij kozen er echter voor om direct bij hun ontmoeting in de kapel van de 'herberg' van Sint-Bernards te Lier te trouwen. Prims, *Geschiedenis V*, 50.

Mogelijk moest de bouw van dergelijk huizen met torens en/of kapellen compenseren dat de politieke elite al lang niet meer de rijkste groep in de stedelijke samenleving was, als ze dat ooit geweest was. Uit de omhaling van de bijdragen voor de vrijwillige lening van 1552 en de verplichte lening van 1574 blijkt dat de kooplieden veel rijker waren dan de leden van de politieke elite (cfr. Hoofdstuk 1).[133] Het is dan ook opvallend dat het vooral die politieke families zijn die niet betrokken waren bij de handel, die in dergelijke mooie hoven woonden, terwijl de politieke families die wel in de handel zaten hun duurste eigendommen liever leken te verhuren voor het rendement.[134] Toch zorgde ook de bouw van deze stadspaleizen niet voor een duurzame implanting van de politieke elite in het stedelijke landschap. Zo werd het *Hof van Liere* al in 1544, minder dan 25 jaar na de bouw, door de erfgenamen van Aert van Liere (nr. 84) aan de stad Antwerpen verkocht.[135] Op een gelijkaardige manier werd de *Groote Robijn* rond 1565 verkocht aan Antoon van Stralen (nr. 108).[136] Zelfs deze stadspaleizen bleven dus niet lang in handen van één en dezelfde familie, maar kwamen regelmatig op de vastgoedmarkt.

Deze stadspaleizen en de politieke elite moeten tijdens de zestiende eeuw in toenemende mate, zij het niet uitsluitend, in de omgeving rond de Lange Nieuwstraat, de Lange Gasthuisstraat en de Prinsstraat (Kaart 3) gezocht worden. De Lange Nieuwstraat was al sinds de vijftiende eeuw populair onder de leden van de politieke elite, maar werd dat nog meer door de komst van de Nieuwe Beurs. Hendrik van Berchem (nr. 7) kocht bijvoorbeeld in 1550 verschillende panden in deze straat.[137] Uit het tiende penning kohier van 1552 blijken ook Marie van den Werve, Dierik van den Werve (nr. 119), Melchior Groenenberghe (nr. 46), Balthasar Schetz, Ambrosius Tucher (nr. 110), Aert van Dale, de vader van Pauwels van Dale (nr. 23) en de weduwe van Jan van Crombach (nr. 20) in deze straat panden te hebben die ze zelf bewoonden of verhuurden.[138]

De Lange Gasthuisstraat lijkt dan weer niet erg populair te zijn geweest in de vijftiende eeuw, maar werd dat wel in de zestiende eeuw. Zoals eerder vermeld had Gabriël Triapeyn (nr. 109) in deze straat een huis dat na zijn dood naar zijn dochter Anna Triapeyn ging, die er samen met haar echtgenoot Hendrik van Etten junior (nr. 41) woonde. Eén herenhuis in de Lange Gasthuisstraat kwam door vererving en verkoop steeds weer in de handen van andere families uit de politieke elite. Eerst erfde Marie van de Merwede, de weduwe van Peter Scheyfve (nr. 371), het van Jan van Berchem. Na haar dood ging het naar haar dochter Margriet Scheyfve die

133 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 102–6; Papebrochius, *Annales Antverpienses*, 2:384–94; Van den Branden, 'Registers', 217–88.

134 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 125.

135 Lodewijk Brouwers, *Het Hof van Liere* (Antwerpen: Loyola-Vereniging, 1976), 19.

136 Braeken e.a., 'De Groote Robijn'.

137 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 124.

138 SAA, R 2387; HN 579; Wouters, 122.

getrouwd was met Willem van den Werve (nr. 125). Dit koppel verkocht het pand in 1540 aan Marie Scheyfve, echtgenote van Alvaro d'Almaras (nr. 1). Omdat dat huwelijk kinderloos bleef, ging het herenhuis naar Maries twee dochters uit haar eerste huwelijk met Thomas van der Elst (nr. 38). Zij verkochten het op hun beurt aan Pauwels van Hersbeke.[139]

De Prinsstraat was één van de vele nieuwe straten die in zestiende-eeuws Antwerpen werden aangelegd. De straat werd officieel geopend in 1516. Hoewel ze vrij ver van het economische hart van de stad verwijderd was, was ze onmiddellijk prestigieus, duur en populair omdat het de straat was waarin het bovenvermelde *Hof van Liere* gevestigd was.[140] De aanwezigheid van één politieke familie en haar prestigieuze woonst vormde dus een reden voor andere leden van de politieke elite om zich hier te vestigen, iets wat indruist tegen de idee van familiale territoriale dominantie. Het sluit daarentegen wel aan bij de bevindingen voor veertiende-eeuws Hull van Catherine en Mark Casson. Ook zij stelden vast dat, naast de nabijheid tot economische sleutellocaties, ook andere zaken zoals de locatie van een prestigieuze woning de waarde van de huizen in de buurt de hoogte in kon jagen.[141]

Naarmate de stad economisch opgang maakte, verruilde de politieke elite van Antwerpen dus geleidelijk het stadscentrum voor verder afgelegen buurten. Daarmee lijkt Antwerpen als casus mooi te passen in het model van Vance waarbij de oude elites met het verstrijken van de tijd het centrum verruilen voor de periferie en plaats maken voor nieuwe commerciële elites, die meer willen betalen voor de juiste locatie. Toch reikt Antwerpen ook een belangrijke nuance aan voor het model van Vance. Ten eerste vertrok de politieke elite niet enkel om economische redenen weg uit het centrum, maar speelden ook sociaal-culturele redenen daarin een rol, zoals de opkomende mode om stadspaleizen te bouwen. Daarnaast trekt de politieke elite zich niet terug in de periferie van de stad, maar blijft ze aan de hoofdwegen hangen. Antwerpen leunt daardoor dichter tegen het meer genuanceerde model aan dat Clé Lesger en Marco van Leeuwen in vroegmodern Delft en Alkmaar hebben aangetroffen. Ook daar woonden de rijkste en meest vooraanstaande families aan de belangrijkste verkeersaders. Voor zestiende-eeuws Amsterdam is een gelijkaardig patroon vastgesteld.[142] Lesger en Van Leeuwen argumenteerden dan ook, net zoals meer recent Casson en Casson, dat het belang van locatie op de middeleeuwse en vroegmoderne vastgoedmarkt lang miskend is, en dat de rijksten in de samenleving de middelen hadden om op de beste en meest prestigieuze locaties in de stad te wonen.[143] Dit alles is ook in Antwerpen aanwijsbaar.

139 Wouters, 127.

140 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 92.

141 Casson en Casson, 'Property Rents in Medieval English Towns: Hull in the Fourteenth Century', 394.

142 Lesger en Van Leeuwen, 'Residential Segregation', passim.

143 Lesger en Van Leeuwen, 367–68; Casson en Casson, 'Location', passim.

Conclusie

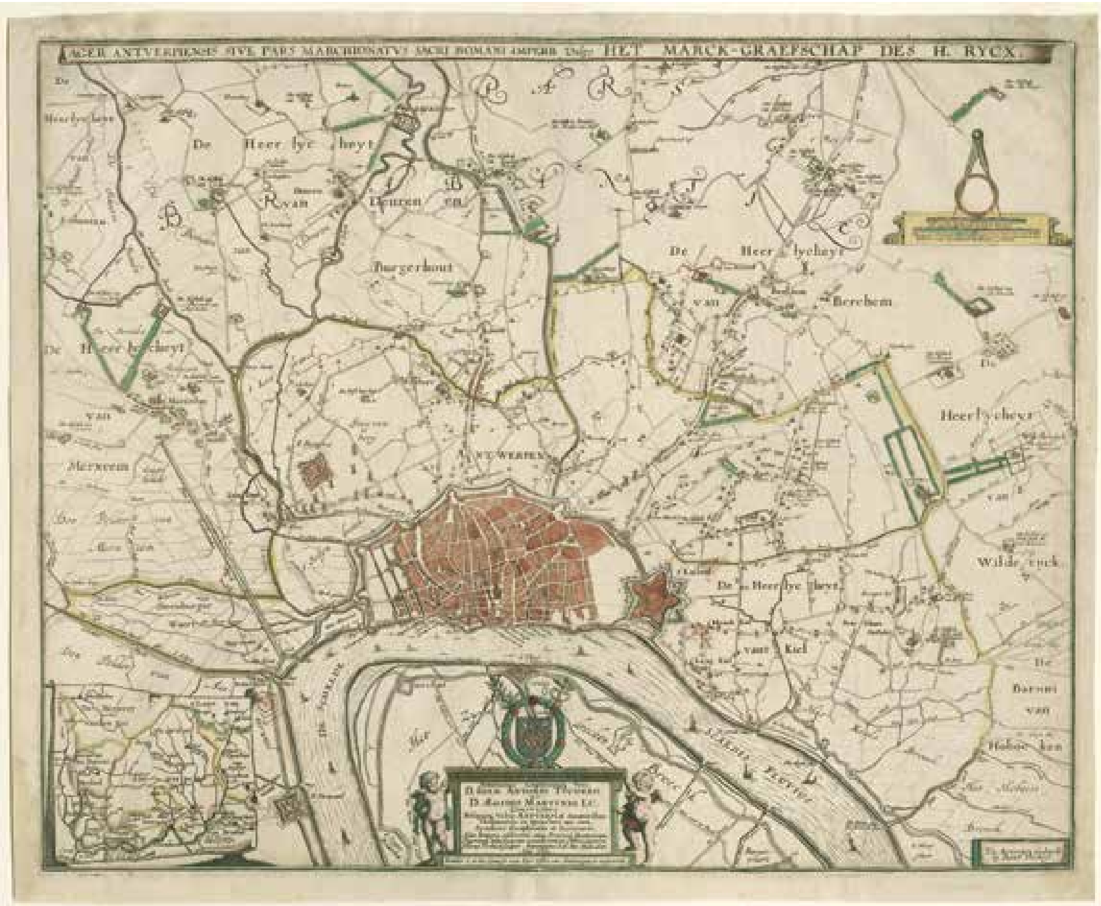
Dat de Antwerpse politieke elite uit de poorterij van de stad werd gerekruteerd en zich duidelijk onderscheidde van de ambachts- en handelsgemeenschap in de stad, werd in het vorige hoofdstuk al duidelijk. In afwezigheid van bronnen die de inkomstenportfolios van de betrokken personen en families onthullen is voorzichtigheid geboden, maar dit hoofdstuk heeft aangetoond dat gronden, huizen, kamers en renten minstens een belangrijke bron van inkomsten vormden voor deze groep.

Dat grondbezit alomtegenwoordig was bij de Antwerpse politieke elite en een pijler van hun vermogenspositie was, betekent niet dat dit binnenstedelijk grondbezit sterk politiek gekleurd was. In dit hoofdstuk heb ik aangetoond dat de hypothese over een *Alberghi*-model in Antwerpen, waarbij de politieke families hun macht zouden hebben gebaseerd op hun vastgoedbezit in bepaalde buurten van de stad, niet klopt voor de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Mogelijk was dit model in de dertiende of veertiende eeuw nog wel van toepassing, maar verdween het naarmate de stad demografisch en economisch groeide. Tijdens de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw bleek het vastgoedbezit van de onderzochte elite families in elk geval duurzaam versnipperd. Hiervoor zijn twee verklaringen. Ten eerste was het erg moeilijk om een vastgoedpatrimonium intact door te geven van generatie op generatie. Door het gelijke erfrecht tussen zonen en dochters, de nood aan een eigen woning bij een huwelijk en het aanzienlijke aandeel families zonder (mannelijke) nakomelingen, raakte het vastgoedbezit bij elke nieuwe generatie herschikt. Ten tweede waren de politieke families niet blind voor de enorme winstmogelijkheden op de oververhitte Antwerpse vastgoedmarkt. Ze verkochten of verkavelden hun grote huizen en gronden in het centrum van de stad om zo aan de groeiende vraag van de commerciële elite te kunnen voldoen. Die waren bereid om veel meer te betalen voor een huis of grond in het hart van de economische actie.

Antwerpen lijkt dus meer te passen in het ruimtelijke model van Vance voor de pre-industriële stad dan in het model van Sjoberg. Volgens die eerste zorgde de opbloei van handel en nijverheid ervoor dat er steeds meer kapitaalkrachtige handelaarsfamilies zouden opstaan die bereid waren om meer te betalen dan de oude politieke elites voor locaties in het economische hart van de stad, wat in Antwerpen uiteraard de haven en de Grote Markt was. De Antwerpse politieke elite verruilde zo in toenemende mate het stadscentrum voor huizen en gronden in de periferie. Die periferie bood bovendien meer ruimte voor de steeds imposantere stadspaleizen die de politieke elite bouwde om hun macht en status tentoon te spreiden. Toch werden zelfs deze stadspaleizen aan een snel tempo gekocht en verkocht. De economische logica, samen met de snel veranderende samenstelling van families, lijkt dus te hebben geprimeerd op de nood aan duurzame stedelijke patrimonia en ruimtelijke verankering.

Afbeelding 20. Plan van Antwerpen door Virgilius Bononiensis (tekenaar) en Gillis Coppens van Diest (drukker), 1565 (Museum Plantin-Moretus)

Afbeelding 21. Plan van het markgraafschap Antwerpen ‘Ager Antverpiensis sive pars Marchionatus sacri romani imperii vulgo’ door Pieter Verbiest, 1662 (Museum Plantin Moretus)

4. Macht en status voorbij de stadsmuren

In de vorige hoofdstukken is aangetoond dat de politieke elite van Antwerpen slechts in beperkte mate verweven raakte met de groeiende ambachts- en handelsgemeenschap in de stad en op een heel economische manier met stedelijk vastgoed omging. In dit hoofdstuk wil ik nagaan of de sociale, politieke en economische prioriteiten van de politieke elite mogelijk elders lagen, namelijk niet in de stad, maar eerder daarbuiten, in het hinterland van de stad. Daarom zal de focus in dit hoofdstuk liggen op de activiteiten van de Antwerpse politieke elite buiten de stadsmuren, meer bepaald op het omringende platteland en op de politieke functies en instellingen op het gewestelijke en het centrale niveau.

Traditioneel worden de bestuurlijke elites van de verschillende steden, plattelandsregio's en bestuursniveaus apart bestudeerd in de historiografie. De wereld van de vorst en diens bestuursapparaat, de adel en de stedelijke elites worden doorgaans onafhankelijk van elkaar onderzocht.[1] Volgens onderzoekers zoals Raymond van Uytven stonden deze drie groepen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden zelfs als concurrenten tegenover elkaar in hun strijd om meer macht.[2] Recent is de focus binnen het onderzoek echter verschoven van de politieke dialoog tussen deze groepen naar vervloeiing tussen deze sociale categorieën.[3] De eerste aanzet werd gegeven door het onderzoek naar stedelingen die in toenemende mate buitenstedelijk grondbezit verwierven vanaf de late middeleeuwen.[4] Vervolgens toonden verschillende elitestudies aan dat ook de grens tussen de politieke elites van de stad en die van het platteland – de adel – steeds meer vervaagde.[5] Stedelijke elites verwierven in toenemende mate vastgoed op het platteland en sommigen onder hen streefden zelfs een adellijke levensstijl na door bijvoorbeeld heerlijke

1 De grote uitzonderingen hierop vormen meestal de diepgaande casestudies die één elitefamilie beschrijven. Voor voorbeelden van zowel dergelijke casestudies als van aparte studies over de stedelijke elite van één stad, één instelling of van de adel van een bepaalde regio verwijs ik graag naar de bibliografie van dit boek.

2 Raymond Van Uytven, 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 59 (1976): 93–122.

3 Voor een recent overzicht van dit onderzoek zie Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld, red., 'Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions' (Turnhout: Brepols, 2015).

4 Erik Thoen, *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen en de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (*eind 13e- eerste helft 16e eeuw*) (Gent: RUG. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1988)

5 Stabel, Peter, 'Town and Countryside in Medieval Europe: Beyond the Divide', in *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld (Turnhout: Brepols, 2015), 319.

macht uit te oefenen. Omgekeerd kocht de plattelandsadel huizen in de stad, werd ze steeds afhankelijker van de stedelijke markt voor hun consumptie en raakten sommigen zelfs betrokken bij de stedelijke politiek, zonder daarbij overigens hun rurale bezittingen te verwaarlozen.[6] Sommige onderzoekers spreken zelfs over het ontstaan van een nieuwe *power elite* of 'nationale machtselite' onder invloed van staatsvormingsprocessen tijdens de vijftiende eeuw.[7]

> '*Significant groups of the lower and higher nobility, the urban and rural dominant classes who did not belong to the nobility and the new social group of princely officers, itself made up of noble and non-noble elements, gradually integrated themselves in a "power elite" on the level of the county of Flanders.*'[8]

Zoals dit citaat ook al illustreert, is er rond dit thema het meeste onderzoek gedaan voor het graafschap Vlaanderen. In Vlaanderen werd een groeiende overlap tussen de adel en de stedelijke elites vastgesteld tijdens de late middeleeuwen.[9] Een gelijkaardige trend werd ook ontwaard in de graafschappen Holland en Zeeland, al was de verstrengeling tussen de stedelijke en rurale elites hier minder uitgesproken.[10] Voor het hertogdom Brabant ontbreekt tot op heden een grondige studie, maar de beschikbare voorbeelden en casestudies doen een gelijkaardige trend als in Vlaanderen vermoeden.[11]

Antwerpen vormt een interessante casus aangezien de stad een politieke entiteit was binnen een vorstendom, het hertogdom Brabant, dat op zijn beurt doorheen de tijd opging in het Bourgondische en later in het Habsburgse Rijk. Dat Antwerpen deel uitmaakte van het hertogdom Brabant was in de

6 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 446–516; Frederik Buylaert en Andy Ramandt, 'The Transformation of Rural Elites in Late Medieval Flanders: Oligarchy, State Formation and Social Change in the Liberty of Bruges (c. 1350-c. 1525)', *Continuity and Change* 30, nr. 1 (2015): 39–69.

7 Jan Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)* (Antwerpen: Garant, 2003), 189–92; Jan Dumolyn, 'Nobles, Patricians and Officers: The Making of a Regional Political Elite in Late Medieval Flanders', *Journal of Social History* 40, nr. 2 (2006): 431–52.

8 Dumolyn, 'Nobles, Patricians and Officers', 431.

9 Peter Stabel, 'Het grondbezit van stedelingen op het platteland. Enkele bedenkingen bij het onderzoek in het graafschap Vlaanderen in de Late Middeleeuwen', *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den Lande tusschen Maercke en Ronne* 42 (2005): 11–30.

10 Van Steensel, *Edelen in Zeeland*, 412–13; Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum: Verloren, 2001), 421; Janse, Antheun, 'Noble Representation in an Urban Society: The Case of Holland in the Fifteenth Century', in *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld (Turnhout: Brepols, 2015), 257–62.

11 De Win, 'De adel', 1980; Mario Damen, 'The Knighthood in and around Late Medieval Brussels', *Journal of Medieval History*, 2017, 255–84; Buylaert, 'From Periphery to Centre and Back Again: Elite Transformations in Mechelen (14th-16th Centuries)'.

vijftiende eeuw een recent fenomeen. Vanaf 1357 vormde Antwerpen namelijk een personele unie met het graafschap Vlaanderen. De Scheldestad keerde pas in 1406 bij het aantreden van Antoon van Bourgondië als hertog van Brabant terug naar Brabant. De band van de stad Antwerpen met het hertogdom was dus minder duurzaam dan die van de andere Brabantse steden en bovendien lag Antwerpen ook fysiek op de grens tussen het hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen, en ook het graafschap Zeeland lag vlakbij. Samen met de vraag in hoeverre de stedelijke politieke elite zich manifesteerde op het regionale speelveld, moet dus ook de vraag worden gesteld aan welke zijde van de Schelde zij dit deed. Liet de politieke elite zich tegenhouden door de politieke grenzen van deze regio's, die pas rond 1430 onder Bourgondisch gezag met elkaar verenigd zouden worden, of primeerden economische motieven? Veranderde de opname van Antwerpen in het Bourgondische en later in het Habsburgse Rijk hier iets aan?

Een eerste manier waarop ik deze vragen beantwoord, is door na te gaan in welke mate de politieke elite van Antwerpen ook actief was in functies en raden op hogere bestuursniveaus en in de stadsbesturen van andere steden. Concreet wil ik onderzoeken in welke mate de politieke families[12] van Antwerpen ook actief waren 1) in hertogelijke of grafelijke functies (zowel binnen als buiten Antwerpen), zoals schout, baljuw of amman, 2) in gewestelijke instellingen zoals de Raad van Brabant of die van Vlaanderen, 3) in de verschillende centrale instellingen zoals de Hertogelijke of de Geheime Raad en 4) in andere Brabantse of Vlaamse stadsbesturen. Deze analyse zal aantonen dat een segment van de politieke elite haar activiteiten niet beperkte tot de stad Antwerpen, maar ook actief was op het regionale niveau, waarbij de aandacht vooral gericht was op Brabant.

In de rest van dit hoofdstuk onderzoek ik in hoeverre er naast deze politieke integratie ook sprake was van sociaal-economische integratie tussen de verschillende elitegroepen binnen het hertogdom, en tussen de elite van de stad en van die van het omringende platteland. In lijn met eerder onderzoek zal ik analyseren 1) in welke mate leden van de Antwerpse politieke elite actief waren op de rurale vastgoedmarkt, 2) in welke typen vastgoed zij investeerden en waarom, en 3) of en in welke mate de Antwerpse politieke elite ook verweven geraakte met of deel uitmaakte van de regionale adel. Met de focus op landelijk grondbezit komt namelijk meteen de klassieke plattelandselite bij uitstek in beeld, namelijk de adel. De vraag rijst dan ook wat de relatie was tussen de Antwerpse politieke elite en de adel en of sommige van deze families niet zelf van adel waren of

12 Politieke families zijn families waarvan minstens één familielid al actief was in het Antwerpse stadsbestuur (cfr. Glossarium). Voor de in dit werk gebruikte definitie van 'familie' zie het Glossarium en de inleiding bij Hoofdstuk 2.1.

werden. De antwoorden op deze vragen vormen interessante verklikkers om de (veranderende) positie en het zelfbeeld van de Antwerpse politieke elite te bepalen. De hypothese die hier getest zal worden stelt namelijk dat de sociale prioriteiten van de politieke elite van Antwerpen, in de vorm van onder meer huwelijksallianties, eerder lag bij het investeren in netwerken met de adel dan met andere stedelijke elitegroepen zoals de grote coöperatieve of commerciële families.

Tegelijk haakt het beantwoorden van de bovenstaande vragen ook in op het bestaande debat rond aristocratiseringsprocessen in pre-industriële steden. De bestaande literatuur definieert niet wat ze precies verstaat onder 'aristocratiseringsprocessen', maar in praktijk wordt het meestal opgevat als veredelingsprocessen of processen die daar sterk op lijken.[13] Concreet hebben verschillende onderzoekers de hypothese naar voren geschoven dat de trend naar oligarchisering in laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsbesturen hand in hand ging met een toenemende sociale kloof tussen de bestuurden en de bestuurders.[14] In Hoofdstuk 2 werd al duidelijk dat Antwerpen alleen in relatieve en niet in absolute zin een trend richting oligarchie kende: de omvang van het bestuursmilieu bleef stabiel schommelen rond de vijftig families, maar dat milieu regeerde wel over een steeds grotere stedelijke bevolking. Een kritische toetsing is dus op zijn plaats of de Antwerpse stadsbestuurders ook een meer aristocratisch en dus adellijk profiel kregen doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Die vraag is voorwerp van discussie. Zowel Koen Wouters, An Kint als Guido Marnef maken in hun onderzoek naar Antwerpen gewag van een (groeiend) aantal edelen in het stadsbestuur van Antwerpen, maar de meningen lopen sterk uiteen over de aard, omvang en implicaties van dit proces.[15] Volgens Wouters, die het aantal edelen in de Antwerpse magistraat tussen 1520 en 1555 probeerde te kwantificeren, was deze groep niet dominant, terwijl Marnef, die hetzelfde deed voor de periode 1550-1566, het omgekeerde beweert.[16] Kint beschouwt de toename van het aantal edelen tussen 1490 en 1560 samen met de toename van het aantal universitair geschoolde schepenen (cfr. Hoofdstuk 2) juist als een duidelijke illustratie van het veranderende profiel van de magistraat.[17] Door

13 In het *Lexikon des Mittelalters* verwijst het woord 'Aristokratie' bijvoorbeeld direct door naar het lemma 'Adel'. J.B. Metzler, 'Aristokratie', in *Lexikon des Mittelalters* (Brepolis), geraadpleegd 22 februari 2019, http://apps.brepolis.net/lexiema/test/Default2.aspx.

14 Voor een kristische discussie van deze hypothese en de relevante literatuur zie Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites'.

15 Kint, 'The Community of Commerce', 310–12; Marnef, *Antwerpen*, 39; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 49–50.

16 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 96; Marnef, *Antwerpen*, 40.

17 Kint, 'The Community of Commerce', 307 & 340.

op het einde van dit hoofdstuk de aanwezigheid van veredelingsprocessen in het Antwerpse stadsbestuur te kwantificeren, zal ik aantonen dat Antwerpen in vergelijking met de andere Nederlandse steden een uitzonderlijk voorbeeld is op het vlak van veredelingsprocessen. De stad kende namelijk al erg vroeg een hoge adellijke aanwezigheid in het stadsbestuur en dit aandeel edelen nam doorheen de 150 onderzochte jaren nog verder toe. Uit dit hoofdstuk zal blijken dat de toplaag van het Antwerpse wethoudersmilieu sterk verweven was met de Brabantse plattelandselite.

De Antwerpse politieke elite actief op meerdere niveaus en in meerdere steden

Zoals uit de eerste twee hoofdstukken van dit boek is gebleken, was het stadsbestuur niet de enige instelling die (in)formeel macht kon uitoefenen binnen en op de stad. Naast de informele lobbynetwerken, de functies binnen de stadsadministratie en de verschillende raden die bepaalde belangengroepen binnen de stad vertegenwoordigden of samenbrachten, waren er ook enkele andere – hogere – functionarissen en bestuursniveaus die formeel macht konden uitoefenen over de stad Antwerpen en haar bewoners. De vraag is of de Antwerpse politieke families ook actief waren op deze hogere bestuursniveaus.

Om dit te achterhalen, focus ik eerst op de banden tussen de politieke elite van Antwerpen en 1) de hertogelijke functies (schout, onderschout en amman) binnen de stad Antwerpen en de functie van schout in andere regio's binnen het kwartier van Antwerpen. Daarna zal ik hetzelfde doen voor 2) de gewestelijke instellingen (de Raad van Brabant en de Raad van Vlaanderen) en 3) het hof en de centrale instellingen (Grote Raad van Mechelen en de Collaterale Raden). Tot slot zal ik ook nagaan in welke mate de politieke elite van Antwerpen ook banden had met of zelf actief was in 4) de stadsbesturen van andere steden, zowel in Vlaanderen als in Brabant.

Hertogelijke officieren

Een eerste hoger bestuursniveau zijn de hertogelijke officieren in Antwerpen: de schout, onderschout en amman.[18] Zij waren verantwoordelijk voor de handhaving van de openbare orde binnen een bepaalde regio en werden door de hertog aangesteld als zijn vertegenwoordiger. In de stad Antwerpen was de schout verantwoordelijk voor het opsporen, arresteren, ondervragen en aanklagen van

18 In andere regio's werd er meestal over een *baljuw* of *meier* gesproken.

alle verdachten van criminele feiten. Hij zat samen met de schepenbank in de Vierschaar en trad daar op als procureur van de hertog van Brabant. Hij was tegelijk ook markgraaf van het Land van Rijen.[19] Hij werd, net zoals de onderschout en de amman, aangesteld door de vorst, al won die wel vaak informatie in bij het stadsbestuur over geschikte kandidaten.[20] In tegenstelling tot het graafschap Vlaanderen, waar de baljuw niet in zijn thuisstad mocht dienen, moest de schout van Antwerpen *'van wettighe gheboorte, Brabander, ende poorter van Antwerpen'* zijn.[21] Vanaf 1435 was er in Antwerpen ook een onderschout die de schout verving wanneer die afwezig of ziek was. Vanaf 1460, waarschijnlijk ten gevolge van de bevolkingsgroei, was de onderschout continu actief samen met de schout. De amman vervulde een gelijkaardige functie maar dan voor de civiele rechtspraak.[22] Of deze functies net zoals in andere regio's mettertijd verpacht werden, is niet duidelijk. Het is evenmin duidelijk op basis van welke criteria de termijn van dienst van deze functionarissen werd bepaald.

Op basis van de schoutrekeningen kon bepaald worden wie tussen 1400 en 1549 als schout van Antwerpen diende.[23] Het gaat in totaal om 24 mannen waarvan er drie twee keer als schout dienden (Tabel 20). Wat eerst en vooral opvalt is dat de schoutfunctie vanaf het begin van de vijftiende eeuw werd uitgeoefend door personen met een hoog sociaal aanzien, getuige het aantal ridder- en heerlijke titels. Hieronder bevinden zich reeds drie telgen van Antwerpse politieke families. Vanaf 1480 wordt de overlap tussen de schouten en de Antwerpse politieke elite structureler. Gedurende de volledige 150 jaar waren zeven van de 24 schouten lid van een Antwerpse politieke familie. Vier onder hen dienden zelf ook als wethouder in de Antwerpse magistraat.

Daarnaast zijn er nog drie externe families die nog niet tot de Antwerpse politieke elite behoorden op het moment dat ze dienden als schout, maar daar kort nadien wel in opgenomen werden (in de tabel aangeduid met (✓)). Het gaat meer bepaald om de families Van der Couderborch (uit het Land van Waas)[24], Van Hambroeck al. van Beversluys en De Cottereau (uit Bourgondië).[25] Waarschijnlijk baande het uitoefenen van de schoutfunctie voor deze families de weg om te integreren in

19 In de periode dat Antwerpen deel uitmaakte van het graafschap Vlaanderen (1357-1408) was de schout van Antwerpen en de markgraaf van het Land van Rijen tijdelijk niet dezelfde persoon.

20 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 5–9.

21 *Rechten*, 8.

22 Meewis, *De vierschaar*, 43–47; Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 6.

23 Hubert Nelis en Alexandre Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*, vol. 2 (Brussel: Commission Royale d'Histoire, 1845), 299–300; Prims, *Geschiedenis IV*, 172.

24 Er was een familie Van der Couderborch actief in de regio Temse, terwijl een gelijknamige familie in Brussel zat. Vermoedelijk waren dit twee takken van dezelfde familie. Buylaert, *Repertorium*, 183.

25 Buylaert, 182–83.

Tabel 20. Schouten van Antwerpen, 1400-1549
Legenda: ✓ = lid gevestigde politieke familie; (✓) = nog geen lid gevestigde politieke familie, maar kort na afloop van het mandaat wel.

Dienstjaren als schout	Naam (en sociale status)	Politieke elite van Antwerpen
1399-1403	George Belle, ridder	
1403-1404	Henri van Reigaarsvliet, ridder	
1404-1407	Louis van Moerkerke, ridder	
1407-1408	Reynere van der Elst, ridder (nr. 143)	✓
1408-1408	Jacques van Lichtervelde, heer van Koolkamp en Assebroek	
1408-1412	Jan van Grimberghe, ridder en heer van Asse	
1412-1414	Arnould van Zevenberghe	
1414-1419	Philips van der Couderborch, ridder	(✓)
1419-1419	Wouter van der List, ridder	✓
1419-1420	Arnould van Zevenberghe	
1420-1424	Wouter van der List, ridder	✓
1424-1426	Peter van Hambroeck al. van Beversluys (nr. 212)	(✓)
1426-1428	Henri Taye van Eelwyt	
1428-1429	Arnould van Pede, ridder	
1430-1434	Jan van der Bruggen, ridder en heer van Blaasveld	
1434-1435	Jan Sanders	
1435-1473	Jan van der Bruggen, ridder en heer van Blaasveld	
1473-1477	Philippe de Poitiers, ridder en heer van La Ferté	
1477-1480	Jacob Wielant	
1480-1494	Jan van Ranst, ridder en heer van Mortsel en Cantecroy (nr. 284)	✓
1494-1499	Jan van Immerseele, ridder, burggraaf van Aalst en heer van Itegem	✓
1499-1500	Jan de Cottereau, ridder en heer van Asse en Steenhout	(✓)
1500-1504	Jan van Immerseele, ridder, burggraaf van Aalst en heer van Itegem	✓
1504-1520	Jan van Immerseele de Jonge	✓
1520-1531	Nicolas van Liere, ridder	✓
1531-1531	Jacques van Herbais	✓
1531-1550	Willem van den Werve, ridder en heer van Vremdijk, Immerseele en Schilde (nr. 125)	✓

de Antwerpse politieke elite. Zo huwde Symoen van der Couderborch (nr. 236) in 1431 met Katline Bode, telg van een gevestigde politieke familie. Drie jaar later trad hij voor het eerst op als schepen in de Antwerpse magistraat. Het verhaal van Philips de Cottereau (nr. 19) is heel gelijkaardig. Hij huwde in 1523 met Anna van der Moelen en ook hij trad drie jaar later toe tot het stadsbestuur van Antwerpen. Wanneer Peter van Hambroeck al. van Beversluys (nr. 212) huwde met Katline van den Werve is onduidelijk, maar ook hij zal zijn zetel in de Antwerpse schepenbank

waarschijnlijk aan zijn schoonfamilie te danken hebben (cfr. Hoofdstuk 2). Aangezien het hoofdzakelijk adellijke families waren die de schoutfunctie uitoefenden was het voor de Antwerpse politieke families niet oninteressant om zich met deze nieuwkomers te verbinden (cfr. Infra), terwijl deze externe families toegang kregen tot het Antwerpse stadsbestuur.

De schout diende nochtans de vorst te vertegenwoordigen en diens belangen in de stad te behartigen. Hij diende dus een soort tegenwicht te vormen voor het stadsbestuur. Vandaar ook dat de baljuw in Gent bijvoorbeeld geen Gentenaar mocht zijn omdat dit zijn loyaliteit ten opzichte van de vorst in de weg kon staan. Net zoals in de kanselarij Veurne en het Brugse Vrije gebeurde in de loop van de vijftiende eeuw,[26] werd de schout ook in Antwerpen steeds vaker uit hetzelfde milieu gerekruteerd als de wethouders, waardoor de politieke elite ook minder te duchten had van de schout. Hij was immers één van hen. Dat dit juist omstreeks 1480 gebeurde lijkt geen toeval te zijn geweest. Zoals verder in dit hoofdstuk nog uitgebreid aan bod zal komen, valt deze structurele overlap tussen het circuit van de schouten en die van het Antwerpse stadsbestuur samen met het moment waarop Antwerpen Maximiliaan van Oostenrijk steunde in zijn strijd tegen de opstandige Vlaamse en Brabantse steden. Omgekeerd begunstigde Maximiliaan Antwerpen en zijn rol als handelsstad vanaf dat moment ook expliciet, ten nadele van het opstandige Brugge. Vanaf 1480 lijkt er dus een soort alliantie te hebben bestaan tussen de vorst en de stad. Het handhaven van een onafhankelijke schout was voor de vorst in deze moeilijke omstandigheden niet meer vol te houden. Tegen het einde van het conflict was de vertrouwensband tussen de vorst en de stad kennelijk al zo sterk, dat het Habsburgse bestuur die onafhankelijke rol van de schouten niet meer probeerde te herstellen.

De trend dat er vanaf 1480 bijna onafgebroken telgen uit de Antwerpse politieke elite de functie van schout van Antwerpen uitoefenen (Tabel 20) is ook merkbaar bij de onderschouten (Tabel 21) en de ammans (Tabel 22) van de stad.[27]

26 Frederik Buylaert en Jonas Braekevelt, 'Rural Political Elites and Social Networks in Late Medieval Flanders: The Castellany of Furnes', in *Intermediate Institutions in the County of Flanders in the Late Middle Ages and the Early Modern Era*, onder redactie van Georges Martyn, René Vermeir, en Chantal Vancoppenolle (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012), 107–9; Buylaert en Ramandt, 'The Transformation of Rural Elites', 56–59.

27 Deze twee lijsten zijn evenwel onvolledig. Voor de onderschouten zie Prims, *Geschiedenis IV*, 173; Prims, *Geschiedenis V*, 175. Sommige auteurs geven andere data en namen van ammans. Zo was volgens Uyttebrouck Claus van Steelant amman van 1401 tot en met 1417. Dit lijkt mij weinig aannemelijk aangezien diezelfde Claus tussen 1415 en 1417 ook deel uitmaakte van de regentenraad van de minderjarige hertog. Ik heb op basis van de beschikbare literatuur en mijn eigen bronnenmateriaal een eigen lijst samengesteld die evenwel met de nodige voorzichtigheid gebruikt dient te worden. Prims, *Geschiedenis IV*, 173; Prims, *Geschiedenis V*, 176; André Uyttebrouck, *Le gouvernement du Duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*, vol. 1 (Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1975), 737; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 171–208.

Tabel 21. Onderschouten van Antwerpen, 1435-1549.
Legenda: ✓ = lid gevestigde politieke familie; (✓) = nog geen lid gevestigde politieke familie, maar kort na afloop van het mandaat wel.

(Vermoedelijke) dienstjaren als onderschout	Naam	Politiek elite van Antwerpen
1435-1438	Godevaert de Buysschere	
1428-1442	Jan de Meyere	
1444-1445	Wouter Breem (nr. 275)	(✓)
1456-1458	Hendrik Zeghers	
1463-1474	Jacob Wielant	
1480-1484	Lanceloot van Ursele (nr. 304)	✓
1484-1491	Dierick van Cuyck (nr. 356)	(✓)
1492-1495	Gielis van Haveskercke al. Butoer (nr. 342)	✓
1495-1499	Balthazar van Immerseele	✓
1500-1500	Dierick van Cuyck (nr. 356)	✓
1501-1504	Jacob van den Wyngaerde (nr. 370)	✓
1505-1533	Gielis van Bouchout	
1533-1551	Jan van den Werve	✓

Of dit een gevolg is van een bewuste politiek van de families zelf of van de hertog is onduidelijk. Zoals vermeld is het onduidelijk of de schoutfunctie in Antwerpen, net als die van de baljuw in Gent, verpacht werd.[28] Er zijn wel bewijzen dat de functie van amman op het einde van de veertiende en het begin van de vijftiende eeuw verpacht werd. Zo betaalde Claus van Steelant (nr. 159) tussen 1401 en 1404 als pacht voor de functie 380 pond parisis per jaar, omgerekend zo'n 31 à 32 pond groot Vlaams.[29] Hoe dan ook kregen de gevestigde politieke families doorheen de onderzoeksperiode steeds vaker hertogelijke functies in handen.

Bovendien beperkten de Antwerpse families zich niet tot het grondgebied van de stad zelf. Naast de stad Antwerpen waren er in het kwartier van Antwerpen[30] ook aparte schouten voor de regio's Kontich, Herentals, Lier, Turnhout, het Land van Rijen, het Waterland en Zandhoven. Officieel dienden deze schouten onder de

28 Baguet, 'De heren van Gent', 125.

29 de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel III', 738.

30 Het hertogdom Brabant was opgedeeld in vier administratieve kwartieren (Brussel, Antwerpen, Leuven en 's Hertogenbosch) die op hun beurt nog eens werden onderverdeeld. Voor meer informatie hierover zie Herman Coppens, 'Meierijen en kwartieren', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven e.a. (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014), 334–36.

Tabel 22. Ammans van Antwerpen, 1400-1549
Legenda: ✓ = lid gevestigde politieke familie; (✓) = nog geen lid gevestigde politieke familie, maar kort na afloop van het mandaat wel.

(Vermoedelijke) dienstjaren als amman	Naam (en sociale status)	Politiek elite van Antwerpen
1401-1407	Claus van Steelant (nr. 159)	✓
1407-1408	Jan van den Lare (nr. 157)	
1408-1414	Claus van Steelant (nr. 159)	✓
1417-?	Jan Stevens	
1431-?	Aert van den Werve, ridder	✓
1434-1437	Jan van Eycke	
1437-1466	Gielis van Haveskercke al. Butoer (nr. 342)	✓
1475-1477	Jan Pot, ridder	
1477-1484	Jan van Dynter, heer van Linter en Dormaal	
1484-?	Lancelot van Ursele (nr. 304)	
1500-?	Gheert van den Werve	✓
?-1508	Karel van Immerseele	✓
1515-1526	Willem van Liere	✓
?-?	Francisco del Vaille	(✓)
1527-1531	Aert van den Werve, ridder (nr. 118)	✓
1532-1540	Willem van Halmale, ridder en heer van Vriesele (nr. 55)	✓
1540-1564	Godevaert Sterck	

schout van Antwerpen, maar in de praktijk opereerden zij zelfstandig.[31] Ook deze schoutfunctie in andere gebieden binnen het kwartier van Antwerpen werden regelmatig door Antwerpse wethoudersfamilies ingevuld (Tabel 23).

In totaal gaat het om zeventien van de 139 politieke families, ofwel twaalf procent.[32] In sommige gevallen waren het dezelfde mannen die, weliswaar niet tegelijkertijd, in Antwerpen zowel wethouder waren als schout. Zo was Joos Hoon junior (nr. 72) van 1538 tot 1540 schepen in Antwerpen en van 1542 tot 1550 schout van Turnhout.[33] In sommige gevallen is het niet duidelijk of de persoon die als schout optreedt dezelfde persoon is als diegene die ook als wethouder fungeerde in Antwerpen. Zo was schepen Hendrik van Etten (nr. 40) in 1529 en in 1531 actief als schepen in de Antwerpse magistraat. Tegelijkertijd is er ook een zekere Henri van Etten actief als schout van Kontich (1529-1555). Een naamgenoot, maar waarschijnlijk

31 Meewis, *De vierschaar*, 47.

32 De ambachtsfamilies uit de periode 1477-1485 worden hier niet meegenomen in de berekeningen.

33 Wouters, ‘Tussen verwantschap en vermogen’, 191; Nelis en Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d’une notice historique sur les anciens institutions*, 2:311.

Tabel 23. Schouten in het kwartier van Antwerpen (exclusief de stad Antwerpen), 1400-1549[34]

Familie	Wanneer deel van de Antwerpse politieke elite?	Schout van Herentals	Schout van Kontich	Schout van Lier	Schout van het Land van Rijen	Schout van Turnhout	Schout van het Waterland	Schout van Zandhoven
Berchem, van	**vóór 1394-1559**	1508-1511		1537-1539		1516-1517 & 1520-1523		1498-1505
Colibrant	**1434-1538**			1412-1418 & 1419-1420 & 1421-1428				
Cuyck, van	**1472-1503**					1453-1460		1428-1429
Doerne, van (al. van Sompeken)[35]	**1449-1525***	1432-1445 & 1477-1478	*1504-1505*		*1504-1505*			*1437-1442*
Etten, van	**1529-1558**	1535-1535	1529-1555		1549-1557			
Halen, van	**1464-1530**					1445-1453 & 1460-1488	1430-1431	
Hambroeck, van (al. van Beversluys)	**1427-1439**	1447-1448			1446-1448 & 1456-1471			
Hoon	**1513-1538**					1542-1550		
Houte, van den	**1413-1529**		1430-1435		1416-1419			
Immerseele, van	**vóór 1394-1551**		1509-1514	1480-1480	1509-1514			

34 Nelis en Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*, 2:303–12.

35 De jaartallen die cursief staan voor personen met de familienaam *van Sombeken* die de schoutfunctie uitoefende. De overige jaartallen staan voor personen met als familienaam van Doerne.

Familie	Wanneer deel van de Antwerpse politieke elite?	Schout van Herentals	Schout van Kontich	Schout van Lier	Schout van het Land van Rijen	Schout van Turnhout	Schout van het Waterland	Schout van Zandhoven
Liere, van	**1465-1538**	1490-1507 & 1532-1533	1526-1532		1526-1533	1409-1414 & 1499-1516		1471-1474 & 1477-1498 & 1526-1556
Mechelen, van	**1427-1509**					1488-1499		
Noot, van der	**1474-1530**			1529-1537				
Pot	**1465-1529**		1480-1501		1480-1501		1482-1482 & 1501-1505	
Schoyte	**1449-1548**						1498-1499	
Ursele, van	**1431-1548**						1466-1468	
Werve, van den	**vóór 1394-1559**						1477-1498 & 1546-1551	1452-1454

niet dezelfde persoon, is actief als schout van Herentals (1535) en van het Land van Rijen (1549-1557).[36] Soms is het wel duidelijk dat het om familieleden en niet om de wethouders zelf gaat. Zo is de broer van Wouter van Liere (nr. 296), Antoine van Liere, meermaals schout van Zandhoven (1471-1474 en 1477-1488). Mogelijk was Antoine hier actief omdat hij er een heerlijkheid bezat.[37] Onderzoek naar de politieke elite van Gent in de zestiende eeuw toonde aan dat de Gentse politieke families vooral de baljuwfunctie uitoefenden in regio's waar ze persoonlijke belangen en bezittingen hadden.[38] Ook voor de Antwerpse politieke elite lijkt dit het geval. Zo was Willem Drake (nr. 34) van 1495 tot 1517 drossaard-schout van Merksem, Schoten en 's Gravenwezel. Hij bezat een kasteel in Merksem.[39]

Van de zeventien Antwerpse politieke families die schoutfuncties in andere gebieden binnen het kwartier van Antwerpen hebben opgenomen, deden de meeste, namelijk tien, dat terwijl ze ook actief waren in het stadsbestuur. Twee families waren eerst actief als schout en bleven deze functie ook uitoefenen eens ze opgenomen waren in het Antwerpse stadsbestuur. Vijf families waren enkel actief als schout vóór ze toetraden tot de Antwerpse magistraat en twee families enkel nadat ze de Antwerpse politieke arena hadden verlaten. Er waren dus wel families die een politieke carrière in het Antwerpse stadsbestuur combineerden met schoutfuncties elders binnen het kwartier van Antwerpen, maar hun aantal was niet zo groot. Dus hoewel deze schoutfuncties niet oninteressant waren voor de Antwerpse politieke elite, domineerde deze groep deze functies niet.

Wel is er opnieuw een stijgende trend in de overlap waar te nemen doorheen de tijd. Zo waren er van de 51 families die tussen 1430 en 1459 actief waren in het Antwerpse stadsbestuur slechts twee (3,9 procent) tegelijk ook actief in één van deze schoutenfuncties.[40] Voor de periode 1490-1519 ligt het aantal families dat tegelijk politiek actief is in Antwerpen én als schout in het kwartier van Antwerpen, gevoelig hoger met acht van de 50 families (zestien procent).[41] Het lijkt er dus sterk op dat de politieke elite van Antwerpen haar speelveld doorheen de tijd verruimde.

Dat hun belangen en netwerk zich niet beperkten tot het kwartier van Antwerpen, wordt eens te meer duidelijk als we ook de hertogelijke functies buiten het kwartier van Antwerpen bekijken. Een vroeg voorbeeld is de familie Van Ranst, waarvan

36 Nelis en Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*, 2:304–8.

37 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 74; Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 145.

38 Baguet, 'De heren van Gent', 125.

39 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 180–81.

40 Het gaat dan om de families Van den Werve en van Doerne.

41 Het gaat om de families Van Berchem, Van den Werve, Pot, Van Liere, Van Immerseele, Schoyte, Van Doerne en Van Mechelen.

een telg aan het begin van de vijftiende eeuw schout was van 's Hertogenbosch.[42] Claes van den Werve, echtgenoot van Madelene van Halmale (zie stamboom Van den Werve IV), was van 1464 tot en met 1504 drossaard van de stad en het land van Bergen op Zoom. Ook Cornelis van Spangen (nr. 107) was tussen 1530 en 1532 drossaard van dit gebied. Telgen van de families Coelgheenensone en Van der Meere waren in de eerste helft van de zestiende eeuw schout van deze stad.[43] Tijdens deze periode werd ook de zoon van Willem van Berchem (nr. 297), Jan van Berchem, schout van Etten (zie stamboom Van Berchem IV).[44] Als we ook de huwelijksbanden mee in beschouwing nemen dan reikt het netwerk van de Antwerpse politieke elite nog verder. Zo was Dierik van den Werve (nr. 119) de schoonzoon van Jan van den Daele, ridder en schout van Mechelen.[45] Erasmus van der Dilft (nr. 26) was ook de schoonzoon van een schout, meer bepaald van die van Delft, ridder Jan de Huyter.[46] Deze voorbeelden maken duidelijk dat de sociale en machtsnetwerken van een groeiend deel van de politieke elite van Antwerpen zich duidelijk niet beperkten tot de stad of zelfs tot haar directe hinterland.

Het gewestelijke niveau

Een select deel van de Antwerpse politieke elite bekleedde ook posities op een nog hoger niveau: het gewestelijke niveau. Het gaat meer bepaald om functies in instellingen op het Brabants niveau, want geen enkele telg uit een Antwerpse politieke familie was actief in Vlaanderen.[47] Zo zetelden één of meer telgen van vier gevestigde politieke families uit Antwerpen tussen 1400 en 1549 in de Raad van

42 Nelis en Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*, 2:313.

43 Jan Coelgheenensone was schout van Bergen op Zoom van 1521 tot 1527. Ridder Claes van der Meere (nr. 89) oefende dezelfde functie uit van 1541-1548. W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)* (Hilversum: Verloren, 2000), bijlagen 1-4.

44 SAA, PK 3254, nr. 35.

45 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 205.

46 Wouters, 178.

47 Geen enkele Antwerpse politieke familie had telgen actief als algemeen ontvanger van Vlaanderen, soeverein baljuw van Vlaanderen of in de Raad van Vlaanderen. Mogelijk zijn deze contacten er ook nooit geweest toen Antwerpen wel een deel uitmaakte van Vlaanderen, want tijdens deze periode heeft de stad ook nooit deel uitgemaakt van de Staten van Vlaanderen. Miet Adriaens, Jelten Baguet, en Janna Everaert, *State Officials*, Excel, 2015; gebaseerd op Nelis en Pinchart, *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*, 2:32–39 & 346–50; P.P.J.L. Van Peteghem, *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V. Een publiekrechterlijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën* (Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, 1990), 239–413; Klaas Van Gelder, *Tussen veel vuren. Het soevereinbaljuwschap van Vlaanderen in de Vroegmoderne Tijd (1500-1733)* (Heule: Inni publishers, 2007), 201–6; Prims, *Geschiedenis IV*, 8.

Brabant. Dit ligt in lijn met wat voor Gent gevonden is. Daar was ca. vijf procent van de politieke families tussen 1515 en 1555 ook actief in de Raad van Vlaanderen.[48] In Antwerpen ligt dit cijfer met ca. drie procent iets lager. Het gaat om Claes van Steelant (vanaf 1415), Claes van den Werve (vanaf 1420), Jan van Liere (vanaf 1492) en Henrik van den Werve (vanaf 1508) die als raadsman in de Raad zaten en Goswin van der Ryt die van 1445 tot 1463 zelfs kanselier was van de Raad.[49] Die kanselier bewaarde niet enkel het hertogelijke zegel, maar zat ook de Raad van Brabant voor.[50] Naast deze vier Antwerpse politieke families zetelden de telgen van zeven andere families al in de Raad van Brabant alvorens ze deel uitmaakten van de Antwerpse politieke elite. Het gaat om de families Van Cuyck, Colenzone, Van der Noot, De Cottereau, Van Brimeu, Van Herbais en Van der Meere. Samen waren deze families goed voor vijftien afgevaardigden in de Raad van Brabant tussen 1400 en 1549, waaronder drie kanseliers, alle drie uit de familie Van der Noot.

Dat de familie Van der Noot tussen 1400 en 1549 maar liefst zes telgen in de Raad van Brabant benoemd zag is niet helemaal verwonderlijk. Ten eerste was het een familie met een uitgesproken academische traditie (cfr. Hoofdstuk 2). Niet minder dan 36 telgen van de familie kwamen tussen 1426 en 1569 voor in de matrikel van de Leuvense universiteit.[51] Een juridische opleiding zal zeker tot aanbeveling hebben gestrekt bij de benoeming van raadsheren. Vanaf 1531 was het bezitten van een licentie in de rechten zelfs een minimumvereiste om raadsheer te kunnen worden in de Raad van Brabant. Een tweede verklaring voor de prominente aanwezigheid van deze familie kan gevonden worden in het kiessysteem van de raadsheren. Vanaf 1522 mochten de zetelende raadsheren twee of drie kandidaten voordragen waaruit de vorst kon kiezen. De enige voorwaarde was dat de raadsheren van Brabantse afkomst waren, al waren er ook twee plaatsen gereserveerd voor niet-Brabanders.[52] De zetelende families konden op die manier gemakkelijk verwanten voordragen. Maar ook vóór 1522 zal de vorst naar alle waarschijnlijkheid advies hebben ingewonnen bij de zetelende raadsheren of zijn hof over geschikte kandidaten. Een juridische opleiding en banden met de zetelende raadsleden of het hof waren dus belangrijke voorwaarden om een kans te maken op een zetel in de Raad van Brabant.

48 Baguet, 'De heren van Gent', 130.

49 Fernand Berthold de Ryckman de Betz en Fernand de Jonghe d'Ardoye, *Armorial et biographies des chanceliers et conseillers de brabant*, vol. 1 (Hombeek: s.n., 1957), 21–28.

50 Eddy Put, 'Kanselier van Brabant', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven e.a. (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014), 78.

51 De Ridder-Symoens, 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en de XVIe eeuw', 216.

52 Eddy Put, 'Raad van Brabant', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven e.a. (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014), 85.

Het hertogelijke hof en de centrale instellingen

Dit brengt meteen het hertogelijke hof in beeld. Verschillende politieke geslachten uit Antwerpen hadden een duidelijke band met het hertogelijk hof, althans aan het begin van de vijftiende eeuw. De familie Van Immerseele had bijvoorbeeld een lange traditie aan het hof van de hertog van Brabant. Karel van Immerseele was tijdens de veertiende eeuw raadgever van Johanna van Brabant (†1406). Na zijn overlijden in 1396 werd hij als raadgever opgevolgd door zijn neef Jan van Immerseele die ook hofmeester (1401-1402 en 1403-1404) werd van Johanna van Brabant. Hij fungeerde ook als gouverneur van Limburg en Outremeuse (1395-1397), als drossaard van Brabant (1399-1402) en later ook als raadgever van Antoon van Bourgondië.[53] Ook de familie Van Ranst en Van den Werve slaagden erin tot het hof door te dringen. Daniel van Ranst was kamerheer van hertog Jan IV tussen 1423 en 1424 en nog eens van 1426 tot 1427.[54] Claes van den Werve (nr. 150) diende van 1416 tot 1420 als hofmeester van diezelfde Jan IV. Hij was sinds 1407 ook al lid van de hertogelijke raad en was ook een raadgever van Filips de Goede omstreeks 1430.[55]

Vanaf 1430, wanneer het hertogdom Brabant is opgenomen als onderdeel van de Bourgondische politieke unie, lijkt de Antwerpse politieke elite evenwel haar toegang tot de vorst grotendeels verloren te hebben. Afgezien van een zekere heer Adam van Berchem die in 1473 en 1474 een loon krijgt uitbetaald van het hof van Karel de Stoute, hadden de andere grote Antwerpse politieke dynastieën geen telgen meer die officieel verbonden waren aan het hof. De enige bekende namen die we tegenkomen in de loonlijsten van de Bourgondische hofhouding zijn die van een aantal families die eerst deel uitmaakten van het hof en pas nadien werden opgenomen in de Antwerpse politieke elite. Het gaat dan om de families Van Liere, Van Brimeu en De Cottereau. Vier telgen van de familie Van Liere waren verbonden aan het hof van Filips de Goede. Jan van Liere werd tussen 1433 en 1449 betaald als *ecuyer tranchant* (snijder), een puur ceremoniële functie.[56] Hij werd in 1450 in deze functie opgevolgd door zijn zoon heer Willem van Liere die het in 1456 tot kamerheer zal brengen. Ook Wouter van Liere was tussen 1460 en 1465 *ecuyer tranchant,* terwijl Martin van Liere ongeveer gelijktijdig werd betaald als boogschutter.[57] De familie

53 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 1:704.

54 Uyttebrouck, 1:724.

55 Uyttebrouck, 1:744.

56 De meeste hovelingen waren ingedeeld in één van de vier diensten : *pannetiers* (broodbezorgers), *échansons* (schenkers), *écuyers tranchants* (snijders) en *écuyers d'écurie* (stalknechten). Het eigenlijke werk werd door knechten uitgevoerd. Cools, *Mannen met macht*, 45.

57 Nr. 0926, 1508, 2096 en 2111 in Werner Paravicini, 'Prosopographia Curiae Burgundicae', geraadpleegd 21 mei 2020, http://burgundicae.heraudica.org/fmi/iwp/cgi?-db=Prosopographia%20Curiae%20Burgundicae&-loadframes.

dook vanaf 1465 ook op in het Antwerpse stadsbestuur. Telgen van de familie Van Brimeu zijn in de hofhouding van Filips de Goede, Karel de Stoute, Maximiliaan van Oostenrijk, Filips de Schone, Karel V en Maria van Hongarije terug te vinden.[58] Zo kon Guy van Brimeu opklimmen tot vertrouweling van Karel de Stoute.[59] Telgen uit de Brabantse tak van de familie verschijnen vanaf 1491 in het Antwerpse stadsbestuur.[60] Jan de Cottereau was tussen 1426 en 1449 dan weer de persoonlijke arts van Filips de Goede. Hij kreeg voor zijn diensten een adelbrief en ook zijn zoon Robert bleef verbonden aan het hof van Isabella van Portugal en Karel de Stoute.[61] De familie duikt pas vanaf 1527 op in Antwerpen. Er zijn dus maar weinig sporen terug te vinden van de aanwezigheid van de Antwerpse politieke families in de omgeving van de Bourgondische hertogen. De stad had dus wel enkele informele lijnen naar het hart van de Bourgondische politieke unie, maar die liepen vooral via belangrijke hoffamilies van wie enkele telgen zich later in de Antwerpse elite hebben ingenesteld.

Naar de hofhouding van Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië, Filips de Schone en Karel V – die zich in de Nederlanden liet vertegenwoordigen door een reeks landvoogden – is helaas minder onderzoek gedaan dan naar die van de Bourgondische hertogen. Sowieso was het moelijker om tot de hofhouding van Karel V door te stromen, aangezien het hof in 1517 hervormd was. Terwijl bij de Bourgondishe hertogen hovelingen slechts een aanstelling hadden voor vier tot zes maanden per jaar, kreeg Karel V een permanente, maar daardoor ook kleinere hofhouding.[62] In de periode 1515-1517 behoorde een zekere 'Jehan de Berchem' tot die hofhouding.[63] Deze Jan reisde met de vorst mee naar Spanje, waarna hij per schip terugkeerde naar de Nederlanden in het gevolg van Ferdinand van Oostenrijk voor wie hij nadien ook nog als kamerheer fungeerde. Volgens Hans Cools gaat het hier om Jan van Liere, die op dat moment heer van Berchem is (zie infra), terwijl Raymond Fagel er vanuit gaat dat het om een telg van de familie Van Berchem zelf gaat.[64] Ook Adriaen Rockox, vader van Nicolaes (nr. 99) en Jan (nr. 100), was kamerheer van

58 Cools, *Mannen met macht*, 261–62.

59 Voor een uitgebreide studie zie Werner Paravicini, *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschichte unter Karl dem Kühnen* (Bonn: Ludwig Röhrscheid, 1975).

60 Zie nr. 0017, 0048, 0079, 0080, 0182, 0243, 0358, 0359, 1266, 1650, 4176 en 4469 in Paravicini, 'Prosopographia Curiae Burgundicae'.

61 Nr. 0248 en 1274 in Paravicini; Buylaert, *Repertorium*, 182.

62 Raymond Fagel, 'Het Bourgondische hof van Karel V als koning van Spanje. De hofstaat van 21 juni 1517', *handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 180 (2014): 70.

63 Louis Prosper Gachard, *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*, vol. 2 (Brussel: Hayez, 1874), 502.

64 Fagel, 'Het Bourgondische hof van Karel V als koning van Spanje. De hofstaat van 21 juni 1517', 89; Raymond Fagel, 'Don Fernando in den Niederlanden. Die Jugendjahre eines spanischen Prinzen', in *Aspekte eines Herrscherlebens* (Munster: Aschendorff Verlag, 2003), 42.

Karel V.[65] Verder lijken er geen telgen van Antwerpse politieke families zich in de hofhouding van Karel V of van Ferdinand van Oostenrijk te hebben opgehouden.

Ook uit het recente onderzoek van Yannick De Meulder naar de hofhouding van Margareta van Oostenrijk – landvoogdes van 1507 tot 1530 – en Maria van Hongarije – landvoogdes van 1530 tot 1555 – komt een gelijkaardig beeld naar voren. Hij vond enkel een zekere Marguerite d'Otignies in de rekeningen van Margareta van Oostenrijk. Zij werd in 1521 betaald voor haar diensten als kamermeisje van de eredames van Margareta van Oostenrijk. Mogelijk gaat het om een telg van de familie Van Gottignies die eerst in Mechelen en later ook in Antwerpen in het stadsbestuur actief is. Van de andere families van de Antwerpse politieke elite is geen spoor aan te treffen in deze rekeningen.[66]

Het lijkt er dus sterk op dat de Antwerpse politieke families naarmate Brabant opging in een steeds grotere politieke eenheid minder vaak aanwezig waren in de vorstelijke hofhouding. Of dit hun eigen keuze was of niet, is onduidelijk. Hoe dan ook impliceert dit nog niet dat de politieke elite geen toegang meer had tot de vorst, want het is nooit uit te sluiten dat ze toch officieus of informeel een band hadden met het hof. Het hof van de vorst was namelijk 'een osmose van bedienden en raadgevers, van ridders en dames, van een echtgenote en kinderen van de hertog, van bastaarden en maîtresses, van kapelanen en klerken, van gasten op doortocht en permanente ambtenaren [...]'.[67] Bovendien was Antwerpen het geprivilegieerde kapitaalscentrum voor de vorst en steunde de stad haar vorst ook door bijvoorbeeld Maximiliaan van Oostenrijk in 1488 van een Antwerps stadsleger te voorzien, dat hij kon inzetten tegen de opstandige steden in zijn gebieden. Tot slot zal ook verder in dit hoofdstuk blijken dat er zich opvallend veel ridders onder de Antwerpse wethouders bevonden, een titel die meestal door de vorst werd verleend. Er lijken dus wel voldoende informele kanalen te hebben bestaan tussen de Antwerpse politieke elite en de vorst om hun afwezigheid aan het hof te compenseren.

Naast de hofhouding blijken ook in de nieuwe centrale instellingen die werden opgericht, maar weinig telgen uit Antwerpse politieke geslachten op te duiken. In de Grote Raad van Mechelen – later het Parlement van Mechelen – duikt slechts één naam op. In 1502 treedt Jan *Colghenensz* toe tot deze instelling. Mogelijk is dit een nazaat van de twee Coelgheenensone's (nr. 273 en nr. 325) die tijdens de tweede helft

65 Huet en Grieten, *Nicolaas Rockox 1560-1640*, 60.

66 Yannick De Meulder, 'Capital Cities or Cities of Capital (Importance). A study of the Economics of Court Life of the Governesses Margaret of Austria and Mary of Hungary (1507-1555)' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, nog te verschijnen).

67 André Vanrie, 'Het hof van de hertogen voor de komst van het huis van Bourgondië (12de eeuw-1430)', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven e.a. (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014), 32.

van vijftiende eeuw in het Antwerpse stadsbestuur zaten. In de Collaterale Raden die vanaf 1531 door Karel V worden opgericht, duikt enkel Jan Scheyfve (nr. 105) op die tussen 1547 en 1557 lid is van de Geheime Raad (cfr. Hoofdstuk 1).[68] Het lijkt er dus sterk op dat, hoewel de machtsnetwerken van de Antwerpse politieke elite veel verder reiken dan de stad zelf, ze toch vooral binnen het hertogdom blijven. Slechts weinigen overstijgen het gewestelijke niveau.

Andere stadsbesturen

Dat blijkt ook uit de analyse waarin ik ben nagegaan of de politieke elite van Antwerpen ook actief was in andere stadsbesturen.[69] Ik baseerde me hiervoor op de beschikbare magistraatlijsten van Aalst (1400-1550)[70], Bergen op Zoom (1476-1583)[71], Brugge (1390-1551)[72], Brussel (1403-1557)[73], Diksmuide (1400-1499)[74], Gent (1500-1599)[75], Leuven (1400-1499)[76], Lier (1386-1549)[77], Mechelen (1400-1577)[78] en 's Hertogenbosch (1390-1500)[79] (Kaart 11).[80]

Wat meteen opviel, is dat er geen overlap is met de onderzochte Vlaamse steden. Zoals hierboven aangestipt waren Antwerpse politieke families niet of nauwelijks actief in de Raad van Vlaanderen[81] en het grafelijke baljuwskorps, en dit

68 Adriaens, Baguet, en Everaert, 'State Officials'; Alida Johanna Maria Kerckhoffs-De Heij, *De Grote Raad en zijn functionarissen, 1477-1531. Biografieën van raadsheren* (Amsterdam: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 1980); Hugo De Schepper, 'De Kollaterale Raden in de Katholieke Nederlanden van 1579 tot 1609: studie van leden, instellingen en algemene politiek' (doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 1972).

69 De bijbehorende tabel kan je terugvinden in de bijlagen bij dit boek.

70 Koen De Zitter, 'Magistraat en Ambachtslieden te Aalst in de Late Middeleeuwen. Een onderzoek naar de sturende werking van de overheid op de economische activiteiten van de draperie en de nieuwe draperie te Aalst in de periode 1400-1550' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001).

71 van Ham, *Macht en gezag*.

72 Stadsarchief Brugge, 'Wetsvernieuwing stadsmagistraat', PDF, 2012.

73 A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxelles*, vol. 2 (Brussel, 1845).

74 G. Schacht, 'Sociaal-ekonomische strukturen te Diksmuide in de 15e eeuw' (licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974).

75 Baguet, 'Databank De Heren van Gent. Politieke elites en sociale veranderingen in de zestiende eeuw'.

76 Valerie Vrancken, 'Leuvense stadsbesturen 15de eeuw', Excel, 2017.

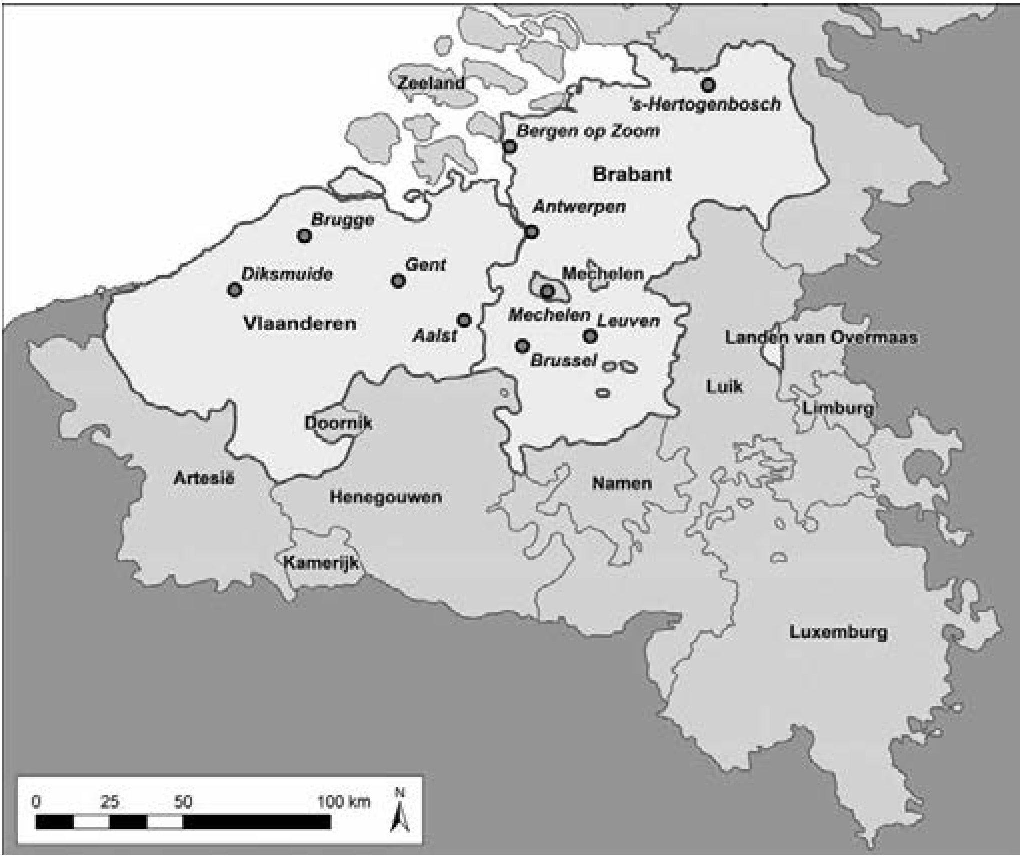
77 Jean-Baptiste Stockmans, *Magistraat en schependom der stad Lier* (Lier: Taymans-Nezy, 1902).

78 V. Hermans, 'Le Magistrat de Malines (listes annuelles des membres)', *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 18 (1908): 27–112; Marleen Mast, 'Politiek, prestige en vermogen: de Mechelse magistraat, 1520-1577. Deel 2: bijlagen' (licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1990).

79 Valerie Vrancken, 'Stadsbestuur Den Bosch 15de eeuw', Excel, 2017.

80 De keuze voor deze lijsten was een pragmatische keuze, aangezien voor deze steden uitgegeven magistraatslijsten of databanken ter beschikking waren.

81 In tegenstelling tot de Raad van Brabant, waar maar plaats was voor twee niet-Brabanders, waren er in de Raad van Vlaanderen geen geografische vereisten voor de leden. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, 139–40.

Kaart 11. Ligging van de steden waarvan de overlap tussen het stadsbestuur en dat van Antwerpen werd geanalyseerd.[82]

patroon wordt bestendigd bij de stadsbesturen. Zelfs als we de huwelijken mee in beschouwing nemen, valt het op dat de Antwerpse politieke elite erg Brabants gericht is, hoewel de stad een halve eeuw deel uitmaakte van het graafschap Vlaanderen. Uit de vergelijking met de Gentse magistraat kwamen slechts twee onderlinge huwelijken naar voren, terwijl Gent en Antwerpen (in vogelvlucht 52 kilometer van elkaar verwijderd) via de Schelde uitstekend met elkaar verbonden waren. Karel van Ydegem, actief in de Gentse schepenbank tussen 1540 en 1560, trouwde meer bepaald met Katrien van der Dilft, dochter van Antwerps wethouder Godevaert van der Dilft (nr. 306). Daarnaast trouwde Jan van den Werve (nr. 122) met Isabella Sallaerts, zus van Gents schepen Jan Sallaerts.[83] Het graafschap Vlaanderen en het

82 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation).
83 Baguet, 'De heren van Gent', 135; Everaert, 'City Government Antwerp 1394-1560'.

hertogdom Brabant bleven dus, ondanks het feit dat ze tot hetzelfde Bourgondische en later Habsburgse Rijk behoorden, sociaal en politiek gezien, twee gescheiden werelden.[84]

Maar ook binnen het hertogdom Brabant zijn er grote verschillen. Zo is er geen directe overlap tussen de politieke elite van Antwerpen en die van Leuven (43 kilometer in vogelvlucht). Wel was Claus van den Werve de Oude (nr. 150) getrouwd met Catherine van Wilre, dochter van de Leuvense schepen Arnold van Wilre.[85] Bij 's Hertogenbosch (82 kilometer) lijkt de overlap zich te beperken tot de familie Van Encrevoort. De vader van Godevaert van Encrevoort (nr. 39), Geerard Michielssen, was schepen in de schepenbank van 's Hertogenbosch.[86] Dit voorbeeld toont meteen ook al het grootste probleem van deze analyse aan, namelijk het afgaan op familienamen. Soms namen mensen andere namen aan. Zo koos Godevaert (nr. 39; †1549) ervoor om de familienaam van zijn adellijke moeder over te nemen in plaats van de familienaam van zijn vader.[87] Daarnaast is er ook nog het probleem van de homonymie. Veelvoorkomende achternamen zoals 'de Vos', 'van der Heyden' en 'Van den Broeke' zijn daarom niet meegerekend in de hierna vermelde statistische gegevens. De enige stad waar ik met zekerheid kon bepalen of individuen met dezelfde familienaam ook tot dezelfde familie behoorden is Brussel (41 kilometer van Antwerpen). De wapenschilden van de verschillende families werden namelijk mee gepubliceerd met de magistraatslijsten en ook voor het Antwerpse stadsbestuur is in het stadsarchief een soortgelijke lijst met wapenschilden bewaard.[88] Uit een vergelijking van deze wapenschilden bleek bijvoorbeeld dat het wel degelijk dezelfde families Van der Noot, De Cottereau, Van Ursele en Van den Werve waren die actief waren in beide steden. Bij de achternamen De Pape en Van den Broeke bleek het dan weer niet over dezelfde families te gaan. Het is dus belangrijk om deze overlap met de nodige omzichtigheid te interpreteren.

Een eerste vaststelling op basis van van de overlap tussen stadsbesturen is dat de interstedelijke contacten gestoeld waren op twee fenomenen, namelijk migratie en netwerkvorming. Deze eerste groep bestaat uit families die niet tegelijkertijd actief waren in twee of meer steden, maar van de ene stad naar de andere verhuisden en

84 Dit blijkt ook op basis van de poortersboeken. Slechts 13,6 procent van de nieuwe poorters in Antwerpen kwam tussen 1533 en 1600 uit Vlaanderen, terwijl het merendeel (41,7 procent) uit Brabant kwam. Jan De Meester, 'Gastvrij Antwerpen? Arbeidsmigratie naar het zestiende-eeuwse Antwerpen' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011), 121.

85 SAA, PK 3551, nr. 1254; Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988, 1:33–35.

86 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 182.

87 Dit is het enige voorbeeld in mijn onderzoekspopulatie waarvan ik zeker ben dat hij een andere familienaam heeft aangenomen, buiten de afsplitsingen van familietakken die reeds besproken werden in Hoofdstuk 2.

88 SAA, PK 166.

hun politieke ambities meenamen. Zo was de familie Van der Couderborch eerst actief in Brussel alvorens in Antwerpen tot het stadsbestuur toe te treden. De familie Triapeyn was dan weer eerst actief in Lier (15 kilometer van Antwerpen) en Mechelen (22 kilometer). Haar politieke activiteiten stoppen in beide steden in 1467 en in 1503 duikt Gabriël Triapeyn (nr. 109) voor het eerst op in Antwerpen. Mogelijk verklaart zijn interessante politieke netwerk zijn snelle opgang in de Antwerpse politieke elite (cfr. Hoofdstuk 2). Sommige van deze migranten zijn echter afkomstig van buiten het hertogdom Brabant. Het gaat dan vooral om een aantal wethouder-handelaars. Zo was de familie Tucher al sinds de veertiende eeuw actief in het stadsbestuur van Nuremberg (513 kilometer in vogelvlucht). Toen een tak van de familie naar Antwerpen verhuisde, werden die ook daar politiek actief.[89] Een gelijkaardig verhaal is dat van Antoon van Stralen (nr. 108), wiens grootvader burgemeester was van Keulen (181 kilometer in vogelvlucht).[90] De informatie over dergelijke migratie is helaas te fragmentarisch om dit fenomeen te kwantificeren.

Naast de migranten is er ook een aantal families die bewust interstedelijke netwerken lijken te vormen door in meerdere steden tegelijkertijd actief te zijn. Vooral de stadsbesturen van Mechelen, Lier, Brussel en Antwerpen lijken duidelijk met elkaar verbonden. Minstens zestien families waren tegelijkertijd actief in Antwerpen en in minstens één van deze drie andere steden. Dat komt neer op ca. twaalf procent van alle families die tussen 1400 en 1549 actief waren in het Antwerpse stadsbestuur.[91] Dit is een voorzichtige schatting vanwege de hierboven vermelde problemen met homonymie.

Om dezelfde reden is het moeilijk om sluitende uitspraken te doen over de evolutie van dit interstedelijke netwerk doorheen de tijd, maar bij de doorlichting van die zestien families lijkt het tegelijkertijd in meerdere stadsbesturen zetelen vaker voor te komen vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw. Maar zelfs met deze voorzichtige schatting ligt het aantal Antwerpse families dat in meerdere stadsbesturen tegelijk actief was, hoger dan bijvoorbeeld in het zestiende-eeuwse Gent. Daar was slechts vijf procent van de schepenfamilies tegelijk actief in meerdere stadsbesturen. Mogelijk ligt dit aan het feit dat het hoofdzakelijk families uit de poorterij waren die de tijd en de moeite namen om in meerdere stadsbesturen

89 Dirk Holtbrügge en Sue Claire Berning, 'The Internationalization of Medieval Family Business. The Case of Tucher', in *The Internationalization of Firms. Case Studies from the Nürnberg Metropolitan Region*, onder redactie van Dirk Holtbrügge en Helmut Haussmann (Munchen: Rainer Hampp Verlag, 2017), 12.

90 A. Cosemans, 'Antoon van Stalen, burgemeester van Antwerpen, commissaris der Staten-Generaal bij den aanvang der regeering van Philips II, 1521-1568', *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1933, 604.

91 Met uitzondering van de ambachtsfamilies die tijdelijk tot het stadsbestuur behoorden tussen 1477 en 1485.

Afbeelding 22. Voorzijde ‘Triptiek van de familie Colibrant’ in de Sint-Gummaruskerk in Lier, door Gossen van der Weyden, 1516 (© KIK-IRPA, Brussel)

Afbeelding 23. Jan Colibrant en zijn echtgenote Josina en hun kinderen vergezeld van de patroonheiligen Johannes de Doper en Judocus. Achterzijde ‘Triptiek van de familie Colibrant’ in de Sint-Gummaruskerk in Lier, door Gossen van der Weyden, 1516 (© KIK-IRPA, Brussel)

actief te zijn en niet de ambachtsfamilies die in Gent ook deel uitmaakten van het stadsbestuur.[92]

Van de Antwerpse politieke families die een interstedelijk netwerk uitbouwden, waren de meesten tegelijkertijd actief in Antwerpen en Lier. Mogelijk ligt de nabijheid van Lier hieraan ten grondslag. Zoals later uit dit hoofdstuk nog zal blijken, hadden veel Antwerpse politieke families gronden op het omringende platteland. Een zitje in de Lierse magistraat zal hen mogelijk hebben geholpen om hun belangen op dat hinterland veilig te stellen. Zo bezat de familie Van Immerseele bijvoorbeeld de heerlijkheid Immerseele die tussen Antwerpen en Lier lag (cfr. Infra). Dit was een goede uitvalsbasis om naast een zitje in het Antwerpse stadsbestuur ook één in Lier te ambiëren. Sommige families maakten de omgekeerde beweging. Zo was de familie Colibrant oorspronkelijk afkomstig uit Lier waar ze een lange traditie in het stadsbestuur hadden. Ze bezaten hier tot 1468 het *Hof Colibrant* en lieten zelfs een triptiek schilderen voor hun eigen kapel in de Lierse Sint-Gummaruskerk (Afbeelding 22 en Afbeelding 23).[93] Lier lijkt echter te klein te zijn geworden voor deze familie, want vanaf 1434 kwamen ze ook voor in het stadsbestuur van Antwerpen en vanaf 1525 ook in dat van Mechelen. Ook de familie Coelgheenensone was eerst actief in het stadsbestuur van Bergen op Zoom (32 kilometer verderop) alvorens ze actief werden in het Antwerpse stadsbestuur. Mogelijk was de economische opgang van de stad voor dergelijke families de drijfveer om ook een zetel in het Antwerpse stadsbestuur te bemachtigen.[94] Het is in dit opzicht opvallend dat de overlap tussen het stadsbestuur van Antwerpen en Bergen op Zoom bijna alleen voorkomt vóór 1540. Mogelijk wilden bepaalde families in de context van de Brabantse jaarmarkten op twee paarden wedden en verlieten ze Bergen op Zoom, of toch in elk geval het stadsbestuur, toen eenmaal duidelijk werd dat Antwerpen alle handel naar zich toetrok en een permanente markt werd (cfr. Inleiding).

Ook voor politieke families uit Brussel moet het economisch belang van Antwerpen hebben meegespeeld in hun keuze om relaties aan te knopen met de Antwerpse politieke elite. Omgekeerd stonden veel van deze Brusselse families dichter bij het vorstelijk gezag, zowel letterlijk, omdat ze in Brussel gevestigd waren, als figuurlijk, door het bekleden van een functie in de Raad van Brabant of in andere instellingen (cfr. Supra). Zowel de familie Van der Noot als Van Ursele stamden oorspronkelijk uit Brussel. Omgekeerd koos de familie Van den Werve er bijvoorbeeld voor om naast het Antwerpse stadsbestuur ook in het Brusselse stadsbestuur een vinger in de pap te hebben. Soms bleven de banden echter beperkt tot onderlinge huwelijken. Zo trouwde de familie Van Heetvelde, lid van de Brusselse politieke elite, in de familie

92 Baguet, 'De heren van Gent', 136.

93 Stockmans, *De familie Colibrant*, 1.

94 Coornaert, *Les français*, 1:115.

Van der Dilft in zonder dat ze nadien zelf een zetel in het Antwerpse stadsbestuur opnam.[95]

Dat er interstedelijke netwerken zijn, is dankzij deze voorbeelden meer dan duidelijk. Hoeveel het er waren en hoe belangrijk ze waren, blijft daarentegen gissen. Naast de formele overlap zijn er ook de vele onderlinge huwelijken en ook andere soorten relaties die de politieke elites van verschillende steden en verschillende bestuursniveaus met elkaar verbonden. Zo getuigden schout Jan van der Bruggen, ridder en heer van Blaesvelt (cfr. Supra), ridder Wouter van der Noot, meester Geldolf van der Noot, raadsheer van de hertog, Jan van der Noot en meester Jan Pot in 1467 samen voor de schepenbank dat Aerd van der List in het huwelijk was getreden met Katline van den Werve.[96] Blijkbaar waren deze mannen dus ook op sociaal vlak met elkaar verbonden, maar deze netwerken zijn met de beschikbare bronnen heel moeilijk bloot te leggen. De vraag is vooral welke redenen achter de vorming ervan liggen. Waarom wilden de politieke families van Antwerpen, of toch minstens een deel ervan, graag actief zijn op meerdere niveaus en in meerdere steden?

Een eerste mogelijk reden was waarschijnlijk de individuele ambitie van familieleden. Hoewel families duidelijke samenwerkingsverbanden waren, belette dit individuele leden niet om een eigen carrière te willen uitbouwen. Aangezien naaste familieleden niet samen in het stadsbestuur konden zetelen (cfr. Hoofdstuk 1), is het mogelijk dat jongere zonen alternatieve functies en carrièrepaden zochten en zo uitzwermden naar andere steden en bestuursniveaus, zonder daarbij het contact met de familie te verliezen. Sommige zonen en dochters kozen daarbij voor een religieuze levenswandel (zie stambomen), al is het opvallend dat geen enkele van de Antwerpse politieke families abdissen of abten van grote kerkelijke instellingen lijkt te hebben voortgebracht.[97]

Een tweede mogelijke reden hiervoor is de mate van invloed op en toegang tot de vorst. Naarmate Antwerpen en het hertogdom Brabant in steeds grotere rijken opgenomen werden, werd het voor de Antwerpse politieke elite steeds moeilijker om formeel toegang te krijgen tot de vorst en het centraal bestuur, terwijl de band met de vorst juist zo belangrijk was voor de economische groei van Antwerpen (cfr. Infra). Over de informele toegang tot de vorst is weinig geweten, maar mogelijk was het uitbouwen van een interstedelijk netwerk en het ambiëren van hertogelijke functies een poging om hun positie en prestige ten opzichte van de vorst te behouden of te verstevigen, zeker aangezien ze geen posten in zijn hofhouding meer konden

95 De Crayencour, ‘Van der Dilft’, 6.

96 SAA, SR 72, 78 v.

97 Deze vaststelling ligt in lijn met wat Guido Marnef vaststelde voor het midden van de zestiende eeuw. De politieke elite was ook toen geen rekruteringsmilieu voor de priester van de stad. Marnef, *Antwerpen*, 110; K. Breugelmans, Ursmer Berlière, en Jan De Grauwe, *Monasticon belge. 8: Province d’Anvers*, 2 vols. (Luik: Centre national de recherches d’histoire religieuse, 1992).

of wilden versieren. Ook in Vlaanderen zouden de politieke elites van onder meer Gent een interstedelijk netwerk hebben uitgebouwd, in een poging om hun politieke macht en prestige ten opzichte van de lokale elites en het centrale bestuur te vergroten.[98] Brabant had dan wel geen 'Vier Leden' zoals Vlaanderen, maar de stemmen van Antwerpen, Brussel en Leuven wogen op de Statenvergaderingen zwaarder dan die van de andere Brabantse steden. Vaak hadden zij al voorafgaand aan de vergadering onderling overleg gepleegd. 's Hertogenbosch had minder invloed dan deze drie steden, mogelijk omdat het te ver verwijderd was van het machtscentrum, dat zich eerst in Mechelen en later in Brussel bevond.[99]

Een derde drijfveer was waarschijnlijk de economie. Zoals het voorbeeld van de familie Coelgheenensone al illustreerde, werd een zetel in het Antwerpse stadsbestuur naarmate de stad economische groeide steeds interessanter en prestigieuzer. Dit zorgde voor de instroom van nieuwe families in de politiek en meer banden met de politieke elite van andere steden. Tegelijkertijd wilden bepaalde families graag in meerdere steden en regio's tegelijk actief zijn omdat ze in deze gebieden bepaalde economische belangen hadden en daarom graag de controle mee in handen hadden.

Een vierde en laatste verklaring voor het ontstaan van interstedelijke netwerken en het toenemend aantal hertogelijke functies dat werd ingenomen door de Antwerpse politieke elite is de veredeling. De Antwerpse politieke elite veredelde in snel tempo doorheen de vijftiende eeuw, zoals later in dit hoofdstuk zal blijken. De overgrote meerderheid van de families die in meerdere steden politiek actief was, was van adel (cfr. Infra). Onderzoek voor Vlaanderen heeft reeds aangetoond dat deze families zich zelden beperkten tot één stad of regio en een vrij grote actieradius hadden.[100] Mogelijk speelde dit ook in Brabant een belangrijke rol.

Net zoals in Vlaanderen lijkt er zich dus doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw in Brabant een soort *power elite* te vormen waartoe ook de toplaag van de Antwerpse wethouders behoren. Deze *power elite* blijft wel hoofdzakelijk actief binnen de grenzen van het hertogdom en kon of wilde niet of nauwelijks aanknopen bij het Bourgondische of Habsburgse bestuursniveau.

Buitenstedelijk grondbezit

Dat de invloed en interesse van de politieke elite van Antwerpen niet stopte aan de grenzen van de stad blijkt niet enkel uit de politieke functies die ze uitoefenden,

98 Baguet, 'De heren van Gent', 138; Buylaert en Ramandt, 'The Transformation of Rural Elites', 61.
99 Valerie Vrancken, '"Van den goeden regiment". Constitutionele teksten en hertogelijk bestuur in vijftiende-eeuws Brabant' (doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2017), 135–36.
100 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 149–53.

maar ook uit hun buitensteeds grondbezit. Uit mijn eigen onderzoek en dat van andere onderzoekers blijkt dat het merendeel van de wethouders naast bezittingen binnen de stadsmuren ook daarbuiten gronden en huizen bezaten. Het is evenwel moeilijk om een volledig beeld van dit buitenstedelijk grondbezit te krijgen. Zoals eerder al beschreven, zijn er in Antwerpen geen bronnen voorhanden die een compleet overzicht geven van de bezittingen en investeringen van de wethouders. Opnieuw vormen de schepenregisters de enige continue reeks die ons over dergelijk bezit informeert, al bestond er, in tegenstelling tot het stedelijk vastgoed, geen verplichting om transacties op vastgoed buiten de Vrijheid van Antwerpen bij de schepenen te laten registeren. De schepenregisters geven dus slechts een fragmentarisch beeld van het buitenstedelijk vastgoedbezit van de onderzoekspopulatie, waardoor dit deel van mijn onderzoek noodgedwongen eerder een exploratief karakter heeft.

Gezien de omvang van de schepenregisters en de beperkte beschikbare tijd werd net zoals bij het onderzoek naar stedelijk vastgoed gekozen om met steekproeven te werken. De eerste steekproef is gebaseerd op het onderzoek van Gerda Tahon. In het kader van haar licentiaatsverhandeling onderzocht zij de eerste twee beschikbare schepenregisters (1394-1408). Zij ging meer bepaald op zoek naar alle transacties waarbij de 32 wethouders die toen actief waren in het Antwerpse stadsbestuur betrokken waren. Zij lijstte hierbij ook de bezittingen van deze schepenen buiten de stad op.[101] De tweede steekproef is gebaseerd op de 'Databank Antwerpen – (met SR 103-106 = jaren 1493-1494)', die ook reeds werd gebruikt om het stedelijk vastgoed van de politieke elite in kaart te brengen. In deze databank zitten, in tegenstelling tot de twee andere nadere toegangen die ik voor mijn onderzoek naar stedelijk vastgoed heb gebruikt (cfr. Hoofdstuk 3), ook de transacties op buitenstedelijk vastgoed vervat. Voor deze steekproef werden dezelfde dertien families uit de steekproef onderzocht als voor het onderzoek naar stedelijk vastgoed (cfr. Hoofdstuk 3, Tabel 17).[102] Aangezien de schepenregisters sowieso slechts een fragmentarisch beeld geven van het buitenstedelijk vastgoedbezit, leek het mij verantwoordbaar om bij de eerste steekproef enkel de vastgoedbezittingen van de schepenen zelf en in de tweede steekproef die van de dertien met een steekproef geselecteerde families te onderzoeken en op een kaart weer te geven. Uit een vergelijking van de twee steekproeven en van verschillende telgen van één politieke familie, blijkt het geen impact te hebben op hun investeringsprofiel als een telg van een politieke familie

101 Op basis van enkele steekproeven bleek het onderzoek van Gerda Tahon betrouwbaar te zijn. Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 106; Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 99–145.
102 Voor de verantwoording van de keuze voor deze dertien families en voor de haalbaarheid van een vergelijking tussen ongelijke periodes zie Hoofdstuk 3. Departement Geschiedenis Universiteit Antwerpen, 'Databank Antwerpen – (met SR 103-106 = jaren 1493-1494)', Access, z.d.

zelf in de magistraat zetelde of niet.[103] Ondanks het fragmentarische beeld dat deze benadering oplevert, kwam er toch voldoende informatie uit naar voren en voorziet deze in een voldoende consistente staalkaart voor de aard, de spreiding en de orde van grootte van plattelandsinvesteringen bij de politieke elite van Antwerpen. Bovendien kunnen deze resultaten goed gekaderd worden dankzij het onderzoek van Francine de Nave en dat van Michael Limberger. Beiden onderzochten de relatie tussen de stad Antwerpen en haar hinterland, met speciale aandacht voor de investeringen van stadsbewoners in het omringende platteland in de perioden 1394-1402 en 1450-1570.[104]

Uit deze twee onderzoeken bleek dat de inwoners van Antwerpen vaak investeerden in vastgoed dat relatief dicht bij de stad lag. Volgens Francine de Nave was aan het begin van de vijftiende eeuw 83 procent van alle grond binnen een straal van dertien kilometer rondom de stad in de handen van Antwerpenaren.[105] Volgens Limberger was deze situatie tegen het einde van de vijftiende eeuw weinig veranderd.[106] Dat ruraal vastgoed rond Antwerpen erg gewild was, blijkt ook uit de prijzen, die de hoogste waren van heel Brabant.[107] Ook in Leuven werd een gelijkaardige trend vastgesteld. Ook daar hadden de stedelingen veel grond in handen binnen een straal van twaalf kilometer rond de stad.[108] Toch lijken Antwerpen en Leuven eerder de uitzonderingen dan de regel. In andere gebieden lijken stedelingen een minder grote greep op de vastgoedmarkt in het omliggende platteland te hebben gehad. Zo was op het einde van de zestiende eeuw bijvoorbeeld slechts ca. 48 procent van de grond in Onze-Lieve-Vrouw-Waver nabij Mechelen in handen van de Mechelse

103 Vergelijking gedaan op basis van het vastgoedbezit van de verschillende telgen van de familie Bode. SAA, PK 3544.

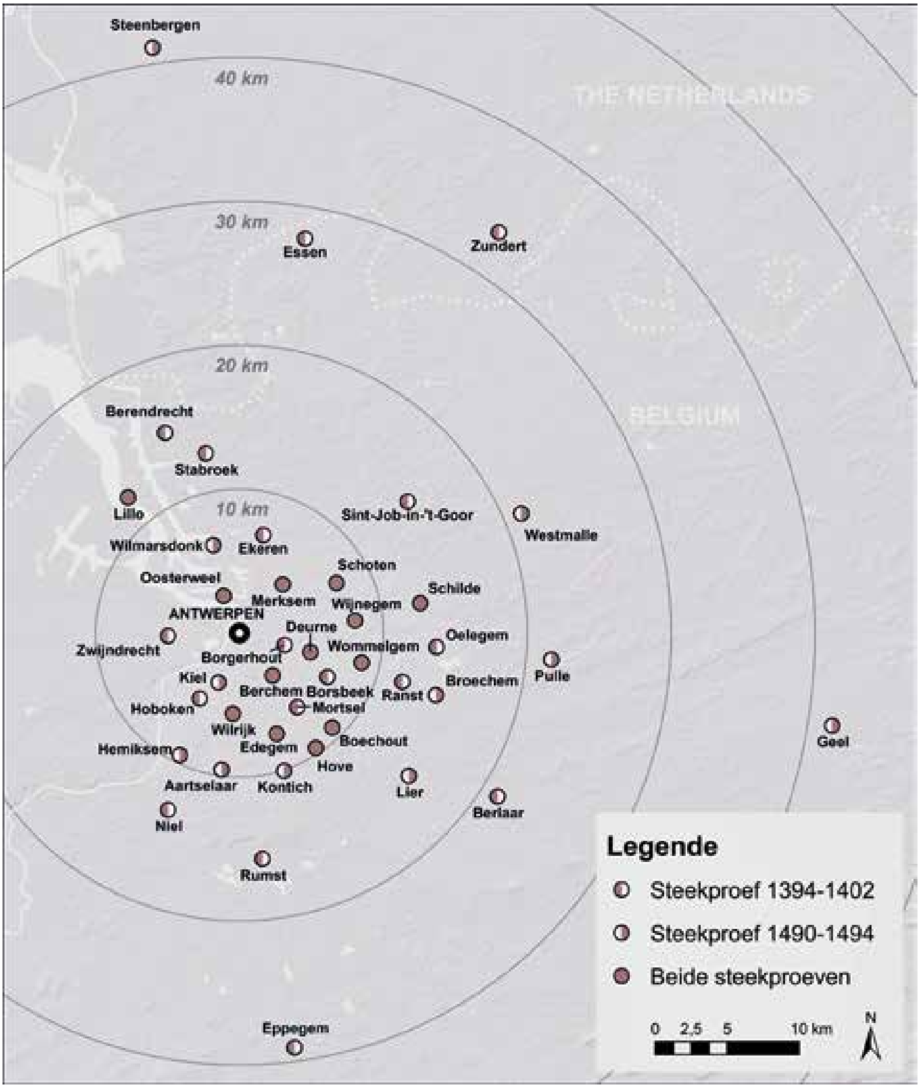
104 Francine de Nave, 'Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed.' 4 vols. (onuitgegeven proefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981); Michael Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp and Its Rural Surroundings. Social and Economic Changes in the Hinterland of a Commercial Metropolis* (*ca. 1450 – ca. 1570*) (Turnhout: Brepols, 2008).

105 Stukken grond op een afstand van tussen de vijf en vijftien kilometer waren binnen een paar uur te voet bereikbaar. Om de gronden te bereiken die 30 kilometer van de stad af lagen, was al een dagreis nodig. Te paard was het nog sneller, aangezien men in de vijftiende eeuw tot wel 60 kilometer per dag te paard kon overbruggen. de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel I', 318; Takemi Kanao, 'L'organisation et l'enregistrement des messageries du duc de Bourgogne dans les années 1420', *Revue du Nord* 76, nr. 305 (1994): 287.

106 de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel I', 314.

107 Bruno Blondé en Michael Limberger, 'De gebroken welvaart', in *De geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*, onder redactie van Raymond Van Uytven, A. Van den Abeele, en J.A.F.M. Van Oudheusden (Leuven: Davidsfonds, 2004), 319.

108 Raymond Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadsekonomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België, 1961), 637.

Kaart 12. Locaties waar de politieke elite van Antwerpen buitenstedelijk vastgoed bezat o.b.v. twee steekproeven[109]

adel en burgerij.[110] In Lyon, een streek die uitzonderlijk sterk werd gedomineerd door kerkelijk grootgrondbezit, was op het einde van de vijftiende eeuw zelfs maar tien tot twintig procent van het omringende platteland in handen van inwoners

109 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.
110 Guido Marnef, *Het Calvinistisch bewind te Mechelen, 1580-1585* (Kortrijk-Heule: U.G.A., 1987), 59–60.

van de stad.[111] De Antwerpse stedelingen lijken dus een vrij sterke greep te hebben gehad op het omringende platteland.

Zoals blijkt uit Kaart 12, past ook het buitenstedelijk vastgoedbezit van de Antwerpse politieke elite binnen deze algemene Antwerpse trend.[112] Net als hun stadgenoten lijkt de Antwerpse politieke elite vooral te investeren in vastgoed in de naburige dorpen. De actieradius waarbinnen telgen van de politieke elite hogere of alternatieve bestuursfuncties opnamen was een stuk groter dan de radius waarbinnen ze ruraal vastgoed kochten, verkochten en bezaten. Op basis van de twee streekproeven blijkt dat van de 43 locaties waar de politieke elite buitenstedelijk vastgoed bezat, er slechts negen verder dan twintig kilometer van de stad verwijderd lagen. Eén van deze negen staat niet op de kaart omdat het ver van Antwerpen ligt: Damme bij Brugge, waar Peter Bode (nr. 149) in 1395 een goed bezit.[113] Damme is meteen ook samen met Zwijndrecht de enige Vlaamse locatie. Dit toont nog maar eens aan dat de Antwerpse politieke elite reeds in de vroege vijftiende eeuw, zelfs nog voor de overdracht van Antwerpen van Vlaanderen naar Brabant, hoofdzakelijk op het hertogdom Brabant gericht was. Op Damme en Zwijndrecht na, die beide in de eerste steekproefperiode voorkomen, bevinden alle locaties waar de wethouders vastgoed bezitten zich ten oosten van de Schelde en dus binnen het hertogdom Brabant.

De Antwerpse politieke elite had dus een duidelijke voorkeur voor Brabants vastgoed dat dicht bij de stad lag.[114] Enkele voorbeelden kunnen illustreren om wat voor soort vastgoed het kon gaan. Zo investeert de familie Schoyte begin jaren 1490 in drie stukken grond in Oosterweel, goed voor een gezamenlijke oppervlakte van elf gemeten ofwel bijna elf hectare.[115] Gielis Damaes (nr. 156) bezit hier omstreeks 1400 grond en een huis op de dijk.[116] Ook wethouders Henric van Wesele (nr. 146), Claus van den Werve (nr. 150), Claus van Rythoven (nr. 133), Arnout Mickaert (nr. 183) en Danckaert de Moenelre (nr. 191) bezitten aan het

111 Marie-Thérèse Lorcin, *Les campagnes de la région lyonnaise aux XIVe et XVe siècles* (Lyon, 1974), 411.

112 Voor de eerste steekproef (1394-1408) werd voor 28 van de 32 wethouders buitenstedelijk vastgoed aangetroffen. Er werd geen vastgoed gevonden voor Wouter Fieryns (nr. 162), Claus de Herde (nr. 245), Andries van Steelant (nr. 201) en Joes van der Tanerijen (nr. 158), vader van Willem van der Tanerijen (nr. 269). Voor de tweede steekproef (1490-1494) werden voor acht van de dertien families bezittingen buiten de stadsmuren gevonden. Er werd geen buitenstedelijk vastgoed teruggevonden voor de familie Bode, Drake, Hoon, Van der Noot en Van Delft.

113 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 102.

114 Het is moeilijk om het aantal bezittingen per locatie exact te kwantificeren omdat het niet altijd duidelijk is of verschillende akten over dezelfde of over andere vastgoedbezittingen gaan die een bepaald lid van de politieke elite bezit in een bepaalde locatie. De negen locaties die verder dan twintig kimeter van Antwerpen liggen stellen telkens wel maar één transactie met één bezitting voor.

115 SAA, SR 99, 256 r.; 100,44 v.; SR 102, 16r.

116 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 112.

begin van de vijftiende eeuw grond in dit polderdorp.[117] In een ander polderdorp, het nabijgelegen Wilmarsdonk, zijn ook verschillende wethouders actief op de vastgoedmarkt. Zo verkopen Pieter van der Dilft, zijn vrouw Johanna Schoyte en haar broer Aert Schoyte (nr. 106) (zie stamboom familie Schoyte) er in 1491 een stuk grond.[118] Ook Berendrecht, Lillo, Ranst, Merksem en Deurne zijn erg in trek als investeringsgebieden bij de Antwerpse politieke elite. Enkelen gaan het, zoals het voorbeeld van Peter Bode al aantoonde, iets verder weg zoeken. Zo bezat Costen van Coelputte (nr. 205) in 1401 driekwart bunder land te Eppegem, die hij verpachtte.[119] Ook de familie Van Liere zoekt het soms verder weg. Wouter van Liere (nr. 296) draagt in 1492 een huis in Geel over aan zijn broer Hector (nr. 289).[120] Toch vormen deze voorbeelden de uitzondering op de regel, aangezien de meeste investeringen gedaan worden binnen een straal van twintig kilometer rondom de stad.

De politieke elite van Antwerpen investeerde buiten de stad voornamelijk in verschillende losse percelen landbouwgrond, weiland of bos, al dan niet met bijbehorende hoeve, eerder dan in grote aaneengesloten percelen. Zo bezat Peter Bode (nr. 149) aan het begin van de vijftiende eeuw naast zijn goed te Damme ook goederen in Deurne, Lillo, Berlaar, Borgerhout, Ekeren, Stabroek en Rumst.[121] Zijn collega Gysbrecht de Coninc (nr. 181) had op dat moment bezittingen in Deurne, Wommelgem, Berchem en Lillo.[122] Ook Peter van der Dilft en Johanna Schoyte waren niet alleen actief in Wilmarsdonk. Zij bezaten daarnaast ook een hoeve *Hove Ter Munten* in Lillo en waren betrokken bij een grondverkoop in Oosterweel in 1491.[123] De politieke elite van Antwerpen investeerde dus, net zoals binnen de stad, vooral in verschillende bezittingen verspreid over het directe ommeland van de stad.

Waarschijnlijk kochten ze overal de meest rendabele terreinen en maakte het niet uit of deze in elkaars buurt lagen. Het lijkt erop dat de politieke elite zich weinig zorgen maakte over de controle van hun stukken land. Het goede registratiesysteem van vastgoedtransacties via de schepenregisters zorgde waarschijnlijk voor voldoende rechtszekerheid. Daarnaast zorgde de sterke band met de regionale adel (cfr. Infra) en de daarmee samenhangende controle die ze konden uitoefenen op het Antwerpse hinterland, mogelijk ook voor een extra beveiliging. Op een gelijkaardige manier zou de elite van Nijmegen goede banden hebben onderhouden

117 Tahon, 99–145.
118 SAA, SR 99, 135 r.
119 SAA, Pk 3545, nr. 258; Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 108.
120 SAA, SR 99, 268 r.
121 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 102–3.
122 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 111.
123 SAA, SR 97, 74 v.; 220 r.

met de regionale adel om zo de bezittingen en handelsbelangen van beide groepen te vrijwaren.[124]

Hoe de investeringen in buitensteeds vastgoed zich verhielden tot die binnen de stad, is helaas onduidelijk. De verplichting om alle transacties op stedelijk vastgoed te registreren gold immers niet voor buitensteeds vastgoed. Het is bijgevolg onduidelijk hoeveel van het buitensteeds vastgoed via deze bron kan worden teruggevonden. Toch lijkt het erop dat de Antwerpse politieke elite meer in buitensteeds dan in binnensteeds vastgoed investeerde. Zo blijkt uit het onderzoek van Gerda Tahon voor de periode rond 1400 dat Peter Bode (nr. 149) meer investeerde in buitensteeds vastgoed dan in stedelijke eigendommen. Aerd van Immerseele (nr. 152), Claus van den Werve (nr. 150) en Claus van der Elst (nr. 170) investeerden voor zover duidelijk in deze periode enkel in buitensteeds vastgoed, terwijl de verhouding tussen binnen- en buitensteeds vastgoed bij Reynere van der Elst ongeveer gelijk lag (nr. 143).[125] Voorzichtigheid is geboden bij de interpretatie van deze gegevens, aangezien er geen bronnen voorhanden zijn die een volledig beeld van het bezit- en de inkomstenportfolio van deze families weergeeft. Mogelijk lijkt de Antwerpse politieke elite echter op die van Gent, waar de schepenen uit de poorterij ook vaker in buitenstedelijk dan in stedelijk vastgoed investeerden.[126]

Hoe dan ook was de Antwerpse politieke elite een belangrijke speler op de rurale vastgoedmarkt. Volgens Francine de Nave was zowat een derde van alle buitenstedelijk vastgoed dat tussen 1394 en 1402 in handen was van Antwerpenaren eigendom van telgen van de Antwerpse politieke elite. Bovendien was de waarde en de oppervlakte van hun buitenstedelijk grondbezit veel groter dan dat van andere Antwerpenaren.[127] Jan Coelgheenensone de Jonge (nr. 325; †1483) bezat bijvoorbeeld niet minder dan 27 hectare grond in Merksem.[128] Sommige wethouders zoals Ghysbrecht de Coninc (nr. 181) beschikten over een heus landgoed met huizing erop. Ghysbrecht bezat rond 1400 naast grond in Wilrijk ook te Wommelgem het goed *Spronghele* van negen bunder met huizing, land en weiland.[129] Ook Laureys van Aerschot (nr. 190) had aan het begin van de vijftiende eeuw een landgoed, naast grond in Wilrijk en Edegem. Zijn goed *Middelheim* te Berchem omvatte naast een huizing

124 Kees Terlouw en Job Weststrate, 'Regions as Vehicles for Local Interests: The Spatial Strategies of Medieval and Modern Urban Elites in the Netherlands', *Journal of Historical Geography* 40 (2013): 33.

125 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel II', 102–3, 113–14, 140,144.

126 Baguet, 'De heren van Gent', 99.

127 de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel II', 258.

128 Roland Baetens, 'Diversiteit en continuïteit van de buitenplaats', in *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw*, onder redactie van Roland Baetens (Antwerpen: Pandora, 2013), 15.

129 SAA, PK 3545, nr. 276 (Ghijsbrecht de Coninc).

ook 21 bunder weiland en bos.[130] Naast landgoederen met huizingen waren ook bossen erg waardevol vanwege de mogelijkheid tot jacht, varkenskweek, bijenteelt en de productie van brand- en timmerhout.[131] Ook Arnout Mickaert (nr. 183) en Peter Bode (nr. 149) bezaten aan het begin van de vijftiende eeuw respectievelijk in Schoten en Rumst een bos.[132] Ondanks het feit dat de politieke elite van Antwerpen numeriek gezien een kleine groep was binnen de stedelijke samenleving, hadden zij rond 1400 dus een disproportioneel omvangrijk en waardevol buitenstedelijk vastgoedbezit bij elkaar gesprokkeld, dat bestendigd en uitgebouwd werd in de navolgende eeuw.[133]

Dergelijke investeringen in ruraal vastgoed hadden dan ook veel voordelen voor de politieke elite. Net zoals bij stedelijk vastgoed was het een veilige investering die een stabiel inkomen voortbracht en als kredietinstrument gebruikt kon worden. Jan Bacheleer (nr. 185) schonk in 1399 bijvoorbeeld een huis met grond en een oliemolen te Stabroek aan zijn tweede echtgenote. Op die manier zou zij over een stabiel inkomen beschikken indien Jan als eerste zou overlijden terwijl hij nog geen kinderen bij haar had verwekt.[134] Een extra voordeel specifiek van buitenstedelijk grondbezit was bovendien dat meestal een deel van de huur of pacht in natura werd betaald. Volgens het onderzoek van de Nave werd rond 1400 ongeveer 62 procent van de renten en pachten in natura betaald: 30 procent werd in geld betaald terwijl in acht procent van de gevallen er een combinatie van betaling in natura en in geld werd overeengekomen.[135] De berekeningen van Michael Limberger op basis van de 100 penningen taks van 1569 komen op een lager aantal uit. Op dat moment werd ongeveer 30 à 40 procent van de totale huurwaarde die hij terugvond in natura betaald.[136] Ook bij de politieke elite lijkt betaling in natura een vaak voorkomend gegeven. Zo verhuurde ridder Henric van der Moelen (nr. 272) in 1492 een huis in Westmalle in ruil voor tien sister ofwel ca. 3.000 liter rogge, zes kapoenen en een hoeveelheid boter per jaar. Aert Schoyte (nr. 106) verhuurde in 1532 een boerderij in Wijnegem voor een vergoeding die gedeeltelijk uit geld en gedeeltelijk uit natura bestond. Hij ontving jaarlijks naast 28 gulden ook nog twaalf sister ofwel ca. 3.700 liter rogge, één vet lam, twaalf pond boter en een hoeveelheid brandhout voor zijn huis in Antwerpen. Uitbetaling in natura had het voordeel dat de eigenaars van de gronden (deels) in hun eigen voedsel en/of verwarming konden voorzien, ongeacht de fluctuaties van de graan-, hout- en voedselprijzen op de markt. Ze konden eventueel

130 SAA, PK 3544, nr. 4 (Laureins Aerscot).
131 de Nave, ‘Antwerpen, stad en land. Deel II’, 459–60.
132 SAA, PK 3544, nr. 122; Tahon, ‘De schepenbank van Antwerpen. Deel II’, 123.
133 de Nave, ‘Antwerpen, stad en land.’, f. 258–261.
134 SAA, SR 2, 140 v.; PK 3544, nr. 34.
135 de Nave, ‘Antwerpen, stad en land. Deel II’, 404.
136 Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp*, 190.

voorraden aanleggen om zo periodes van schaarste te overbruggen. Tijdens dergelijke schaarste kon de prijs van levensmiddelen gemakkelijk verdrievoudigen. Als de prijs gunstig was konden overschotten eventueel te gelde worden gemaakt.[137] Het is veelzeggend dat de meeste 'in natura'-betalingen in rogge gedaan werden, een graan waarvan vooral brood voor de arme en middengroepen werd gebakken, maar niet voor de rijken. Waarschijnlijk werd dit rogge ten gepaste tijde op de stedelijke markt aangeboden.[138] Er werd dus ook om speculatieve redenen in buitenstedelijk vastgoed geïnvesteerd.

De economische voordelen verbonden aan buitenstedelijk vastgoedbezit waren niet enkel gekend bij de politieke elite van Antwerpen. Ook handelaars waren op de hoogte van de economische voordelen van buitenstedelijk grondbezit en kochten stukken grond om delen van hun kapitaal veilig te stellen. Parallel met de bloei van Antwerpen als handelsmetropool verschenen dan ook steeds meer handelaars op de rurale vastgoedmarkt rond Antwerpen.[139] Vincent de Smit, één van de rijkste Antwerpse handelaars, slaagde erin om tijdens zijn leven niet minder dan 298 hectare land in de omgeving van Antwerpen en Bergen op Zoom in zijn bezit te krijgen.[140] Ook wethouder-handelaar Fernando de Bernuy senior (nr. 10) investeerde in buitenstedelijk grondbezit: in 1534 bezat hij niet minder dan vijf boerderijen met grond in Wilrijk, Stabroek, Ekeren, Lillo en Kallo.[141] Ondanks deze toename van handelaars op de rurale vastgoedmarkt, bleef de politieke elite van Antwerpen toch van belang als investeerder in het Antwerpse hinterland gedurende de zestiende eeuw.[142]

Een vergelijking met de handelaars verraadt een zekere eigenheid in het investeringspatroon van de politieke elite. Naarmate aan het einde van de vijftiende en tijdens de zestiende eeuw het aantal investeerders op de rurale vastgoedmarkt door de komst van de handelaars naar Antwerpen toenam, groeide de geografische radius waarbinnen Antwerpenaren investeerden namelijk. Er werd in toenemende mate geïnvesteerd in poldergronden die tot 50 kilometer van Antwerpen verwijderd waren en in het graafschap Zeeland of Holland lagen.[143] Een mooi voorbeeld daarvan zijn de investeringen door Antwerpenaren en Mechelaars in gronden in het graafschap Zeeland na de dijkbreuken van 1530 en 1532. Rijke handelaars, telgen van de politieke elite, maar ook adellijke geslachten, investeerden in deze poldergronden

137 de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel II', 405–6 & 422.
138 Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp*, 190–91; 197.
139 Limberger, 197.
140 Hugo Soly, 'Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers', *Tijdschrift voor geschiedenis* 86 (1973): 264.
141 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 112.
142 Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp*, 197.
143 Limberger, 194.

in de hoop om na de herbedijking veel winst te maken via de oogstopbrengsten, verpachting van de grond of door de gronden met winst door te verkopen.[144] De Antwerpse lakenhandelaar Frans de Pape was één van hen en bedijkte en ontgon in 1534 ongeveer 130 hectare poldergrond in Zeeland. Deze onderneming legde hem geen windeieren, aangezien hij grote winsten kon maken met de verkoop van graan tijdens het duurtejaar 1556-1557.[145] Ook de politieke familie Van den Werve was in Zeeland actief. In 1515 bezat een lid van deze familie er niet minder dan 3.406 gemeten ofwel ca. 3.362 hectare grond.[146]

Toch lijken het hoofdzakelijk handelaars te zijn geweest die investeerden in deze meer afgelegen gebieden en in de meer speculatieve vormen van grondbezit zoals poldergronden. Uit het onderzoek van Cornelis Dekker en Roland Baetens naar de investeerders in Zuid-Beveland, een schiereiland tussen de Ooster- en de Westerschelde, blijken vooral Antwerpse kooplieden in dergelijke grond te investeren. Van de 85 Antwerpenaren die tussen 1530 en 1552 eigenaar/bedijker waren van gronden in deze regio, is niet minder dan 89,4 procent koopman. De overige investeerders zijn vooral edelen en ambtenaren.[147] Onder hen bevinden zich ook enkele wethouders of hun directe familie zoals Jan en Cornelis van Liere en Philip de Cottereau (nr. 19). Deze laatste bezit omstreeks 1536 250 gemeten ofwel ca. 247 hectare grond in Bath en Hinkelenoord. De overige (toekomstige) wethouders die in de lijst met investeerders voorkomen hebben allemaal een handelsachtergrond. Het gaat om Geleyn van Asseliers (nr. 2) en Jan Junius de Jonghe (nr. 79). Daarnaast investeerden ook verschillende directe familieleden van de wethouder-handelaars in deze regio. Zo kocht Fernando de Bernuy junior, zoon van wethouder Fernando Bernuy senior (nr. 10), in 1561 twee hoeven met land in Kruiningen. Ook Goosen van Stralen, vader van Antoon van Stralen (nr. 108), Lazarus Tucher, vader van Ambrosius Tucher (nr. 110), en enkele telgen van de familie Mannaert komen voor op de lijst van investeerders.[148]

Mogelijk waren investeringen in Zeeland voor deze handelaars niet enkel zinvol vanwege de vruchtbare poldergrond en de waardevermeerdering van de grond, maar ook omdat Zeeland verschillende voorhavens van Antwerpen telde en dus economisch een erg belangrijke regio voor de stad was.[149] Bovendien

144 Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 15.

145 Soly, 'Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij', 267–68.

146 Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 15.

147 Dekker en Baetens, 226. Ook in het graafschap Vlaanderen investeerden edelen en stedelijke elites in bedijking en turfwinning. Voor meer informatie zie Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 255–59.

148 Dekker en Baetens, *Geld in het water*, 260–98.

149 In de haven van Antwerpen konden slechts twaalf boten tegelijkertijd aanmeren. Daarom werden ook verschillende havens in Zeeland gebruikt om goederen die bestemd waren voor Antwerpen of daar vandaan kwamen te laden en te lossen. Dekker en Baetens, 19–22.

maakten de graafschappen Zeeland en Holland net als het hertogdom Brabant vanaf 1433 deel uit van het Bourgondische Rijk. In tegenstelling tot de situatie rond 1400 vormden deze gebieden rond 1500 dus geen volledig gescheiden politieke entiteiten meer. De eenmaking van de Nederlanden was een feit en één waar de kooplieden ook economisch naar handelden.[150] De politieke elite van Antwerpen daarentegen lijkt rond 1500 nog steeds hoofdzakelijk binnen de grenzen van het hertogdom te opereren en een voorkeur te hebben gehad voor gronden dichter bij de stad.

Maar ook gronden die dicht bij de stad lagen waren vanuit speculatief oogpunt interessante investeringen, aangezien de grens tussen stad en platteland poreus was, zeker in een groeistad als Antwerpen. Zo verkocht Willem van den Werve in 1547 voor 15.900 gulden zijn *Goed ter Beke* van 46 hectare net buiten Antwerpen aan Gilbert van Schoonbeke. Het goed lag net buiten de perimeter waarbinnen alle huizen waren afgebroken na de doortocht van Maarten van Rossum, maar nog wel binnen de Vrijheid van Antwerpen. Bovendien was het door (water)wegen goed verbonden met de stad.[151] Op deze gronden zou Gilbert van Schoonbeke het Leiekwartier aanleggen, een nieuwe wijk met verschillende *hoven van plaisantie*. Deze *hoven van plaisantie*, ook wel *villa rustica,* speelhof of lusthof genoemd, waren een typisch zestiende-eeuws fenomeen dat, net zoals de mode om stadspaleizen te bouwen (cfr. Hoofdstuk 3), uit Italië overwaaide.[152] Ze boden de gegoede eigenaars in de zomer of tijdens de weekends de kans om zich terug te trekken uit de stad om er zich te ontspannen en te jagen. Op die manier konden ze ook de toenemende drukte en de stank in Antwerpen ontvluchten. Gilbert van Schoonbeke wist goed in te spelen op deze nieuwe mode en het *Goed ter Beke* werd op nog geen vier jaar tijd opgedeeld in 55 percelen die vooral aan handelaars en rijke ambachtslieden werden verkocht.[153] Omstreeks 1570 stonden op dit domein niet minder dan 100 *hoven van plaisantie*. Een gelijkaardig verkavelingsproject werd door Hendrik van Berchem ondernomen in 1556. Hij verkavelde en verkocht zelf delen van het domein *Papenmoer* in Berchem.

150 Robert Stein stelt dat de handels- en stedelijke elites in de Nederlanden veel te winnen hadden bij de eenmaking van de Nederlanden, aangezien het stabiliteit en economische zekerheid bood. Robert Stein, *Magnanimous Dukes and Rising States. The Unification of the Burgundian Netherlands, 1380-1480* (Oxford: Oxford University Press, 2017), 262–64.

151 Soly, *Capital at Work*, 182.

152 Baetens, 'Diversiteit', 22–29; Jan Muylle, 'Het genot van de locus amoenus. De villa rustica rondom Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585', *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 4 (2009): 115–34; Leen Heyrman, 'De "villa rustica" en de verkavelingen rond Antwerpen midden 16de eeuw' (masterproef, Universiteit Gent, 2007).

153 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 186–91.

Rond 1575 stonden hier een zestigtal speelhoven.[154] Ook buiten de stadsmuren wisten bepaalde politieke families dus winsten te slaan uit de enorme groei van Antwerpen en zijn inwonersaantal.

Het is opvallend dat het vooral de rijke kooplieden en de toplaag van de ambachtswereld zijn die in de zestiende eeuw dergelijke *hoven van plaisantie* kopen of laten bouwen. Onder meer wethouder-handelaar Fernando de Bernuy (nr. 10) kocht een dergelijk landhuis te Oorderen in 1522. Op dat moment was het complex 37 hectare groot, maar door de aankoop van verschillende aanpalende stukken grond was het tegen 1537 al uitgegroeid tot een landgoed van niet minder dan 95 hectare.[155] Ook wethouder-handelaar Michiel van der Heyden (nr. 70) had een *hof van plaisantie* in Zurenborg. Het *hof Crauwels* was opgetrokken in Italiaanse stijl en werd in Antwerpen vrij berucht door een corruptieschandaal. Na de befaamde veroveringstocht van de Gelderse veldheer Maarten van Rossum (1542) zou Michiel van der Heyden dit hof namelijk hebben laten herstellen met bouwmaterialen bestemd voor de nieuwe stadsomwalling. Dankzij een inventaris van de onroerende goederen weten we dat zijn lusthof vol hing met schilderijen, ingekaderde landkaarten en wapens. Daarnaast beschikte het over een omvangrijke bibliotheek.[156] Een dergelijk rijkelijk aangekleed buitenverblijf zal zeker hebben bijgedragen aan het sociale prestige van zijn bewoners. Daarnaast liet het de bewoners ook overkomen als rijk en kredietwaardig.

In tegenstelling tot de rijke handelaars en ambachtslieden lijkt de politieke elite weinig interesse te hebben gehad voor dergelijke *hoven van plaisantie*. Er komen bijna geen telgen uit de politieke elite voor in de lijsten van kopers van dergelijke speelhoven.[157] Een mogelijke verklaring hiervoor is dat zij al vóór de opkomst van deze modetrend over prestigieuze buitenverblijven beschikten of dat zij de voorkeur gaven aan kastelen, een woningtype dat de status van haar bewoners nog meer verhoogde dan het bezit van een hof én dat met een adellijke levensstijl werd geassocieerd (cfr. Infra).

Verschillende telgen van de Antwerpse politieke elite bezaten een kasteel. Zo kocht Willem van den Werve (nr. 125) in 1545 in Schilde een klein omwaterd kasteel, het *Hoff ten Broucke*.[158] De familie had ook al sinds het begin van de veertiende eeuw het leen en het kasteel Hovorst (Zandhoven) in haar bezit (Afbeelding 24). Ook Willem van Liere (nr. 280) en zijn broer Hector van Liere (nr. 289) hadden aan het einde van de vijftiende eeuw elk een kasteel waar ze zich konden terugtrekken,

154 Muylle, 'Het genot van de locus amoenus. De villa rustica rondom Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585', 117–18.

155 Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp*, 194.

156 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 130–31.

157 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 188–89; Heyrman, 'De 'villa rustica'', 175–94.

158 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 130.

Afbeelding 24. ‘Kasteel van Hovorst’ door Franz Ertinger, 2de helft 17de eeuw (Museum Plantin Moretus)

respectievelijk het kasteel *Doggenhout* te Kontich (Afbeelding 25) en het kasteel *Terloo* te Kasterlee.[159] Willem Drake (nr. 34) had dan weer het kasteel van Merksem tot zijn beschikking (Afbeelding 26). Dergelijke kastelen waren tot diep in de zestiende eeuw militair relevant, zij het eerder voor het afslaan van snelle aanvallen dan voor het weerstaan van een uitgebreid beleg. Deze macht straalde dan ook af op de eigenaars.[160]

De mate waarin de sociale, culturele, politieke dan wel de economische voordelen van buitenstedelijk grondbezit meewogen bij de beslissing om erin te investeren is al door meerdere onderzoekers bediscussieerd, maar vooral vanuit het perspectief van de handelaars. Hugo Soly toonde in zijn onderzoek aan dat verschillende rijke Antwerpse kooplieden genoeg vastgoed bezaten om zich uit de handel te kunnen terugtrekken en een rustig leven als rentenier te gaan leiden. Toch deden ze dit niet en bleven ze tot het einde van hun dagen actief in de handel. Een gelijkaardige trend werd vastgesteld in Lyon, dat in de eerste helft van de zestiende eeuw ook was uitgegroeid tot een handelsmetropool. Soly concludeert hieruit dat voor de kooplieden het veiligstellen van hun kapitaal en het genereren van een vaste inkomstenbron de belangrijkste motieven waren om in ruraal vastgoed te investeren.[161] Welke drijfveren voor de politieke elite

159 De Win, ‘De adel’, 1979, 392–94.
160 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 56–57.
161 Soly, ‘Het ‘verraad’ der 16de-eeuwse burgerij’; Gascon, *Grand commerce et vie urbaine*, 1:811–70.

Afbeelding 25. 'Kasteel van Doggenhout' door Franz Ertingen, 1697 (Rijkmuseum Amsterdam)

Afbeelding 26. 'Kasteel van Merksem' door Franz Ertingen, tweede helft 17de eeuw (Museum Plantin Moretus)

doorslaggevend waren is minder gekend, maar het lijkt er sterk op dat die niet enkel om economische redenen geïnteresseerd was in buitenstedelijk vastgoed. Binnen haar brede investeringsportfolio zaten bezittingen zoals kastelen, maar ook heerlijkheden (cfr. Infra), waarbij vooral sociale en politieke motieven speelden, aangezien aan kastelen en heerlijkheden een bepaalde sociale status en politieke macht kleefde.

Heerlijk grondbezit

Met het bezit van kastelen komen ook de heerlijkheden in beeld, aangezien deze kastelen vaak het hart van een heerlijkheid vormden. Naast gewone stukken (landbouw)grond of bos hadden verschillende leden van de Antwerpse politieke elite ook zulke heerlijkheden in hun bezit. Heerlijkheden waren lenen of allodia waarbij de leenman of eigenaar heerlijke rechten mocht uitoefenen over de ingezetenen van dat gebied. Hij oefende dus (een deel van) het overheidsgezag uit door recht te spreken en belastingen te heffen. Hoe meer van dat gezag bij de heer lag, hoe prestigieuzer de heerlijkheid en hoe hoger de status van haar heer.[162] Concreet kon een heer beschikken over lage, middele of hoge rechtsmacht. Bij lage rechtsmacht mocht de heer enkel uitspraken doen in burgerlijke zaken en boetes opleggen tot een maximum van ca. 4 à 5 schellingen. Heren met een middele rechtsmacht mochten uitspraken doen in zowel burgerlijke als strafrechtelijke conflicten zolang het geen misdrijven betreffende '*lijf of lid*' ging, zoals moord, waarop ook zware lijfstraffen stonden. Wanneer een heer de hoge rechtsmacht bezat, had hij de volle rechtsmacht en mocht hij zelfs de doodstraf uitspreken.[163]

Dit verschil in rechtsmacht en het belang van een heerlijkheid voor een adellijke status blijkt ook uit het *Boec van der loopender practijken der Raedtcameren van Brabant.* Dit rechtsgeleerde traktaat werd in 1495 geschreven door jurist en wethouder Willem van der Tanerijen (nr. 269)[164] en stelt dat eigenaars van heerlijkheden van adel waren.

> *'Jurisdictie naturele is diegeene die de eedelen hebben bij ende overmits der weerdicheyt der heerlicheyt van hueren leene, gelijc dat die baenreheeren ende andere hebben hooge justicie; ennige andere als borchgraven ende andere, hebben middel justicie; ende eenige hebben neerder justicie, dats justicie van erven, onterven ende dergelijcke.'*[165]

Heerlijkheden waren dus een specifiek soort buitenstedelijk grondbezit en het verwerven ervan was één van de mogelijke manier om opgenomen te worden in de adel (cfr. Infra).[166] Het was de rechtsmacht en het daaruit voortvloeiende gezag

162 Voor een bibliografisch overzicht en meer informatie over het ontstaan en de organisatie van heerlijkheden in Brabant zie Herman Coppens, 'Heerlijkheden (9de eeuw-1795)', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven e.a. (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014), 357–66.

163 De Win, 'De adel', 1979, 146–47.

164 Voor meer informatie over Willem van Tanerijen zie Egied I. Strubbe, 'De Vijftiende-eeuwse Brabantse Rechtsgeleerde Willem van Der Tanerijen,' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 265 (1932): 265–83.

165 Van der Tanerijen, *Boec*, 1:10.

166 Ook in het graafschap Vlaanderen was het bezit van een heerlijkheid een determinerende factor voor adeldom, zoals blijkt uit het leentraktaat van Roeland de Baenst (†1484). Frederik Buylaert, Wim De

dat iemand adellijk maakte. Ook kastelen vormden een dergelijke bron van gezag, weliswaar niet omdat ze juridisch, maar wel omdat ze militair relevant waren en daardoor adellijke allures hadden.

Afbeelding 27. Graf Godevaert van Encrevoort en zijn vrouw Agnes van Halmale.
Details uit *Notitia marchionartus sacri Romani imperii* door Jacob Le Roy, 1678
'Hier leet begraven heer Govaert van Encrevoirt
Riddere Heere tot Ranst die sterf int jaer Ons Heeren
M.CCCCC ende XLIX den VIII dach in Julio ende
Vrouwe Agnes van Halmale siine wettighe huys-
vrouwe sy sterf int jaer Ons Heeren MCCCC'

Clercq, en Jan Dumolyn, 'Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of vivre noblement in the county of Flanders (14th-16th centuries)', *Social history* 36 (2011): 407–8.

Afbeelding 28. Graf van Hector en Jan van Liere.Details uit Notitia marchionartus sacri Romani imperii door Jacob Le Roy, 1678
'Hier leet begraven heer Hector van Liere,
Riddere wijlen her tot Berchem ende tot Castelle. Hij sterf anno XIIIc XCII X
daeghen in september Ende jonker Jan van Liere
syn sone heer tot Berchem ende tot Castelle sterf anno XV^{c} en IX V dagh Januarij'

De Antwerpse wethouders en hun familie lijken niet ongevoelig voor deze sociale voordelen, aangezien verschillenden onder hen één of meer heerlijkheden bezaten – al dan niet met bijbehorend kasteel, en zich ook nadrukkelijk als 'Heer van…' profileerden. Twee duidelijke voorbeelden daarvan zijn wethouder Cornelis van Spangen (nr. 107) (Afbeelding 29) en Godevaert van Encrevoort (nr. 39) (Afbeelding 27), die beiden hun status als 'heer' duidelijk op hun grafschrift lieten zetten. Ook de familie Van Liere bezat heerlijkheden. Zo bezat wethouder Willem van Liere (nr. 280) en na hem zijn broer Hector (nr. 289) de heerlijkheid Kasterlee. Daarnaast bezat

Hector ook de heerlijkheid Berchem en na diens overlijden in 1492 gingen beide lenen over op zijn zoon Jan (nr. 368). Ook op het graf van Hector en Jan van Liere werd hun heerlijk bezit en de bijbehorende status duidelijk weergegeven. De drie heren laten zich op hun graf ook allemaal in hun harnas afbeelden (Afbeelding 28).

Afbeelding 29. Graf van Cornelis van Spangen.. Details uit Notitia marchionartus sacri Romani imperii door Jacob Le Roy, 1678
'Hier legt begraven
Heer Cornelis van Spangen
Riddere Heere tot Spangen
Tsgreevenmoer Terlist en tot
Nachtegael sterf. de. 31. Mey. 1559.'[167]

167 *Antwerpen: abdyen en kloosters*, vol. 4, Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen (Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1887), 396.

Deze voorbeelden tonen aan dat de stelling uit het traktaat van Willem van der Tanerijen (nr. 269) dat 'heren' van adel waren ook overeenstemde met de realiteit in het laatmiddeleeuwse Brabant. Deze heren beschikten namelijk allemaal over een riddertitel, een door de vorst verleende adellijke titel (cfr. Infra), op Jan van Liere na, die jonker was. Bovendien werd Hector van Liere (nr. 289) door het vorstelijke bestuur ook opgeroepen als vertegenwoordiger van de adel om deel te nemen aan de Staten van Brabant (cfr. Infra).[168] Wie 'heer van…' was, maakte dus deel uit van de Brabantse adel.

Aangezien er tot op heden geen volledig overzicht van alle heerlijkheden in het hertogdom Brabant of hun opeenvolgende eigenaars bestaat en dit een onderzoek op zichzelf is, vormt dit aantal slechts een minimumschatting op basis van de beschikbare literatuur en anekdotische gegevens zoals grafschriften.[169] Desondanks toont deze minimumschatting reeds aan dat de politieke elite van Antwerpen zich vroeg en sterk ontplooide op het heerlijke platteland. In totaal bezaten minstens 55 van de 315 wethouders tussen 1400 en 1549 één of meer heerlijkheden. Het aantal wethouders met een heerlijkheid stijgt ook doorheen deze periode.[170] Waar er tussen 1400 en 1429 slechts vier wethouders met een heerlijkheid waren, steeg dit aantal vrij spectaculair naar niet minder dan 22 wethouders die tijdens hun leven een heerlijkheid verwerven en die tussen 1520 en 1549 actief zijn in de Antwerpse politiek. Symoen van der Couderborch (nr. 236; † na 1465) is één van de vroege voorbeelden. Hij bezat de helft van de heerlijkheid Oplinter, die hij erfde van zijn vader.[171] Thomas van der Elst (nr. 249; † ca. 1490), een later voorbeeld, bezat zelfs twee heerlijkheden: Wortel en Rijkevorsel.[172] Ook wethouder Jan van der Dilft (nr. 345; †1508) bezat twee heerlijkheden. Hij was heer van zowel de heerlijkheid Borgvliet als van Hoogerheide.[173] Drie wethouders hadden elk zelfs drie heerlijkheden, maar

168 Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 157.

169 Op dit moment loopt er een onderzoeksproject naar de heerlijkheden in Brabant uitgevoerd door Sieben Feys. De eerste inzichten hiervan zijn terug te vinden in Janna Everaert en Sieben Feys, 'Urban political elites and seigneurial lordship: Antwerp and its hinterland (c. 1400-1550)', in *Lordship and the Decentralized State in Late Medieval Europe*, onder redactie van Erika Graham-Goering, Jim van der Meulen, en Frederik Buylaert (Oxford: Oxford University Press & The British Academy, forthcoming). Voor de resultaten in dit boek baseerde ik mij op De Win, 'De adel', 1980; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen'; Damen, 'Prelaten, edelen en steden'; Prims, *Geschiedenis van Berchem*; Jim Van der Meulen, 'Vassalage and Authority. The Knightly Estate of Fourteenth-Century Brabant', *The Medieval Low Countries*, nr. 3 (2016): 61–96; Roland Baetens, *Schoten. De geschiedenis van een tweeluik* (Schoten, 1982); Alfons Bousse, *Geschiedenis van Schilde. Van Heidschommig dorp tot woonforensengemeente* (Schilde: Gemeente Schilde, 1983); Jean-Baptiste Stockmans, *Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden* (Antwerpen: De Vries-Brouwers, 1975); De Raadt, 'Itegem et ses seigneurs'; De Raadt, 'De heerlijkheden'; Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988; Prims, 'Jan Scheyfve'.

170 Een overzicht van de heren en hun heerlijkheden is te vinden n de bijlagen bij dit boek.

171 De Win, 'De adel', 1979, 300.

172 SAA, PK 3272.

173 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 178. De drie wethouders met drie heerlijkheden zijn Jan van Haveskercke al. Butoer (nr. 354), Willem van den Werve (nr. 125) en Jan Scheyfve (nr. 105).

Cornelis van Spangen (nr. 107; †1559) spant de kroon met niet minder dan vier heerlijkheden: Nachtegael, 's Gravenmoer, Spangen en Ter List.[174]

Het aantal 'heren' onder de Antwerpse politieke elite lag dus vrij hoog, zeker in vergelijking met de Hollandse stedelijke elites. In het graafschap Holland hadden volgens het onderzoek van Maarten Prins in de periode vóór 1600 minder dan twintig regenten één of meer heerlijkheden in handen. Pas na 1600 begonnen zij zich ten volle te roeren op het Hollandse heerlijke platteland.[175] De Antwerpse politieke elite was daarentegen al in de vijftiende eeuw actief op het Brabantse platteland. Volgens Michael Limberger controleerde de Antwerpse politieke elite rond 1440 reeds een zestigtal leenhoven in de directe omgeving van Antwerpen, waarvan 33 samen een totale oppervlakte besloegen van niet minder dan 670 hectare.[176]

Niet alle lenen waren echter heerlijkheden. Sommige waren zogenaamde grondlenen waar geen heerlijke macht en de bijbehorende status aan verbonden waren. Deze grondlenen werden net zoals kleine percelen landbouwgrond eerder om economische dan om sociale redenen verworven. Zo hield Jan Alleyn (nr. 145) in 1416 bijvoorbeeld een weiland in Lier (1 bunder) en het *Goed ten Dike* in Kessel (18 bunder) in leen van de hertog van Brabant. Aan deze lenen was geen heerlijke macht verbonden.[177] De meeste heren onder de Antwerpse wethouders lijken naast hun heerlijkheid ook nog wel dergelijke grondlenen of andere kleine percelen landbouwgrond te hebben bezeten zoals hierboven reeds werd beschreven. Zo was Aerd van Immerseele (nr. 152) heer van Wommelgem en Immerseele en bezat hij daarnaast ook nog een molen en twee stukken grond te Zundert. De politieke elite van Antwerpen was dus zowel een belangrijke economische speler op de rurale vastgoedmarkt als een belangrijke politieke speler op het platteland rond Antwerpen. In dit opzicht lijkt de Antwerpse politieke elite op die van Leuven. Volgens het onderzoek van Raymond van Uytven werd immers ook in Leuven de schepenbank bevolkt door grootgrondbezitters met lenen en allodia.[178]

Als we de 55 heerlijkheden die in handen waren of kwamen van de Antwerpse wethouders die actief waren tussen 1400 en 1549 bestuderen, dan valt een aantal duidelijk patronen op (Kaart 13). Ten eerste valt het opnieuw op dat de wethouders zich vooral richten op het gebied ten oosten van de Schelde. Het aantal heerlijkheden in het graafschap Vlaanderen dat in handen is van Antwerpse wethouders is eerder beperkt.

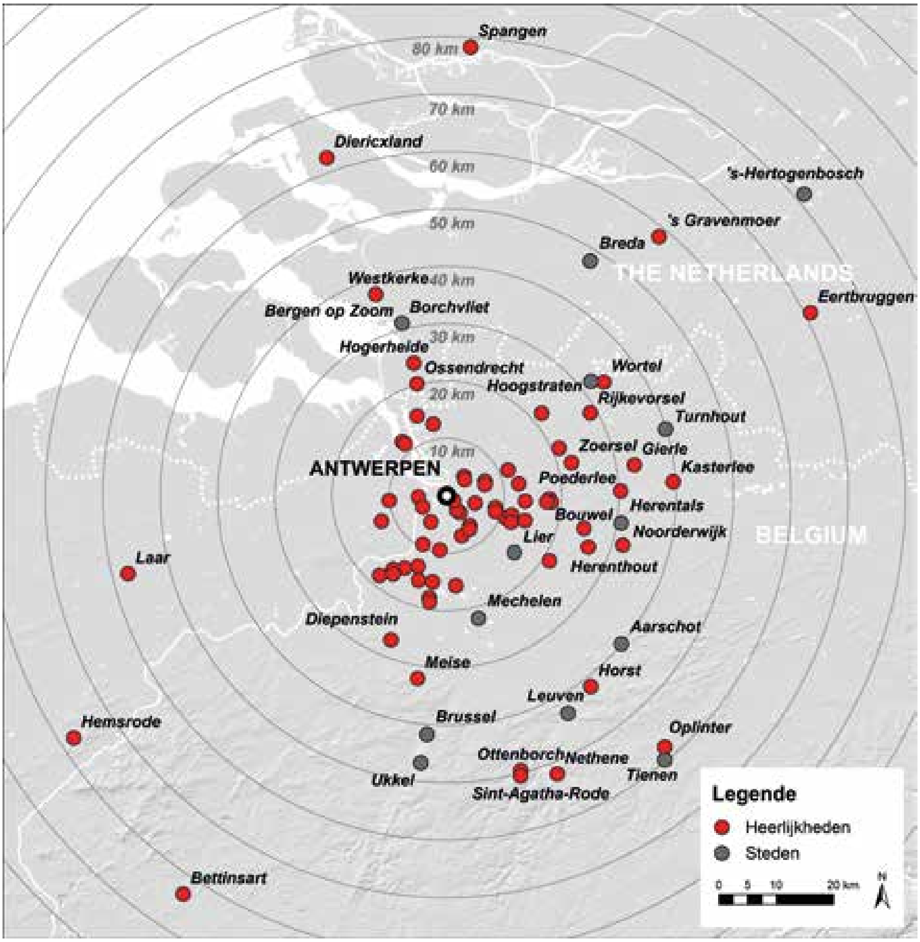
174 Wouters, 130.

175 Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)', 51 & 60–61.

176 Limberger, *Sixteenth-Century Antwerp*, fig. 5.1; geciteerd in Roland Baetens, 'Diversiteit en continuïteit van de buitenplaats,' in *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw*, ed. Roland Baetens (Antwerpen: Pandora, 2013), 14.

177 SAA, PK 3544, nr. 15 (Jan Alleyn).

178 Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 594–97.

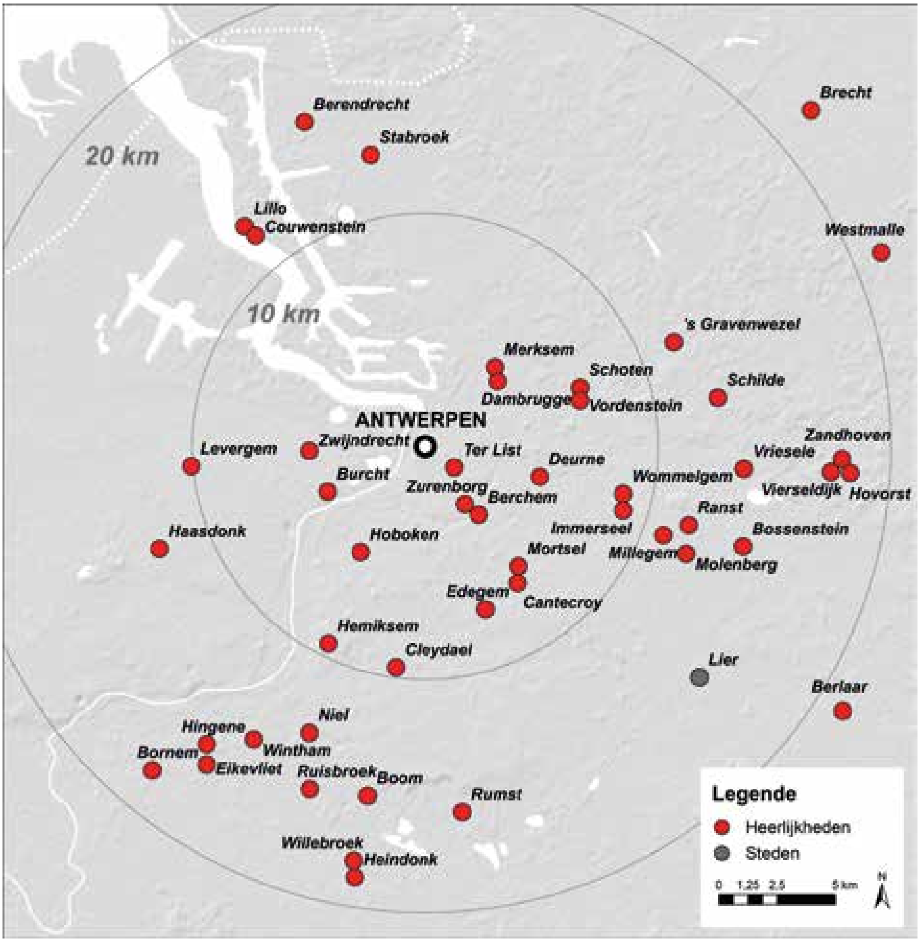

Kaart 13. Heerlijkheden in handen van Antwerpse wethouders actief tussen 1400 en 1549[179]

De meeste heerlijkheden liggen ook opnieuw in de directe omgeving van de stad, al is de geografische radius groter dan bij het overige buitensteeds grondbezit (cfr. Supra).

Het bezitten van heerlijkheden in de nabijheid van de stad (Kaart 14) had voor de wethouders dan ook meerdere voordelen. In eerste instantie waren ze gemakkelijker te bereiken en dus ook gemakkelijker te besturen dan een verder afgelegen heerlijkheid. Een tweede voordeel is dat leden van het stadsbestuur op die manier het directe hinterland van de stad konden controleren. Deze controle was vanuit strategisch oogpunt niet onbelangrijk. Zo kochten verschillende Hollandse steden tijdens de vroegmoderne tijd heerlijkheden op om de plattelandsneringen terug te

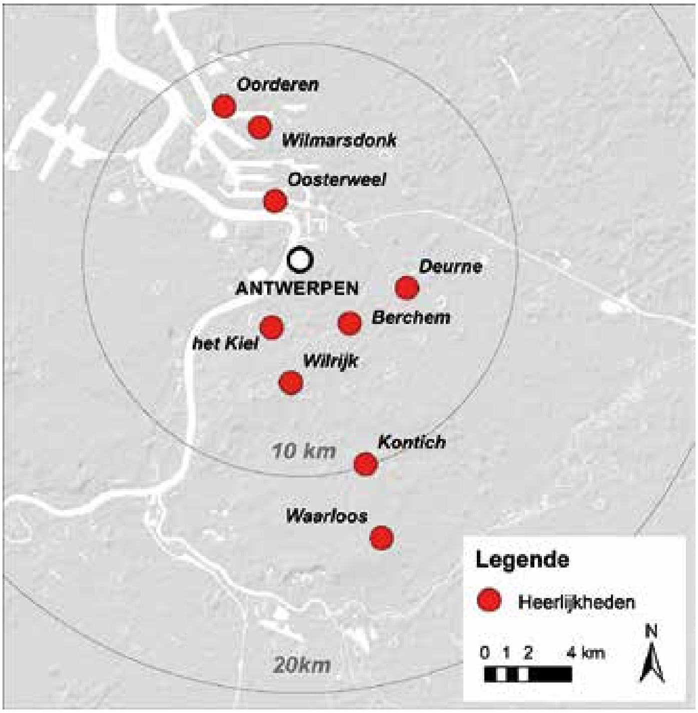
179 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.

Kaart 14. Detailkaart van de heerlijkheden die de Antwerpse wethouders die actief waren tussen 1400 en 1549 in handen hadden binnen een straal van twintig kiometer rond Antwerpen[180]

dringen, te kunnen optreden tegen criminaliteit in het hinterland en de handelsroutes naar de stad te kunnen beveiligen.[181] Ook de kerkelijke instellingen van Lyon deden er veel aan om alle kastelen, doorgaans de kern van een heerlijkheid, in de omgeving van Lyon in handen te krijgen om zo controle te kunnen uitoefenen op het ommeland van de stad.[182] Omgekeerd voerde de graaf van Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen een actieve politiek om de belangrijkste heerlijkheden en

180 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.
181 Maarten Prins, 'Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795', *Virtus* 24 (2017): 54–55.
182 Lorcin, *Les campagnes*, 182–83.

Kaart 15. Heerlijkheden die in de loop van de zestiende eeuw in handen kwamen van de stad Antwerpen[183]

kastelen rond het opstandige Gent in handen van zijn getrouwen en bastaarden te houden. Op die manier was de stad omsingeld door adellijke geslachten met een sterke band met de vorst.[184]

Dat dit strategisch belang ook het stadsbestuur van Antwerpen niet ontging, blijkt ook uit de aankoop van een aantal heerlijkheden door de stad zelf (Kaart 15).[185] Zo

183 Kaart gemaakt door Iason Jongepier, GIStorical Antwerp (UAntwerpen/Hercules Foundation), originele database van Janna Everaert.
184 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 231–32.
185 Antwerpen had weinig controle over haar hinterland via het buitenpoorterschap. Terwijl de stad tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw nog zo'n 3000 buitenpoorters had, zakte dit aantal doorheen de vijftiende eeuw om tijdens de zestiende eeuw bijna volledig te verdwijnen. Enkel Antwerpse poorters die de stad tijdelijk verlieten kochten het buitenpoorterschap toen nog. Deze evolutie ligt in lijn met die in Brabant en Henegouwen, maar in Vlaanderen lag het aantal buitenpoorters tot het einde van het Ancien Règime beduidend hoger. De vraag is natuurlijk in welke mate het Antwerpse stadsbestuur buitenpoorterschap wilde verlenen aan plattelandsbewoners, aangezien verschillende heerlijkheden in de omgeving van de stad in handen waren van Antwerpen zelf of families die tot het stadsbestuur behoorden. Verder onderzoek is noodzakelijk om deze hypothese te toetsen. Voor meer informatie over

Afbeelding 30. 'Het Kiel bij Antwerpen' door Jacob Grimmer, 1578 (www.artinflanders.be)

kocht de stad in 1508 de hoge en middele jurisdictie over Berchem[186] en zowel de lage, middele als hoge jurisdictie over Wilrijk en Deurne (Afbeelding 21). Deze lenen waren in 1505 door Keizer Karel in leenpand gegeven aan één van zijn schuldeisers, Jan van der Vorst, die ze op zijn beurt in 1508, met goedkeuring van de keizer, verkocht aan de stad.[187] In diezelfde periode verwierf de stad ook de heerlijkheden Kontich en Waarloos. Na negen jaar keerden al deze heerlijkheden, met uitzondering van Berchem, terug naar de vorst. In 1559 slaagde de stad Antwerpen er echter opnieuw in om de heerlijkheden Wilrijk en Deurne te verwerven. Daarnaast verkrijgt het op dat moment ook de polderdorpen Oorderen, Wilmarsdonk en Oosterweel, alle drie strategisch gelegen aan de Schelde.[188]

In 1540 kocht de stad ook de heerlijkheid Het Kiel (nabij Wilrijk, Afbeelding 30) op.[189] De timing doet vermoeden dat het veilig stellen van de handels- en aanvoerroutes naar de stad de belangrijkste motivatie was achter deze verwervingspolitiek. Dit wordt ook bevestigd door het rekwest dat de stad in 1508 aan de keizer richt

de evolutie van het buitenpoorterschap in Antwerpen zie J. Verbeemen, 'De Antwerpse buitenpoorterij', *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 41 (1958): 43–64.

186 De lage jurisdictie bleef in handen van de familie Van Liere die zich 'heren van Berchem' konden blijven noemen. Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 92.

187 Prims, *Geschiedenis V*, 56.

188 Een kort intermezzo niet te nagelaten (1613-1626) blijft de stad eigenaar van deze heerlijkheden tot 1745. Baetens, 'Diversiteit', 17; Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 88.

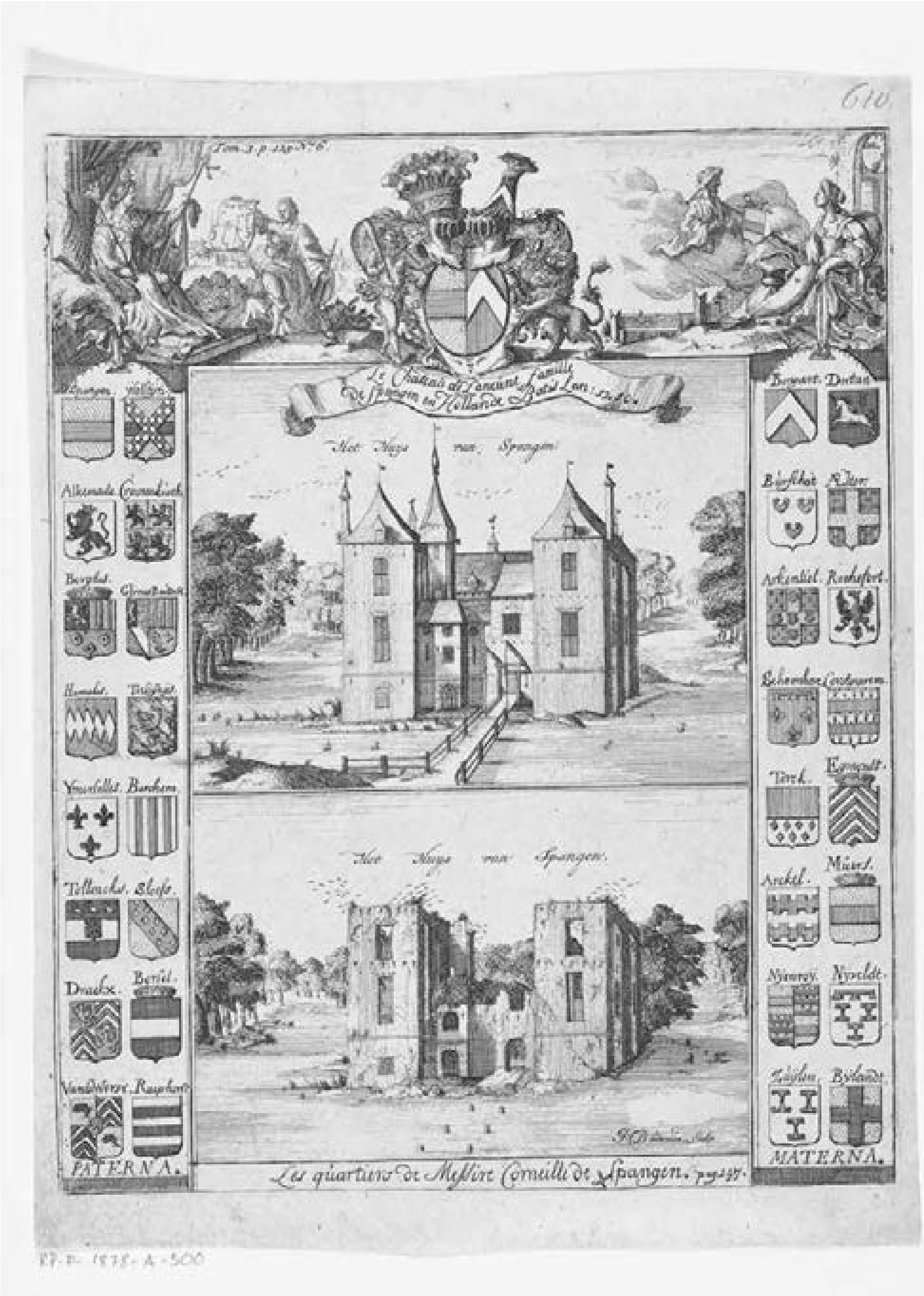
189 Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur*, 150–51.

waarin ze verzoekt Berchem, Deurne en Wilrijk te mogen kopen '[...] *om beter de kwaaddoeners en criminineelen te kunnen achterhalen* [...]'. Dat de stad in deze heerlijkheden dan ook stedelijke accijnzen kon heffen zou volgens Floris Prims ook een rol hebben gespeeld bij de aankoop.[190]

Naast de heerlijkheden in de directe omgeving van de stad blijken de Antwerpse wethouders ook vooral heerlijkheden te hebben bezeten verder ten zuiden, rond Boom, en ten oosten van de stad in wat vandaag de Belgische provincie Limburg is. Hiervoor zijn meerdere mogelijke verklaringen. Een eerste mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat er vooral in deze gebieden veel heerlijkheden lagen. Aangezien er tot op heden nog geen overzicht bestaat van alle heerlijkheden in het hertogdom Brabant, is het onduidelijk hoeveel heerlijkheden het hertogdom telde en hoe zij geografisch verspreid lagen. Een tweede verklaring is dat de heerlijkheden die dichter in de buurt lagen van andere steden, door deze steden en hun elite gedomineerd werden. Deze laatste verklaring ligt ook in lijn met de vaststellingen van Francine de Nave voor het begin van de vijftiende eeuw. Zij stelde vast dat de meeste Antwerpenaren gronden bezaten in een gebied begrensd door de Schelde, de Rupel en de Nete. Deze rivieren vormden meteen ook de grens tussen de Antwerpse invloedssfeer en die van andere grote steden, meer bepaald de invloedssfeer van Mechelen, Brussel en Leuven. Ook kleinere steden als Lier, Turnhout en Herentals domineerden hun directe hinterland en vormden eilanden binnen de Antwerpse invloedssfeer.[191] Dit is ook duidelijk zichtbaar op Kaart 13. Het ontbreken van grote steden ten oosten van Antwerpen zou ook kunnen verklaren waarom verschillende wethouders in deze regio wel heerlijkheden bezaten en konden verwerven.

Tot slot hadden de Antwerpse wethouders ook een aantal heerlijkheden in handen die veel verder van de stad aflagen. De geografische radius waarbinnen de wethouders als heren opereerden was sowieso groter dan de radius waarbinnen ze de hiervoor besproken andere types buitenstedelijk vastgoedbezit hadden. Verschillende heerlijkheden lagen verder dan twintig of zelfs verder dan 50 km van de stad. Zo was Cornelis van Spangen (nr. 107) heer van het gelijknamige Spangen nabij het huidige Rotterdam (Afbeelding 31), een goed dat op 80 km van Antwerpen verwijderd lag.[192] Ook de heerlijkheden van Jan Scheyfve (nr. 105) lagen relatief ver van Antwerpen. Hij was heer van Nethene, Ottenborch en Sint-Agatha-Rode bij Brussel.[193] Dat Jan carrière maakte in het centraal bestuur in Brussel via de Geheime Raad (1547-1557) en later ook als kanselier van Brabant (1557-1578), is een mogelijke verklaring voor het bezit van deze heerlijkheden nabij Brussel.

190 Prims, *Geschiedenis V*, 56.
191 de Nave, 'Antwerpen, stad en land.', 132–33.
192 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 130.
193 Prims, 'Jan Scheyfve', 249.

Afbeelding 31. Het huis van Spangen in volle glorie en als ruïne. 'Het huis van Spangen' door I. Baudouin, ca. 1600-1650 (Rijksmuseum Amsterdam, http://hdl.handle.net/10934/RM0001.collect.75925)

Mogelijk is deze grotere geografische radius een gevolg van de manier waarop heerlijkheden verkregen werden. In tegenstelling tot andere types buitenstedelijk vastgoed werden heerlijkheden meestal via vererving verkregen en kwamen ze veel minder vaak op de markt dan gewoon grondbezit. Uit het onderzoek van Yves Huybrechts en Frederik Buylaert naar de activiteiten van de adel op de Antwerpse rentenmarkt in de periode 1490-1493 blijkt zelfs dat zij in deze periode niet graag heerlijkheden als onderpand voor een rente gebruikten.[194] Heerlijkheden vormden immers de hoeksteen van een adellijke familie, bleven vaak generaties binnen één en dezelfde familie en werden enkel in uiterste nood bezet met een rente of verkocht.[195] Deze heerlijkheden waren dan ook feodale goederen die, in tegenstelling tot stadsgronden, intact konden worden overgedragen aan de oudste zoon met uitsluiting van jongere zonen en dochters. Waar de grote families met regelmaat hun stadswoningen verkochten (cfr. Hoofdstuk 3), was de verkoop van het feodale domein waar de familie haar adeldom aan ontleende, iets wat zij te allen prijze probeerden te vermijden.

De geschiedenis van de heerlijkheid Berchem is hier een mooie illustratie van. Deze heerlijkheid was al sinds de dertiende eeuw in handen van de familie Van Berchem. Aangezien Berchem net zoals de meeste andere heerlijkheden een leen was, was het feodale erfrecht erop van toepassing, wat inhield dat het leen bij overlijden overging op de oudste zoon, in plaats van gelijk verdeeld te worden onder de erfgenamen, zoals bij allodiale goederen.[196] Toen het huwelijk van de heer Costen van Berchem en Margriete van Maloes aan het einde van de veertiende eeuw kinderloos bleef, ging de heerlijkheid via zijn zus Ida van Berchem over op de familie Van Liere (zie stamboom familie Van Berchem I). Zij slaagden erin om de heerlijkheid anderhalve eeuw binnen de familie Van Liere te houden, al ging de overerving niet altijd over rozen. Zo werd de achterkleinzoon van Ida van Berchem, Jan van Liere, veroordeeld en geëxecuteerd voor 'sodomie', een complexe en veelzijdige parapluterm voor allerlei seksuele handelingen die toen als misdrijf werden opgevat. Zijn bezittingen, inclusief de heerlijkheid Berchem, werden verbeurd verklaard. De heerlijkheid verviel hierdoor terug aan Filips de Goede in diens hoedanigheid van hertog van Brabant, maar die verkocht Berchem in 1463 terug aan Jans broer, Hector van Liere, voor 1.700 rijnsgulden.[197] Telgen van de familie Van Liere bleven

194 Frederik Buylaert en Yves Huybrechts, 'Blue Blood in the Red? Nobles on the Antwerp Annuity Market (1490-1493)', *Edad Media* 19 (2018): 205–7.

195 Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)', 47.

196 Dat leenrecht stipuleerde in Brabant dat alle lenen van vaderzijde naar de oudste zoon gingen. De lenen van moederszijde mochten over de overige zonen verdeeld worden. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*. randnummers 582-584.

197 Over het exacte moment dat Jan van Liere werd veroordeeld en geëxecuteerd is onduidelijkheid. Zijn veroordeling en straf staan namelijk ingeschreven in de schoutrekening van 1470, terwijl Hector van Liere

op die manier heer van Berchem tot de betrokken tak van de familie Van Liere in 1555 uitstierf.[198] De heerlijkheid werd toen teruggekocht door een telg van de oorspronkelijk eigenaars: Hendrik van Berchem junior (nr. 7). De heerlijkheid kwam dus in drie eeuwen slechts twee keer op de markt.

Dit voorbeeld toont meteen ook aan dat heerlijkheden niet zomaar stukken vastgoed waren, omdat de twee kopers telkens opmerkelijk sterke sociale motieven hadden. Zo kocht Hector van Liere direct de verloren heerlijkheid terug na de veroordeling van zijn broer en Filips de Goede had kennelijk wel begrip voor de sterke identificatie van de Van Liere's met dat patrimonium. Ook Hendrik van Berchem junior kocht specifiek de heerlijkheid die lang zijn familiebezit was geweest en waaraan zijn familie haar naam had ontleend. Nochtans bezat hij al een andere heerlijkheid, namelijk die van Meise, en een leen in Zandhoven.[199] Voor het verwerven of behouden van zijn adellijke status was deze aankoop dus niet nodig. Onder meer ook de families Van Ranst, Van Immerseele, Van der List, Van Etten en Van Spangen waren vernoemd naar de heerlijkheid die deze families het recht had gegeven om zich 'heer' te noemen. In sommige gevallen namen bepaalde takken van een familie zelfs een nieuwe familienaam aan wanneer zij een bepaalde belangrijke heerlijkheid in handen kregen. Dit was het geval voor de families Van Berchem en Van Ranst die oorspronkelijk één familie vormden en bij de families Van Liere en Van Immerseele (cfr. Hoofdstuk 2). Uit het feit dat ze die naam overnamen blijkt dat het bezit van een heerlijkheid erg belangrijk was voor de identiteit en sociale status van een familie. Dit werd ook al vastgesteld voor het graafschap Vlaanderen, waar een familienaam ontleend aan het bezit van een heerlijkheid ook een bron van groot prestige vormde.[200]

Dit belang blijkt ook uit het feit dat sommige wethouders die ook heer waren van een heerlijkheid, ervoor kozen om zich niet in de stad Antwerpen (cfr. Hoofdstuk 3),

de heerlijkheid al in 1463 van Filips de Goede terugkocht. Voor meer informatie over het sodomieproces en de verwarring over de data zie Jonas Roelens, 'Citizens & Sodomites. Perception and Persecution of Sodomy in the Southern Low Countries (1400-1700)' (doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, 2018), 141–43. Daarnaast is er in de bestaande literatuur onduidelijkheid over de relatie tussen Jan en Hector. Volgens Floris Prims is Hector van Liere namelijk de zoon van de geëxecuteerde Jan van Liere, maar waar hij deze informatie vandaan haalt is volstrekt onduidelijk. Volgens de genealogische nota's van Bisschops en het onderzoek van Paul De Win zijn het broers. Deze informatie lijkt een stuk betrouwbaarder. SAA, PK 3261, nr. 379 (Van Lier/Lyere); De Win, 'De adel', 1979, 392–95; Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 79–80.

198 Na de vlucht van Cornelis en Anna van Liere voor de inquisitie (cfr. Hoofdstuk 2) was de heerlijkheid overgegaan naar Jan van Liere die in 1552 kinderloos overleed. Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 63–124.

199 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 132.

200 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 172–73; Frederik Buylaert en Jelle Haemers, 'Record-Keeping and Status Performance in the Early Modern Low Countries', *Past and Present* 230 (2016): 141–43.

Afbeelding 32. 'Zicht op het kasteel van Cantecroy', anoniem naar Anthonis van den Wijngaerde, tweede helft zestiende eeuw (Museum Plantin Moretus)

Afbeelding 33. Links Alvaro d'Almaras en zijn vrouw op het glasraam 'Onze Lieve Vrouw van Zeven Smarten' en rechts het glasraam 'Genadestoel' beide in de Sint-Genovevakerk te Steenhuffel, 1552 (© KIK-IRPA, Brussel)

maar wel in hun heerlijkheid te laten begraven.[201] Zo liet Jan van Ranst (nr. 284) zich in het door hemzelf gestichte Sint-Annadaelklooster begraven te Mortsel dat op dat moment deel uitmaakte van de heerlijkheid Cantecroy (Afbeelding 32), waarvan hij de helft in handen had (cfr. Infra).[202] Ook de eerder besproken heren van Berchem, Hector en Jan van Liere lieten zich in een kerk binnen hun heerlijkheid begraven.[203] Willem van den Werve (nr. 127) liet zich in Ekeren begraven, de plaats waar hij het *Hof Moesenbroeck* bezat.[204]

Andere heren schonken dan weer glasramen aan de lokale kerk. Daarmee hielpen ze niet enkel hun eigen zielenheil vooruit, maar waren ze ook steeds zichtbaar in de publieke ruimte, ook al waren ze zelf niet altijd aanwezig in hun heerlijkheid.[205] Zo schonk Alvaro d'Almaras, de vader van gelijknamige wethouder (nr. 1), glasramen aan de kerk in zijn heerlijkheid Diepenstein (Afbeelding 33).[206] Claus van den Werve en zijn vrouw Catherine Mickaert laten bij hun leen en kasteel Vordenstein zelfs een hele kapel optrekken, de kapel van Horst.[207] Deze heren lijken dus een sterke verbondenheid te hebben gevoeld met hun buitenstedelijke bezit. In het licht van de opmerking van Van der Tanerijen dat heerlijke macht de bron van adeldom was, is die affiniteit wel begrijpelijk.

Naast het belang van heerlijkheden voor de sociale status en de identiteit van een familie, konden deze goederen ook op financieel vlak een belangrijke rol spelen.[208] Opnieuw kan de heerlijkheid Berchem als voorbeeld dienen. Toen die in 1555 te koop werd aangeboden, werd een plakkaat verspreid met daarop de beschrijving van de

201 In totaal lieten dertien wethouders van de 55 waarvan de begraafplaats bekend is zich buiten Antwerpen begraven. Niet iedereen liet zich buiten Antwerpen begraven omdat ze daar een heerlijkheid hadden. Sommigen zoals Jacob Hertzen (nr. 64) lijken Antwerpen te hebben verlaten tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw. Hij werd namelijk in 1573 begraven in Goch. Ook Erasmus van der Dilft blijkt op een bepaald moment Antwerpen verlaten te hebben, want hij werd in 1540 in Padua begraven. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 178–79; 189. Een volledig overzicht van de gevonden begraafplaatsen is opgenomen bij de bijlagen op het einde van dit werk.

202 Frans De Groodt, *Cantecroy burcht en heerlijkheid bij Antwerpen* (Antwerpen: De Sikkel, 1934), 48.

203 Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 91.

204 Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988, 1:103.

205 Voor meer informatie over de rol van glasramen binnen de memorie, devotie en representatie zie Mario Damen, 'Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005): 140–200.

206 Jozef Verheyden, 'De glasramen van Steenhuffel. Deel 7', *De glasramen van Steenhuffel. Deel 9.* 2 (2006): 55–67.

207 Het is onduidelijk of Vordenstein op dit moment in de tijd een zelfstandige heerlijkheid is of niet. Schmitz en Bousse-Waremme, *Les van de Werve*, 1988, 1:235–36.

208 Over de opbrengsten uit heerlijk grondbezit is weinig geweten. Één van de weinige onderzoeken hiernaar is Eddy Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16de eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* (Brussel: Gemeentekrediet, 1982). Hierin worden voor het hertogdom Brabant de opbrengsten van Tienen en Turnhout in kaart gebracht.

Afbeelding 34. 'Het Kasteel van Berchem' door Franz Ertinger, tweede helft zeventiende eeuw (Museum Plantin Moretus)

heerlijkheid en haar opbrengst.[209] De heerlijkheid bevatte onder meer een stenen hof met watergracht en valbruggen (Afbeelding 33), verschillende neerhoven, een brouwerij, bakkerij, duiventil, stallen, boomgaarden, bossen enz. In totaal was de heerlijkheid ongeveer 130 hectare groot en bracht ze ca. 1.248 gulden per jaar op. Daar moesten wel nog verschillende renten en cijnzen af waarmee het goed was belast, waardoor de eigenaar netto 558 gulden overhield.

Uit de rekeningen uit de periode 1557-1558 van Hendrik van Berchem (nr. 7) blijkt het goed meer te hebben opgebracht. Hendrik haalde ongeveer 2.300 gulden aan inkomsten uit zijn heerlijkheid, grotendeels via pachten en huren. Daartegenover stonden de kosten van ongeveer 1.240 gulden.[210] Hoeveel hij voor de heerlijkheid had betaald weten we niet, maar het lijkt hoe dan ook een interessante investering te zijn geweest. Ook van de heerlijkheden Schoten en Rumst is de opbrengst bekend. Eigenaar Melchior Schetz schatte de netto-opbrengst van deze heerlijkheden in 1568 op respectievelijk 700 en 3.500 gulden.[211]

Toch zijn er enkele voorbeelden bekend waaruit blijkt dat niet alle heerlijkheden zoveel opbrachten. Een interessant voorbeeld is de heerlijkheid Herenthout. Deze heerlijkheid was na het kinderloos overlijden van Karel Sandelyn in 1521 geërfd

209 De inhoud van het verkoopsplakkaat is integraal terug te vinden in Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 125.

210 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 132; Prims, *Geschiedenis van Berchem*, 124–28.

211 De Groote, 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen met hun testament van 1 juli 1569', 249.

door diens broer, wethouder Jeronimus Sandelyn (nr. 101). Amper zes jaar later liet Jeronimus aan het Leenhof van Brabant weten dat de heerlijkheid amper genoeg opbracht om haar te onderhouden. Desondanks lijkt Jeronimus zijn heerlijkheid toch graag te hebben willen houden, want hij verdedigde het fel in het proces tegen zijn zus Adriana die de helft opeiste, vermoedelijk omdat het leen oorspronkelijk van hun moeder was geweest. Uiteindelijk trof Jeronimus een minnelijke schikking en behield hij de heerlijkheid.[212] Ofwel de heerlijkheid bracht toch meer op dan Jeronimus liet uitschijnen, ofwel wogen de sociale voordelen verbonden aan het bezit van een heerlijkheid voldoende op tegen de afwezige of beperkte economische winst. Voor de broers Simon en Antoon van Berchem (nr. 4) viel die afweging anders uit. Zij erfden na de dood van hun oudste broer Jan omstreeks 1540 elk de helft van het *Hof van Bosschensteyn* te Broechem. Kort nadien deed Simon echter afstand van zijn deel ten voordele van zijn broer Antoon die daardoor de volledige bezitter van het goed werd. Toch lijkt het goed niet genoeg te hebben opgebracht, want ondanks het feit dat het goed al sinds het midden van de veertiende eeuw in handen was van de familie Van Berchem, verkoopt Antoon het in 1544 voor 5.000 gulden aan Willem van der Ryt, secretaris van Antwerpen.[213] Mogelijk was het goed te sterk bezwaard met renten waardoor de opbrengst voor de eigenaar te laag uitviel. In 1493 had Aert van Berchem, de vader van Jan, Simon en Antoon, namelijk nog een rente van 600 gulden verkocht aan de stad Antwerpen bezet op dit hof.[214]

Toch lijken heerlijkheden gegeerd te zijn geweest bij de politieke families van Antwerpen. Getuige daarvan zijn de vele erfeniskwesties en processen over heerlijkheden. Een goed voorbeeld daarvan was de strijd die losbarstte na het overlijden van Jan van Ranst († vóór 1476). Uit zijn huwelijk met Johanna Rongman waren geen kinderen voortgekomen, waardoor er niet minder dan elf zelfverklaarde erfgenamen aanspraak maakten op zijn heerlijkheid Cantecroy (Afbeelding 32). Uiteindelijk werd de heerlijkheid in tweeën gesplitst en kregen Hendrik van Ranst en Jan van Ranst (nr. 284) elk de helft (zie stamboom familie Van Ranst II). Beiden noemden zich dan ook 'Heer van Cantecroy'.[215] Op een gelijkaardige manier maakten in 1514 zowel de familie Van den Werve als de familie Van Immerseele aanspraak op de heerlijkheid Van der List nadat de gelijknamige familie was uitgestorven (zie stamboom familie Van der List). Het conflict werd pas in 1526 beslecht toen de familie Van Immerseele de heerlijkheid uiteindelijk erfde.[216] Ook de heerlijkheden van Jan van Haveskercke al. Butoer (nr. 354) waren onderwerp van een dispuut. Hij erfde de heerlijkheden Merksem, Schoten en 's Gravenwezel van zijn vader Gilis,

212 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 129–30.

213 Wouters, 94.

214 SAA, SR 102, 194 r.

215 De Groodt, *Cantecroy*, 48; De Win, 'De adel', 1979, 436–39.

216 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 117.

die stierf vóór 17 mei 1479. In 1495 moest hij ze echter alle drie afgeven aan Jan van Glimes, heer van Bergen op Zoom, die de rechten op de heerlijkheid al jarenlang betwistte voor de Grote Raad van Mechelen.[217]

Ondanks de schaarsheid van heerlijkheden op de vastgoedmarkt – het aantal heerlijkheden was beperkt en het oprichten van nieuwe heerlijkheden door de vorst was uitzonderlijk zeldzaam[218] – slaagden sommige wethouders er toch in om heerlijkheden te verkrijgen via aankoop en niet via een erfenis. Zo kocht wethouder Pauwels van Dale (nr. 23) in 1554 de heerlijkheid Lillo. Zes jaar later voegde hij daar nog de heerlijkheden Berendrecht en Stabroek aan toe.[219] Ook Hector van Liere (nr. 289) kocht of kreeg in 1458 de heerlijkheid Kasterlee van Filips de Goede.[220] Dat het niet helemaal duidelijk is of hij de heerlijkheid kocht dan wel kreeg van de hertog, is niet verwonderlijk. Telkens wanneer de hertog in geldnood zat, kon hij delen van zijn vorstelijke domeinen afsplitsen en in pand geven of verkopen aan zijn geldschieters.[221] Mogelijk is Hector van Liere op die manier aan zijn heerlijkheid geraakt. Maar niet enkel de vorsten zaten soms om geld verlegen. Ook Willem van Oranje verkocht in 1559 de heerlijkheden Rumst (met Boom, Heindonk en Hoboken) en Willebroek (met Ruisbroek, Hingene, Haasdonk, Eikevliet, Wintham en een deel van Bornem) aan wethouder-handelaar Melchior Schetz (nr. 103). Melchior betaalde respectievelijk 103.000 en 41.000 gulden. Twee maanden later verkocht hij de heerlijkheid Hoboken opvallend genoeg door aan zijn broer Balthasar Schetz. In 1568 kon Melchior zijn bezit nog verder aanvullen met de heerlijkheden Horst en Schoten, die hij voor 5.400 gulden kocht van Geerard Grammeye. In Schoten had hij in 1544 ook al het kasteel *Het Wetschot* ofwel het latere *Hof van Schoten* gekocht van Jan van Crombach (nr. 20). In 1570 kocht hij ook nog de heerlijkheid Nossegem die hij een jaar later terug doorverkocht.[222] Ook zijn vader Erasmus Schetz kocht een heerlijkheid. In 1545 verwierf hij de heerlijkheid Grobbendonk met bijbehorend kasteel voor 36.000 gulden.[223]

Naarmate de vijftiende en de zestiende eeuw vorderden en de staatsbankroeten (1557, 1560, 1575 en 1596) een acute nood aan cash geld veroorzaakten, werden steeds meer heerlijkheden verhandeld.[224] Dit was een ontwikkeling waar (wethouder-) handelaars zoals Pauwels van Dale (nr. 23) en Melchior Schetz (nr. 103) duidelijk

217 Prims, *Geschiedenis van Merksem*, 69–70; Baetens, 'Diversiteit', 15.
218 Prins, 'Handel in heerlijkheden'.
219 Baetens, 'Diversiteit', 28.
220 De Win, 'De adel', 1979, 132.
221 Coppens, 'Heerlijkheden', 357.
222 De Groote, 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen met hun testament van 1 juli 1569', 233–34.
223 Soly, *Capital at Work*, 92–94.
224 Coppens, 'Heerlijkheden', 357; Baetens, 'Diversiteit', 28.

gebruik van maakten. Ook de beruchte Italiaanse koopman en financier Gaspar Ducci kocht rond het midden van de zestiende eeuw twee heerlijkheden langs de rivier de Schelde: Hoboken en Kruibeke.[225] Op die manier konden deze handelaars een adellijke titel en de bijbehorende levensstijl gewoon kopen. Toch speelden volgens Hugo Soly bij de meeste grote handelaars rationele en beleggingsmotieven een grotere rol bij het verwerven van heerlijkheden dan het prestige dat er mee samenhing.[226] Maarten Prins beargumenteerde recent echter het omgekeerde. Op basis van zijn onderzoek naar de handel in Hollandse heerlijkheden tijdens de vroegmoderne periode kwam hij tot de conclusie dat heerlijkheden geen interessant beleggingsobject waren. Volgens Prins was de markt voor heerlijkheden hiervoor te gering. Bovendien moesten de heren zich heel wat moeite getroosten om hun rechten te doen gelden, hun sterk fluctuerende inkomsten te innen en hun heerlijkheid te besturen. Tot slot raakten sommige Hollandse heren, net zoals de Antwerpse heren (cfr. Supra), ook verstrikt in lange en dure conflicten voor de rechtbank over het uitoefenen van hun rechten. Zelfs in het vroegmoderne Holland, waar het bezitten van een heerlijkheid niet meer leidde tot een opname in de Hollandse Ridderschap, werden heerlijkheden voornamelijk aangeschaft voor hun statusverhogend effect.[227]

Ook voor de politieke elite van Antwerpen lijkt dit de belangrijkste motivatie te zijn geweest. Getuige daarvan zijn de verschillende familienamen die naar heerlijkheden verwijzen, hun nadrukkelijke profilering als 'heer van…', de wethouders die zich in hun heerlijkheid lieten begraven en het feit dat deze goederen, in tegenstelling tot gewone percelen grond, vaak generaties lang in dezelfde familie bleven.[228] Zo bleef het leenhof Vordenstein te Schoten meer dan een eeuw in het bezit van de familie Van den Werve.[229] Op een gelijkaardige manier bleef de hierboven reeds beschreven heerlijkheid Berchem lang in handen van dezelfde familie.

De politieke elite van Antwerpen lijkt dus vooral om economische redenen te hebben geïnvesteerd in verschillende kleine percelen grond op het platteland, terwijl ze hun heerlijkheden, kastelen en hoven eerder om sociale redenen aankochten. Daarmee lijkt de Antwerpse politieke elite op die van nogal wat Italiaanse steden. De grote politieke families uit Midden- en Noord-Italië beschikten over een residentieel netwerk en een vastgoedportfolio dat bestond uit zowel binnensteeds als buitensteeds vastgoed. Delen van het bezit werden om economische redenen

225 Het kasteel van Hoboken bleef wel in handen van de familie Van Berchem. Soly, *Capital at Work*, 140–41.

226 Soly, 'Het 'verraad' der 16de-eeuwse burgerij', 268.

227 Prins, 'Handel in heerlijkheden'.

228 Het belang van heerlijkheden voor de adellijke identiteit van de families die ze bezaten is op dat moment een algemeen fenomeen in de Nederlanden. Prins, 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)'; Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*.

229 Baetens, 'Diversiteit', 15.

aangeschaft, terwijl andere stukken vooral de nodige prestige en sociale status moesten verschaffen.[230] In Vlaanderen en Brabant waren het vooral de heerlijkheden en kastelen die om deze laatste reden werden aangeschaft, want die maakten immers de weg vrij voor een opname in de adel of het behoud van die status.

Adellijke stadsbestuurders

Nu duidelijk is dat de Antwerpse schepenen en hun families in een groot deel van het hertogdom Brabant belangrijke spelers waren op de heerlijke landmarkt, is het de vraag wat de implicaties daarvan waren voor het sociale profiel van de stedelijke elite. Minstens 55 van de 315 wethouders bezaten één of meer heerlijkheden, waarbij het leeuwendeel van die groep in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw te situeren is. De politieke elite van Antwerpen leverde toen een deel van de adellijke heren binnen het Kwartier van Antwerpen, wat betekent dat ze sociale banden hadden met de bestaande adellijke geslachten of er zelf deel van uitmaakten. Heerlijkheden waren namelijk een vererfbare bron van adeldom, maar die adel was niet beperkt tot de heren zelf; ze straalde ook af op de directe verwanten. De vraag is nu hoe ver dit fenomeen reikte en of Antwerpen gedomineerd werd door een stedelijke elite die niet zozeer geïnteresseerd was in banden met de corporatieve of commerciële elites van Antwerpen, maar wel in integratie in de Brabantse adel. Bijgevolg was de collectieve identiteit van de Antwerpse politieke elite er mogelijk niet zozeer één van een gesloten sociale elite, als wel die van een lokale pendant van de regionale adel. Om dit spoor uit te werken focus ik nu op het aandeel van edelen binnen de Antwerpse politieke elite.

Het aantal Antwerpse wethouders dat één of meer heerlijkheden bezat doet vermoeden dat het Antwerpse stadsbestuur toch wel een aantal edelen in haar rangen telde. Dit was ook Ludovico Guicciardini opgevallen, aangezien hij het Antwerpse stadsbestuur in 1560 als volgt omschreef:

'*Edeldoms genoeck* [*was*] *tot regiment ende bewindt van de stadt: want zy wordt in de treffelijckste saecken bycants gheelijck van den Edeldom geheregeert.*'[231]

De vraag is alleen of Guicciardini de Italiaanse dan wel de Nederlandse definitie van adeldom toepaste. De regels volgens dewelke iemand door zijn omgeving als adellijk werd gepercipieerd waren immers niet overal hetzelfde. In veel Italiaanse

230 Fulconis, 'Construire son patrimoine'; Jean-Baptiste Delzant, 'Assembler, habiter et transmettre pour dominer. Les seigneurs et leurs résidences dans les villes italiennes (Italie centrale, fin du Moyen Âge)' (Journée d'études internationale, Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020).

231 Lodovico Guicciardini, *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen* (Amsterdam, 1612), 89; geciteerd in Marnef, *Antwerpen*, 39.

steden werden stadsbestuurders en hun afstammelingen automatisch beschouwd als adel,[232] terwijl dit in de Nederlanden niet het geval was. Het tot de adel behoren of erin worden opgenomen was in de laatmiddeleeuwse Nederlanden vooral een sociaal fenomeen. De vraag blijft dus hoe 'edel' of adellijk het stadsbestuur van Antwerpen dan wel was.

Aangezien er geen contemporaine definitie van 'de adel', noch exhaustieve adelslijsten overgeleverd zijn, is het geen sinecure om te bepalen wie tot de adel behoorde en wie niet.[233] Bij het ontbreken van deze gegevens hebben historici zelf getracht 'adel' te definiëren. Uit eerder onderzoek komen vier kenmerken naar voren die een edelman zouden hebben getypeerd. Naast het al eerder vermelde 1) bezit van een heerlijkheid waren er meer criteria om als adellijk beschouwd te worden: 2) het bezitten van een riddertitel, 3) het aanhouden van een adellijke levensstijl door bijvoorbeeld in een kasteel te wonen en 4) het hebben van een adellijke functie aan het hof zoals kamerheer van de hertog. Niet alle edelen voldeden echter aan al deze kenmerken en het controleren van al deze parameters is erg tijds- en arbeidsintensief. De nodige informatie zit immers verspreid over verschillende archieven en is vaak slechts fragmentarisch bewaard.[234] Bovendien zijn niet alle criteria even bruikbaar. Zo evenaarden veel rijke burgers de levensstijl van de adel, waardoor het criterium van de adellijke levensstijl erg vaag en moeilijk te hanteren is. Ook de adellijke hoffuncties zijn door hun beperkte aantal – zoals uit het eerste deel van dit hoofdstuk al bleek – niet direct een bruikbare parameter. Dit alles maakt dat de grens tussen rijke stedelijke elites en de lage adel vaak moeilijk te bepalen is.

Dat er tot op heden geen exhaustieve studie over de laatmiddeleeuwse Brabantse adel bestaat is ten dele te wijten aan deze heuristische problemen. Het onderzoek naar de Brabantse adel beperkt zich momenteel tot enkele goed uitgewerkte casestudies en de licentiaatsverhandeling van Paul de Win die een honderdtal Brabantse adellijke families tussen 1430 en 1482 in kaart heeft gebracht.[235] Recent werden ook de vijftiende-eeuwse convocatielijsten voor de vergaderingen van de Staten van

232 Federico Del Tredici, 'Nobility in Lombardy between the Late Middle Ages and the Early Modern Age', in *A Companion to Late Medieval and Early Modern Milan* (Milano, 2014), 477–98; Monique O'Connell, 'The Venetian Patriciate in the Mediterranean: Legal Identity and Lineage in Fifteenth-Century Venetian Crete', *Renaissance Quarterly* 57, nr. 2 (2004): 466–93.

233 De gewoonte van de vorst om adelbrieven te verlenen en zo de samenstelling van deze groep te bepalen kwam in de Nederlanden veel trager op gang dan in de buurlanden. Pas tegen de late zestiende eeuw raakte deze gewoonte in de Nederlanden stilaan ingeburgerd; voordien was het eerder een marginaal fenomeen. Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 24–27.

234 Voor een uitgebreide methodologische discussie zie Damen and Janse, 'Adel in meervoud'; voor een concreet voorbeeld van een familie die volgens historici op de vage grens tussen stedelijke elite en adel zit zie Mario Damen, 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp,' *The Medieval Low Countries* 1 (2014): 173–203.

235 De Win, 'De adel', 1979. Voor de casestudies verwijs ik naar de bibliografie van dit werk.

Brabant geannoteerd en uitgegeven door Mario Damen, meer bepaald voor de jaren 1406, 1415, 1464 en 1489.[236] Tijdens deze vergaderingen werden vertegenwoordigers van de Drie Standen opgeroepen, de clerus, de adel en de steden. De edelen die als vertegenwoordigers van hun stand werden opgeroepen, staan individueel opgelijst, meestal onderverdeeld in de baanrotsen, ridders en schildknapen.[237] De lijst van 1415 somt enkel de baanrotsen op voor de convocatie van de Tweede Stand en is daardoor onvolledig.[238] Ook de lijst van 1464 is onvolledig overgeleverd.[239] De lijsten van 1406 en 1489 zijn wel volledig, maar geven toch geen volledig beeld van de Brabantse adel. Niet alle edelen werden immers opgeroepen voor deze vergaderingen, maar enkel de toplaag van de Brabantse adel. Gelijkaardige uitgaven of onderzoek naar de Brabantse adel in de zestiende eeuw ontbreken voorlopig. Om toch een vollediger beeld te krijgen van het aandeel edelen in het Antwerpse stadsbestuur, ook voor de eerste helft van de zestiende eeuw, heb ik de informatie uit eerder onderzoek én dat over het bezit van heerlijkheden en kastelen (cfr. Supra) verder aangevuld op basis van één duidelijke parameter: ridderschap.

Ridderschap is één van de duidelijkste kenmerken van 'de adel' en een ridder werd ook door tijdgenoten als adellijk beschouwd. Wanneer iemand de ridderslag ontving, behoorde hij automatisch tot de adel.[240] Het ontvangen van de ridderslag door een telg van de hoge adel of de vorst was een hele eer die meestal leden van reeds gevestigde adellijke families te beurt viel. Zo ridderde Keizer Karel tijdens zijn Blijde Inkomst in Antwerpen in 1515 vier leden van de politieke elite die allen reeds behoorden tot een adellijk geslacht: Gerard van den Werve, Peter van der Moelen (nr. 91), Hendrik van Berchem en Nicolas van Liere.[241] In 1554 ridderde Karel V Pauwels van Dale (nr. 23) voor zijn diensten voor de kroon.[242] Het verheffen van gewone burgers tot de adel via de ridderslag lijkt een privilege van de vorst te zijn geweest. Dit kwam vrij zelden voor en gebeurde in principe enkel met de goedkeuring van de gevestigde adel. Bovendien vertaalde dit persoonlijk adeldom

236 Ik zou graag Mario Damen bedanken die mij zijn geannoteerde uitgave van de convocatielijsten reeds voor de publicatie ter beschikking stelde. Damen, 'Prelaten, edelen en steden'.
237 Baanrotsen waren een beperkte groep die tot de hogere strata van de Brabantse adel behoorde. Zij waren heer over een prestigieuze heerlijkheid – bijvoorbeeld de heerlijkheid Aarschot – en bezaten het privilege om een eigen compagnie op het slagveld aan te voeren. Baanrotsen mochten op het slagveld een vierkante banier voeren, terwijl ridders een driehoekig vaandel hadden. De titel baanrots raakte doorheen de vijftiende eeuw steeds meer in onbruik in Brabant. Damen, 49–56.
238 Damen, 23.
239 Damen, 30.
240 Vanaf het midden van de veertiende eeuw werden in Brabant de ridders als edelen beschouwd. Van Uytven, 'De Brabantse adel,' 75.
241 Damen, 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp', 189.
242 Soly, *Capital at Work*, 94.

zich niet automatisch in erfelijke adeldom. Om dat te bereiken moest de kersverse edelman erin slagen om een adellijke levensstijl aan te houden, een heerlijkheid te verwerven en te huwen binnen de gevestigde adel. Op die manier kon hij ook effectief een nieuw adellijk geslacht uitbouwen. De enige manier waarop burgers zelf actief hun opname in de ridderstand konden verwezenlijken was door een pelgrimstocht naar het Heilige Graf te ondernemen, aangezien de bewakers van dit pelgrimsoord het recht hadden om de ridderslag te verlenen aan notabele pelgrims.[243] Zo zou Jan Scheyfve (nr. 104) zijn riddertitel via een reis naar Jeruzalem hebben verkregen.[244] Ook een telg van de familie Van Berchem, Jan van Berchem, trok naar het Heilige Graf.[245] Toch lijkt het gros van de ridders deze status verworven te hebben via de vorst en behoorden zij ook al voor hun ridderslag tot de adel.

In tegenstelling tot adeldom is ridderschap wel gemakkelijk vast te stellen in de bronnen dankzij het prefix '*Heer*' en/of het suffix '*Riddere*' dat aan iemands naam werd toegevoegd. Dit was ook het geval in de schepenregisters, waar de ridders bovendien altijd als eersten werden vermeld, terwijl de andere schepenen volgens anciënniteit werden gerangschikt. Op basis van deze gegevens kan ik dus bepalen wie tijdens het uitvoeren van zijn mandaat de riddertitel reeds bezat of in de loop van zijn politieke carrière heeft ontvangen en dus zeker tot de adel behoorde.

Door het aantal ridders in het Antwerpse stadsbestuur te kwantificeren, krijg ik echter geen volledig beeld van alle 'edelen' in datzelfde bestuur. Ten eerste ontvingen sommige wethouders hun riddertitel pas na afloop van hun politieke carrière, terwijl ze ook voordien vaak al een adellijke status genoten. Willem van den Werve (nr. 246) ontving bijvoorbeeld de ridderslag pas na het einde van zijn politieke carrière, terwijl hij voordien al tot de adel behoorde.[246] Daar komt nog bij dat niet iedereen van adel over de riddertitel beschikte, aangezien die titel persoonlijk was en niet erfelijk. Zo hadden noch Gilis (nr. 342) noch Jan van Haveskercke al. Butoer (nr. 354) de riddertitel, maar beiden waren wel heer van een heerlijkheid en lid van een oude en prominente Vlaams-Brabantse adellijke familie.[247] Terwijl in Engeland en Frankrijk riddertitels vreselijk exclusief waren, geven schattingen voor het graafschap Vlaanderen aan dat tijdens de vijftiende eeuw 40 tot 50 procent van de adellijke geslachten een ridder in hun rangen telde.[248] Het aandeel ridders in het

243 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 27–33; Damen, 'The Knighthood', 6–7.

244 SAA, PK#3265, nr. 574.

245 Buylaert en Huybrechts, 'Blue Blood in the Red?', 191.

246 In de schepenregisters werd hij tijdens zijn politieke carrière nooit als 'ridder' omschreven, maar op zijn graf staat deze titel wel vermeld. Dit is niet verwonderlijk aangezien de familie Van den Werve een riddermatige familie was. *Antwerpen: cathedrale kerk*, 1:45.

247 De Win, 'De adel', 1979, 434.

248 In Engeland hadden rond 1500 van de ca. 10.000 adellijke families (*peerage* en *gentry*) slechts ca. 200 een telg met een riddertitel in hun rangen. In Frankrijk zou het gaan om ongeveer 1000 van de 40.000

Antwerpse stadsbestuur geeft dus een minimumschatting van het aantal edelen in datzelfde stadsbestuur.[249]

Om toch een vollediger overzicht van het aandeel adellijke wethouders te kunnen bepalen, heb ik ook familieleden van deze ridders opgenomen, eventueel met een andere titel zoals jonkheer, die ook in de Antwerpse magistraat actief waren. Hen heb ik aangeduid als 'telgen van een adellijk geslacht'. Families die een ridder in hun rangen telden worden riddermatige families genoemd en waren in de overgrote meerderheid van de gevallen reeds van adel (cfr. Supra). Telgen van dergelijke riddermatige geslachten waren vaak voorbestemd om zelf ook ridder te worden, maar tot dat moment werden zij 'schildknaap', 'jonkheer' of 'jonker' genoemd. Dit waren vaak jonge mannen die nog niet de leeftijd, de nodige ervaring of het nodige vermogen hadden om een adellijke levensstijl aan te houden.[250] Sommige 'schildknapen' of 'jonkers' werden nooit ridder. Jan Drake (nr. 32) bleef bijvoorbeeld heel zijn leven 'jonker'.[251] Helaas werd de titel 'jonker' of 'schildknaap' niet consequent genoteerd in de schepenregisters. Daarom heb ik ook alle andere familieleden van ridders, zonder andere titel, onder de categorie 'telg van een adellijk geslacht' opgenomen.[252]

Kort samengevat heb ik dus de volgende parameters gecombineerd om een beeld te krijgen van het aandeel adellijke wethouders: 1) de wethouders die de riddertitel al tijdens het uitvoeren van hun mandaat bezaten, 2) diegene die de riddertitel pas nadien kregen, 3) de mannen met een andere titel die op adeldom wijst (heer, schildknaap, jonker) en 4) hun directe aanverwanten (telgen van een adellijk geslacht). Om twee redenen zal ik deze vier categorieën in de hiernavolgende figuren en tabellen ook steeds apart uitsplitsen. Ten eerste heb ik alleen de eerste categorie volledig kunnen kwantificeren. De overige categorieën zijn minimumschattingen op basis van het beschikbare onderzoek, de grafschriften en de convocatielijsten. Daarnaast maakt de uitsplitsing in deze categorieën een vergelijking met andere

adellijke families rond 1500. Voor Vlaanderen, zie Buylaert, 'Lordship', 65; Philippe Contamine, *La noblesse au royaume de France de Philippe Le Bel à Louis XII. Essai de synthèse* (Parijs: PUF, 1997), 48, 52–53, 56–57, 280–83.

249 Chris Given-Wilson, *The English Nobility in the Late Middle Ages: The Fourteenth-Century Political Community* (London: Routledge, 1987), 14, 18 & 69–73; Maurice Keen, *Origins of the English Gentleman: Heraldry, Chivalry and Gentility in Medieval England, c. 1300-c. 1500* (Charleston: Tempus, 2002), 104.

250 Damen, 'Prelaten, edelen en steden', 48–61.

251 *Antwerpen: cathedrale kerk*, 1:289.

252 Hierbij werd rekening gehouden met families die toetraden tot de adel of er juist uit verdwenen. Families werden niet standaard voor de volledige 150 jaar die onderzocht werd als 'adellijk' bestempeld. Dit werd generatie per generatie bekeken. Een familie kan dus aan het begin van de vijftiende eeuw nog niet tot de adel zijn gerekend, maar later in die eeuw wel als een telg van die familie een heerlijkheid of riddertitel verwerft. Vanaf dat moment werden zijn familieleden als 'telg van een adellijk geslacht' gerekend. Omgekeerd werden sommige families aan het begin van mijn onderzoeksperiode wel als adellijk gerekend en later niet meer.

steden mogelijk, aangezien niet elke onderzoeker dezelfde parameters hanteert om het aandeel edelen in een stadsbestuur te bepalen. Samen stellen deze vier parameters mij in staat om het aandeel edelen in het Antwerpse stadsbestuur preciezer te analyseren dan als ik er slechts één van hanteer.

Voor ik dieper inga op de evolutie van het aantal edelen in de Antwerpse magistraat tussen 1400 en 1550 wil ik eerst mijn onderzoekspopulatie in zijn geheel bespreken.

Tabel 24. Aantal edelen in de onderzoekspopulatie en het aantal zetels dat zij konden claimen in het Antwerpse stadsbestuur (exclusief de wethouder-ambachtslieden), 1400-1549

	Wethouders	Mandaten	Gemiddeld aantal mandaten per wethouder
Riddertitel tijdens politieke carrière	52 (17%)	338 (16%)	6,50
Riddertitel na politieke carrière	24 (7,5%)	273 (13%)	11,38
Andere titel	24 (7,5%)	133 (6%)	5,54
Telgen van een adellijke geslacht	54 (17%)	373 (18%)	6,91
Totaal aantal edelen	**154 (49%)**	**1117 (53%)**	**7,25**
Vermoedelijk geen adel	161 (51%)	994 (47%)	6,17
Totaal	**315 (100%)**	**2111 (100%)**	**6,70**

Zoals blijkt uit Tabel 24 was ongeveer de helft van de Antwerpse wethouders van adel en waren 76 (ca. 24 procent) onder hen zelfs prominente edelen, aangezien ze de riddertitel kregen. Samen konden deze edelen ook de helft van het aantal beschikbare zetels in het Antwerpse stadsbestuur claimen. Het aandeel edelen lag in het Antwerpse stadsbestuur dus extreem hoog, zeker wanneer afgezet tegenover het aandeel van de adel in de totale bevolking. De laatmiddeleeuwse adel zou namelijk maar tussen de 0,5 en de twee procent van de bevolking hebben uitgemaakt.[253]

De 154 edelen die gedurende de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw een mandaat in het Antwerpse stadsbestuur bekleedden, stamden uit 50 verschillende families. Die families hadden dan wel hun status gemeenschappelijk, maar ze hadden soms verschillende achtergronden die aandacht behoeven, zoals blijkt uit Tabel 25. We kunnen geen uitspraken doen over de herkomst van families

253 Van Uytven, 'De Brabantse adel', 78–79; Contamine, 'The European Nobility', 96–97; Buylaert en Huybrechts, 'Blue Blood in the Red?', 96–97.

die al vóór 1394 van adel waren en lid waren van de Antwerpse magistraat. Het is moeilijk, zo niet onmogelijk, om uit te maken of deze families al vanaf hun debuut in het Antwerpse stadsbestuur van adel waren of geleidelijk aan veredeld zijn. Een voorbeeld van een dergelijke familie is de familie Van Berchem. Deze familie was al sinds de veertiende eeuw lid van het Antwerpse stadsbestuur.[254] Op enkele grafschriften uit de Sint-Michielsabdij uit die periode staan telgen van deze familie omschreven als *'Armiger'* (schildknaap) en *'Miles'* (Ridder). Een zekere Costen van Berchem (†1383) werd *'Baen-Arche'* (baanrots) genoemd.[255] De familie was dus zeker van adel, maar de precieze ouderdom van die status is niet te achterhalen.

De overige adellijke families in het Antwerpse stadsbestuur zijn onder te verdelen in enerzijds bestaande adellijke families die eerst op het platteland actief waren en daarna opgenomen werden in de Antwerpse magistraat en anderzijds in gevestigde politieke geslachten uit Antwerpen die veredelen, bijvoorbeeld door het verwerven van een heerlijkheid op het platteland.

Tabel 25. Soorten adellijke families in de Antwerpse magistraat, 1400-1549

	Aantal families	**Aantal riddermatige wethouders**
Ingestroomde adellijke families	33 (22,5%)	63 (20%)
Veredelde gevestigde politieke families	9 (6%)	40 (12,5%)
Families die al van adel waren én lid van de Antwerpse magistraat vóór 1394	9 (6%)	51 (16%)
Niet-adellijke families	96 (65,5%)	161 (51,5%)
Totaal	**147 (100%)**	**315 (100%)**

De ingeweken adellijke families vormen de grootste groep binnen het adellijk segment van de politieke elite. Zij vormen maar liefst ca. 80 procent van de adellijke families waarvan de achtergrond gekend is. Dit verschilt enorm met wat is vastgesteld voor Vlaanderen waar het aantal veredelde families ongeveer even groot was als het aantal ingestroomde families. Antwerpen had dus een uitzonderlijk grote aantrekkingskracht op de plattelandselite. Aert Brant (nr. 12) trad bijvoorbeeld in 1538 toe tot het stadsbestuur. Op dat moment genoot hij al een adellijk statuut aangezien hij de heer van Bouwel en een telg van een Brabants adellijk geslacht was.[256] Een gelijkaardig voorbeeld is Peter van Brimeu (nr. 353) die in 1491 tot het Antwerpse stadsbestuur toetrad. Hij was lid van een Bourgondisch adellijk

254 Tahon, 'De schepenbank van Antwerpen. Deel I', 66; Prims, *Geschiedenis II.*
255 *Antwerpen: abdyen en kloosters*, 4:98.
256 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 174.

geslacht en heer van Poederlee en Gierle.[257] Beide families waren al voor hun opname in het stadsbestuur actief in Brabant en Antwerpen, getuige hun deelname aan het Antwerpse stadsleger dat in 1488-89 steun verleende aan Maximiliaan van Oostenrijk (cfr. Infra).[258] Het lijkt er dus op dat deze families de groeiende stad Antwerpen als een nieuwe grote politieke en economische speler erkenden en er ook wilden infiltreren.

Naast deze ingeweken adellijke families die tot de politieke elite toetraden, waren er ook negen reeds gevestigde politieke families die mettertijd veredelden. Dit was in Antwerpen net als in het zestiende-eeuwse Gent de kleinste subcategorie onder de adellijke wethouders.[259] Het zijn hoofdzakelijk de politieke dynastieën (cfr. Hoofdstuk 2) die doorheen de tijd veredelden en die ook mee verantwoordelijk zijn voor het grote aantal mandaten dat door adellijke families kon worden ingenomen. De familie Drake was bijvoorbeeld tenminste vanaf de dertiende eeuw betrokken bij het stadsbestuur en trad tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw toe tot de lagere strata van de Brabantse adel.[260] Een gelijkaardig verhaal zien we bij de familie Van Halmale, al zette de veredeling zich bij deze familie al vroeger in.[261] Omgekeerd zijn er ook families die hun adellijk statuut lijken te verliezen, zoals de familie Bode. Terwijl Peter Bode (nr. 149) nog een ridder was en zijn broer Gielis Bode (nr. 178) een schildknaap, lijken kleinzoon Peter Bode (nr. 252) en achterkleinzoon Jan Bode (nr. 293) geen titel meer te hebben gehad (zie stamboom familie Bode). De familie komt ook niet meer voor in de convocatielijsten van 1415, 1464 of 1489.[262] Tegelijk daalde het politieke belang van deze familie ook in het Antwerpse stadsbestuur. Deze families, die hun adellijke status doorheen hun politieke carrière verliezen, vormen echter een minderheid. De meeste politieke families maken de opwaartse beweging.

Samen vormen deze drie categorieën het adellijke segment in de Antwerpse magistraat. Zoals blijkt uit Figuur 8 fluctueerde de grootte van deze drie groepen doorheen de tijd. Van 1400 tot ca. 1465 had in de regel ongeveer 30 tot 40 procent van de wethouders een adellijke achtergrond, al zijn er in de vroege vijftiende eeuw ook al pieken tot over de 50 procent. Een specifiek deel van deze groep beschikte

257 Wouters, 175.

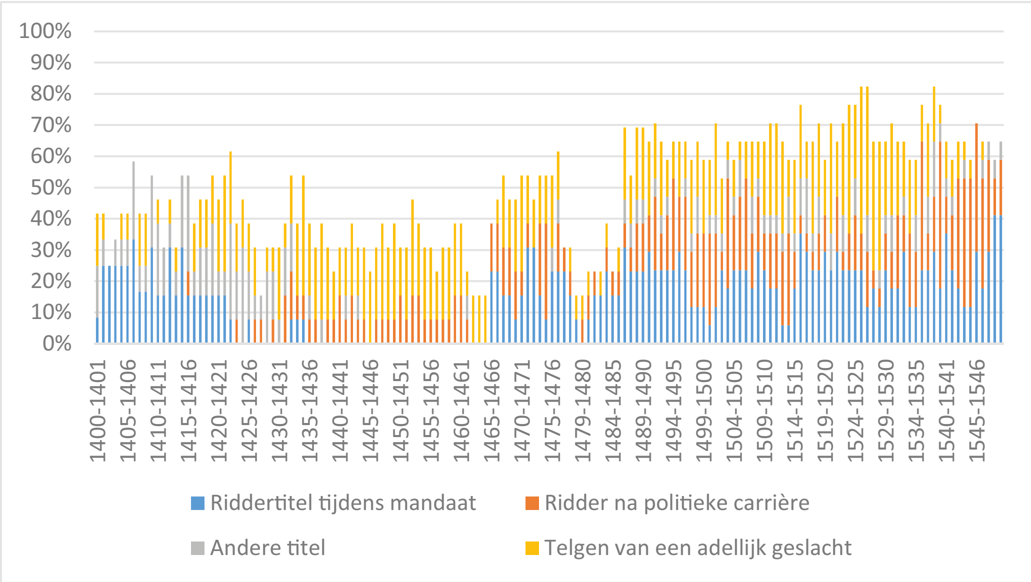
258 Frederik Buylaert, Jan Van Camp, and Bert Verwerft, 'Urban Militias, Nobles and Mercenaries. The Organisation of the Antwerp Army in the Flemish-Brabantine Revolt of the 1480s,' *The Journal of Medieval Military History* 9 (2011): 146–66.

259 Baguet, 'De heren van Gent', 110.

260 Willem Drake (nr. 34) krijgt de ridderslag in 1507. Hij is de enige telg van zijn familie die tussen 1400 en 1549 als geridderde schepen deelneemt aan de Antwerpse politiek. Hij is tevens heer van Dambrugge en Merksem. Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 180–81.

261 Damen, 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp'.

262 Damen, 'Prelaten, edelen en steden'.

Figuur 8. Aantal mandaten in het Antwerpse stadsbestuur dat per jaar door edelen wordt bezet, 1400-1549[264]

over een riddertitel. Het gaat meer bepaald om acht telgen uit zeven verschillende families die tussen 1400 en 1435 een functie in het stadsbestuur bekleedden.[264] Tussen 1436 en 1458 zitten er geen mannen in het stadsbestuur die al beschikten over een riddertitel, maar wel drie mannen die deze titel na hun politieke carrière nog zullen verwerven.[265] Daarenboven zitten er ook verschillende telgen van adellijke families in het stadsbestuur, waardoor het aandeel adel in het stadsbestuur op dit moment tussen de 20 en de 50 procent schommelt. In 1459 zetelt er terug een geridderde wethouder in het stadsbestuur: Henric van der Moelen (nr. 272). Begin jaren zestig zitten gedurende drie opeenvolgende jaren steeds twee telgen van een adellijke familie in het stadsbestuur, maar vanaf 1465 stijgt het aantal edelen terug tot vijf: drie ridders en twee wethouders die deze titel na hun carrière nog zullen ontvangen. Vanaf dat moment stijgt het aantal edelen in het stadsbestuur geleidelijk tot ca. 60 procent met enkel een terugval in de periode 1477-1485, als de ambachten een deel van de zetels in de schepenbank bemachtigen. Na 1477 blijft het aantal wethouders schommelen rond de 60 tot 70 procent. Op basis van deze evolutie lijkt Antwerpen

263 Deze grafiek is inclusief de mandaten ingevuld door de wethouders-ambachtslieden die actief waren tussen 1477 en 1485.
264 Het gaat om Jan (nr. 169) en Reyniere (nr. 143) van der Elst, Michiel van den Werve (nr. 227), Wouter van der List (nr. 130), Geldolf van der Zennen (nr. 148), Peter Bode (nr. 149), Aerd van Immerseele (nr. 152) en Henric van Doerne al. van Sompeken (nr. 129).
265 Het gaat om Jan van Halmale (nr. 225), Willem van den Werve (nr. 246) en Heinric van den Werve (nr. 268).

bijzonder goed te passen in het verhaal van het toenemend aristocratisch karakter van stadsbesturen en in dat van de toenemende verstrengeling tussen stedelijke en rurale elites bij de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd.

Voor ik dieper inga op de dynamieken die deze evolutie stuurden, is het belangrijk om de Antwerpse situatie in perspectief te plaatsen, en dan vooral de startsituatie, want als we de cijfers van Antwerpen vergelijken met die van Gent, Mechelen en Brugge, blijkt Antwerpen een vroeg en extreem voorbeeld te zijn van veredeling van het stadsbestuur. In Gent, Mechelen en Brugge lag het aandeel adel in het stadsbestuur aan het begin van de vijftiende eeuw namelijk slechts rond de tien procent, terwijl de Antwerpse magistraat toen al voor ca. 40 procent uit edellieden bestond. Enkel Ieper kende net als Antwerpen een vroege en grote aanwezigheid van edelen in het stadsbestuur. Ongeveer 50 procent van de zetels in het Ieperse stadsbestuur werd rond 1400 ingenomen door edellieden. Na 1425 daalde echter het aantal zetels dat in de Ieperse magistraat werd ingenomen door edelen. Een gelijkaardig scenario zou zich in Brussel hebben afgespeeld al ontbreken tot op heden concrete cijfers voor deze casus. Ook daar zouden al vroeg edellieden zijn toegetreden tot het stadsbestuur, maar daalde hun aantal doorheen de vijftiende eeuw. In Antwerpen, Brugge, Gent en Mechelen steeg het aandeel edelen in het stadsbestuur juist doorheen de tijd. In Brugge steeg dat aandeel tot ongeveer 25 procent rond 1550, terwijl in Gent en Mechelen de kaap van 50 procent adel in het stadsbestuur uiteindelijk wel gerond werd, maar pas in de tweede helft van de zestiende eeuw.[266] Nochtans waren in Gent en Mechelen belangrijke overheidsinstellingen gevestigd die een hoog aantal edellieden zou kunnen verklaren. In Gent bevond zich de Raad van Vlaanderen (1409-1795)[267] en in Mechelen het Bourgondische hof (1507-1530) en het Parlement van Mechelen (1474-1792). In Antwerpen waren geen belangrijke overheidsinstellingen gevestigd, maar desondanks lag het aantal adellijke stadsbestuurders er hoger.

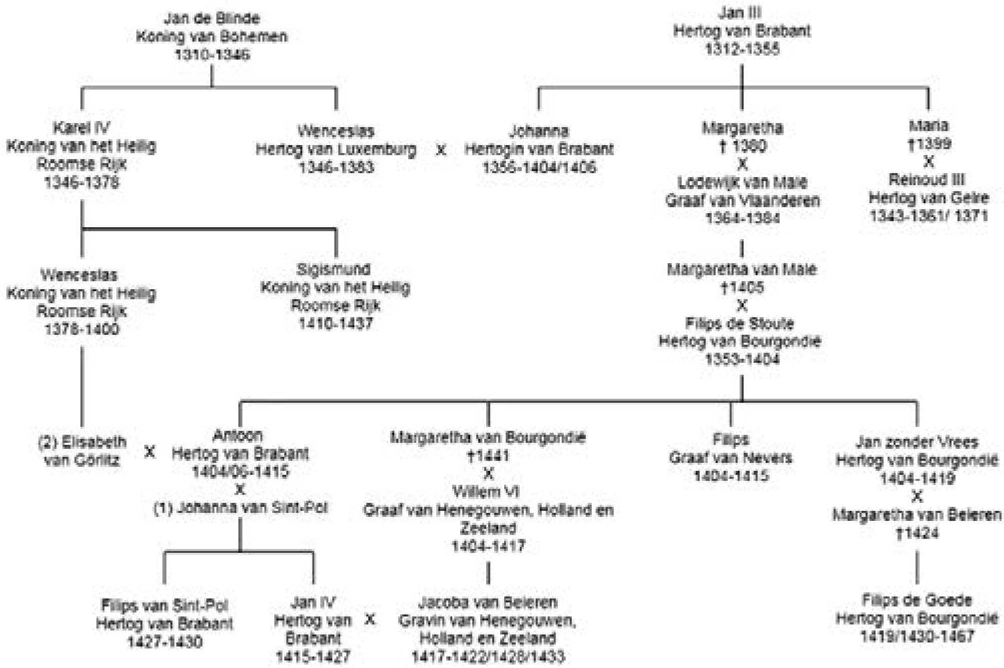
Er zijn meerdere mogelijke verklaringen voor de vroege en grote adellijke aanwezigheid in Antwerpen. Een eerste mogelijke verklaring is de afwezigheid van vertegenwoordigers van de ambachten in de Antwerpse schepenbank. In tegenstelling tot Mechelen, Gent en Brugge kende het ambachtswezen in Antwerpen, net zoals de stad zelf, een late bloei. Hierdoor ontsnapte de stad grotendeels aan de vele

266 Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites'; Baguet, 'De heren van Gent', 106–7; Jelten Baguet, 'The transformation of an urban political elite: oligarchy and aristocracy in sixteenth-century Ghent', *Urban History* 47 (2020): 644–46; Jasper De Jaegher, 'De politieke elites van Ieper. Een sociale reconstructie van de Ieperse Magistraat tussen 1366 en 1566' (masterproef, Universiteit Gent, 2019), 58; Paulo Charruadas, 'Urban Elites and Traditional Lords in Brussels (Twelfth-Fourteenth Centuries): Opposition or Convergence?', in *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld (Turnhout: Brepols, 2015), 287–312; Damen, 'The Knighthood'.
267 Baguet, 'De heren van Gent', 103.

opstanden van de dertiende en veertiende eeuw[268] en slaagden de ambachtsgilden er niet in om een vaste vertegenwoordiging in het stadsbestuur af te dwingen (cfr. Hoofdstuk 1).[269] De afwezigheid van vaste ambachtsvertegenwoordiging zorgde er waarschijnlijk voor dat de regionale adel zich in het Antwerpse stadsbestuur eerder kon profileren, getuige ook het anekdotische bewijs dat er reeds in de veertiende eeuw adellijke families aanwezig waren in de Antwerpse schepenbank. Naast de al eerder vermelde familie Van Berchem, behoorde bijvoorbeeld ook de familie Van Ranst toen al tot de adel. Stamvader en schildknaap Costen van Ranst († vóór 1401) huwde zelfs met Johanna van der Venne, bastaarddochter van hertog Jan III en halfzus van hertogin Johanna van Brabant.[270] Door de afwezigheid van ambachtslieden in het stadsbestuur had dit bestuurscollege mogelijk een prestigieuzer karakter en bovendien waren er meer zetels beschikbaar die konden worden ingenomen door adellijke families. In Brugge waren bijvoorbeeld negen van de dertien zetels in de schepenbank voorbehouden aan ambachtslieden, waardoor slechts vier zetels konden worden ingenomen door leden van de poorterij, en dus mogelijk door edelen.[271] Wat deze verklaring verder gewicht geeft, is dat enkel Ieper rond 1400 de enige bekende stad was in de Nederlanden met een vergelijkbaar groot aandeel edelen in het stadsbestuur. Ook in deze stad konden de ambachtslieden geen officiële vertegenwoordiging afdwingen.[272] Op een gelijkaardige manier was er een vroege adellijke aanwezigheid in het Brusselse stadsbestuur en ook daar was er voor 1421 geen ambachtsvertegenwoordiging.[273]

Een tweede mogelijke verklaring komt in beeld wanneer we focussen op het opvallend fluctuerende aandeel van ridders onder de Antwerpse wethouders. Aangezien de riddertitel door de vorst wordt verleend, is de titel niet alleen een aanwijzing voor adellijke status, maar ook voor de mate waarin de Antwerpse politieke gemeenschap zich in de persoonlijke aandacht van de vorst mocht verheugen. Hierbij lijkt vooral de opeenvolging van betwiste vorsten in het hertogdom Brabant een rol te hebben gespeeld. Zo lijkt de vroege aanwezigheid van ridders en adellijke wethouders in het Antwerpse stadsbestuur en de stijging van dit aantal aan het begin van de vijftiende eeuw vooral een gevolg te zijn geweest van de precaire situatie bij de opvolging van Antoon van Bourgondië als hertog van Bourgondië. In 1406 keerde Antwerpen namelijk terug naar het hertogdom Brabant nadat het sinds 1356 werd

268 Voor meer uitleg zie Hoofdstuk 1 deel 2.
269 Voor meer informatie over de opstanden tijdens de dertiende en veertiende eeuw zie Dumolyn en Haemers, 'Patterns of Urban Rebellion'.
270 Uyttebrouck, *Le gouvernement*, 1:724.
271 Dumolyn e.a., 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500', 271.
272 De Jaegher, 'De politieke elites van Ieper', 50–52, 56.
273 Damen, 'The Knighthood'; Charruadas, 'Urban Elites'; Van Honacker, *Bestuursinstellingen van de stad Brussel*, 224.

Stamboom 2. Stamboom van de Brabantse successie (1355-1430)[274]

geregeerd door Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen. De personele unie tussen het graafschap Vlaanderen en Antwerpen was één van de gevolgen van de Brabantse Successieoorlog (1356-1357) waarbij de drie dochters van hertog Jan III van Brabant en hun respectieve echtgenoten streden om de erfenis van hun vader (Stamboom 2). Uiteindelijk werd de oudste dochter Johanna hertogin van Brabant, terwijl haar jongere zus Margaretha, die met Lodewijk van Male getrouwd was, de heerlijkheden Antwerpen en Mechelen kreeg. [275] Het huwelijk van Johanna met Wenceslas van Luxemburg bleef echter kinderloos en na het overlijden van haar man in 1383 wees Johanna haar neef Filips de Stoute aan als haar opvolger en erfgenaam. Diezelfde Filips de Stoute (†1406) bepaalde in 1401 in een schikking dat zijn tweede zoon, Antoon van Bourgondië, het markgraafschap Antwerpen, het hertogdom Brabant en het hertogdom Limburg zou erven. Vanaf het moment dat Antoon in 1404 werd

274 Stamboom overgenomen en aangevuld uit Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480*, 34.

275 Ook Oosterweel, Wilmarsdonk, Oorderen, Koestalle, Lillo, Berendrecht, Stabroek, Boechout, Zandvliet, Borgvliet, Wilrijk, Berchem, Deurne, Wijnegem, Schilde en Hove kwamen in handen van de graaf van Vlaanderen op dat moment en zouden in 1406 terugkeren naar Brabant. de Nave, 'Antwerpen, stad en land. Deel I', 137.

aangesteld als ruwaard van Brabant, bestuurde hij *de facto* deze gebieden, al bleek dit geen garantie voor een probleemloze erkenning als hertog.[276]

Toen hertogin Johanna in 1406 overleed, was Antoon niet de enige die aanspraak maakte op het Hertogdom Brabant. Ook Ruprecht III van de Paltz, koning van het Heilig Roomse Rijk, en zijn opvolger Sigismund van Luxemburg claimden het hertogdom. Ruprecht stuurde na het overlijden van Johanna brieven naar de Brabantse steden en edelen met het bevel hem als hertog te erkennen. Sigismund dreigde op zijn beurt met militaire actie. Dit zorgde ervoor dat de Staten van Brabant twee weken talmden alvorens ze Antoon erkenden als hun hertog.[277] Mogelijk probeerde Antoon in het kader van deze dreiging extra steun te krijgen van het Antwerpse stadbestuur door enkele trouwe edelen in het Antwerpse stadsbestuur te plaatsen en enkele telgen uit prominente politieke geslachten te vereren met de ridderslag. Het is veelzeggend dat het aantal geridderde wethouders vóór 1401, toen de opvolging werd vastgelegd, met een aandeel van ca. zeven procent gevoelig lager lag dan in de jaren na 1401.

Een dergelijke ridderslag was niet enkel een bedankje voor bewezen diensten. Volgens verschillende historici creëerde dit ook een duurzame relatie tussen diegene die ridderde en diegene die geridderd werd. Ook de status van de man die de ridderslag ontving, werd hoger naarmate de persoon die hem uitvoerde een hogere status had. Het uitdelen van riddertitels aan telgen van politieke geslachten was dus voor de vorst vanuit politiek oogpunt een interessante politieke zet, terwijl het voor de politieke families vooral sociale voordelen bood.[278]

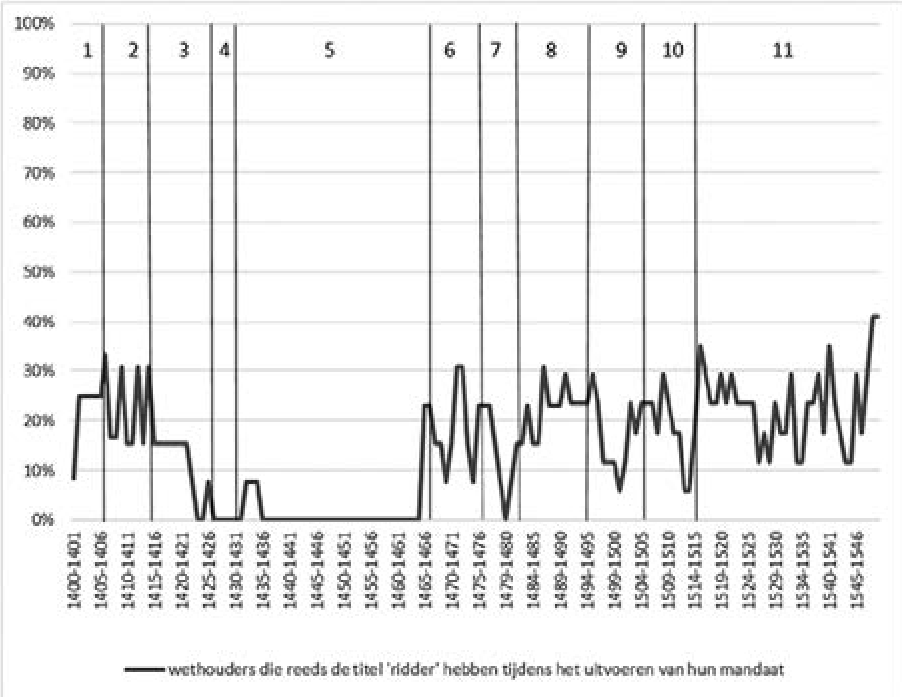
Antoon lijkt niet de enige vorst te zijn geweest die deze techniek heeft toegepast; de fluctuaties in het aantal ridders en in het totale aantal adellijke wethouders in het Antwerpse stadsbestuur lijken parallel te lopen met de politieke spanningen (Figuur 8 en Figuur 9). Ook toen hertog Filips van Sint-Pol in 1430 overleed, waren er meerdere personen die het hertogdom Brabant claimden en opnieuw hadden de Staten van Brabant even tijd nodig – twee maanden in dit geval – om uit te klaren wie nu de titel hertog van Brabant mocht voeren.[279] Vlak na de aanstelling van Filips de Goede als hertog op 5 oktober 1430, zien we weer een toename van het aantal benoemde wethouders met een riddertitel én van het totale aantal wethouders

276 Floris Prims, 'Bij den terugkeer tot Brabant. De Antwerpsche stadsrekeningen van het jaar 1404', in *Antwerpiensia 1934. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis* (Antwerpen: De Vlijt, 1935), 161–68; Robert Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum: Verloren, 2013), 33–38 & 45–47.

277 Om zijn claim verder te versterken, sloot Antoon vervolgens een huwelijk met Elisabeth van Görlitz, dochter van koning Wenceslas en nicht van Sigismund. Stein, 33–38 & 45–47; Prims, *Geschiedenis IV*, 9.

278 Maurice Hugh Keen Keen, *Chivalry* (New Haven: Yale University Press, 1984), 68–69.

279 Voor meer info over de andere pretendenten zie Stein, *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480*, 46–47.

Hertogen van Brabant 1355-1555

1)	1355-1406	Johanna van Brabant x Wenceslas van Luxemburg
2)	1406-1415	Antoon van Bourgondië
3)	1415-1427	Jan IV van Brabant
4)	1427-1430	Filips van Sint-Pol
5)	1430-1467	Filips de Goede
6)	1467-1477	Karel de Stoute
7)	1477-1482	Maria van Bourgondië x Maximiliaan van Oostenrijk
8)	1482-1494	Eerste voogdij van Maximiliaan van Oostenrijk
9)	1494-1506	Filips de Schone
10)	1506-1515	Tweede voogdij van Maximiliaan van Oostenrijk
11)	1515-1555	Keizer Karel

Figuur 9. Aandeel ridders in het Antwerpse stadsbestuur, 1400-1549, onderverdeeld in de regeerperiodes van de verschillende hertogen

met een adellijke achtergrond, zij het beperkter dan bij de machtsovername van Antoon van Bourgondië. Het aantal ridders en andere edelen in het Antwerpse stadsbestuur lijkt in tijden van politieke spanning dus te stijgen. Mogelijk is het zo dat enkele wethouders zijn beloond voor hun steun aan de hertog.

Het scenario zou zich vanaf de jaren 1460 herhalen. Dit wordt vooral duidelijk bij de overgang van de regering van Filips de Goede naar die van Karel de Stoute. Bij de machtsovername van Karel de Stoute, *de facto* in 1465, stijgt het aantal adellijke wethouders spectaculair. Hier zijn meerdere verklaringen voor. Ten eerste werd de regeerperiode van Karel de Stoute gekenmerkt door een aaneenschakeling van militaire campagnes. Terwijl zijn vader, Filips de Goede, vooral via de diplomatieke weg gebiedsuitbreiding realiseerde, deed Karel de Stoute dit vooral *manu militari.*[280] Deze militaire campagnes waren erg duur en Karel had dus nood aan geld dat hij van de steden hoopte te krijgen via beden. Deze beden zorgden op hun beurt voor een stijgende belastingdruk en toenemende sociale spanningen in diezelfde steden.[281] Ten tweede was er bij de officiële machtsovername van Karel de Stoute in 1467, na het overlijden van zijn vader, nog een andere pretendent voor de functie van hertog van Brabant: Jan van Nevers. Terwijl de edelen Karel bleven steunen, zagen de steden Jan van Nevers als een geschiktere en vooral minder autocratische kandidaat.[282] Genoeg redenen dus voor Karel om in de steden loyale edelen op sleutelposities te plaatsen of telgen van de politieke elite te paaien met riddertitels. Ten derde boden de vele militaire campagnes ook kansen voor adellijke families om zich op het slagveld te onderscheiden en zo een riddertitel te pakken te krijgen.[283] Zo was bijvoorbeeld Jan van Immerseele, vader van Willem van Immerseele (nr. 75), militair erg actief. In het leger van Karel de Stoute was hij onder meer kapitein bij de verdediging van Saint-Ghislain en leidde hij in 1470 tijdens de campagne tegen Lodewijk XI in Frankrijk de troepen van Lier.[284] Ook in de zestiende eeuw boden militaire campagnes nog steeds perspectief op eer, glorie en een riddertitel. De vader van Alvaro d'Almaras werd op zijn beurt tot ridder geslagen nadat hij had deelgenomen aan de Slag bij Tunis (1535).[285] De relatie met de hertog lijkt dus een belangrijke dynamiek te zijn geweest die een rol heeft gespeeld in de (vroege) veredeling van het Antwerpse stadsbestuur.

Deze vaststelling sluit sterk aan bij de derde onderliggende dynamiek die het aantal edelen in het Antwerpse stadsbestuur lijkt te beïnvloeden. Er lijkt namelijk een soort alliantie te hebben bestaan tussen het Antwerpse stadsbestuur en de Brabantse hertog. Deze alliantie lijkt al vroeg gesmeed te zijn, maar werd steeds

280 Stein, 50–53.
281 Prims, *Geschiedenis IV*, 98–112.
282 Prims, 100.
283 Tot het midden van de zestiende eeuw bleef ridderschap sterk verbonden met militaire activiteit. Pas nadien werden steeds meer ambtenaren van de vorst geridderd. Pas vanaf het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw werd de veredeling via adelsbrieven een algemeen gebruik in de Nederlanden dankzij de zogenaamde 'adelsedicten' van 1595 en 1616. Voor meer informatie over deze evolutie zie Paul Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen* (Brussel: Dexia Bank, 1998), 155–67.
284 De Raadt, 'Itegem et ses seigneurs', 160.
285 Verheyden, 'De glasramen'.

belangrijker naarmate Antwerpen een politiek en economisch zwaargewicht werd onder de Nederlandse steden. De eerste tekenen hiervan zijn terug te vinden rond de jaren 1470-1480, maar vooral vanaf 1520, toen Antwerpen uitgroeide tot de grootste stad van de Nederlanden en de belangrijkste kapitaalmarkt voor de Habsburgers, kreeg het veel aandacht van zijn vorst.[286]

Een goede relatie tussen de stad en de hertog was dan ook voor beide interessant.[287] De stad was afhankelijk van de hertog voor de vrijstelling van tollen en de nodige bescherming van handelaars tijdens de jaarmarkten. Omgekeerd was de hertog hoe langer hoe meer afhankelijk van de Antwerpse markt om zijn leger te bevoorraden en aan inkomsten en leningen te geraken.[288] Bovendien had de hertog vóór 1477 ook veel vrijheid in wie hij tot schepen van de stad benoemde. Hij lijkt deze macht ook wel gebruikt te hebben om kandidaten te selecteren die hij vertrouwde. Het is veelzeggend dat de meeste van de families die aan het begin van de vijftiende eeuw in het Antwerpse stadsbestuur zetelen, in de dertiende en veertiende eeuw hun intrede maakten in de Antwerpse politiek, juist op het moment dat de Brabantse hertogen hun greep op dat stadsbestuur vergrootten. Het gaat onder meer over de families Zymaer, Van den Werve, Van Wyneghem, Van der Dilft en Bode. Het zijn ook deze families die van de hertog toestemming krijgen om een huis te bouwen in de Burcht van Antwerpen, die op dat moment zijn privé-eigendom was.[289] De hertog gaf het stadsbestuur ook veel macht over de stadsadministratie en de Antwerpse ambachtsgilden (cfr. Hoofdstuk 1). Omgekeerd steunde het Antwerpse stadsbestuur de hertog tijdens het oproer in 1302.[290]

De alliantie tussen het stadsbestuur en de hertog komt het sterkst tot uiting tijdens het eerste voogdijschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494). Het is opvallend dat Maximiliaan de ambachtsgilden in 1486 terug uitsluit van het stadsbestuur, maar de hervorming van het kiessysteem uit 1477 wel intact laat. Terwijl Maximiliaan alle hervormingen uit 1477 probeerde terug te draaien,[291] liet hij deze hervorming ongemoeid, een hervorming die zijn keuzevrijheid bij het aanstellen van een nieuwe schepenbank in Antwerpen beperkte tot een lijst met kandidaten die voor de helft was opgesteld door het zittende stadsbestuur en voor de helft door de wijkmeesters.

286 Volgens Soly was Antwerpen een heel belangrijke stad binnen de Nederlanden voor Karel V, zowel op politiek-militair als op economisch vlak. Soly, *Capital at Work*, 24.

287 Wells, 'Antwerp and the Government', 36–45.

288 Soly, *Capital at Work*, 69 & 82; Michael Limberger, '"The Greatest Marketplace in the World" : The Role of Antwerp in the Economic and Financial Network of the Habsburg Empire', in *Les Villes Des Habsbourg Du Xve Au Xixe Siècle : Communication, Art et Pouvoir Dans Les Réseaux Urbains*, onder redactie van Ludolf Pelizaeus (Reims: ÉPURE, 2021), 56.

289 Lampo, *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*, 39–40.

290 Lampo, 57–58.

291 Boone en Brand, 'De ondermijning'.

Misschien vertrouwde Maximiliaan het Antwerpse stadsbestuur voldoende of wilde hij hen niet tegen zich in het harnas jagen. Wat de reden ook was, door Maximiliaan in 1488, zijn *annus horribilis*, militair te steunen, bewees het Antwerpse stadsbestuur al snel dat het loyaal aan hem bleef. Nadat Gent en vervolgens Brugge al tegen zijn regentschap in opstand waren gekomen, sloten in 1488 ook Brussel, Leuven, Zoutleeuw, Tienen en Aarschot zich aan bij dit verzet. Net als Mechelen bleef Antwerpen wel trouw aan de vorst. Antwerpen bracht in oktober 1488 een leger van 180 ruiters en 670 voetknechten op de been, dat in januari 1489 werd uitgebreid tot 400 ruiters en 1.000 voetknechten. Dit leger werd gefinancierd uit de stadskas en bestond grotendeels uit huurlingen, al namen ook enkele telgen uit de politieke elite deel. Zo waren onder meer telgen uit de familie Van Berchem, Van Haveskerke al. Butoer, Drake, Van Liere, Van Ranst, Van den Wyngaerde en Van Immerseele betrokken bij dit Antwerpse stadsleger.[292] Uit dit voorbeeld blijkt niet alleen de trouw van deze families aan hun vorst, maar ook dat zij als grote leenhouders of heren van heerlijkheden (cfr. Supra) niet terugdeinsden voor de gebruikelijke militaire verwachtingen die gekoppeld waren aan dergelijk bezit en een adellijke status.

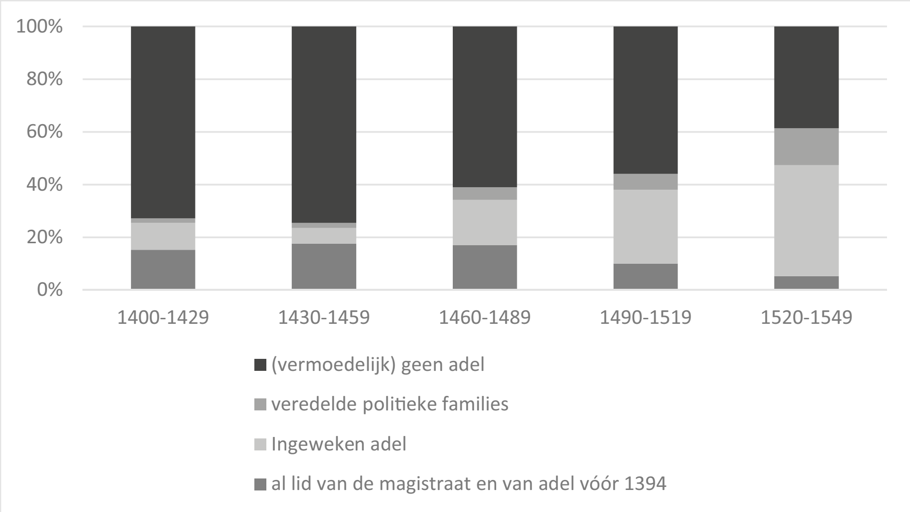
Opnieuw zien we dat juist deze periode van politieke spanningen samenvalt met een stijging in het aantal geridderde en adellijke wethouders in het Antwerpse stadsbestuur (Tabel 26 en Figuur 9), al zal dit vooral veroorzaakt zijn door het uitdelen van riddertitels aan telgen uit de gevestigde geslachten, aangezien de keuzevrijheid van de hertog in het benoemen van de schepenen sinds 1477 drastisch was ingeperkt.

Een laatste dynamiek die het aantal edelen in het Antwerpse stadsbestuur mee vorm heeft gegeven, en dan vooral tijdens de late vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw, is de economische groei van de stad. Dit wordt vooral duidelijk wanneer de evolutie in het profiel van de adellijke wethouders mee in rekening wordt genomen.

Tabel 26. Profiel van de families actief in het stadsbestuur van Antwerpen per 30 jaar (exclusief de wethouder-ambachtslieden), 1400-1549

	Al lid van de magistraat en van adel vóór 1394	Ingeweken adel	Veredelde politieke families	(Vermoedelijk) geen adel	Totaal
1400-1429	9 (15%)	6 (10%)	1 (2%)	43 (73%)	**59 (100%)**
1430-1459	9 (18%)	3 (6%)	1 (2%)	38 (75%)	**51 (100%)**
1460-1489	7 (17%)	7 (17%)	2 (5%)	25 (61%)	**41 (100%)**
1490-1519	5 (10%)	14 (28%)	3 (6%)	28 (56%)	**50 (100%)**
1520-1549	3 (5%)	24 (42%)	9 (16%)	21 (37%)	**57 (100%)**

292 Buylaert, Van Camp, en Verwerft, ‘Urban Militias’.

Figuur 10. Profiel van de families actief in het stadsbestuur van Antwerpen per 30 jaar (exclusief de wethouder-ambachtslieden), 1400-1549

Zoals blijkt uit Tabel 26 en Figuur 10, neemt parallel met de economische groei van de stad ook het aantal ingestroomde adellijke families en het aantal veredelde gevestigde geslachten toe. De instroom van nieuwe adellijke families is in de onderzoeksperiode het grootst tussen 1520 en 1549. Niet minder dan dertien adellijke families verschijnen dan voor het eerst in de Antwerpse magistraat. Onder hen bevond zich onder meer ridder Godevaert van Encrevoort (nr. 39), heer van Ranst. Godevaert heette oorspronkelijk Michielsen, maar hij koos ervoor om de familienaam en het wapen van zijn adellijke moeder over te nemen die de zus en erfgename van de bisschop van Utrecht was. In 1548 trad hij toe tot het Antwerpse stadsbestuur.[293]

De economische groei van Antwerpen lijkt dus naast handelaars en ambachtslieden ook edelen te hebben aangetrokken. Dat edelen niet vies waren van handel bleek al uit Hoofdstuk 2. Daarnaast waren edelen ook afhankelijk van de stad voor hun materiële cultuur. De vele luxeproducten die ze nodig hadden om hun adellijke levensstijl, het zogenaamde *'vivre noblement'*, te kunnen aanhouden, werden in de steden geproduceerd en verkocht.[294] Antwerpen zal als handelsmetropool ongetwijfeld een groot aanbod aan luxegoederen hebben gekend. Deze goederen werden echter niet enkel door de ingeweken adellijke families geconsumeerd. De commerciële bloei van Antwerpen zorgde immers ook voor een context waarbinnen stedelijke elites zich een adellijke status en de daarmee samenhangende dure levensstijl konden aanmeten.

293 SAA, PK 3272; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 94 & 182.
294 Buylaert, *Eeuwen van Ambitie*, 451.

Van de negen veredelde gevestigde politieke families lijken niet minder dan zeven hun adellijke transformatie door te maken tussen 1490 en 1549, waarvan opnieuw de meerderheid tussen 1520 en 1549. Zo was Jonker Joos Hoon (nr. 72), die tussen 1513 en 1520 actief was in de Antwerpse schepenbank, volgens de bronnen de eerste van zijn geslacht met een adellijke titel.[295] De bloei van Antwerpen trok dus zowel nieuwe adellijke geslachten aan als dat het gevestigde politieke geslachten de economische context bood om te veredelen. Zo slaagden sommigen erin om een heerlijkheid te kopen, terwijl anderen die erfden (cfr. Supra), kennelijk nadat de politieke geslachten door de Brabantse plattelandsadel als huwelijkspartner aanvaard waren.

Naast economische groei ging de transformatie van Antwerpen in een handelsmetropool ook hand-in-hand met een toenemende politieke macht. Een zetel in de Antwerpse magistraat was bijgevolg voor adellijke families interessanter dan één in bijvoorbeeld Bergen op Zoom (cfr. Supra) of Brugge. Die laatste stad kende in de zestiende eeuw economische stagnatie en dit lijkt ook zijn weerslag te hebben gehad op haar aantrekkingskracht voor edelen, zoals blijkt uit het lage aantal edelen in haar schepenbank: in 1550 ca. 25 procent.[296] Ook in Ieper was er na 1425, toen de stad ook economisch in verval raakte, een terugloop in het aantal adellijke stadsbestuurders.[297] Frederik Buylaert heeft in zijn onderzoek naar de Vlaamse adel al kunnen aantonen dat hoewel in alle grote Vlaamse steden van meer dan pakweg 5.000 inwoners het aandeel edelen toenam, het vooral in de grootste en invloedrijkste steden was dat dit fenomeen zich manifesteerde.[298] Antwerpen vormt een extreem voorbeeld van deze trend binnen de Nederlanden.

Antwerpen lijkt vooral een grote aantrekkingskracht te hebben gehad op een aantal verarmde adellijke geslachten dat een zetel in de magistraat als een soort sociaal vangnet gebruikte. De familie Van der Dilft is hier een mooie illustratie van. Deze familie behoorde in de veertiende eeuw tot de Antwerpse politieke elite, maar ze verliet de Antwerpse politiek toen ze doordrong tot de Brabantse adel. Tegen het einde van de vijftiende eeuw duikt de familie echter terug op in de Antwerpse schepenbank. De familie Van der Dilft zat op dat moment financieel in zodanig slechte papieren, dat ze verplicht was haar belangrijkste heerlijkheid, Borgvliet, te verkopen.[299] Ook de familie Brant maakte pas haar intrede in de Antwerpse politiek toen haar adellijke status tanende was. De familie verarmde namelijk door de opdeling van haar goederen onder de verschillende zonen.[300] Andere adellijke schepenen behoorden dan weer tot minder prestigieuze zijtakken. De voornoemde

295 Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 191.
296 Buylaert, Baguet, en Everaert, 'Returning Urban Political Elites'.
297 De Jaegher, 'De politieke elites van Ieper', 62.
298 Buylaert, 'Lordship', 46.
299 De Win, 'De adel', 1979, 322.
300 De Win, 271.

Peter van Brimeu (nr. 353) behoorde tot een bastaardtak van de Bourgondische familie Van Brimeu.[301] Gielis (nr. 342) en Jan (nr. 354) van Haveskerke al. Butoer behoorden op hun beurt tot een Brabantse zijtak van een Vlaams adellijk geslacht.[302] Naast het vrijwaren van status door het uitoefenen van macht, konden posities in het Antwerpse stadsbestuur ook financieel voordeel opleveren, zeker in een economische groeistad als Antwerpen (cfr. Hoofdstuk 1 en 3).

Samengevat raakte het Antwerpse stadsbestuur doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw in toenemende mate bevolkt door edellieden. Deze groep bestond zowel uit ingestroomde adellijke families als, in mindere mate, uit gevestigde politieke families die veredelden. De vroege en grote aanwezigheid van edellieden vóór 1477 lijkt vooral een gevolg te zijn geweest van de afwezigheid van ambachtslieden in de magistraat, de opvolgingskwesties rond het hertogdom Brabant en de daarmee samenhangende speciale relatie tussen de vorst en de stad. Tegen het einde van de vijftiende eeuw heeft de vorst echter minder vat op de vorming van het Antwerpse stadsbestuur en lijkt de spectaculaire economische groei en het daarmee samenhangende politieke en financiële gewicht van de stad een belangrijke impact te hebben gehad op het aandeel edelen.

Deze vroege en grote adellijke aanwezigheid in de Antwerpse magistraat doet wel de vraag rijzen naar de identiteit van deze groep. Is hier sprake van een aparte elite binnen de politieke elite? Vormden de adellijke wethouders een apart sociaal circuit of mengden zij zich met hun niet-adellijke ambtgenoten? Uit de vererving van heerlijkheden lijken onderlinge huwelijken wel te zijn voorgekomen, maar opnieuw (cfr. Hoofdstuk 2) is een analyse van de achtergrond van de huwelijkspartners van de wethouders een interessante proxy om deze vraag grondig te kunnen beantwoorden (Tabel 27).[303]

Uit deze analyse blijkt dat adellijke wethouders ook met niet-adellijke vrouwen trouwden, al dan niet uit een gevestigde politieke familie, en omgekeerd trouwden ook wethouders zonder adellijke status geregeld met adellijke huwelijkspartners. In totaal trouwden de adellijke wethouders in ongeveer de helft van de gevallen met een vrouw die ook een adellijke status genoot. Dit resultaat ligt in lijn met eerder onderzoek. Uit het onderzoek van Jelten Baguet bleek namelijk ook dat ongeveer de helft van de adellijke schepenen in Gent met een adellijke partner trouwde, terwijl de andere helft buiten de adel trouwde.[304] Ditzelfde patroon trof ook Frederik Buylaert aan bij de lage adel in Vlaanderen. Enkel de hoge adel had daar

301 De Win, 275.
302 Buylaert, *Repertorium*, 339.
303 Van de 258 gekende huwelijken, was de sociale status van de huwelijkspartner in 255 gevallen duidelijk.
304 Baguet, 'De heren van Gent', 116.

Tabel 27. Sociale status van de huwelijkspartners van de wethouders (op basis van de gekende eerste huwelijken), 1400-1549

	Status huwelijkspartner				
	Gevestigde politieke elite & adel	**Gevestigde politieke elite (geen adel)**	**Niet politiek actief & wel adel**	**Niet politiek actief (geen adel)**	**Totaal**
Gevestigde politieke elite & adel	31 (12%)	19 (7%)	18 (7%)	29 (11%)	**97 (38%)**
Homo novus & adel	15 (6%)	1 (0%)	4 (2%)	12 (5%)	**32 (13%)**
Gevestigde politieke elite (geen adel)	16 (6%)	26 (10%)	9 (4%)	21 (8%)	**72 (28%)**
Homo novus (geen adel)	11 (4%)	11 (4%)	3 (1%)	29 (11%)	**54 (21%)**
Totaal	**73 (29%)**	**57 (22%)**	**34 (13%)**	**91 (36%)**	**255 (100%)**

de gewoonte om bijna uitsluitend binnen het eigen adellijke milieu te huwen.[305] De adellijke wethouders in Antwerpen vormden dus zeker geen apart sociaal circuit.

Toch valt het op dat adellijke *homines novi* eerder met adellijke gevestigde geslachten huwden dan met gevestigde geslachten zonder adellijke status. Ridder Aert Brant (nr. 12) was bijvoorbeeld getrouwd met Clara, telg van de adellijke politieke familie Van Liere. Ridder Peter van Brimeu (nr. 353) was met Wilhemien van der Moelen gehuwd, ook een telg van een adellijke politieke familie.[306] Enkel *homo novus* Cornelis van der Noot (nr. 305) huwde met een niet-adellijke partner, Katline Drake.[307] De familie Drake behoorde op dat moment nog niet tot de Brabantse adel, maar was wel aan haar sociale opmars bezig. Een huwelijk met een adellijke familie zoals de familie Van der Noot zal hun opname in de adel zeker hebben bevorderd. Gevestigde politieke families die van adel waren, trouwden ook opvallend vaker met andere gevestigde politieke families die van adel waren, dan met gevestigde politieke families die niet van een dergelijke hoge status konden genieten.

Mogelijk had deze voorkeur voor gevestigde politieke families met een adellijke status te maken met het feit dat niet minder dan acht van de negen leidende politieke dynastieën in de Antwerpse magistraat (cfr. Hoofdstuk 2) van adel waren of veredelden doorheen de vijftiende eeuw. Het gaat meer bepaald om de families Van den Werve, Van Berchem, Drake, Van Halmale, Van der Elst, Van Ranst, van Immerseele en Van Liere. Met uitzondering van de laatste familie waren al deze

305 Frederik Buylaert, *Lordship, Nobility, and Chivalry in Flanders, England, and France (1300-1600)*, forthcoming, hfdst. 8.
306 SAA, PK 3272; Wouters, 'Tussen verwantschap en vermogen', 174–75.
307 Wouters, 197.

families ook doorheen de volledige onderzoeksperiode actief in de Antwerpse magistraat en dus erg invloedrijk. Voor adellijke families die wilden deelnemen aan de Antwerpse politiek waren zij dus de perfecte huwelijkspartners, zowel vanwege hun politieke netwerk als vanwege hun adellijke status. Zoals uit Hoofdstuk 2 al bleek was een huwelijk met een gevestigde politieke familie de makkelijkste manier om in het Antwerpse stadsbestuur binnen te geraken. Omgekeerd konden de gevestigde politieke geslachten via huwelijken met externe adellijke families opschuiven op de maatschappelijke ladder of hun eigen adellijke status bevestigen. Bovendien betekenden huwelijken tussen gevestigde politieke geslachten en externe adellijke families, al dan niet met politieke ambities, een uitbreiding van de sociale en politieke netwerken voor beiden. Het lijkt er dus op dat zich binnen de politieke elite een soort adellijke toplaag bevond die evenwel niet volledig apart opereerde, maar wel veel politieke macht en sociale prestige in zich kon verenigen. Hieruit blijkt bovendien dat de sociale energie van de Antwerpse politieke elite grotendeels, maar niet uitsluitend, naar assimilatie met de adellijke plattelandselite ging.

Conclusie

Antwerpen had een duidelijk herkenbare politieke elite die via huwelijken sterk onderling verknoopt was, zoals reeds bleek uit Hoofdstuk 2. De sociale identiteit van deze elite beperkte zich echter niet tot het wethoudersmilieu. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat minstens voor een toplaag van de Antwerpse politieke elite het sociale en materiële ijkpunt niet in de stad lag, maar daarbuiten, op het Brabantse platteland, en dat zij ook deel uitmaakten van de plattelandselite, de adel. Net zoals voor vele andere steden is vastgesteld, was het zo dat inwoners van Antwerpen in de loop van de late middeleeuwen steeds intensiever investeerden in de aankoop van landbouwgrond in het hinterland van de stad. Naast landbouwgronden en bossen verwierven zij ook vele heerlijkheden en kastelen. Terwijl bij de landbouwgronden economische motieven primeerden, lagen bij de heerlijkheden en de kastelen vooral sociale drijfveren ten grondslag. In het hertogdom Brabant was, net zoals in het graafschap Vlaanderen, het bezitten van een heerlijkheid op het platteland één van de belangrijkste criteria om een adellijke status te kunnen verwerven.

Antwerpen vormt het meest extreem gekende voorbeeld in de Nederlanden wat betreft adel in het stadsbestuur. Al rond 1400 lag het aandeel adellijke stadsbestuurders hier hoger dan elders. Dit werd vermoedelijk veroorzaakt door de combinatie van een late bloei van de stad, zwakke ambachten en de Brabantse successiecrisis. Doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw zal het adellijke segment nog verder stijgen naar ca. 70 procent van de Antwerpse wethouders. Parallel met deze stijging nam doorheen de vijftiende en de zestiende eeuw ook

de politieke actieradius toe waarbinnen de Antwerpse politieke elite actief was. Naarmate het hertogdom opging in steeds grotere rijken, namen de Antwerpse politieke families ook steeds vaker hogere functies in zoals die van schout, zowel in Antwerpen zelf als in andere Brabantse regio's en steden, of waren ze in meerdere stadsbesturen tegelijkertijd actief. Tegelijk is het opvallend dat ze zowel op het vlak van investeringen in ruraal vastgoed als in het uitoefenen van hogere politieke functies, bijna uitsluitend actief waren binnen het hertogdom Brabant, waarbij ze Vlaanderen grotendeels links lieten liggen. De halve eeuw personele unie met het graafschap Vlaanderen in de veertiende eeuw heeft geen blijvende impact gehad op hun economische of politieke actieradius. Deze families wilden of konden ook niet doorstromen naar het centrale bestuursniveau van de Bourgondisch-Habsburgse personele unie, kennelijk vertrouwend op de goede verstandhouding die was opgezet tijdens de tumultueuze regentschappen van Maximiliaan van Oostenrijk. De toplaag van de Antwerpse politieke elite raakte doorheen de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw steeds meer vervlochten met de Brabantse adel en begon zo deel uit te maken van een Brabantse elite.

Algemeen besluit

Dit boek is opgezet als een sociale studie van de politieke elite van Antwerpen tussen 1400 en 1549. Terwijl de stad Antwerpen doorheen deze periode transformeerde van een middelgrote Brabantse stad tot de belangrijkste handelsmetropool ten noorden van de Alpen, stonden de schepenen en burgemeesters van de stad in voor het beleid. Op dat beleid en de besluitvorming die daaraan voorafging focust dit boek niet, aangezien er niet voldoende bronnen zijn die ons hierover informeren. Verschillende historici hebben hierover wel gespeculeerd en hun onderzoek suggereert dat er een, in de bronnen onzichtbare, dialoog moet zijn geweest tussen het Antwerpse stadsbestuur, de ambachten, de handelaars en het hof. Uit mijn onderzoek is gebleken dat het stadsbestuur vooral deze laatste twee groepen niet voor de borst wilde stoten, aangezien de stad haar welvaart hoofdzakelijk aan hen te danken had. De ambachten konden in Antwerpen, in tegenstelling tot die in veel andere grote Zuid-Nederlandse steden, geen officiële vertegenwoordiging in het bestuurscollege afdwingen en minder hun stempel drukken op het beleid, al zullen ook hun verzuchtingen gehoord zijn door de Antwerpse wethouders. Die wethouders, bestaande uit een schepenbank en twee burgemeesters, vormden gezamenlijk dan ook de centrale speler die de belangen van deze verschillende groepen moest afwegen. De achtergrond, de sociale identiteiten en de samenhang tussen deze individuen vormen het centrale thema van dit werk.

Een eerste vaststelling is dat de samenstelling van het stadsbestuur van Antwerpen minder sterk afwijkt van die van de andere pre-industriële gateway-steden dan tot nu toe werd aangenomen. Ook in Antwerpen was er een trend waarbij een groeiend aantal handelaars toetrad tot het stadsbestuur naarmate de stad economische opgang maakte. Deze influx was alleen veel beperkter en kwam later op gang door een combinatie van factoren. Zo was er een aantal formele eisen waaraan kandidaat-wethouders dienden te voldoen om tot het stadsbestuur te kunnen toetreden. Zo moesten mannen onder meer over het poorterschap van de stad beschikken en in Brabant geboren zijn. De Antwerpse handelsgemeenschap bestond aan het einde van de vijftiende en tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw echter voornamelijk uit buitenlandse kooplieden. Het duurde dus minstens één generatie alvorens deze buitenlandse handelaars, indien ze zich er vestigden, tot de schepenbank konden toetreden. Tegelijk kwam de lokale Antwerpse handelsgemeenschap pas tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw tot volle wasdom. Vanaf ca. 1550 was er daardoor ook in Antwerpen een toename van het aantal handelaars in het stadsbestuur merkbaar, maar deze trend werd vroegtijdig onderbroken door de Beeldenstorm en de Nederlandse Opstand, die een einde maakten aan de commerciële hegemonie van Antwerpen.

Aangezien er vóór 1550 weinig handelaars in het Antwerpse stadsbestuur zaten, blijft de vraag wie de stad in deze periode dan wel bestuurden en of zij samen een 'patriciaat' vormden, zoals traditioneel wordt aangenomen in de omvangrijke historiografie over de steden van de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Uit dit onderzoek is gebleken dat de wethouders van Antwerpen een sterk verweven groep vormden met veel endogamie. Voor de toenmalige Antwerpenaren moet het een duidelijk herkenbaar milieu zijn geweest. Het ging om een groep die doorheen de onderzochte 150 jaar steeds uit een vijftigtal families bestond, waarvan tenminste een deel bestond uit duurzaam invloedrijke dynastieën met ongetwijfeld klinkende namen, getuige ook het feit dat sommige van de meest invloedrijke families hun geslachtsnaam leenden aan een straat of een stadspaleis. In Antwerpen werd de politieke elite doorheen de bestudeerde periode niet in absolute, maar wel in relatieve zin een steeds exclusievere groep binnen de stedelijke gemeenschap. Terwijl het aantal families waaruit deze groep gerekruteerd werd stabiel bleef, vertienvoudigde het inwonersaantal van de stad namelijk. Relatief gezien kreeg het bestuursmilieu naarmate de tijd verstreek dus een meer oligarchisch karakter. Daarnaast was deze groep niet alleen stabiel in aantal, maar ook steeds onder te verdelen in een kern en een periferie. De periferie bestond uit losse individuen en kleinere families die met een paar posten in het stadsbestuur tevreden moesten zijn, terwijl de kern was opgebouwd uit ware politieke dynastieën die vaak erg lang aan de macht bleven, al fluctueerde ook hun invloed doorheen de tijd. Op basis van deze onderzoeksresultaten lijkt de Antwerpse politieke elite dus een soort 'patriciaat' te hebben gevormd in de zin dat het een herkenbaar milieu was.

Toch is deze term niet geschikt om de politieke elite van de stad te omschrijven, aangezien de connotatie met stabiliteit en duurzame machtsconcentratie meer verbergt dan onthult. Naast de stabiliteit in het aantal families en in de interne machtsbalans van de politieke elite werd deze groep namelijk ook gekenmerkt door een sterke vernieuwing. Onder invloed van migratie, het uitsterven van families in mannelijke lijn, wisselende familiefortuinen en politieke conflicten vernieuwde de politieke elite in Antwerpen in een relatief snel tempo. Voor tijdgenoten was deze vernieuwing waarschijnlijk wel minder zichtbaar, aangezien nieuwkomers maar druppelsgewijs binnenkwamen en de gevestigde politieke elite veel controle had op wie zich bij haar rangen voegde. Bovendien rekruteerden de zittende wethouders nieuwkomers met een gelijkaardig socio-economisch profiel.

Ook dat socio-economisch profiel is opnieuw complexer dan termen zoals 'patriciaat' en 'oligarchie' doen vermoeden. Op economisch vlak bevatte de politieke elite van Antwerpen een handvol families die vanuit de ambachtswereld waren opgeklommen tot de poorterij, enkele families die zich met handel bezighielden en vooral een grote groep wiens vermogen hoofdzakelijk moet zijn opgebouwd uit grondbezit en renten. Er is in Antwerpen evenwel geen sprake van duurzame

ruimtelijke bezitsconcentraties die als basis fungeerden voor politieke macht, zoals wel het geval was in de meeste Noord- en Centraal-Italiaanse steden. Het was zeker zo dat de Antwerpse politieke elite van oudsher haar stempel drukte op de stedelijke ruimte. Aanvankelijk gebeurde dat door de beheersing van het oude stadshart, maar naarmate ze vaker uitgekocht werden door de rijkste handelaren van de stad, verschoof het accent naar de imposante stadspaleizen die in uiteenlopende delen van de stad werden opgetrokken. Desondanks gingen de bestuurders en hun families op een nadrukkelijk economische manier om met hun stedelijk vastgoed en speelden ze in op de opportuniteiten die de oververhitte Antwerpse vastgoedmarkt bood. Daarnaast waren de wethouders en hun families ook erg aanwezig op de vastgoedmarkt in het rurale Brabantse hinterland van de stad, waar ze stukken landbouwgrond en bossen kochten en verpachtten.

Maar naast deze wellicht primair economisch gemotiveerde investeringen, was de Antwerpse politieke elite ook om sociale redenen geïnteresseerd in het Brabantse ommeland van Antwerpen. Ze verwierven namelijk ook heerlijkheden en kastelen op dat platteland. In tegenstelling tot vele Noord-Italiaanse steden zoals Venetië, waar participatie in het stadsbestuur op zich al voldoende was om adeldom te claimen, was dit in de Nederlanden niet het geval. Hier vergde adeldom nog steeds het meer conventionele criterium, namelijk het bezit van een heerlijkheid. In tegenstelling tot stadsgronden waren die heerlijkheden ook feodale goederen die intact konden worden overgedragen aan de oudste zoon met uitsluiting van jongere zonen en dochters. Waar de grote families met regelmaat hun stadswoningen of stukken landbouwgrond verkochten, was de verkoop van het feodale domein waar de familie haar adeldom aan ontleende iets wat zij te allen prijze probeerden te vermijden.

Laatmiddeleeuws Antwerpen blijkt dan ook binnen de gehele Nederlanden het meest extreme gekende voorbeeld wat betreft het aandeel van de adel in het stadsbestuur. Al vanaf het begin van de vijftiende eeuw was tussen één derde en de helft van de Antwerpse wethouders van adel. Het ontbreken van ambachten in het stadsbestuur en de Brabantse opvolgingsperikelen liggen vermoedelijk aan de oorsprong van dit vroege en hoge aandeel edelen in het stadsbestuur. Door het ontbreken van ambachtslieden in het stadsbestuur waren er namelijk meer zetels beschikbaar voor mannen uit de poorterij met een adellijk profiel. Tegelijk kregen verschillende politieke families een riddertitel van de hertog in ruil voor hun steun bij zijn aanstelling. Doorheen de vijftiende en de zestiende eeuw steeg het aandeel van edelen nog verder tot ongeveer driekwart van de wethouders. Het merendeel van de adellijke wethouders kwam echter voort uit bestaande adellijke families die naar Antwerpen trokken. Het groeiende economische en politieke belang van de stad had dus niet enkel een aanzuigeffect op handelaars en ambachtslieden, maar ook op de adel. Dit opende dan weer perspectieven voor de meest prominente burgerfamilies

van de stad, die nu een kans kregen om netwerken met adellijke families uit te bouwen en zelf te veredelen. Deze stijging werd dus ook deels veroorzaakt door de veredeling van gevestigde politieke geslachten, die deze status verkregen als dank voor hun steun aan de vorst en via huwelijken met adellijke families.

De Antwerpse politieke elite is dus geen patriciaat dat zichzelf uitsluitend ijkte op een zetel in het stadsbestuur. Dat stadsbestuur zorgde wel voor een zeker groepsgevoel en voor een politiek netwerk, maar daarnaast hadden de verschillende politieke families ook hun eigen prioriteiten. De status van een groot deel van de politieke elite, vooral de kleinere, perifere families, werd wel bepaald door de functies die ze konden bekleden binnen de stedelijke gemeenschap. Een kleine groep combineerde dit met handelsactiviteiten, terwijl andere families leefden als niet-adellijke renteniers. De politieke dynastieën van Antwerpen, de kern van de politieke elite, die door hun controle over de instroom van nieuw bloed en onderlinge huwelijken de lijm vormden die alle families verbond, oversteeg dit stedelijk niveau echter. Hun status en prestige was in toenemende mate gerelateerd aan het regionale niveau en aan haar verwevenheid met het Brabantse platteland en zijn elite, de adel. De Antwerpse politieke elite hing dus wel samen, maar was tegelijk sociaal gezien een complexe en wijdvertakte groep. Ze had voldoende tentakels om voeling te houden met de verschillende leidende groepen in de samenleving – de ambachten, de handelaars, de regionale adel en de vorst – en wat hen bezighield. Samen met de effectieve repressie van de politieke verzuchtingen van de ambachtselite volstond dat kennelijk om de Antwerpse politieke elite een structurele stabiliteit te verlenen die pas verstoord werd door de Nederlandse Opstand.

Begeleidende informatie

Data

De Paasstijl, waarbij het nieuwe jaar op Pasen begon, werd in Antwerpen gebruikt tot in het jaar 1576. Alle data in dit werk zijn omgezet naar de Nieuwjaarsstijl, waarbij het nieuwe jaar op 1 januari start.

Plaatsnamen

In de mate van het mogelijke werden de zestiende-eeuwse Antwerpse straat- en plaatsnamen omgezet naar de huidige benamingen.[1]

Persoonsnamen

Zowel de familie- als voornamen van de onderzoekspopulatie kennen vaak meerdere schrijfwijzen. Zo wordt de naam ‘Catharina’ in de bronnen vaak vervormd tot de roepnaam ‘Katelijne’. Hetzelfde geldt voor ‘Elisabeth’ en ‘Lysbeth’. In dit werk wordt telkens voor elk individu één en dezelfde schrijfwijze van zijn/haar naam aangehouden. Courante alternatieve spellingen van familienamen zijn opgenomen in het overzicht van de prosopografische data in bijlage. Aangezien homoniemen vaak voorkomen, wordt in de tekst van dit werk steeds verwezen naar het unieke identificatienummer die leden van het Antwerpse stadsbestuur (1394-1559) in de databank kregen toegewezen. Via de bijlagen bij dit boek vindt u een lijst met de prosopografische informatie over de betreffende persoon terug. Ook achteraan dit werk is een index opgenomen met persoonsnamen en hun uniek identificatienummer.

Stambomen

De stambomen die werden opgesteld in het kader van dit onderzoek zijn terug te vinden in de bijlagen van dit boek. Deze stambomen kregen telkens de naam van de familie en indien het om een grote familie gaat een Romeins cijfer of de naam

1 Van der Wiel, *Straatnamen*; ‘Inventaris Onroerend Erfgoed’, geraadpleegd 17 maart 2019, https://inventaris.onroerenderfgoed.be/.

van de specifieke familietak. Een overzicht van alle opgestelde stambomen vindt u in de bijlagen via de website van de uitgeverij.

Afkortingen

AG	Algemeen, Genealogie
al.	alias
ARA	Algemeen Rijksarchief
f.	filius (zoon)
FWS	Familiearchief Van de Werve van Schille
GA	Gilden en Ambachten
GF	Genealogisch Fonds
HN	Niet-gepubliceerd onderzoek
OLVKA	Onze-Lieve-Vrouw kathedraal archief
PEA	Papiers d'Etat et de l'Audience
PK	Privilegiekamer
RAB	Rijksarchief Beveren
RAL	Rijksarchief Leuven
RK	Rekenkamer
SAA	Stadsarchief Antwerpen
SR	Schepenregister
V	Vierschaar

Maten, gewichten, munten en koopkracht

Maten en gewichten[1]

Oppervlaktematen
1 bunder = 4 dagwand = 400 vierkante roeden = 1,316 ha
1 gemet = 300 vierkante roeden = 9.870,6 m²
1 roede = 400 vierkante roeden = 32,902 m²
1 voet = 822,5 cm²
Gewicht
1 pond = 470 gram
Graanmaten
1 sister = 2 halsters = 4 viertels = ca. 308 liter
1 viertel = ca. 77 liter

Munteenheden[2]

Carolusgulden
1 gulden = 20 stuivers
Pond Vlaams
1 pond Vlaams = 20 schellingen Vlaams = 240 penningen Vlaams
1 pond Vlaams = 6 carolusgulden
Pond Brabants
1 pond Brabants = 20 schellingen Brabants = 240 penningen Brabants
1 pond Brabants = 4 carolusgulden
2 ponden Vlaams = 3 ponden Brabants

1 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 43–44; Verlinden, Charles, red., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (*XVe-XVIII eeuw*) (Brugge: De Tempel, 1959), 6.

2 Annemiek Van der Veen en Rien Wols, red., *Lezen in Brabantse bronnen* ('s-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1989); Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 45.

Koopkracht[3]

Koopkracht rond 1425

Jaarloon metserdiender (ongeschoolde arbeider) (1427-30)	16 carolusgulden
Jaarloon metselaar-vrijknaap (geschoolde arbeider) (1427-30)	30 carolusgulden
Prijs voor een pond roggebrood (1429-30, goedkoop jaar)	0,08 stuiver
Prijs voor een pond roggebrood (1430-31, duur jaar)	0,098 stuiver

Koopkracht rond 1485

Jaarloon metserdiender (ongeschoolde arbeider) (1487-89)	33 carolusgulden
Jaarloon metselaar-vrijknaap (geschoolde arbeider) (1487-89)	56 carolusgulden
Prijs voor een pond roggebrood (1494-85, goedkoop jaar)	0,077 stuiver
Prijs voor een pond roggebrood (1490-91, duur jaar)	0,177 stuiver

Koopkracht rond 1545

Jaarwedde burgemeester (ca. 1545)	600 carolusgulden
Jaarwedde stadspensionaris (ca. 1545)	400 carolusgulden
Jaarloon metserdiender (ongeschoolde arbeider) (1547-56)	51 carolusgulden
Jaarloon metselaar-vrijknaap (geschoolde arbeider) (1547-53)	89 carolusgulden
Prijs voor een pond roggebrood (1547-48, goedkoop jaar)	0,088 stuiver
Prijs voor een pond roggebrood (1551-52, duur jaar)	0,222 stuiver
Prijs van een aam half stuivers bier (150 liter, ca. 1545)	2 carolusgulden
Prijs van een aam Rijnwijn (142 liter, ca. 1545)	16 carolusgulden
Prijs van een pond spek (ca. 1545)	1 stuiver
Een zilveren lepel (ca. 1545)	6 carolusgulden
Een bed (ca. 1545)	6 à 18 carolusgulden

3 Soly, *Urbanisme en kapitalisme*, 47; Etienne Scholliers, *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen: De Sikkel, 1960), 31; 89–90.

Glossarium

Familie
Alle personen met dezelfde familienaam. Bijgevolg lijken deze 'families' meer op patrilineaire geslachten dan op huishoudens.[1]

Gateway-stad
Gateway-steden waren belangrijke knooppunten in internationale handelsnetwerken en fungeerden als distributiecentrum voor het stedelijk netwerk waarin ze waren ingebed. Ze kanaliseerden alle im- en export van en naar kleinere en middelgrote steden binnen een grote regio.

Gesloten elite
Een elite die de opname van nieuwe leden sterk controleert en beperkt tot familieleden, al dan niet aangetrouwd, van de gevestigde elite.

Homo novus – homines novi
Mannen die toetraden tot de magistraat zonder dat hun voorouders in mannelijke lijn al behoorden tot de gevestigde politieke elite.

Magistraat
Het stadsbestuur van Antwerpen dat bestaat uit de schepenbank en de twee burgemeesters. Zij worden ook wel de **wet** of **wethouders** genoemd.

Open elite
Een elite die nieuwe leden opneemt op basis van bepaalde talenten en merites en minder of niet op basis van voorouders of familierelaties.

Politieke elite
Alle individuen en families die een zetel in het Antwerpse stadbestuur konden bemachtigen, als schepen of als burgemeester.

Politieke familie
Familie waarvan minstens één familielid al actief was in het Antwerpse stadsbestuur.

1 De verantwoording achter deze keuze vindt u terug aan het begin van Hoofdstuk 2.1.

Politieke dynastieën
De negen families die tussen 1400 en 1550 samen meer dan een derde van de beschikbare mandaten konden claimen.

Poorterij
De 'poorterij' kan zowel op een juridisch als op een sociaal omschreven groep betrekking hebben. In de juridische betekenis gaat het om alle individuen die het poorterschap van een stad hebben verkregen door geboorte, huwelijk of door het kopen ervan. In de sociale betekenis van het woord gaat het om de sociale toplaag van de stedelingen, met uitzondering van de ambachtselite. Het gaat dus om een vastgoedelite, renteniers en dergelijke. In dit werk verwijst 'poorterij' steeds naar de sociale groep; als het om de juridische betekenis gaat zal er over 'het poorterschap' gesproken worden.

Gevestigde politieke familie
Een familie is een gevestigde politieke familie vanaf het moment dat een tweede telg uit dezelfde familie wethouder wordt.

Wethouder-ambachtslieden
De ambachtslieden die tussen 1477 en 1485 een functie in de Antwerpse magistraat invulden.

Wethouder-handelaars
Wethouders die tussen 1490 en 1559 in het Antwerpse stadsbestuur actief waren en die ofwel zelf in de handel zaten, of wier vader of grootvader handelaar was.

Wethoudersjaar
Het jaar waarin een schepen diende. Dit liep tot en met 1538 van 30 november tot en met 29 november het jaar daarop. Vanaf 1540 liep het van Pasen tot de dag vóór Pasen het jaar nadien. Door deze vernieuwing was er in 1539 geen wetsvernieuwing. Daarnaast werd de wet nog één keer extra vernieuwd in 1477 door de *Quaeye Werelt*-opstand.

Bibliografie

1. Onuitgegeven bronnen

Algemeen Rijksarchief Brussel
Familiearchieven
I 149 Overschie de Neeryssche
T 463 d'Ursel
Papiers d'Etat et de l'Audience
809/12 Keuzelijsten Antwerpse magistraat
Rekenkamer
12902 Antwerpse schoutrekeningen (1403-1429)

Rijksarchief Beveren
Familiearchieven
Y1/040 van de Werve en van Schilde
Onze-Lieve-Vrouw kathedraal archief
Onze-Lieve-Vrouw-Lof
GL 1 Rekeningen 1487-1527
GL 2 Rekeningen 1528-1601

Rijksarchief Leuven
Algemene Genealogie
617117 Genealogie van de familie d'Herbais, Van der Meeren, Van der Noot, Van Hille, de Leeuwe, Van Hees, Govaert, de Roovere, Verhulst, de Rantere, Dubois

Stadsarchief Antwerpen
Gilden en Ambachten
4661 Kolveniers: Ordonnantiën, rekwesten, naamlijsten, rekeningen
Genealogisch fonds
48 'Généalogie de la maison de van Hove etc… de l'an 1494' (tot begin der 17e eeuw)
198 Charters, 1441-1702
Niet-gepubliceerd onderzoek
230 Documentatie en werknota's van publikaties van J. Moens
435 F. Prims, 'Nota's betreffende oude Antwerpse patriciërswoningen'
579 Afschriften uit RK 2387 en RK 2523

Privilegiekamer

166	A. Van Valckenisse, ‘Genealogische nota’s’
1341	Wethoudersboek
1444	Dossier betreffende de peismakers
1450	Dossier betreffende de weeskamer
1465	Dossier betreffende de hoofdmannen en de wijkmeesters
2559	Huizentelling 1537
2566	Volkstellingen zestiende en zeventiende eeuw
3254-3268	L. Bisschops, ‘Genealogische nota’s’
3272	L. Bisschops, ‘Genealogische nota’s: schepenen’
3281-3299	F. Donnet, ‘Genealogische nota’s’
3544-3551	F. de Nave, ‘Antwerpse stedelingen met buitengoed’
3552	F. de Nave, ‘Plattelandsbewoners met goed binnen Antwerpen’

Private archieven

1336	Donnet, verzameling documenten

Rekenkamer

13	Stadsrekening 1550-1551
2387	Kohier van de tiende wijk

Schepenregisters

1-272	Jaren 1394-1559

Vierschaar

1980-1981	Geberdert daechseelboeck

2. Uitgegeven bronnen, databanken, literatuur en websites

Aalbers, J., en Maarten Prak, red. *De bloem der natie: adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Boom, 1987.

Adriaens, Miet, Jelten Baguet, en Janna Everaert. ‘State Officials’, 2015.

Antwerpen: abdyen en kloosters. Vol. 4. Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1887.

Antwerpen: cathedrale kerk. Vol. 1. Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1856.

Antwerpen: kloosters der Orde van St-Franciscus. Vol. 6. Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1871.

Antwerpen: parochiekerken. Vol. 2. Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1863.

Archer, Ian. *The Pursuit of Stability. Social Relations in Elizabethan London*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Arnade, Peter, Martha Howell, en Walter Simons. ‘Fertile Spaces: The Productivity of Urban Space in Northern Europe’. *The Journal of Interdisciplinary History* 32, nr. 4 (2002): 515–48.

Asaert, Gustaaf. *Honderd huizen aan de Grote Markt van Antwerpen. Vijf eeuwen bewoningsgeschiedenis*. Zwolle, 2005.

———. 'Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 50 (1967): 5–166.

———. 'Huizen en gronden te Antwerpen omstreeks 1400. Proeve van topografische reconstructie'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 51 (1968): 171–236.

———. 'Quinten Clarensone. Een Antwerps patriciërstype (ca. 1350-1420)'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 17, nr. 3–4 (1965): 171–266.

Baetens, Roland. 'Diversiteit en continuïteit van de buitenplaats'. In *Hoven van plaisantie. Het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen 16de-20ste eeuw*, onder redactie van Roland Baetens, 11–78. Antwerpen: Pandora, 2013.

———. *Schoten. De geschiedenis van een tweeluik*. Schoten, 1982.

Baguet, Jelten. 'Databank De Heren van Gent. Politieke elites en sociale veranderingen in de zestiende eeuw'. File maker, 2018.

———. '"De heren van Gent". Politieke elites en sociale verandering in de zestiende eeuw.' Doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 2018.

———. 'The transformation of an urban political elite: oligarchy and aristocracy in sixteenth-century Ghent'. *Urban History* 47 (2020): 632–47.

Baguet, Jelten, en Janna Everaert. 'Onderzoek naar de stedelijke politieke elites van Antwerpen (1400-1550) en Gent (1500-1600)'. *Stadsgeschiedenis* 2 (2017): 157–69.

Benadusi, Giovanna. 'Career Strategies in Early Modern Tuscany: The Emergence of a Regional Elite'. *The Sixteenth Century Journal* 25, nr. 1 (1994): 85–99.

Bertrijn, Geeraard. *Chronijck der stadt Antwerpen: toegeschreven aan den notaris Geeraard Bertrijn*. Onder redactie van Gustave van Havre. Antwerpen: Maatschappij der Antwerpsche Bibliophilen, 1879.

Beyen, Marnix, Inge Schoups, Bert Timmermans, en Herman Van Goethem. *Het stadhuis van Antwerpen: 450 jaar geschiedenis*. Antwerpen: Pandora Publishers, 2015.

Bezzina, Denise. 'Construire et consolider l'albergo. Investissements immobiliers urbains et stratégies de transmission de l'aristocratie génoise (XIIIe – début XVe siècle)'. Journée d'études internationale gepresenteerd bij Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020.

Bisschops, L. 'Genealogische nota's', z.d. SAA, PK 3254-3268.

———. 'Genealogische nota's. Schepenen', z.d. SAA, PK 3272.

Bisschops, Tim. 'It Is All about Location: GIS, Property Records and the Role of Space in Shaping Late Medieval Urban Life. The Case of Antwerp around 1400'. *Post-Classical Archaeologies* 2 (2012): 83–106.

———. 'Leven aan de rand? Proeve tot duiding van eenheid, verscheidenheid en continuïteit in de vermogensverhoudingen in en om de stadsrand. Leiden en Oudenaarde aan het einde van de middeleeuwen (ca. 1470 – ca. 1530)'. Masterproef, Universiteit Antwerpen, 2006.

———. 'Ruimtelijke vermogensverhoudingen in Leiden (1438-1561). Een pleidooi voor een perceelsgewijze analyse van steden en stedelijke samenlevingen in de Lage Landen'. *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 2 (2007): 121–38.

Blockmans, Frans. *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*. Antwerpen: De Sikkel, 1938.

———. 'Het vroegste officiële ambachtswezen te Antwerpen'. *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 8, nr. 3–4 (1953): 161–201.

Blockmans, Willem Pieter. 'Het wisselingsproces van de Gentse schepenen tijdens de 15de eeuw'. *Handelingen van de maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde*, 1987, 75–96.

———. 'Mobiliteit in stadsbesturen 1400-1550'. In *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, onder redactie van Dick de Boer en Jannis Willem Marsilje, 236–60. Utrecht: Het Spectrum, 1987.

Blondé, Bruno, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn, Jord Hanus, en Peter Stabel. 'Samenleven in de stad: sociale relaties tussen ideaal en realiteit'. In *Gouden Eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen, ca. 1100-1600*, onder redactie van Anne-Laure Van Bruaene, Bruno Blondé, en Marc Boone, 77–120. Gent: Academia Press, 2016.

Blondé, Bruno, en Michael Limberger. 'De gebroken welvaart'. In *De geschiedenis van Brabant, van het hertogdom tot heden*, onder redactie van Raymond Van Uytven, A. Van den Abeele, en J.A.F.M. Van Oudheusden, 307–30. Leuven: Davidsfonds, 2004.

Blondé, Bruno, en Jeroen Puttevils. 'Antwerp in the Renaissance'. In *Antwerp in the Renaissance*, onder redactie van Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 2020.

Blondé, Bruno, en Raymond van Uytven. 'De smalle steden en het Brabantse stedelijke netwerk in de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd'. *Lira Elegans* 6 (1996).

Boone, M. *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384- ca. 1453: Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces*. Verhandelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen: Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 52. Brussels, 1990.

Boone, Marc. *À la recherche d'une modernité civique: la société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Âge*. Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 2010.

———. 'Dons et pots-de-vin, aspects de la sociabilité urbaine au bas Moyen Age. Le cas gantois pendant la période bourguignonne'. *Revue du Nord* 70, nr. 278 (1988): 471–87.

Boone, Marc, en Hanno Brand. 'De ondermijning van het Groot Privilege van Holland, Zeeland en West-Friesland volgens de instructie van 21 december 1477'. *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 24 (1992): 2–21.

Boone, Marc, Machteld Dumon, en Birgit Reusens. *Immobiliënmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent 1483-1503*. Heule: UGA, 1981.

Boone, Marc, en Maarten Prak. 'Patricians and Burghers: The Great and the Little Traditions of Urban Revolt in the Low Countries'. In *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, onder redactie van Karel Davids en Jan Lucassen, 99–134. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Boone, Marc, en Birgit Reusens. 'Topografische verdeling van de welvaart te Gent aan het einde van de 15de eeuw'. *Spiegel Historiael* 14 (1979): 541–45.

Boumans, René. *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing: bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden*. Brugge: De Tempel, 1965.

Bousse, Alfons. *Geschiedenis van Schilde. Van Heidschommig dorp tot woonforensengemeente*. Schilde: Gemeente Schilde, 1983.

Braeken, Jo, Madeleine Manderyck, Greet Plomteaux, en Rita Steyaert. 'De Groote Robijn'. Inventaris onroerend erfgoed, 2018. https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6133.

———. 'Godshuis Van der Biest'. Inventaris onroerend erfgoed, 2019. https://inventaris.onroerenderfgoed.be/erfgoedobjecten/6133.

Braekevelt, Jonas, Frederik Buylaert, Jan Dumolyn, en Jelle Haemers. 'The politics of factional conflict in late medieval Flanders'. *Historical Research* 85, nr. 227 (2012).

Brand, Hanno. *Over Macht En Overwicht. Stedelijke Elites in Leiden (1420-1510)*. Leuven/Apeldoorn: Garant, 1996.

Breugelmans, K., Ursmer Berlière, en Jan De Grauwe. *Monasticon belge. 8: Province d'Anvers*. 2 vols. Luik: Centre national de recherches d'histoire religieuse, 1992.

Bril, Louis. 'De handel tussen de Nederlanden en het Iberisch Schiereiland (midden XVIe eeuw). Een kwantitatieve peiling'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1962.

Brouwers, Lodewijk. *Het Hof van Liere*. Antwerpen: Loyola-Vereniging, 1976.

Brulez, Wilfrid. 'De diaspora der Antwerpse kooplui op het einde van de 16e eeuw'. *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 15 (1960): 283–311.

———. *De firma della Faille en de internationale handel van Vlaamse firma's in de 16de eeuw*. Brussel: Paleis der Academiën, 1959.

Burm, Ellen, en Bert de Munck. 'Het broodje gebakken? Huwelijksstrategieën en partnerkeuze van de bakkers(kinderen) te Brussel in de overgang van het Ancien Régime naar de negentiende eeuw'. *Stadsgeschiedenis* 5, nr. 2 (2010): 148–68.

Buylaert, Frederik. *Eeuwen van ambitie: De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen*. Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België, 2010.

———. 'Familiekwesties. De beheersing van vetes en private conflicten in de elite van laatmiddeleeuws Gent'. *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 1 (2007): 1–19.

———. 'From Periphery to Centre and Back Again: Elite Transformations in Mechelen (14th-16th Centuries)'. *Urban History*, 2019.

———. *Lordship, Nobility, and Chivalry in Flanders, England, and France (1300-1600)*, forthcoming.

———. 'Lordship, Urbanization and Social Change in Late Medieval Flanders'. *Past and Present* 227 (2015): 1–46.

———. *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350- ca. 1500)*. Gent: Academia Press, 2012.

Buylaert, Frederik, Jelten Baguet, en Janna Everaert. 'Family, Lineage, and Dynasty in the Large Towns of the Southern Low Countries (1350-1550)'. Lezing gepresenteerd bij Research Workshop: Family, Lineage, and Dynasty in the Late Medieval City, Durham, 18 april 2018.

———. 'Returning Urban Political Elites to the Research Agenda: The Case of the Southern Low Countries (c. 1350 – c. 1550)'. *Urban History* 47, nr. 4 (2020): 568–88.

Buylaert, Frederik, en Jonas Braekevelt. 'Rural Political Elites and Social Networks in Late Medieval Flanders: The Castellany of Furnes'. In *Intermediate Institutions in the County of Flanders in the Late Middle Ages and the Early Modern Era*, onder redactie van Georges Martyn, René Vermeir, en Chantal Vancoppenolle, 87–113. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2012.

Buylaert, Frederik, Jan van Camp, en Bert Verwerft. ''t Stad in oorlog. Het Antwerpse stadsleger van Maximiliaan van Oostenrijk (1488-1489)'. In *Leven in een groeistad. Privaatrechterlijke akten van de Antwerpse samenleving aan het einde van de middeleeuwen*, onder redactie van Tim Bisschops en Peter Stabel. Antwerpen, forthcoming.

Buylaert, Frederik, Wim De Clercq, en Jan Dumolyn. 'Sumptuary legislation, material culture and the semiotics of vivre noblement in the county of Flanders (14th-16th centuries)'. *Social history* 36 (2011): 393–418.

Buylaert, Frederik, en Jelle Haemers. 'Record-Keeping and Status Performance in the Early Modern Low Countries'. *Past and Present* 230 (2016): 131–50.

Buylaert, Frederik, en Yves Huybrechts. 'Blue Blood in the Red? Nobles on the Antwerp Annuity Market (1490-1493)'. *Edad Media* 19 (2018).

Buylaert, Frederik, en Andy Ramandt. 'The Transformation of Rural Elites in Late Medieval Flanders: Oligarchy, State Formation and Social Change in the Liberty of Bruges (c. 1350-c. 1525)'. *Continuity and Change* 30, nr. 1 (2015): 39–69.

Buylaert, Frederik, Jan Van Camp, en Bert Verwerft. 'Urban Militias, Nobles and Mercenaries. The Organisation of the Antwerp Army in the Flemish-Brabantine Revolt of the 1480s'. *The Journal of Medieval Military History* 9 (2011): 146–66.

Caluwaert, Jan. *Antwerpse pootersboeken 1533-1559*. Vol. 1. Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978.

———. *Antwerpse pootersboeken 1559-1609*. Vol. 2. Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978.

———. *Antwerpse pootersboeken. Index*. Vol. 3. Antwerpen: Stadsarchief Antwerpen, 1978.

Canepari, Eleonora. 'Porteurs, mendiants, gentilshommes. La construction sociale du pouvoir politique (Rome, XVIe-XVIIe siècle)'. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 68, nr. 3 (2013): 729–53.

Cannelloni, Federico. 'The Public Annuity Market of an Upcoming City: Antwerp (14th-Early 15th Century)'. In *Publieke Financiën in de Lage Landen (1300-1800)*, onder redactie van Jaco Zuijderduijn en Dries Raeymaekers, 69–86. Maastricht: Shaker, 2015.

Cappelle, Kaat. 'De strijd om de broek. Getrouwde vrouwen en recht in het zestiende-eeuwse Antwerpen'. Doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 2020.

———. '"In de macht, plicht en momboorije van heuren man" De rechtspositie van de getrouwde vrouw in Antwerpen en Leuven (16de eeuw)'. *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 18, nr. 1 (2016): 48–68.

Carlier, Myriam. *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen*. Brussel: Paleis der Academiën, 2001.

Carvajal de la Vega, David. 'Merchant Networks in the Cities of the Crown of Castile'. In *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800*, 137–52. London: Pickering & Chatto Publishers, 2014.

Casson, Catherine, en Mark Casson. 'Location, Location, Location? Analysing Property Rents in Medieval Gloucester'. *Economic History Review* 69, nr. 2 (2016): 575–99.

———. 'Property Rents in Medieval English Towns: Hull in the Fourteenth Century'. *Urban History* 46, nr. 3 (2019): 374–97.

Charruadas, Paulo. 'Urban Elites and Traditional Lords in Brussels (Twelfth-Fourteenth Centuries): Opposition or Convergence?' In *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld, 287–312. Turnhout: Brepols, 2015.

Chojnacka, Monica. 'Women, Men, and Residential Patterns in Early Modern Venice'. *Journal of Family History* 25, nr. 1 (2000): 6–25.

Claessens, Marie-Thérèse. 'De broederschappen te Antwerpen van de 14de eeuw tot circa 1600'. Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1969.

Contamine, Philippe. *La noblesse au royaume de France de Philippe Le Bel à Louis XII. Essai de synthèse*. Parijs: PUF, 1997.

———. 'The European Nobility'. In *The New Cambridge Medieval History*, onder redactie van Christopher Allmand, 2:87–105. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Cools, Hans. *Mannen met macht. Edellieden en de Moderne Staat in de Bourgondisch-Habsburgse landen (1475-1530)*. Zutphen: Walburg Pers, 2001.

Coornaert, Émile. *Les français et le commerce international a Anvers. fin du XVe-XVIe sciècle*. Vol. 1. 2 vols. Paris: Marcel Rivière et Cie, 1961.

Coppens, Herman. 'Heerlijkheden (9de eeuw-1795)'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven, Claude Bruneel, H. Coppens, en Beatrijs Augustyn, 357–66. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014.

———. 'Meierijen en kwartieren'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven, Claude Bruneel, H. Coppens, en Beatrijs Augustyn, 334–55. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014.

Cosemans, A. 'Antoon van Stalen, burgemeester van Antwerpen, commissaris der Staten-Generaal bij den aanvang der regeering van Philips II, 1521-1568'. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1933, 599-.

Cowan, Alexander. 'Urban Elites in Early Modern Europe: An Endangered Species?' *Historical Research* 64, nr. 154 (1991): 121–37.

Croenen, Godfried. *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel*. Leuven: Leuven University Press, 2003.

Crouzet-Pavan, Élisabeth. 'Les élites urbaines: aperçus problématiques: France, Angleterre, Italie'. In *Les élites urbaines au Moyen Âge. Actes du XXVIIe Congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public*, 9–28. Collection de l'École française de Rome 238. Rome: École française de Rome, 1996.

Dambruyne, Johan. *Corporatieve middengroepen: Aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld*. Gent, 2002.

Damen, Mario. 'Corrupt of hoofs gedrag? Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad'. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2, nr. 4 (2005): 68–94.

———. 'Patricians, Knights, or Nobles? Historiography and Social Status in Late Medieval Antwerp'. *The Medieval Low Countries* 1 (2014): 173–203.

———. 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw'. *Handelingen van de Koninklijke commissie voor geschiedenis*, 2016, 1–270.

———. 'The Knighthood in and around Late Medieval Brussels'. *Journal of Medieval History*, 2017, 255–84.

———. 'Vorstelijke vensters. Glasraamschenkingen als instrument van devotie, memorie en representatie (1419-1519)'. *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 8 (2005): 140–200.

Damen, Mario, en A. Janse. 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden'. *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 123 (2008): 517–40.

Davies, Rees. *Lords and Lordship in the British Isles in the Late Middle Ages*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

De Bie, Annelies. 'Modelling the Future. Occupational and Marital Choices of an Early Modern Antwerp Family Facing Crisis'. *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis* 11, nr. 4 (2014): 1–26.

De Boodt, Minne. '"Hoe haer die ghemeente sette jeghen die heren". Politieke literatuur en opstanden in het veertiende-eeuwse Brabant'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 134, nr. 2 (2019): 71–95.

De Crayencour, M. 'Van der Dilft'. *De Schakel. Tijdschrift van de Antwerpse Kring voor familiekunde* 10, nr. 1 (1955): 3–9.

De Groodt, Frans. *Cantecroy burcht en heerlijkheid bij Antwerpen*. Antwerpen: De Sikkel, 1934.

De Groote, Henry L.V. 'De vermogensbalans van Melchior Schetz en zijn vrouw Anna van Stralen met hun testament van 1 juli 1569'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 55 (1972): 226–63.

De Jaegher, Jasper. 'De politieke elites van Ieper. Een sociale reconstructie van de Ieperse Magistraat tussen 1366 en 1566'. Masterproef, Universiteit Gent, 2019.

De Jong, Joop. 'Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociale geschiedenis'. *BMGN – Low Countries Historical Review* 111, nr. 2 (1996): 201–15.

De Meester, Jan. 'De gebruik- en meerwaarde van pootersboeken voor historici. Casus: Antwerpen in de zestiende eeuw (vervolg)'. *Vlaamse Stam* 4 (2007): 317–31.

———. 'Gastvrij Antwerpen? Arbeidsmigratie naar het zestiende-eeuwse Antwerpen'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2011.

De Meulder, Yannick. 'Capital Cities or Cities of Capital (Importance). A study of the Economics of Court Life of the Governesses Margaret of Austria and Mary of Hungary (1507-1555)'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, nog te verschijnen.

De Meyer, G.M., en E.W.F. Van Den Elzen. 'Het huwelijk van burgers in de late Middeleeuwen'. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 14 (1988).

De Munck, Bert. *Guilds, Labour and the Urban Body Politics. Fabricating Community in the Southern Netherlands, 1300-1800.* New York: Routledge, 2018.

De Pooter, Christel. 'Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475: een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad. Deel 1: tekst'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979.

———. 'Verkoop en berenting van huizen te Antwerpen op basis van de schepenregisters, 1470-1475: een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad. Deel 2: bijlagen'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979.

De Raadt, Johann Theodor. 'De heerlijkheden van het Land van Mechelen. Niel en zijne Heeren'. *Dietsche Warande* 2, nr. 2 (1889): 194–209.

———. 'Itegem et ses seigneurs. Notice historique sur la commune d'Itegem'. *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 4 (1893): 113–217.

———. 'Quelques documents pour servir à l'histoire de la maison de Berchem, issue des Berthout'. *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* 7 (1893): 219–26.

De Ridder-Symoens, Hilde. 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunctionarissen: Leuven en Antwerpen, 1430-1580'. *Varia Historica Brabantica* 6–7 (1978): 26–32.

———. 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)'. In *Recht en Instellingen in de Oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx*, onder redactie van Gustaaf Asaert, 257–88. Leuven, 1981.

———. 'Training and Professionalization'. In *Power Elites and State Building*, onder redactie van Wolfgang Reinhard, 149–72. Oxford: Oxford university press, 1996.

———. 'Ukkelse schepenen en universitaire studies in de XVe en de XVIe eeuw'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 59 (1976): 200–226.

De ruysscher, Dave. 'Handel en recht in de Antwerpse rechtbank (1585-1713)'. Doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2009.

———. *Westers recht in ontwikkeling: privaat- en publiekrecht van Rome tot vandaag*. Mechelen: Wolters Kluwer, 2015.

De Schepper, Hugo. 'De Kollaterale Raden in de Katholieke Nederlanden van 1579 tot 1609: studie van leden, instellingen en algemene politiek'. Doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 1972.

De Staelen, Carolien. 'Spulletjes en hun betekenis in een commerciële metropool. Antwerpenaren en hun materiële cultuur in de zestiende eeuw'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2007.

De Vries, Jan. *European Urbanization, 1500-1800*. Londen: Methuen, 1984.

De Win, Paul. 'De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (ingezonderd de periode 1430-1482)'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1979.

———. 'De adel in het hertogdom Brabant van de vijftiende eeuw. Een terreinverkenning'. *Tijdschrift voor geschiedenis* 93 (1980): 391–409.

———. 'Van bankier tot edelman. De Mechelse familie Bau(w) (14de-16de eeuw)'. *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen* 119 (2015): 13–103.

De Wit, Bart, en Bram Vannieuwenhuyze. 'Historisch GIS in de praktijk'. *Tijd-Schrift* 2, nr. 3 (2012): 76–89.

De Zitter, Koen. 'Magistraat en Ambachtslieden te Aalst in de Late Middeleeuwen. Een onderzoek naar de sturende werking van de overheid op de economische activiteiten van de draperie en de nieuwe draperie te Aalst in de periode 1400-1550'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 2001.

Deceulaer, Harald. 'Conflicten en conflictregeling in de Antwerpse ambachtswereld, 1585-1796. een verkenning van de jurdische en sociaal-politieke aspecten op het lokale terrein'. In *Werken volgens de regels. Ambachten in Brabant en Vlaanderen, 1500-1800*, onder redactie van Catharina Lis en Hugo Soly, 137–77. Brussel, 1994.

Dekker, Cornelis, en Roland Baetens. *Geld in het water: Antwerps en Mechels kapitaal in Zuid-Beveland na de stormvloeden in de 16de eeuw*. Hilversum: Verloren, 2010.

Del Tredici, Federico. 'Nobility in Lombardy between the Late Middle Ages and the Early Modern Age'. In *A Companion to Late Medieval and Early Modern Milan*, 477–98. Milano, 2014.

Delameillieure, Chanelle, en Andrea Bardyn. 'Polixie's turbulente huwelijk: Conflict en verzoening in de vijftiende eeuw.' Maand van de Geschiedenis. Geraadpleegd 4 juni 2020. http://www.maandvandegeschiedenis.nl/page/16865/polixie%E2%80%99s-turbulente-huwelijk-conflict-en-verzoening-in-de-vijftiende.

Delzant, Jean-Baptiste. 'Assembler, habiter et transmettre pour dominer. Les seigneurs et leurs résidences dans les villes italiennes (Italie centrale, fin du Moyen Âge)'. Journée d'études internationale gepresenteerd bij Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020.

Denuncé, Jan. 'De Beurs van Antwerpen. Oorsprong en eerste ontwikkeling 15e en 16e eeuw'. *Antwerpsch Archievenblad*, 1931.

Derville, Alain. 'Les élites urbaines en Flandre et Artois'. In *Les élites urbaines au Moyen-Age. Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 27e congrès, Rome, 1996*, 119–35, 1997.

Derycke, Ivan, en Marc Hendricx. 'SRXVde eeuw'. Access, 2008.

Devriese, Luc, en Pieter-Jan Lachaert. 'De mannen van het leer'. In *De Krook. Een leerrijk boek*, onder redactie van Geert Vermeiren, Anne-Marie Bru, en Anton Ercynck, 82–95. Gent: Snoeck, 2018.

Doehaerd, Renée. *Études Anversioses. Documents sur le commerce international à Anvers, 1488-1514*. Vol. 1. 3 vols. Paris: SEVPEN, 1962.

Donnet, F. 'Genealogische nota's.', z.d. SAA, PK 3281-3299.

Drukker, J.W. *De revolutie die in haar eigen staart beet: hoe de economische geschiedenis onze ideeën over economische groei veranderde*. Utrecht: Lemma, 2003.

Duijvendak, M.G., en Joop De Jong. *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*. Zutphen, 1993.

Dumolyn, Jan. *De Brugse opstand van 1436-1438*. Heule: U.G.A., 1997.

———. 'Later Medieval and Early Modern Urban Elites: Social Categories and Social Dynamics'. In *Urban Elites and Aristocratic Behaviour in the Spanish Kingdoms at the End of the Middle Ages*, onder redactie van Maria Asenjo González, 3–18. Turnhout: Brepols Publishers, 2013.

———. 'Nobles, Patricians and Officers: The Making of a Regional Political Elite in Late Medieval Flanders'. *Journal of Social History* 40, nr. 2 (2006): 431–52.

———. 'Patriarchaal patrimonialisme. De vrouw als object in sociale transacties in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen: familiale strategieën en genderposities'. *Verslagen van het Centrum voor Genderstudies* 12 (2003): 1–28.

———. *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. Antwerpen: Garant, 2003.

Dumolyn, Jan, Frederik Buylaert, Guy Dupont, Jelle Haemers, en Andy Ramandt. 'Social Groups, Political Power and Institutions II, c. 1300-c.1500'. In *Medieval Bruges c. 850-1550*, onder redactie van Andrew Brown en Jan Dumolyn, 268–328. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Dumolyn, Jan, en Jelle Haemers. 'Patterns of Urban Rebellion in Medieval Flanders'. *Journal of Medieval History* 31 (2005): 369–93.

Dumon, Nicole. 'Antoon van Stralen, burgemeester van Antwerpen in de 16de eeuw: een overzicht van de bezitsstruktuur'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1971.

Dunne, John, en Paul Janssens. 'Introduction: Urban Elites and Their Residences in Europe from the Renaissance to Industrialization'. In *Living in the City. Elites and Their Residences. 1500-1900*, onder redactie van John Dunne en Paul Janssens, 11–27. Turnhout, 2008.

Eersels, Ben. 'The Craft Guilds Are the City. Political Participation in Late Medieval Towns. Brabant and Liège (c. 1360-1500)'. Doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2018.

Elias, Johan Engelbert. *De vroedschappen van Amsterdam*. Vol. 1. 2 vols. Haarlem: Loosjes, 1903.

———. *De vroedschappen van Amsterdam*. Vol. 2. 2 vols. Haarlem: Loosjes, 1905.

Epstein, Stephan R. *Freedom and Growth: The Rise of States and Markets in Europe, 1300-1750*. London: Routledge, 2000.

Everaert, Janna. 'A Trail of Trials. A "Flemish" Merchant Community in Sixteenth-Century Valladolid and Medina Del Campo'. *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis* 14, nr. 1 (2017): 5–35.

———. 'City Government Antwerp 1394-1560'. Access, 2020.

———. 'Political Elites and the Mastery over Urban Space in Late Medieval Antwerp'. Conference paper gepresenteerd bij ESSHC, Belfast, 7 april 2018. https://esshc.socialhistory.org/node/115.

———. 'Power in the Metropolis. The Impact of Economic and Demographic Growth on the Antwerp City Council (1400-1550)'. *Urban History* 47, nr. 4 (2020): 589–609.

Everaert, Janna, en Sieben Feys. 'Urban political elites and seigneurial lordship: Antwerp and its hinterland (c. 1400-1550)'. In *Lordship and the Decentralized State in Late Medieval Europe*, onder redactie van Erika Graham-Goering, Jim van der Meulen, en Frederik Buylaert. Oxford: Oxford University Press & The British Academy, forthcoming.

Fagel, Raymond. *De Hispano-Vlaamse wereld. De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496-1555*. Brussel: Archief- en Bibliotheekwezen in België, 1996.

———. 'Don Fernando in den Niederlanden. Die Jugendjahre eines spanischen Prinzen'. In *Aspekte eines Herrscherlebens*, 35–60. Munster: Aschendorff Verlag, 2003.

———. 'Het Bourgondische hof van Karel V als koning van Spanje. De hofstaat van 21 juni 1517'. *handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* 180 (2014): 69–137.

Friedrichs, Christopher R. *Urban Politics in Early Modern Europe*. Londen: Routledge, 2000.

Fulconis, Maxime. 'Construire son patrimoine, bâtir sa renommée : à propos des stratégies immobilières des élites d'Italie centrale à l'époque consulaire'. Journée d'études internationale gepresenteerd bij Investissements urbains et choix résidentiels (Moyen Âge – époque moderne), Parijs, 7 maart 2020.

Gachard, Louis Prosper. *Collection des voyages des souverains des Pays-Bas*. Vol. 2. 4 vols. Brussel: Hayez, 1874.

Galesloot, Louis. *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant*. Brussel: M. Hayez, 1985.

Gascon, Richard. *Grand commerce et vie urbaine au XVIe sciècle. Lyon et ses marchands* (*environs 1520 – environs 1580*). Vol. 1. 2 vols. Paris, 1971.

Gauci, Perry. *The Politics of Trade. The Overseas Merchant in State and Society, 1660-1720*. Oxford: Oxford University press, 2001.

Gelderblom, Oscar. *Cities of Commerce: The Institutional Foundations of International Trade in the Low Countries, 1250-1650*. Princeton: Princeton University Press, 2013.

———. 'De deelname van Zuid-Nederlandse kooplieden aan het openbare leven van Amsterdam (1578-1650)'. In *Ondernemers & bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd*, onder redactie van Clé Lesger en Leo Noordegraaf, 235–58. Amsterdam: NEHA, 1999.

Génard, Pieter, red. *De gebroeders Van der Voort en de volksopstand van 1477-1478. Verhalen en ambtelijke stukken*. Uitgaven der Antwerpsche Bibliophilen 3a. Antwerpen: P. Kockx, 1879.

———. 'De goederen van Burgemeester Antoon van Stralen'. *Antwerpsch Archievenblad* 2 (z.d.): 238–91.

———. 'Naamlijst der greffiers van Antwerpen'. *Antwerpsch Archievenblad* 6 (z.d.): 385–93.

———. 'Naamlijst der pensionarissen van Antwerpen'. *Antwerpsch Archievenblad* 6 (z.d.): 394–99.

———. 'Naamlijst der rentmeesters en tresoriers van Antwerpen'. *Antwerpsch Archievenblad* 13 (1874): 386–401.

———. 'Naemlyst der secretarissen van Antwerpen'. *Antwerpsch Archievenblad* 1 (1864): 105–19.

Gentile, Marco, red. *Guelfi e Ghibellini nell'Italia del Rinascimento*. Rome: Viella, 2005.

Ghijs, Inge. 'De Antwerpse magistraat in een laathumanistische en contra-reformatorische periode. 1585-1621. Deel I.' Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1988.

———. 'De Antwerpse magistraat in een laathumanistische en contra-reformatorische periode. 1585-1621. Deel II'. Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1988.

Given-Wilson, Chris. *The English Nobility in the Late Middle Ages: The Fourteenth-Century Political Community*. London: Routledge, 1987.

Godding, Philippe. *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, 1987.

———. *Verordeningen van Filips de Goede voor de Hertogdommen Brabant en Limburg en de landen van Overmaas, 1430-1467*. Brussel: Federale overheidsdienst Justitie, 2005.

Goldstone, Jack A. 'Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the "Rise of the West" and the Industrial Revolution'. *Journal of World History* 13, nr. 2 (2002): 323–89.

Goovaerts, Bart, en Pieter Schepens. *Antwerpse steegjes en godshuizen*. Antwerpen, 1981.

Goris, Jan-Albert. *Étude sur les colonies marchandes méridionales* (*portugais, espagnols, italians*) *à Anvers de 1488 à 1567*. Leuven: Librairie universitaire, 1925.

Granovetter, Mark S. 'The Strength of Weak Ties'. *The American Journal of Sociology* 78, nr. 6 (1973): 1360–80.

Gravela, Marta. 'The Primacy of Patrimony: Kinship Strategies of the Political Elite of Turin in the Late Middle Ages (1340–1490)'. *Continuity and Change* 32, nr. 3 (2017): 293–321.

Grendi, E. 'Profilo storico degli alberghi genovesi'. *Mélanges de École Française de Rome. Moyen-Age, Temps modernes* 87, nr. 1 (1975): 241–302.

Guicciardini, Lodovico. *Beschrijvinghe van alle de Neder-landen*. Amsterdam, 1612.
Ham, W.A. van. *Macht en gezag in het Markiezaat: een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*. Hilversum: Verloren, 2000.
Heers, Jacques. *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*. SEVPEN, 1961.
———. *Le clan familial au moyen âge: étude sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*. Paris: PUF, 1974.
———. *Parties and Political Life in the Medieval West*. Amsterdam: North Holland, 1980.
———. *Société et économie è Gênes (XIVe-XVe siècles)*. London: Variorum Reprints, 1979.
Heirbaut, Dirk. 'Who Were the Makers of Customary Law in Medieval Europe?' *Tijdschrift Voor Rechtsgeschiedenis* 75, nr. 3 (2007): 257–74.
Henne, A., en A. Wauters. *Histoire de la ville de Bruxelles*. Vol. 2. Brussel, 1845.
Hermans, V. 'Le Magistrat de Malines (listes annuelles des membres)'. *Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines* 18 (1908): 27–112.
Heyrman, Leen. 'De "villa rustica" en de verkavelingen rond Antwerpen midden 16de eeuw'. Masterproef, Universiteit Gent, 2007.
http://gtb.inl.nl/. 'Historisch woordenboek Nederlands en Fries', z.d. Geraadpleegd 27 juni 2018.
Hohenberg, Paul M., en Lynn Hollen Lees. *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge: Harvard University Press, 1985.
Hollingsworth, Thomas Henry. 'A Demographic Study of the British Ducal Families'. *Population Studies* 11, nr. 1 (1957).
Holtbrügge, Dirk, en Sue Claire Berning. 'The Internationalization of Medieval Family Business. The Case of Tucher'. In *The Internationalization of Firms. Case Studies from the Nürnberg Metropolitan Region*, onder redactie van Dirk Holtbrügge en Helmut Haussmann, 9–18. Munchen: Rainer Hampp Verlag, 2017.
Huet, Leen, en Jan Grieten. *Nicolaas Rockox 1560-1640. Burgemeester van de Gouden Eeuw*. Antwerpen: Meulenhoff-Manteau, 2010.
Hughes, D. Owen. 'Urban Growth and Family Structure in Medieval Genoa'. *Past and Present* 66 (1975): 3–28.
Hulst, H. d'. 'De familie van Berchem'. *De Schakel. Tijdschrift van de Antwerpse Kring voor familiekunde* 10, nr. 1 (1955): 39–42.
'Inventaris Onroerend Erfgoed'. Geraadpleegd 17 maart 2019. https://inventaris.onroerenderfgoed.be/.
Janse, Antheun. 'Noble Representation in an Urban Society: The Case of Holland in the Fifteenth Century'. In *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld, 241–64. Turnhout: Brepols, 2015.
Janse, Antheun. *Ridderschap in Holland. portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. Hilversum: Verloren, 2001.
Janssens, Paul. *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*. Brussel: Dexia Bank, 1998.
Jones, Philip. *The Italian City-State: From Commune to Signoria*. Oxford: Clarendon Press, 1997.
Jutten, G.C.A. 'De familie Coelgheenens'. *Taxandria* 35 (1928): 123–30.
Kanao, Takemi. 'L'organisation et l'enregistrement des messageries du duc de Bourgogne dans les années 1420'. *Revue du Nord* 76, nr. 305 (1994): 275–98.
Keen, Maurice. *Origins of the English Gentleman: Heraldry, Chivalry and Gentility in Medieval England, c. 1300-c. 1500*. Charleston: Tempus, 2002.
Keen, Maurice Hugh. *Chivalry*. New Haven: Yale University Press, 1984.
Keith, D. Lilley. 'GIS, Spatial Technologies and Digital Mapping'. In *Research Methods for History*, onder redactie van Simon Gunn en Lucy Faire, 121–40. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
Kent, F.W. 'A La Recherche Du Clan Perdu: Jacques Heers and "Family Clans" in the Middle Ages'. *Journal of Family History* 2 (1977): 77–86.
Kerckhoffs-De Heij, Alida Johanna Maria. *De Grote Raad en zijn functionarissen, 1477-1531. Biografieën van raadsheren*. Amsterdam: Faculteit der Rechtsgeleerdheid, 1980.

Kint, An M. 'The Community of Commerce: Social Relations in Sixteenth-Century Antwerp'. Doctoraatsproefschrift, Columbia University, 1996.

Kirk, Thomas Allison. *Genoa and the Sea: Policy and Power in an Early Modern Maritime Republic, 1559-1684*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005.

Lambert, Bart. 'Steep Fall or Gradual Decline? International Trade in Sixteenth-Century Bruges'. In *Italien Als Vorbild? Ökonomische Und Kulturelle Verflechtungen Europäischer Metropolen Am Vorabend Der 'ersten Globalisierung' (1300-1600)*, onder redactie van Jörge Oberste en Susanne Ehrich, 167–76. Regensburg: Schnell Steiner, 2019.

Lamet, Sterling Andre. 'Men in Government. The Patriciate of Leiden 1550-1600'. Doctoraatsproefschrift, University of Massachusetts, 1979.

Lampo, Jan. *Gelukkige stad. De gouden jaren van Antwerpen (1485-1585)*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.

———. *Vermaerde Coopstadt. Antwerpen in de Middeleeuwen*. Leuven: Davidsfonds, 1999.

Langton, John. 'Residential Patterns in Pre-Industrial Cities: Some Case Studies from Seventeenth-Century Britain'. *Transactions of the Institute of British Geographers* 65 (1975): 1–27.

Lantschner, Patrick. 'Revolts and the Political Order of Cities in the Late Middle Ages'. *Past and Present* 225 (2014): 3–46.

Lecuppre-Desjardin, Élodie, en Anne-Laure Van Bruaene, red. *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.)*. Turnhout: Brepols, 2010.

Lesger, Clé. *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630*. Hilversum: Verloren, 2001.

Lesger, Clé, en Marco H. D. Van Leeuwen. 'Residential Segregation from the Sixteenth to the Nineteenth Century: Evidence from the Netherlands'. *Journal of Interdisciplinary History* 42, nr. 3 (2012): 33–369.

Liddy, Christian, en Jelle Haemers. 'Popular Politics in the Late Medieval City: York and Bruges'. *The English Historical Review* 128 (2013): 771–805.

Limberger, Michael. 'Regional and Interregional Trading Networks and Commercial Practices at the Port of Antwerp in the 14th and 15th Centuries. The Testimony of Merchants and Skippers in Court Records'. Http://nuevomundo.revues.org/69938. Nuevo Mundo Mundos Nuevos [En ligne], 2016.

———. *Sixteenth-Century Antwerp and Its Rural Surroundings. Social and Economic Changes in the Hinterland of a Commercial Metropolis (ca. 1450 – ca. 1570)*. Turnhout: Brepols, 2008.

———. '"The Greatest Marketplace in the World" : The Role of Antwerp in the Economic and Financial Network of the Habsburg Empire'. In *Les Villes Des Habsbourg Du Xve Au Xixe Siècle : Communication, Art et Pouvoir Dans Les Réseaux Urbains*, onder redactie van Ludolf Pelizaeus, 45–62. Reims: ÉPURE, 2021.

Lis, Catharina, en Hugo Soly. 'Subcontracting in Guild-Based Export Trades, Thirteenth-Eighteenth Centuries'. In *Craft Guilds and the Economy of Pre-Modern Europe*, onder redactie van Stephan R. Epstein, en Maarten Prak, 81–113. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Lorcin, Marie-Thérèse. *Les campagnes de la région lyonnaise aux XIVe et XVe siècles*. Lyon, 1974.

Maréchal, Joseph. 'La colonie espagnole de Bruges du XIVe au XVIe sciècle'. *Revue du Nord* 35, nr. 137 (1953): 5–40.

Marnef, Guido. *Antwerpen in de tijd van de Reformatie: ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*. Antwerpen: Kritak, 1996.

———. *Het Calvinistisch bewind te Mechelen, 1580-1585*. Kortrijk-Heule: U.G.A., 1987.

Marsilje, J. W., red. *Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland*. Hilversum: Verloren, 1990.

Mast, Marleen. 'Politiek, prestige en vermogen: de Mechelse magistraat, 1520-1577. Deel 2: bijlagen'. Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1990.

Masure, Hadewijch. 'Soe sullen de broederen samentlyck vergaderen: Actieve participatie aan het broederschapsleven in Antwerpen, ca. 1375-1650'. Masterproef, Universiteit Antwerpen, 2010.

Masure, Thierry. 'De stadsfinanciën van Antwerpen 1531-1571: een poging tot rekonstructie'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1986.
Meewis, Wim. *De vierschaar. De criminele rechtspraak in het oude Antwerpen*. Kapellen: Pelckmans, 1992.
Meijers, E.M. *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden. Deel 1: het West-Brabantse erfrecht*. Haarlem: NV H.D. Tjeenk Willink & Zoon, 1929.
Melker, Bas de. *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435*. Onder redactie van Mariëlle Callenbach, Tom Gaens, Koen Goudriaan, en Patrick Vlegels. Hilversum: Verloren, 2021.
Metzler, J.B. 'Aristokratie'. In *Lexikon des Mittelalters*. Brepolis. Geraadpleegd 22 februari 2019. http://apps.brepolis.net/lexiema/test/Default2.aspx.
Moreton, C.E. *The Townshends and Their World. Gentry, Law, and Land in Norfolk c. 1450-1551*. Oxford: Clarendon Press, 1992.
Munro, John H. 'Bruges and the Abortive Staple in English Cloth : An Incident in the Shift of Commerce from Bruges to Antwerp in the Late Fifteenth Century'. *Belgisch Tijdschrift Voor Filologie En Geschiedenis* 44, nr. 4 (1966): 1137–59.
Muylle, Jan. 'Het genot van de locus amoenus. De villa rustica rondom Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585'. *Stadsgeschiedenis* 2, nr. 4 (2009): 115–34.
Nassiet, Michel. 'Parenté et successions dynastiques aux 14e et 15e sciècles'. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50, nr. 3 (1995): 621–44.
Nationaal biografisch woordenboek. Brussel, 1970. http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbwv/#page=0&accessor=accessor_index&view=homePane.
Nave, Francine de. 'Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed. Deel II'. Onuitgegeven proefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981.
———. 'I. Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed. Deel I'. Doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981.
———. 'III. Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed. Deel III'. Doctoraatsproefschrift, Vrije Universiteit Brussel, 1981.
———. '(manuscript) Antwerpen, stad en land (1394-1402). De innerlijke vervlechting van stedelijk en landelijk milieu in de late middeleeuwen op basis van het privé bezit aan gronden en renten en andere soorten goed.' Onuitgegeven proefschrift. Brussel, 1981.
Neelen, P. 'Het Antwerpse meerseniersambacht in de zestiende eeuw'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1997.
Nelis, Hubert, en Alexandre Pinchart. *Inventaire des archives des Chambres des comptes, précédé d'une notice historique sur les anciens institutions*. Vol. 2. 6 vols. Brussel: Commission Royale d'Histoire, 1845.
North, Douglas C. 'Institutions'. *The Journal of Economic Perspectives* 5, nr. 1 (1991): 97–112.
Nuytemans, Ilse. 'Het Huis Draeck ook genaamd Den Gulden Cop'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1990.
Nuytemans, Walter. 'De familie Drake'. Onuitgeven onderzoek, 2008. 188 nr. 22. SAA.
O'Connell, Monique. 'The Venetian Patriciate in the Mediterranean: Legal Identity and Lineage in Fifteenth-Century Venetian Crete'. *Renaissance Quarterly* 57, nr. 2 (2004): 466–93.
Opsommer, Rik. *"Omme dat leengoed es thoochste dinc van der weerelt." Het leenrecht in Vlaanderen in de 14de en 15de eeuw*. Brussel, 1995.
Overlaet, Kim. 'Familiaal kapitaal. De familiale netwerken van testateurs in het zestiende-eeuwse Mechelen'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2015.

———. 'The Joyous Entry of Archduke Maximilian into Antwerp (13 January 1478). An Analysis of a Most "Elegant and Dignified" Dialogue'. *Journal of Medieval History* 44, nr. 2 (2018): 231–49.

Padgett, John. 'Open Elite? Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282-1494'. *Renaissance Quarterly* 63, nr. 2 (2010): 357–411.

Padgett, John F., en Christopher K. Ansell. 'Robust Action and the Rise of the Medici, 1400-1434'. *American Journal of Sociology* 98, nr. 6 (1993): 1259–1319.

Papebrochius, Daniel. *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum M.DCC collecti ex ipsius civitatis monumentis*. Onder redactie van Frans Hendrik Mertens. Vol. 2. Antwerpen, 1846.

Paravicini, Werner. *Guy de Brimeu. Der burgundische Staat und seine adlige Führungsschichte unter Karl dem Kühnen*. Bonn: Ludwig Röhrscheid, 1975.

———. 'Prosopographia Curiae Burgundicae'. Geraadpleegd 21 mei 2020. http://burgundicae.heraudica.org/fmi/iwp/cgi?-db=Prosopographia%20Curiae%20Burgundicae&-loadframes.

Pike, Ruth. *Aristocrats and Traders. Sevillian Society in the Sixteenth Century*. Ithaca: Cornell University Press, 1972.

Piot, Charles. *Chroniques de Brabant et de Flandre*. Brussel: Hayet, 1879.

Pirenne, Henri. *Les anciennes démocraties des Pays-Bas*. Paris: Flammarion, 1917.

Prak, Maarten. 'Corporate Politics in the Low Countries: Guilds as Institutions, 14th to 18th Centuries'. In *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation*, onder redactie van Maarten Prak, Catharina Lis, Jan Lucassen, en Soly, 74–106. Aldershot: Ashgate, 2006.

Prims, Floris. 'Bij den terugkeer tot Brabant. De Antwerpsche stadsrekeningen van het jaar 1404'. In *Antwerpiensia 1934. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 161–68. Antwerpen: De Vlijt, 1935.

———. 'De Antwerpsche Breede Raad en zijn Archief'. *Antwerpsch Archievenblad* 38 (1933): 161–92.

———. 'De burgemeesters van Antwerpen'. In *Antwerpiensia 1931. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 334–42. Antwerpen: De Vlijt, 1932.

———. 'De geschiedenis van Jonker Jan van der Noot toegelicht door de Antwerpsche Archieven'. *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1929, 599–636.

———. 'De inboedel der moordenaars verkocht'. In *Antwerpiensia 1933. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 78–85. Antwerpen: De Vlijt, 1934.

———. 'De moord op Jan Bode (1387)'. In *Antwerpiensia 1933. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 70–77. Antwerpen: De Vlijt, 1934.

———. 'De politieke misdrijven onzer XVe eeuw'. In *Antwerpiensia 1937. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 168–74. Antwerpen: De Vlijt, 1938.

———. 'De van Liere's in de XVde eeuw'. In *Antwerpiensia 1928. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 279–83. Antwerpen: De Vlijt, 1929.

———. *Geschiedenis van Antwerpen – II: Onder Jan de Tweede*. Brussel: Kultuur en Beschaving, 1977.

———. *Geschiedenis van Antwerpen – III: Onder Vlaanderen (1356-1405)*. Brussel: Kultuur en Beschaving, 1977.

———. *Geschiedenis van Antwerpen – IV: Onder de hertogen van Bourgondië, hertogen van Brabant (1406-1477)*. Brussel: Kultuur en Beschaving, 1980.

———. *Geschiedenis van Antwerpen – V: Onder de eerste Habsburgers (1477-1555)*. Brussel: Kultuur en Beschaving, 1981.

———. *Geschiedenis van Berchem tot bij de aanvang van der XXste eeuw*. Berchem: Het Gemeentebestuur van Berchem, 1949.

———. *Geschiedenis van Merksem*. Merksem: Gemeentebestuur Merksem, 1951.

———. 'Jan Scheyfve (1515-1581)'. In *Antwerpiensia 1932. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 246–51. Antwerpen: De Vlijt, 1933.

———. 'Nog de moord op Jan Bode'. In *Antwerpiensia 1934. Losse Bijdragen tot de Antwerpsche Geschiedenis*, 86–91. Antwerpen: De Vlijt, 1935.

———. 'Nota's betreffende oude Antwerpse patriciërswoningen', s.d. SAA, HN#435.

Prins, Maarten. 'Handel in heerlijkheden. Aankoop van Hollandse heerlijkheden en motieven van kopers, 1600-1795'. *Virtus* 24 (2017): 31–56.

———. 'Heren van Holland. Het bezit van Hollandse heerlijkheden onder adel en patriciaat (1500-1795)'. *Virtus* 22 (2015): 37–61.

Put, Eddy. 'Kanselier van Brabant'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven, Claude Bruneel, H. Coppens, en Beatrijs Augustyn, 78–82. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014.

———. 'Raad van Brabant'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven, Claude Bruneel, H. Coppens, en Beatrijs Augustyn, 83–95. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014.

Puttevils, Jeroen. 'Database Antwerp export 154445 100 Penny third parties'. Access, 2015.

———. '"Eating the Bread out of Their Mouth": Antwerp's Export Trade and Generalized Institutions, 1544-5'. *Economic History Review* 68, nr. 4 (2015): 1339–64.

———. *Merchants and Trading in the Sixteenth Century. The Golden Age of Antwerp*. London: Pickering & Chatto Publishers, 2015.

———. 'Sixteenth-Century Antwerp, a Hyper-Market for All? The Case of Low Countries Merchants'. In *Antwerp in the Renaissance*, onder redactie van Bruno Blondé en Jeroen Puttevils, 2020.

———. 'The Ascent of Merchants from the Southern Low Countries. From Antwerp to Europe, 1480-1585'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2012.

Puttevils, Jeroen, Peter Stabel, Botho Verbist, en Bruno Blondé. 'Een eenduidig pad van modernisering van het handelsverkeer: van het liberale Brugge naar het gereguleerde Antwerpen?' In *Overheid en economie: geschiedenissen van een spanningsveld*, 39–54. Antwerpen: University Press Antwerp, 2014.

Rechten, ende costumen van Antwerpen. Antwerpen: Chr. Plantijn, 1582.

Recueil des bulletins de la propriété. Antwerp, 1869.

'Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861'. ING Project, 15 mei 2012. http://resources.huygens.knaw.nl/repertoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/instellingen/index.html?instelling.naam=&instelling.apply.used=&order_by=naam&start=200&instelling.actions.zoeken=zoeken.

Reynolds, Susan. 'Medieval Urban History and the History of Political Thought'. *Urban History Yearbook* 9 (1982): 14–23.

Roelens, Jonas. 'Citizens & Sodomites. Perception and Persecution of Sodomy in the Southern Low Countries (1400-1700)'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, 2018.

Roorda, D.J. *Partij en factie: de oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmetingen tussen partijen en facties*. Groningen: Wolters, 1961.

———. 'Prosopografie, een onmogelijke mogelijkheid?' *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 94 (1979): 212–26.

Ryckman de Betz, Fernand Berthold de, en Fernand de Jonghe d'Ardoye. *Armorial et biographies des chanceliers et conseillers de brabant*. Vol. 1. 4 vols. Hombeek: s.n., 1957.

Sacks, David Harris. *The Widening Gate: Bristol and the Atlantic Economy, 1450-1700*. Berkeley: University of California Press, 1992.

Schacht, G. 'Sociaal-ekonomische strukturen te Diksmuide in de 15e eeuw'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1974.

Schmitz, Yves, en Alfons Bousse-Waremme. *Les van de Werve: 800 ans d'histoire*. Vol. 1. 2 vols. Assoc. Familiale van de Werve, 1988.

———. *Les van de Werve: 800 ans d'histoire*. Vol. 2. 2 vols. Assoc. Familiale van de Werve, 1988.

Scholliers, Etienne. *De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen*. Antwerpen: De Sikkel, 1960.

Schoups, Inge, en Johan Veeckman. *Het Antwerpse stadhuis. Een verhaal van 450 jaar.* Antwerpen: Pandora Publishers, 2015.

Scott, T. *The City-State in Europe, 1000-1600. Hinterland – Territory – Region.* Oxford: Oxford University Press, 2012.

Sjoberg, Gideon. *The Preindustrial City: Past and Present*. New York, 1960.

Soly, Hugo. *Capital at Work in Antwerp's Golden Age*. Turnhout: Brepols, 2021.

———. 'De groei van een metropool'. In *Antwerpen. Twaalf eeuwen geschiedenis en cultuur*, 84–92. Antwerpen: Mercatorfonds, 1986.

———. 'De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw'. *Tijdschrift voor geschiedenis* 87 (1974): 521–44.

———. 'Economische vernieuwing en sociale weerstand. De betekenis en aspiraties der Antwerpse middenklasse van de 16de eeuw'. *Tijdschrift voor geschiedenis* 83 (1970): 520–35.

———. 'Fortificaties, belastingen en corruptie te Antwerpen in het midden der 16de eeuw'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 53 (1970): 191–210.

———. 'Het "verraad" der 16de-eeuwse burgerij: een mythe? Enkele beschouwingen betreffende het gedragspatroon der 16de-eeuwse Antwerpse ondernemers'. *Tijdschrift voor geschiedenis* 86 (1973): 262–80.

———. 'Huurprijzen en reële opbrengst van arbeiderswoningen te Antwerpen in de eerste helft van de 16de eeuw'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 53, nr. 1–2 (1970): 81–102.

———. *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw: de stedebouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke*. Historische Uitgaven Pro Civitate 47. Brussel: Gemeentekrediet, 1977.

Stabel, Peter. 'Het grondbezit van stedelingen op het platteland. Enkele bedenkingen bij het onderzoek in het graafschap Vlaanderen in de Late Middeleeuwen'. *Handelingen van de geschied- en oudheidkundige kring van Oudenaarde, van zijn kastelnij en van den Lande tusschen Maercke en Ronne* 42 (2005): 11–30.

Stabel, Peter. 'Town and Countryside in Medieval Europe: Beyond the Divide'. In *Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions*, onder redactie van Alexis Wilkin, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld, 311–23. Turnhout: Brepols, 2015.

Stabel, Peter, Jeroen Puttevils, Jan Dumolyn, Bart Lambert, James Murray, en Guy Dupont. 'Production, Markets and Socio-Economic Structures II: C.1320-c.1500'. In *Medieval Bruges c. 850-1550*, onder redactie van Andy Brown en Jan Dumolyn, 196–267. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Stadsarchief Brugge. 'Wetsvernieuwing stadsmagistraat'. PDF, 2012.

Steen, Jasper van der. 'Dynastic scenario thinking in the Holy Roman Empire'. *Past and Present* 256 (2022): 89–128.

Stein, Robert. *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480*. Hilversum: Verloren, 2013.

———. *Magnanimous Dukes and Rising States. The Unification of the Burgundian Netherlands, 1380-1480*. Oxford: Oxford University Press, 2017.

Stockmans, Jean-Baptiste. *Deurne en Borgerhout sedert de vroegste tijden tot heden*. Antwerpen: De Vries-Brouwers, 1975.

———. *Het geslacht Colibrant en zijn steen te Lier*. Lier: Taymans-Nezy, 1904.

———. *Magistraat en schependom der stad Lier*. Lier: Taymans-Nezy, 1902.

Stone, Lawrence, en Jeanne C. Stone Fawtier. *An Open Elite? England 1540-1880*. Oxford: Clarendon Press, 1984.

Strieder, Jakob. *Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. Monopole, Kartelle und Aktiengesellschaften im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit*. München & Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1914.

Strubbe, Egied I. 'De Vijftiendeeeuwse Brabantse Rechtsgeleerde Willem van Der Tanerijen'. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 265 (1932): 265–83.
Tahon, Gerda. 'De schepenbank van Antwerpen, einde 14de-15de eeuw: samenstelling, sociaal-economische status van de schepenen. Deel I'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984.
———. 'De schepenbank van Antwerpen, einde 14de-15de eeuw: samenstelling, sociaal-economische status van de schepenen. Deel II'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1984.
Tazzara, Corey. 'Managing Free Trade in Early Modern Europe: Institutions, Information, and the Free Port of Livorno'. *The Journal of Modern History* 86, nr. 3 (2014): 493–529.
Terlouw, Kees, en Job Weststrate. 'Regions as Vehicles for Local Interests: The Spatial Strategies of Medieval and Modern Urban Elites in the Netherlands'. *Journal of Historical Geography* 40 (2013): 24–35.
Termote, Delfien. 'Bouwen in steden in de Nieuwe Tijd: een bouwhistorisch onderzoek van de Schoyte-, Bogaarde- en Happaartstraat in Antwerpen in de zestiende eeuw (1543-1565)'. Masterproef, Vrije Universiteit Brussel, 2011.
Thijs, Alphonse. *Historiek der straten en openbare plaatsen van Antwerpen*. Antwerpen, 1893.
Thoen, Erik. *Landbouwekonomie en bevolking in Vlaanderen en de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (*eind 13e- eerste helft 16e eeuw*). Gent: RUG. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, 1988.
Timmermans, Bert. *Patronen van Patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen: een Elite ls Actor binnen een Kunstwereld*. Amsterdam: Aksant Academic Publishers, 2008.
Universiteit Antwerpen, Departement Geschiedenis. 'Antwerpse Ambachtsbesturen'. Access, z.d.
———. 'Databank Antwerpen – (met SR 103-106 = jaren 1493-1494)'. Access, z.d.
Uyttebrouck, André. *Le gouvernement du Duché de Brabant au bas moyen âge* (*1355-1430*). Vol. 1. 2 vols. Brussel: Editions de l'Université de Bruxelles, 1975.
Van Cauwenberghe, Eddy. *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden* (*15de en 16de eeuw*). *Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen*. Brussel: Gemeentekrediet, 1982.
Van Damme, Ilja, Hilde Greefs, Iason Jongepier, en Tim Soens. *Historische Atlas van Antwerpen. Stad van droom en daad*. Bussum: Thoth, 2022.
Van den Bossche. 'Het Antwerps geslacht Vledincx alias Tarrax (15de-16de eeuw)'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 46 (1963): 191–210.
Van den Branden, Frans Jozef. 'De Spaansche Muiterij ten jare 1574'. *Antwerpsch Archievenblad* 22 (1885): 133–480.
Van den Broeck, Gerda. 'De Antwerpse magistraat 1675-1699. Een bijdrage tot de institutionele en sociale geschiedenis'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1980.
Van Den Nieuwenhuizen, Jos. 'Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen (12de eeuw-1795)'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond Van Uytven, 248–72. Brussels: Algemeen Rijksarchief, 2000.
Van der Meulen, Jim. 'Vassalage and Authority. The Knightly Estate of Fourteenth-Century Brabant'. *The Medieval Low Countries*, nr. 3 (2016): 61–96.
Van der Tanerijen, Willem. *Boec van der loopender practijken der Raedtcameren van Brabant*. Onder redactie van Egied I. Strubbe. Vol. 1. Brussel, 1952.
Van der Veen, Annemiek, en Rien Wols, red. *Lezen in Brabantse bronnen*. 's-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1989.
Van der Wee, Herman. *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*. Vol. 1. Den Haag: Nijhoff, 1963.
Van der Wiel, K. *Geschiedenis van de Antwerpse straatnamen*. Antwerpen, 1997.
Van Dijk, H., en D.J. Roorda. *Het patriciaat in Zierikzee tijdens de Republiek*. Middelburg: Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, 1979.

Van Gelder, Klaas. *Tussen veel vuren. Het soevereinbaljuwschap van Vlaanderen in de Vroegmoderne Tijd (1500-1733)*. Heule: Inni publishers, 2007.

Van Gelder, Maartje. *Trading Places. The Netherlandish Merchants in Early Modern Venice*. Leiden: Brill Publishers, 2009.

Van Gerven, Jan. 'Antwerpen in de veertiende eeuw. Kleine stad zonder toekomst of opkomend handelscentrum?' *Revue belge de philologie et d'histoire* 76, nr. 4 (1998): 907–38.

———. 'Antwerpen in de XIIIe eeuw. De bescheiden opkomst van een stad.' *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 2 (2016): 209–54.

Van Honacker, K. *Bestuursinstellingen van de stad Brussel*, z.d.

Van Kan, Fredericus J. W. *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420*. Studies over Holland in de Middeleeuwen 2. Hilversum: Verloren, 1988.

Van Kooten, Rogier. 'Antwerpen 1584. Oorlog en ongelijkheid in de stedelijke ruimte'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Antwerpen, 2021.

———. 'Levelling through Space? The Redistributive Capacity of Demographic Decline in Antwerp's Darkest Hour (1584-1586)'. In *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, onder redactie van Bruno Blondé, Sam Geens, Hilde Greefs, Wouter Ryckbosch, Tim Soens, en Peter Stabel, 233–51. Turnhout: Brepols, 2020.

Van Nieuwenhuizen, Jos. 'De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de Middeleeuwen'. In *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.-M. De Smet*, 15–27. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1983.

Van Peteghem, P.P.J.L. *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V. Een publiekrechterlijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën*. Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, 1990.

Van Roey, Jan. 'De correlatie tussen het sociale-beroepsmilieu en de godsdienstkeuze te Antwerpen op het einde van der XVI eeuw'. In *Sources de l'histoire religieuse de la Belgique. Moyen Âge et Temps Modernes. Actes du Colloque de Bruxelles 30 nov.-2 dec. 1967 (Ie et IIe sections)*, 239–58. Leuven: Nauwelaerts, 1968.

———. 'De sociale structuur en de godsdienstige gezindheid van de Antwerpse bevolking op de vooravond van de Reconcoliatie met Farnèse (17 augustus 1585)'. Doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, 1963.

Van Steensel, Arie. *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Hilversum: Verloren, 2010.

Van Turnhout, L. 'De magistraat te Antwerpen 1650-1674. Een bijdrage tot de institutionele en sociale geschiedenis'. Licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent, 1980.

Van Uytven, Raymond. '1477 in Brabant'. In *Le Privilège général et les privilèges régionaux de Marie de Bourgogne pour les Pays-Bas : 1477*, onder redactie van Willem Pieter Blockmans, 253–84. Heule: UGA, 1985.

———. 'De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen'. In *De adel in het hertogdom Brabant*, onder redactie van Jan Verbesselt, Paul Janssens, Eduard Van Ermen, en Raymond (Editor) Van Uytven, 75–88. Brussel: UFSAL. Centrum voor Brabantse geschiedenis, 1985.

———. 'Plutokratie in de "oude demokratieën der Nederlanden"'. *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde* 26 (1962): 373–409.

———. *Stadsfinanciën en stadsekonomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Brussel: Koninklijke Academie voor Wetenschap, Letteren en Schone Kunsten van België, 1961.

———. 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 59 (1976): 93–122.

Vance, James E. *This Scene of Man: The Role and Structure of the City in the Geography of Western Civilization*. New York, 1977.

Vanrie, André. 'Het hof van de hertogen voor de komst van het huis van Bourgondië (12de eeuw-1430)'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, onder redactie van Raymond van Uytven, Claude Bruneel, H. Coppens, en Beatrijs Augustyn, 32–42. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2014.

Verbeemen, J. 'De Antwerpse buitenpoorterij'. *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant* 41 (1958): 43–64.

Verheyden, Jozef. 'De glasramen van Steenhuffel. Deel 7'. *De glasramen van Steenhuffel. Deel 9*. 2 (2006): 55–67.

Verkerk, Cornelis Lambertus. *Coulissen van de macht. Een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming*. Hilversum: Verloren, 1992.

Verlinden, Charles, red. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (*XVe-XVIII eeuw*). Brugge: De Tempel, 1959.

Vermeesch, Griet. 'Wetgeving op verzoek in achttiende-eeuws Antwerpen. Initiatieven van Ambachten en corporaties tot regulering door middel van petities'. In *Politieke belangenbehartiging in de vroegmoderne Nederlanden. De rol van lobby, petities en officiële delegaties in de politieke besluitvorming*, onder redactie van Griet Vermeesch en Liesbeth Geevers, 109–38. Maastricht, 2014.

Vermoesen, Reinoud. 'Boerende stedelingen of verstedelijkte boeren. Een verkennend onderzoek naar urban farming in vroegmodern Antwerpen'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128, nr. 4 (2015): 533–53.

Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen. 11 vols. Antwerpen: Imprimerie J.-E. Buschmann, 1856.

Vrancken, Valerie. 'Leuvense stadsbesturen 15de eeuw'. Excel, 2017.

———. 'Stadsbestuur Den Bosch 15de eeuw'. Excel, 2017.

———. '"Van den goeden regiment". Constitutionele teksten en hertogelijk bestuur in vijftiende-eeuws Brabant'. Doctoraatsproefschrift, KU Leuven, 2017.

Wagenaar, Pieter, Otto van der Meij, en Manon van der Heijden. 'Corruptie in de Nederlanden, 1400-1880'. *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2, nr. 4 (2005): 3–21.

Waite, Gary. 'The Dutch Nobility and Anabaptism, 1535-1545'. *The Sixteenth Century Journal* 23, nr. 3 (1992): 458–85.

Wells, Guy E. 'Antwerp and the Government of Philip II, 1555-1567'. Doctoraatsproefschrift, Cornell University, 1982.

Wilkin, Alexis, Derek Keene, en Arnoud-Jan Bijsterveld, red. 'Town and Country in Medieval North Western Europe. Dynamic Interactions'. Turnhout: Brepols, 2015.

Wouters, Koen. 'De invloed van verwantschap op de machtsstrijd binnen de Antwerpse politieke elite'. *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 28 (2002): 30–51.

———. 'Een Open Oligarchie? De machtsstructuur in de Antwerpse magistraat tijdens de periode 1520-1555'. *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 82, nr. 4 (2004): 905–34.

———. 'Familiebanden en machtsverhoudingen binnen de politieke elite in het zestiende-eeuwse Antwerpen. Een prosopografische benadering'. In *Geschiedenis van het privéleven. Bronnen en benaderingen*, onder redactie van Peter Stokvis, 410–31. Heerlen: UONL, 2007.

———. 'Tussen verwantschap en vermogen. De politieke elite in Antwerpen (1520-1555). Een eliteonderzoek door middel van de prosopografische methode'. Licentiaatsverhandeling, Vrije Universiteit Brussel, 2001.

Zas, Nicolaas. *Beschrijving en kroniek van Schieland en Rotterdam*, 1658.

Index